

VARIA THEOLOGICA 15

„ISTEN LÁTTA,
HOGY JÓ”

A teremtés igazsága,
a természetvédelem kötelezettsége

Teológiai tanulmányok

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

„ISTEN LÁTTA, HOGY JÓ”

A teremtés igazsága – a teremtésvédelem kötelezettsége

VARIA THEOLOGICA 15

„ISTEN LÁTTA, HOGY JÓ”

A teremtés igazsága – a teremtésvédelem kötelezettsége

Teológiai tanulmányok

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2024

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
1635

A KÖTET MEGJELÉNÉSÉT
A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
TÁMOGATTA

TECHNOLÓGIAI ÉS IPARI
MINISZTERIUM

A KÖTET KIADÁSA A PPKE
„FENNTARTHATÓSÁG, ÁLLÓKÉPESSÉG
– AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS ÉS AZ AHHOZ VALÓ
ALKALMAZKODÁS TÁRSADALMI KIHÍVÁSAI”
PROJEKT KERETÉBEN VALÓSUL MEG,
MELYNEK TÁMOGATÓJA
A TECHNOLÓGIAI ÉS IPARI MINISZTERIUM

A KÖTETET SZERKESZTETTÉK
PUSKÁS ATTILA – GÁRDONYI MÁTÉ

A SZÖVEGET GONDOZTA
GÁRDONYI MÁTÉ

ISSN 2061-6244
ISBN 978 963 612 104 4

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 BUDAPEST, VERES PÁLNÉ UTCA 24.
SZENTISTVANTARSULAT.HU
FELELŐS KIADÓVEZETŐ: FARKAS OLIVÉR IGAZGATÓ

Tartalom

Előszó	7
❖ <i>Ferenc pápa Laudato si' enciklikájának jelentősége és recepciója</i> ❖	
PREM XALXO SJ Átfogó ökoteológia: a lelkeség és az ökológiai nevelés forrása	11
NOBILIS MÁRIÓ Környezeti krízis és cselekvő egyház: a Laudato si' enciklika pasztorálteológiai összefüggései	24
SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM. A Laudato si' enciklika mint a globális fenntarthatóság felelősségéről szóló 'alkotmány'	40
BÁNDI GYULA A jövő nemzedékek érdekei a Laudato si' enciklika nyomán	52
❖ <i>Biblikus közelítések</i> ❖	
MARTOS LEVENTE BALÁZS A teremtett világ mint menedék az ember számára: Jób könyve és a Prédikátor szemlélete	68
KOCSIS IMRE Teremtés és újjáteremtés a Jelenések könyvében	80
BODOR ATTILA A kortárs ökoteológiák szentírásmagyarázata	92
ZAMFIR KORINNA Hermeneutika és környezetpolitika. Néhány megfontolás a diszpenzacionalista bibliamagyarázat következményeiről	111

❖ *Patrisztikus és fundamentálteológiai közelítések* ❖

GYURKOVICS MIKLÓS
A természet szépségétől a Teremtő természet felé: patrisztikus források 133

PUSKÁS ATTILA
A teremtett világ értékessége Szent Ágoston trinitárius
teremtésteológiájában 149

BAGYINSZKI PÉTER ÁGOSTON
A Természet Könyve-metaphora és a teremtésvédelem
fundamentális teológiája 173

❖ *Ökumenikus közelítések* ❖

KRÁNITZ MIHÁLY
A teremtésvédelem kérdése az Egyházak Ökumenikus Tanácsa
világtalálkozóin 189

BÉRES TAMÁS
Kortárs protestáns ökoteológiák 200

GÖRFÖL TIBOR
A teremtett világ és az éghajlatváltozás.
Tanulságok az ortodox teológia köréből 213

❖ *Gyakorlati teológiai közelítések* ❖

KAJTÁR EDVÁRD
Az embert körülvevő állat- és növényvilág megáldása
mint „liturgikus teremtésvédelem” 226

DOBOS ANDRÁS
A teremtés a bizánci rítus nagy eucharisztikus imáinak fényében 242

LAURINYEZ MIHÁLY
Lelkitükrök és teremtésvédelem 265

SÁGHY ÁDÁM
A város teológiájának lehetséges teremtésvédelmi megközelítései,
különös tekintettel a városökológiára 285

Előszó

„Isten látta, hogy jó.” A teremtés igazsága, a teremtésvédelem kötelezettsége – ezzel a címmel szervezte meg a PPKE Hittudományi Kara szoros együttműködésben a PPKE Szent II. János Pál Kutatóközpont Teremtésvédelmi Kutatóintézetével a 2023-as Teológiai Tanári Konferenciát (2023. jan. 26-27), bekapcsolódva abba az átfogó projektbe, mely „Fenntarthatóság, állóképesség – az éghajlatváltozás és az ahhoz való alkalmazkodás társadalmi kihívásai” néven valósul meg a Kutatóintézet vezetésével a Technológiai és Ipari Minisztérium támogatásával. A Katolikus Egyház más keresztény egyházakkal együtt évtizedek óta intenzíven foglalkozik a teremtésvédelem kérdésével és elkötelezett bolygónk, mint közös otthonunk gondozásában, csakúgy mint az ökológiai felelősségre való nevelésben. *Laudato si'* kezdetű 2015-ben megjelent enciklikájának bevezetésében maga Ferenc pápa is felidézi annak a mintegy fél évszázados tanítóhivatali erőfeszítésnek a nagy állomásait, melynek során elődei, Szent VI. Pál, Szent II. János Pál és XVI. Benedek pápa egy az egész teremtésre, a társadalomra, a népek együttélésére, az erkölcsi megújulásra kiterjedő átfogó ökológia megalkotásához adtak lényegi szempontokat, s mely Ferenc pápa körlevelében nyerte el módszeres és szisztematikus kiteljesedését.¹ Zlinszky János „Környezet- és teremtésvédelem” című 2016-ban közölt tanulmányában arra a kölcsönhatásra hívja fel a figyelmünket, mely a környezetvédelemmel kapcsolatos kutatások, a nemzetközi politikai programok és a szentszéki megnyilatkozások között figyelhető meg.² Ez azt mutatja, hogy az Egyháznak és a teológiának nemcsak mondanivalója és felelőssége, de hatása is van a teremtés megóvása és gondozása területén az emberi magatartásra, sőt akár a politikai tervezésre és döntéshozatalra is. A teológiai konferencia egyik célja az volt, hogy aktualizálja Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikájának, mint a

¹ FERENC PÁPA, *Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*, Szent István Társulat, Budapest 2015, 3-6.

² ZLINSZKY János, „Környezet- és teremtésvédelem”, in *Vigilia* 81 (2016) 329-342.

teremtésvédelem „magna chartájának” mondanivalóját. Ennek megfelelően a konferenciakötet első részében olvasható négy tanulmány „Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikájának jelentősége és recepciója” cím alatt a pápai körlevél üzenetét tárgyalja és aktualizálja különböző nézőpontokból. *Prem Xalxo* jezsuita atya az ökológiai spiritualitás és nevelés keresztény szempontjait elemzi a körlevél fényében. *Nobilis Márió* az enciklikának az Egyházat cselekvésre indító üzenetét és pasztorálteológiai összefüggéseit vázolja. *Szuromi Anzelm* a magisztériumi megnyilatkozások sorában elhelyezve mint a globális fenntarthatóság felelősségéről szóló „alkotmányt” mutatja be a pápai körlevelet. *Bándi Gyula* a nemzetközi és a hazai jogalkotás fénytörésében, a jövő nemzedékekért viselt felelősség tükrében értékeli az enciklika üzenetét.

A konferencia másik célja annak a keresése volt, hogy a teológia a bibliai tanítás, az egyházatyák reflexiója és a hagyományban meggyökeresedő metaforák értelmezésével hogyan járulhat hozzá a teremtés igazságának elmélyítéséhez, a teremtésvédelem ebből fakadó felelősségének tudatosításához és motivációjának erősítéséhez. A konferencia címe: *A teremtés igazsága, a teremtésvédelem kötelezettsége* azt a meggyőződést fejezi ki, hogy szoros összefüggés van a teológiai értelmi belátás és a felelős erkölcsi cselekvés között van. Minél világosabban látjuk a teremtés igazságát, jóságát és szépségét, a teremtői mű *logosát*, annál inkább tudatosodik bennünk a teremtés megóvásáért viselt felelősségünk és annál mélyebb motivációnk lesz arra, hogy változtassunk a teremtéshez fűződő helytelen viszonyulásunkon, önmagunkat, közösségeinket ennek megfelelően formáljuk, és együtt tegyünk Isten teremtett világaért. A teremtésvédelem teológiai indokai az igazságosság jogi és erkölcsi szempontjait megerősítő, de ezeken egyben túl is mutató többletmotívumokat nyújtanak a helyes cselekvéshez. A konferenciakötet második és harmadik részében található írások ennek a célkitűzésnek állnak a szolgálatában. A „Biblikus közelítések” cím alatt négy tanulmányt talál a kedves olvasó, közöttük egy ószövetségi és egy újszövetségi teremtésteológiai szövegértelmezést, majd két olyan írást, melyek szentírás hermeneutikai kérdésekkel foglalkoznak. *Martos Levente Balázs* a bölcsességi irodalom két remekművének, a Jób és a Prédikátor könyvének tükrében vizsgálja a teremtett világ egzisztenciális jelentőségét az ember számára. *Kocsis Imre* a teremtés és az újjáteremtés összefüggéseit tárja fel a Jelenések könyvének alapján. *Bodor Attila* a kortárs ökoteológiák szentírás hermeneutikáját veti alá kritikai vizsgálatnak, *Zamfir Korinna* a fundamentalista bibliamagyarázat negatív környezetpolitikai hatásait veszi szemügyre

ugyancsak kritikai módon. A „Biblikus közelítések” témájához szorosan kapcsolódik a teremtés keresztény értelmezésének a hagyományban kikristályosodott alapvető szempontjaival számot vető „Patrisztikus és fundamentálteológiai közelítés”. *Gyurkovics Miklós* elsősorban a keleti atyák teremtéstéológiai reflexiójának az ívét vázolja, mely a Bölcs 13 bibliai szövege és a szépség platonikus filozófiája alapján a teremtés szépségétől vezet a Teremtőhöz. *Puskás Attila* Szent Ágoston trinitárius teremtésfelfogásának az összefüggésében tárja fel a teremtett világ értékességének teológiai alapjait. *Bagyinszki Ágoston* az ókori bölcséletben, majd a keresztény teológiában meggyökeresedett jelkép, a Természet Könyve-metaphora jelentésének és teremtésvédelmi aktualizálhatóságának lehetőségeit mérlegeli a fundamentális teológia szemszögéből.

Ha igaz az, hogy egyedül senki nem mentheti meg magát, akkor még inkább igaz, hogy egyedül senki sem mentheti meg a teremtett világot. Csak a teremtő Istenre együtt figyelve, az ő tervével és egymással együtt munkálkodva tudjuk jól gondozni a ránk bízott világot. A teremtő Szentháromságba vetett hit közös alapján állva a Krisztuskövető emberek, akik megajándékozottaknak tudják magukat a teremtés melyebb igazságával és a belőle fakadó többletmotivációkkal, még nagyobb és közös felelősséget viselnek a teremtett világért. A teremtés igazságában és a felelősségben való közösségünket fejezte ki a konferencia ökumenikus súlypontja, melynek jegyében a teremtés értelmezésének és védelmének protestáns és ortodox teológiai szempontjait is számba vették az előadók. Az ökumenikus együttgondolkodásnak és cselekvésnek szép példajaként áll előttünk Szent II. János Pál pápa és Bartholomaiosz konstantinápolyi pátriárka 2002-ben tett közös állásfoglalása a környezeti etikáról, az ún. „Velencei nyilatkozatban”, amely leszögezi, hogy az ökológiai válság „nem pusztán gazdasági vagy technológiai természetű gond, hanem elsősorban erkölcsi és lelki”, melyből csak úgy lábalhatunk ki, ha „mélyseges változás megy végbe a szívünkben, amely elvezet bennünket életformánk megváltoztatásához, fogyasztásunk és termelésünk fenntarthatatlan formáinak átalakításához”.³ A konferenciakötet „Ökumenikus közelítések” címet viselő negyedik része a közös felelősségvállalásról és az egymástól való tanulásról szól a teremtés megóvása és gondozása területén. *Kránitz Mihály* számba veszi a teremtésvédelem folyamatosan napirenden tartott témájának újratárgyalásait az Egyházak Ökumenikus Tanácsának világtalálkozóin. *Béres Tamás* bemutatja a kortárs protestáns ökoteológiák típusait, gyökereit és

³ Idézi: ZLINSZKY János, „Környezet- és teremtésvédelem”, in *Vigilia* 81 (2016) 338.

tágasabb kontextusait. *Görföl Tibor* a teremtés értelmezésének és a teremtésvédelemnek az ortodox szemléletmódját vázolja, különös tekintettel I. Bartholomaiosz konstantinápolyi pátriárka tanítására. Konferenciakötetünket a „Gyakorlati teológiai közelítések” rész zárja, mely liturgikus és erkölcssteológiai megfontolásokat tartalmaz. *Kajtár Edoárd* az anyagi világ megszentelésének a liturgikus cselekményeit vizsgálja a latin rítus szertartásaiban, különös tekintettel a szentelményekre. *Dobos András* a bizánci rítus nagy euchologikus imáinak szövegeiben kutatja és értelmezi a teremtésre történő utalásokat. *Laurinyecz Mihály* a teremtésvédelem szempontjából teszi kritikai mérlegre a különböző típusú lelkitükröket és tesz javaslatokat a lelkiismeretvizsgálat teremtésteológiai szempontú finomítására és nevelésére. Végül *Sághy Ádám* a város ökológiájához kínál értékes teológiai szempontokat a teremtésvédelem összefüggésében, a kulturális örökséghez, a természet belsővé tételéhez és a földhöz, ott-hoz való jog hármias fénytörésében.

Konferenciakötetünket Ferenc pápa gondolatainak felidézésével ajánljuk olvasóink figyelmébe. 2013-as beiktatási beszédében a Szent-
atya ezekkel a szavakkal hívta fel figyelmünket a teremtő Istentől kapott hivatásunkra: „a meghívás a gondviselő szerepére nemcsak nekünk, keresztényeknek szól. Van egy általános emberi dimenziója is, ami mindenkire vonatkozik. Azt jelenti, hogy védjük az egész teremtett világot, annak minden szépségével. Azt jelenti, hogy tiszteljük Isten minden egyes teremtményét, és a környezetet, amelyben élünk. Azt jelenti, hogy védjük az embereket, szerető gondoskodással fordulunk minden egyes személy, különösen a gyermekek, az idősek, a kirekesztettek felé. Kérve kérem azokat, akik felelős pozíciót töltenek be a gazdaságban, a politikában, a társadalomban, kérek minden jóakarátú embert: legyünk a teremtés gondviselői, Isten tervének őrzői, egymás és a környezet védelmezői.”⁴

Puskás Attila

⁴ Uo. 339k.

Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikájának jelentősége és recepciója

PREM XALXO SJ

Átfogó ökológia: A lelkiesség és az ökológiai nevelés forrása

Bevezetés

Az átfogó ökológia, amelyet Ferenc pápa a *Laudato si'* című híres enciklikájában a Közös Otthon gondozására javasolt, meghatározott és kidolgozott, mély forrása a spiritualitás és az ökológiai nevelés fejlesztésének. Az átfogó ökológia összetett víziót mutat be arról az ökológiai válságról, amellyel az emberiség szembesül a jelenkorban, és amely „egyértelműen magában foglalja az emberi és társadalmi dimenziókat” (*Laudato si'* [=LS] 137), és feltételezi, hogy „nincs két egymástól elkülönülő válság, egy környezeti és egy társadalmi, hanem csak egyetlen, összetett társadalmi-környezeti válság létezik” (LS 139). E megközelítés szempontjából az összes élő és élettelen dolog kapcsolata és összekapcsolása az átfogó ökológia középpontjában áll: „minden kapcsolatban áll” (LS 70, 92, 120), „minden összefügg” (LS 117), „minden szorosan összefügg mindennel” (LS 137). Az átfogó ökológia első szava már jelzi a kapcsolatok világos tanítását, mint az ökológia jelentését, amely „az ökológia az élő szervezetek és azon környezet közötti kapcsolatokat vizsgálja, ahol azok fejlődnek” (LS 138).

Az átfogó ökológia kifejezése kilenc alkalommal szerepel az enciklikában (LS 10, 11, 62, 124, 137, 156, 225, 230), miközben az „átfogó” jelző gyakorta a „fejlődés” illetve a „fenntarthatóság” fogalmakhoz rendelt

jelenik meg.¹ Az összekapcsolódás és az egymásra utaltság axiómáját feltevézve az átfogó ökológia interdiszciplináris felhívást intéz „az ismeretek mindenféle széttagoltsága” (LS 110) ellen, amely miatt „tudomány és a vallás azonban, melyek a valóság két különböző megközelítését nyújtják, intenzív és mindkettőjük számára gyümölcsöző párbeszédet kezdhetnek egymással” (LS 62). Összefoglalva, immár világos hogy az átfogó ökológia a kapcsolatok egyik paradigmája, amely elveti az ökológiai lelkiség és nevelés magvait. Jól jegyzi meg Leonardo Boff:

„Minden kapcsolat, és semmi sem létezik a kapcsolaton kívül. Ez a kvantumfizika és az új kozmológia hite. Ez a felfogás teológiailag megalapozott, mert kijelenti, hogy a keresztény Isten nem az Egyetlen magánya, hanem a Szentháromság mindig és mindörökké összefüggő közössége és kapcsolata. Ha az háromságos Isten ilyen, vagyis kapcsolat, akkor az egész teremtés minden dolog kapcsolati természetét tükrözi. Ebből a fogalomból származik egy másik, a mindenkire kiterjedő kölcsönös függés, valamint a Föld és az emberiség közös sorsáért való kollektív közös felelősség.”²

Az emberi lét kapcsolatisága és az élet más formáitól való kölcsönös függése egy jobb és fenntarthatóbb jövő reményét adja meg: „Közös otthonunk megvédésének sürgető kihívása magában foglalja azt az igyekezetet is, hogy az egész emberi családot egyesítsük a fenntartható és átfogó fejlődés keresésében, mivel tudjuk, hogy a dolgokon lehet változtatni. A Teremtő nem hagy magunkra minket, sosem fordít hátat szeretettervének megvalósításában, nem bánja meg, hogy megteremtett minket. Az emberiségnek megvan még a képessége, hogy együttműködjön közös otthonunk építésében.” (LS 13) „Mivel minden szoros összefüggéssel rendelkezik, és a mai problémák olyan látásmódot kívánnak meg részünkről, amely figyelembe veszi a világválság összes elemét” (LS 137), az átfogó ökológia interdiszciplinárisan és holisztikusan mutatja be az emberi valóságot, és úgy határozza meg az emberi élet, méltóság és létezés minden dimenzióját, mint amely „képes a valóság szélesebb látószögű szemléletére” (LS 141). A *Gaudium et spes* már felhívta a figyelmet az emberi létezés különböző valóságai szétválasztásának súlyos hibájára: „A

¹ COSTA GIACOMO - FOGLIZZO PAOLO, *L'ecologia integrale* in *Aggiornamenti Sociali* 65 (augosto-settembre 2015) 541.

² Boff, Leonardo, *L'enciclica Laudato si' è una nuova speranza per il Pianeta*, in <http://www.rainews.it/dl/rainews/articoli/L-Enciclica-Laudato-si-e-una-nuova-speranza-per-il-Pianeta-Intervista-esclusiva-di-rainews.it-a-Leonardo-Boff> (a kutatás időpontja: 2022. december 20.).

vallott hit és a mindennapi élet közötti, sokaknál tapasztalható hasadást korunk súlyos tévedései közé kell számítani.”³ Az átfogó ökológia a külföldre emberi valóságok társításán, és a Közös Otthon gondozásához nélkülözhetetlen háromdimenziós kapcsolatokon, azaz „az emberi létezés három, egymással szorosan összefüggő alapvető kapcsolatán, az Istennel, a felebaráttal és a földdel való kapcsolaton alapszik” (LS 66), és így az átfogó ökológia a lelkeség és az ökológiai nevelés egyik termékeny forrása marad.

Ökológiai lelkeség

Meglehetősen szekularizált társadalomban élünk, amely tagadja Isten létezését, vagy nem érzi szükségét Istenre a hétköznapi életben – ez a tény végül nemcsak Isten ellen, hanem egyáltalán Isten nélküli életre vezet. Az olasz DIO (Isten) szóból elhagyva a D-betűt (IO = ÉN) az ÉN a saját sorsának ura lesz, ami féktelen fogyasztáshoz és „önmagára hivatkozó” individualizmushoz vezet, amely megszakítja a kapcsolatokat „a másokért való léttel”⁴. Ezzel az emberi hozzáállással szembesülve a *Laudato si’* nagy kihívás elé állítja a hívőket és a nem hívőket, akik gátlátalanul igyekeznek kizsákmányolni a föld összes javait. Úgy tűnik, hogy az egyre több és jobb keresése nem csillapítja az individualizmus, a fogyasztás és az önzés gépezetét átalakult ember szomját. A *Laudato si’* arra emlékeztet bennünket, hogy a Föld minden élőlény közös java: „ma hívők és nemhívők egyetértünk abban, hogy a föld – lényegénél fogva – közös örökség, és gyümölcszeinek mindenki javát kell szolgálniuk” (LS 93).

A pápák tanításait mindig a keresztény hit kontextusában kell nézni, még akkor is, ha egyes pápai dokumentumok egy adott kor szükségleteit érintik. A *Laudato si’* enciklikában elhintett ökológiai spiritualitás magvai megnyitják a hit útját, és a remény kézzelfogható jelét mutatják egy olyan időszakban, amikor úgy tűnt, hogy a viták az éghajlatváltozásra és a globális felmelegedésre összpontosítottak. II. János Pálnak a Béke Világnapjára (1990) szóló üzenetét idézve Ferenc pápa hangsúlyozza, hogy a természet és a bolygó védelme a keresztények hivatása: „a

³ A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója 43., in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000.

⁴ Ratzinger, Joseph, *Introduzione al cristianesimo*, Editrice Queriniana, Brescia 2003/14, 199.

keresztényeknek különösen is tudatosítaniuk kell magukban, hogy a teremtett világon belüli megbízatásuk, a természettel és a Teremtővel szembeni kötelességeik hitük részét képezik” (LS 64). A keresztények különféle módokon és helyeken életüket és energiájukat a Közös Otthon gondozásának szentelik. Ennek az elkötelezettségnek az életvitel és a hit gyakorlásának módjává kell válnia. Az ökológiai spiritualitás megvilágítja az *imago Dei* mély értelmét (Ter 1, 26-27). Az a tény, hogy Isten képmására és hasonlatosságára teremtették (Ter 1, 26), az embert dicsőség és tisztelet koronázza meg (vö. Zsolt 8, 6); de a teremtés szerves és átfogó része marad. Hite arra ösztönzi, hogy a teremtés őrzője legyen.

A *Laudato si'* második, *A teremtés evangéliuma* című fejezete egy alapvető kérdéssel és egy konkrét és megfelelő válasszal kezdődik az ökológiai spiritualitás elmélyítésére és megalapozására: „Miert illesztek ebbe a minden jóakarátú embernek szánt dokumentumba olyan fejezetet, amely hitbéli meggyőződésekre vonatkozik? Tudatában vagyok annak, hogy a politika és a gondolkodás területén vannak olyanok, akik határozottan elvetik egy Teremtő gondolatát, vagy olyannyira irrelevánsnak tekintik, hogy az irracionális területére számúzik azt a gazdagságot, amelyet a vallások nyújthatnak egy átfogó ökológia és az emberiség teljes fejlődése számára. Az is előfordul, hogy egyfajta szubkultúrának tekintik a vallásokat, amelyet egyszerűen csak el kell tűrni. A tudomány és a vallás azonban, melyek a valóság két különböző megközelítését nyújtják, intenzív és mindkettőjük számára gyümölcsöző párbeszédet kezdenek egymással.” (LS 62)

Az átfogó ökológia, mint az emberi lény Istennel, önmagával, másokkal és az egész teremtéssel való háromdimenziós kapcsolati paradigmája, mindenekelőtt az ökológiai spiritualitás különféle alapjait tartalmazza a hívek megújult és erőteljes elkötelezettségéért a Közös Otthon gondozása érdekében. A *Laudato si'* teljes egészében a dicséret és a hála csodálatos éneke a Teremtő Istennek a Közös Otthon ingyenes ajándékáért, és sürgető felhívás az egész emberiséghez, hogy személyes és közös felelősséggel vigyázzon rá. Ferenc pápa megismétli: „a kezdetektől meg akarom mutatni, hogyan nyújtanak a hitbéli meggyőzések a keresztényeknek – és részben más hívőknek is – erős motivációkat a természettel és a legtörekenyebb testvéreinkkel való törődéshez. Ha az emberek már pusztán az a tény, hogy emberek, arra indítja, hogy gondozzák a környezetet, amelyhez tartoznak, a keresztényeknek különösen is tudatosítaniuk kell magukban, hogy a teremtett világon belüli megbízatásuk, a természettel és a Teremtővel szembeni kötelességeik hitük részét képezik. Ezért az embe-

riség és a világ javát szolgálja, ha mi, hívők jobban felismerjük meggyőződéseinkből fakadó ökológiai kötelezettségeinket.” (LS 64)

Az átfogó ökológia, a *Laudato si'* magja, megismerteti és elmélyíti a hit, az antropológia és az etika alapjait, amelyekre konkrét és megfelelő választ javasolhatunk és építhetünk a Közös Otthon gondozására. Arra is meghív bennünket, hogy hittel és nyitott szívvel közelítsünk a teremtés könyvéhez, hogy szembenézhessünk a progresszíven és radikálisan globalizálódó és szekularizálódó kortárs világ etikai és teológiai kihívásaival. Végső soron arra készít bennünket, hogy válaszoljunk az ökológiai megtérés felhívására, az ökológiai tudatosság kialakítására, és előmozdítsuk az egész teremtés megbékélését „Krisztusban és Krisztusért” (Kol 1, 16).

„A természet a szeretet és az igazság tervének kifejeződése. Létezésében megelőz bennünket, és életünk színtereként Isten ajándéka a számunkra” – írja XVI. Benedek pápa a *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájában.⁵ A szeretet témája, amely mint kulcsszó az összesített kapcsolatok teljes forgatókönyvét alátámasztja, nemcsak Isten ember iránti szeretetét ismeri fel, akit *képére és hasonlatosságára* teremtett (Ter 1, 26), hanem azt is megerősíti, hogy „legjelentéktelenebb létező mulandó kis élete is az ő szeretetének tárgya” (LS 77). A szeretet rendje a teremtésben különleges spirituális értéket nyer a kortárs társadalomban, hogy megragadja az emberi lény ontikus felépítését, és hiszi, hogy „Isten szeretete az alapvető oka minden teremtménynek” (LS 77). Így ír erről a pápa:

„A világmindenség nem önkényes mindenhatóság, nem erőfitogatás vagy önérvényesítő vágy eredményeként jött létre. A teremtés a szeretet rendjébe tartozik. Isten szeretete az alapvető oka minden teremtménynek: Szeretsz mindent, ami van, és semmit sem utálsz abból, amit alkottál, mert ha gyűlölnél valamit, meg sem teremtetted volna. (Bölcs 11,24) Tehát minden teremtmény az Atya gyengéd szeretetének tárgya, ő ad neki helyet a világon. A legjelentéktelenebb létező mulandó kis élete is az ő szeretetének tárgya, és létezésének e néhány másodpercében ő veszi körül szeretettel. Nagy Szent Baszileiosz azt mondta, hogy a Teremtő számítás nélküli jósága is, Dante Alighieri szerint pedig szeretet, mely mozgat napot és minden csillagot. Ezért teremtett műveiből felemelkedünk az ő szerető irgalmasságáig.” (LS 77)

A szeretet rendje egyben az átfogó ökológia működésének alapja is, amely a Teremtő Istenben látja legalapvetőbb biztosítékát, aki továbbra

⁵ XVI. BENEDEK, *Caritas in veritate*, Szent István Társulat, Budapest 2009, 48.

is megteremti, újrateremti, élteti és fenntartja az egész teremtést. Ez a szeretet „természeténél fogva *diffusivum sui*, vagyis magától tágul és terjed. Az univerzum és létezésünk értelme az élő szeretetben találja meg a legmagasabb megnyilvánulását és a legnagyobb javát.”⁶ „Az egész anyagi világ, Isten szeretetnyelve, irántunk érzett mérhetetlen szeretetéről beszél.” (LS 84) A szeretet rendje adja a legmélyebb értelmet az emberi valóságnak és létezésnek. Az emberi lény nemcsak azért létezik, mert gondolkodik (*Cogito ergo sum*), hanem azért, mert szeret és szeretve érzi magát Istennel, egymással és az egész teremtéssel kapcsolatban (*Amo ergo sum*).

A szeretet rendje az ember és az egész teremtés megteremtésének aktusában mindenekelőtt szentháromságos módon, az Atyának a Fiú által a Szentlélekben való közös cselekvéseként értendő: „Az Atya végső forrása mindennek, szerető és kommunikatív alapja mindannak, ami létezik. A Fiú, aki őt tükrözi, és akin keresztül minden teremtett, egygyé vált a földdel, amikor testi alakot öltött Mária méhében. A Lélek, a szeretet végtelen köteléke, aki bensőségesen jelen van a világmindenség szívében, új utakat nyit, és új utakra indít.” (LS 238)

A Szentháromság három Személyének, mint egyetlen isteni princípiumnak a teremtő tevékenysége az egyes isteni személyekre jellemző önazonosság szerint valósul meg. Az Atya a Fiú által teremt a Szentlélekben, vagyis a teremtést Istentől „teremtett”, „Isten által” alkotott és Istenben „létezik”. Pontosan ez a tökéletes közösségben összekapcsolt teremtési aktus válik az ökológiai spiritualitás alapjává. Ez a közösség és a trinitárius kapcsolat azt jelzi, hogy „az univerzumban minden mindennel összefügg, minden pontban és minden pillanatban. Az ökológiai spiritualitás az, amely lehetővé teszi, hogy tekintetünk minden létező dologban – egyik a másik mellett és mindegyik a másikhoz kapcsolódóan – felismerje Isten jelenlétének jelét.”⁷ Ezért az átfogó ökológia a „Szentháromság tükörképévé” válhat, mert az emberi cselekvés az isteni cselekvés közösségi példáját követve kapcsolati, párbeszédés és átfogó folyamatot tud felvenni, azon a tényen alapulva, hogy „minden valóság, amit magában foglal maga is tulajdonképpen szentháromságos lenyomat”. A *Laudato si'*-ben olvassuk:

„A szentháromságos közösségként létező, egyetlen Istenbe vetett hit alapján a keresztények úgy vélik, hogy az egész valóság magán

⁶ GRÜN, ANSELM – BOFF, LEONARDO, *Un nuovo modo di pensare: diventare uno*, Edizioni Messagero, Padova 2017, 112.

⁷ GRÜN, ANSELM – BOFF, LEONARDO, Uo. 121.

hordja a Szentháromság jelét. Szent Bonaventura még azt is állította, hogy az ember – a bűnbeesés előtt – fel tudta ismerni, hogy az egyes teremtmények miként tanúskodnak arról, hogy Isten háromságos. A Szentháromság tükröződését akkor lehetett felismerni a természetben, amikor sem ez a könyv nem volt homályos az ember számára, sem az ember szeme nem volt elhomályosult. Ez a ferences szent azt tanítja nekünk, hogy minden teremtmény kimondottan szentháromságos szerkezetet hordoz magában, mégpedig oly valóságosan, hogy önkéntelenül is megláthatnánk, ha az ember tekintete nem lenne korlátozott, elhomályosult és gyenge. Így azt a feladatot állítja elénk, hogy törekedjünk a valóságot szentháromságos értelmezési kulccsal olvasni.” (LS 239)

Azáltal, hogy Isten a Szentháromság lenyomatát adja az emberi lénynek, azzal akar együtt cselekedni, akit *képére és hasonlatosságára* teremtettek, és számítani akar a Szentlélek általi közreműködésére, akinek „végtelen nagy, az isteni érteleme jellemző képzelőereje van, amely a legösszesküszáltabb és legátláthatatlanabb emberi történések csomóit is képes kibogozni” (LS 80). A teremtés szentháromságos dimenziója, amely a Szentháromság három isteni személyének közösségén és kölcsönös kapcsolatán alapul, ihletforrást jelent a Közös Otthon gondozása melletti komoly elköteleződéshez, az átfogó ökológia koncepciójának előmozdításához és az Isten teremtő tevékenységeiben való kreatív együttműködéshez a föld *művelésére és gondozására*.

Ami Jézus Krisztus életét, küldetését és tekintetét (LS 96-100) illeti az emberiségre és a világra, az átfogó ökológia kiválóan birtokolja az ökológiai lelkeség magját. „Jézus teljes összhangban élt a teremtéssel” (LS 98), nem úgy, mint egy világtól elkülönülő aszkéta, és „magáévá teszi a teremtő Istenbe vetett bibliai hitet, és egy alapvető tény hangsúlyoz: Isten Atya” (LS 96). Az egész teremtés sorsa Jézus Krisztus misztériumán megy keresztül, aki kezdettől fogva jelen van: „Minden általa és érte teremtett” (Kol 1,16). Krisztus mint isteni Ige (Logosz), aki „testté lett”, teremtő tevékenysége megerősíti a teremtés és az emberiség fontosságát. Krisztus „az, akiben a teremtés teljessége lakozik (Kol 1,19), ő az örök-kévaló hajlék, amely otthont ad minden teremtménynek, aki összehozza őket, mert mindannyian benne találják beteljesülésüket”⁸. A megtestesülés misztériumával, az akkori emberi és földi valóság között megélt étellel, szavaival és tetteivel, végül kereszthalálával és feltámadásával

⁸ BOUREUX, CRISTOPHE, *Dio è anche Giardiniere: la creazione come ecologia compiuta*, Queriniana Brescia, 2016, 115.

megérteti velünk, hogyan folytatja munkáját a teremtés egészében rejtett módon. Az ő teremtő-újáteremtő tevékenysége és a világban való jelenléte „a világ végezetéig” (Mt 28, 20) figyelmeztetés a helyes átfogó ökológiára. Tekintetünket a földi Jézus mellett a feltámadott és dicsőséges Krisztusra, az egyetemes kibontakozás tengelyére is irányítjuk (LS 83), amelyben minden megbékél (vö. LS 100). Ezért az emberi lény és az egész teremtés végső célja a Jézus Krisztusban való emancipáció, amikor Isten „minden mindenben” lesz (1Kor 15, 26), és végül mindenki „szemtől szembe” találkozik Isten végtelen szépségével (vö. 1Kor 13,12), és örömteli csodálattal olvashatja majd a világegyetem misztériumát, amely mindenkivel együtt részt vesz a vég nélküli teljességben (vö. LS 243).

Az indiai spiritualitás teljes összhangban van az átfogó ökológia által támogatott ökológiai spiritualitással. Az ember és az egész teremtés közötti szimbiotikus kapcsolat az indiai spiritualitás és kultúra magja, amelyet jól szemléltet a hinduk egyik szent irata. Az *Atharva Védában*, a *Prithvi Sukta-ban* (12. fejezet, 1. rész, 61. mantra) van egy szent mantra vagy képlet, amely azt mondja: „*Parayavarno Rakshati Rakshitah*” (Védd a környezetet, és a környezet megvéd téged). A Földanya (vagy *Dharti Mata*) alapkoncepciója, aki „sóhajtozik és vajúdik” (Róm 8, 22), valamint az egymásrautaltság, a komplementaritás, az egymással összefüggő kapcsolatok és szinergiák témái, amelyek szintén az átfogó ökológia középpontjában állnak, felkeltik a nem keresztények figyelmét. Én az Oraon törzshez tartozom, amely Közép-Észak India öt bennszülött közösségének egyike, amelynek szellemisége az emberi lény bensőséges és szoros kapcsolatán alapul egy olyan transzcendens és immanens Istennel, aki az élőlények mindennapjainak közelében marad és lakozik.

Az ökológiai nevelés

A kapcsolatiság axiómája (Isten-ember, ember-ember, ember-teremtett világ) mint az átfogó ökológia fókuszpontja igényli az ökológiai nevelést ahhoz, hogy kivirágozzék „a gondoskodás kultúrája, mely az egész társadalmat átítatja” (LS 231). E kultúra új pedagógiai tervek tesz szükségessé, hogy előmozdítsa az őrizni és művelni (Ter 2,15) szellemiségét és segítsen „növekedni a szolidaritásban, a felelősségvállalásban és az együttérzésen alapuló törődésben” (LS 210). Az ökológiai nevelésre sürgetően szükség van a tudatosság kialakításához és új meggyőző-

dések, magatartásformák és képességek kifejlesztéséhez az egész emberiség számára ingyenes adományként ajándékozott teremtett világ szépségének és épségének az észlelésére, megcsodálására, ünneplésére és megóvására. Azzal szembesít, hogy „nagy kulturális, spirituális és nevelési feladat” (LS 202) áll előttünk kezdve a személyes életünkkel, a családokban, a közösségekben, az iskolákban, a nevelés színterein és a hírközlő eszközök világában. Noha a nevelés első helyszíne a család, itt „tanulunk meg kérni, nem kényszeríteni, ‘köszönömöt’ mondani (...) „az agresszivitást és a mohóságot uralni és bocsánatot kérni, ha kárt okoztunk” (LS 213), mégis ennek színterét ki kell terjeszteni az iskolákra, a katekizmusra és a hírközlő eszközökre is, hogy az élet értékére és az emberi méltóságra neveljünk az egész teremtett világ átfogó jól-létével való összhangban. Ferenc pápa a következő szavakkal hangsúlyozza az ökológiai nevelés sürgető szükségességét:

„A kulturális és környezeti válság súlyosságának tudata új szokások kialakításához kell, hogy vezessen. Sokan tudják, hogy sem a jelenlegi fejlődés, sem a tárgyak és élvezetek pusztá halmozása nem elegendő ahhoz, hogy értelmet és örömet adjon az emberi szívnek, mégsem érzik képesnek magukat lemondani arról, amit a piac kínál nekik. Azokban az országokban, amelyeknek a legnagyobb változtatásokat kellene végrehajtaniuk fogyasztói szokásaikban, a fiatalok új ökológiai érzékenységgel és nagylelkű szellemiséggel rendelkeznek, és néhányan közülük csodálatosan küzdenek a környezet védelméért, de olyan erősen fogyasztói és jóléti közegben nőttek fel, amely megnehezíti más szokások kialakítását. Következésképpen egy nevelési kihívással állunk szemben.” (LS 209)

Az ökológiai nevelés kiindulópontja az, hogy megváltoztatjuk az „ember a teremtés csúcsa és koronája” paradigmát. Ez szükségessé teszi, hogy határozott lépést tegyünk a „csúcs”-tól az „örző” felé. Az átfogó ökológia új megvilágításba helyezi az *imago Dei* fogalmát. A tény, hogy Isten *képére és hasonlatosságára* lett teremtve, az emberi létezőt a teremtés „csúcsává és koronájává” tette. A 8. zsolttár ennek jelentőségét a következőképpen hangsúlyozza: „Hiszen ha nézem az eget, kezded művét, a holdat és a csillagokat, amelyeket alkottál, mi az ember, hogy figyelemre méltatod, és mi az emberfia, hogy meglátogatod? Kevéssel tetted őt kisebbé az angyaloknál, és kezded művei fölé állítottad. Lába alá vetted mindent: dicsőséggel és tisztelettel koronáztad” (Zsolt 8,4-7).

Az átfogó ökológia kontextusában az *imago Dei* kozmikus látásmódja, miszerint az ember szerves része a teremtésnek, segítene megérteni az

ember szerepét és felelősségét a *Közös Otthon* gondozásában. Kétségtelenül, olyan lényegi jegyei, mint pl. a tudat, az értelmi okfejtés és a megkülönböztetés, az esztétikai érzék, a szabadság stb. kitüntetett lényként megkülönböztetik az emberi lényt más élőlényektől. A mai világban „a bibliai teremtésbeszélés új ökológiai olvasata szerint az ember az Isten utoljára alkotott teremtménye, következésképpen, a leginkább feltételekhez kötött teremtmény. (...) A földi közösség függő tagja.”⁹ Valóban igaz, hogy „ha az ember nem találja meg újra valódi helyét, akkor félreérti önmagát és végül saját valóságának mond ellen” (LS 115). Mivel Isten képére és hasonlatosságára teremtett, az ember képes kapcsolatba lépni Istennel, de nem azért, hogy olyan legyen „mint Isten, ismerve a jót és a rosszat” (vö. Ter 3, 5). Küldetést bízunk rá, hogy kísérje, vezesse, fenntartsa a teremtett világot, ami a szövetség alapvető dimenziója (Ter 1,28; Ter 9), nem pedig, hogy leigázza és uralja. Ezért, noha a világhoz kötődik és a földből vétetik, az ember nyitott és annak is kell maradnia az Istennel, másokkal és a teremtett világgal való kapcsolatra. Létének teljes értelmét az Istenével való kapcsolattal éri el.

Az ökológiai nevelés másik kiindulópontja a társadalmi-kulturális vonatkozású ösztönzés, vagyis a gyökerekhez való visszatérés. Minden emberi közösség gazdag társadalmi-kulturális és vallási örökséggel rendelkezik, amely emlékezetbe idézi és igazolja az emberi életben és a teremtő Istennek kapcsolatban álló egész teremtésben a rendet és harmóniát. Ferenc pápa hangsúlyozza: „Szükségünk van annak tudatára, hogy közös az eredetünk, egymáshoz tartozunk, és olyan jövő vár ránk, amelyen mindnyájan osztozunk. Ez az alaptudat lehetővé tenné, hogy új meggyőződések, viselkedésformák és életmódok alakuljanak ki. Ekképpen egy nagy kulturális, spirituális és nevelési feladat rajzolódik ki előttünk, amely hosszú megújulási folyamatokat igényel” (LS 202). A gyökerekhez való visszatérés sürgős szükségessége magába foglalja, hogy újra áttekintjük minden közösség társadalmi-kulturális és vallási értékeit és lehetséges hozzájárulását ahhoz, hogy Istennel és az egész teremtett világgal való megtört kapcsolatot helyreállítsuk. Az ökológiai nevelés kiemeli, hogy „a környezettel kapcsolatos kérdések vizsgálatakor figyelmet kell fordítani a helyi kultúrákra, és el kell érni, hogy a tudományos-technikai nyelvezet párbeszédet folytasson a népi nyelvezettel” (LS 143). A *Laudato si' körlevél állítja annak fontosságát, hogy elismerjük a különböző kultúrák gazdagságát: „Ha figyelembe vesszük a környezeti*

⁹ MOLTSMANN, JÜRGEN (szerk.), *La terra come casa comune: crisi ecologica ed etica ambientale*, Edizioni Dehoniane, Bologna 2017, 20.

válság bonyolultságát és szerteágazó okait, el kell ismernünk, hogy a megoldások nem származhatnak a valóság egyetlen értelmezési és alakítási módjából. Oda kell fordulnunk a népek kulturális gazdasága, a művészet és a költészet, a belső élet és a lelkeség felé is” (LS 63).

Az ökológiai nevelés alapvető célkitűzése, hogy meghívjon egy új életstílus elsajátítására: „ha mélyreható változásokat szeretnénk elérni, tudatában kell lennünk annak, hogy a gondolkodási paradigmák ténylegesen befolyásolják a viselkedést. A nevelés eredménytelen lesz, erőfeszítései pedig hiábavalóak, ha nem törekszik arra is, hogy új paradigmát terjesszen el az ember, az élet, a társadalom és a természethez fűződő kapcsolat tekintetében” (LS 215). Az új életstílus elsajátítása gyökeres változást, a haladási irány teljes megfordítását jelenti, melyet a szanszkrit mantra így fejez ki: *Tamasomā jyotirgamaya* (a homályból a világosságra), *Mrtymā ā'mrtam gamaya* (a halálból a halhatatlanságra). Az ökológiai nevelés arra történő meghívást is jelent, hogy otthon érezzük magunkat, hogy az „otthon” tagjaival, élőlényekkel és nem élőlényekkel, a kölcsönös függőség egybeszövődő kapcsolatait alakítsuk ki, hogy újra értelmezzük az ökológia és az ökonómia szavak gyökerét – az öko az *oikosz* szóból jön, s annyit jelent, mint otthon vagy a család javai; a *logosz* azt jelenti, hogy tanulás vagy beszéd; a *nomosz* törvényt és szabályt jelent. Az otthon nem a falak, ablakok, ajtók, tetők és egy fizikai hely szerkezetét jelenti. Az otthon az együtt élő személyek bensőséges kapcsolatainak a közege, a szeretet, a közelség, a biztonság, a megosztás és a család minden tagjáról való *személyes törődésnek* a színtere. Ezért aztán elengedhetetlenül szükséges néhány szabály és norma, melyek fenntartják a személyek közötti kapcsolatok rendjét és harmóniáját. Mindkét kifejezés gyökeréből világos, hogy az ökológia egyfelől meghívást jelent arra, hogy *Közös Otthonban* érezzük magunkat; másfelől az ökonómia azokat a normákat jelöli, melyek az otthon minden tagjának a közös javára rendelkeznek és utal arra a felelősségre, melyet az otthon minden tagja visel azért, hogy jó állapotban fenntartsa a *Közös Otthont*, valamennyi élőlény átfogó jól-léte érdekében.

A kapcsolatok társadalmi szövetét elősegítő saját kultúra és tradíció megértése elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy otthon érezzük magunkat. Minden társadalmi elidegenedés elidegenedés az *Anyaföldtől*. A saját hagyományból-kultúrából való gyökérvesztett elszakadás a saját társadalom erkölcsi és kulturális alapjainak az erózióját eredményezi. Az effajta elgyökeretelenedés nyomán a fizikai világ *res extensává* (tehetetlen anyaggá) válik és gátlástalanul használják és kizsákmányol-

ják az *Anyaföldet*. Ezért az ökológiai nevelés szerepe megkerülhetetlen az ökológiai tudat és lelkiismeret formálásában, amely jelzi, hogy „egy cselekvés akkor helyes, amikor az élő közösség épségének, stabilitásának és szépségének a megóvására törekszik; máskülönben elhibázott”¹⁰. Ekképpen lehet meghatározni egy integrális és átfogó etikai paramétert, hogy lássunk, ítéljünk és cselekedjünk az emberi élet összekapcsolódó hálójában a teremtett világban.

A *Joint Diploma in Ecologia Integrale* (Közös diploma az átfogó ökológiában) olyan kezdeményezés, melyben Róma pápai egyetemei és főiskolái vesznek részt, élő igazoló példája az ökológiai nevelés gyakorlatának. Látható jele a római intézmények közötti interdiszciplináris együttműködésnek, minden bizonnyal először a pápai egyetemek és főiskolák történetében. E közös program alapvető célja a *Laudato si'* látásmódjának és küldetésének elterjesztése a Közös Otthonról való törődés végett, az emberek nevelése és az ökológiai igények tudatosságának kialakítása. *Laudato si'* tanítása nemcsak hívő keresztényeknek szól, de másoknak is, legyen akár agnosztikusak vagy ateisták. A Közös Diploma első kiadásától a hatodik kiadásáig, mindig volt néhány muzulmán, ateista és hindu hallgató. Ferenc pápa nem kér rendkívüli dolgokat ahhoz, hogy gondját viseljük a Közös Otthonnak, hanem azt javasolja, hogy néhány kicsi és személyes cselekvéssel fogjunk hozzá. Például: „a műanyag és a papír használatának kerülése, a vízfogyasztás csökkentése, a szelektív hulladékgyűjtés, csak annyit főzni, amennyit ésszerűen meg tudunk enni, a többi élőlényrel való gondoskodó bánásmód, a tömegközlekedés vagy a közös járműhasználat gyakorlata, a faültetés, a felesleges világítás kikapcsolása, és így tovább.” Végül hozzáteszi: „Mindez egy olyan nagylelkű és méltóságteljes kreativitás része, amely az ember legjobb oldalát mutatja meg” (LS 211). Ferenc pápa tanításainak ez az egyszerűsége, mely az emberek hétköznapi életét érintik, felkeltik a hívők és a nem-hívők figyelmét. Bizonyítéka annak, hogy az átfogó ökológiának van ereje inspirálni, ösztönözni és bátorítani mindenkit, aki őszintén óhajtják a Közös Otthon gondozását. Továbbá, ez a kezdeményezés az átfogó ökológiát különböző szempontokból tekintve „a közös otthon hitelen gondozásával szembeszálló ellenállások elemzésének”¹¹ hatékony eszközeként mutatja be.

¹⁰ J. RODMAN, WILLIAMS, *Quattro forme di coscienza ecologica, Una rivisitazione* (1976), in TALLACCHINI, MARIACHIARA (szerk.), *Etiche della terra, Antologia di filosofia dell'ambiente*, Giappichelli, Torino 1998, 328.

¹¹ COSTA, GIACOMO - FOGLIZZO, PAOLO, Uo. 543.

Konklúzió

Az átfogó ökológia nemcsak az ökológiai szellemiség és nevelés gyümölcsöző és erőteljes magvait tartalmazza, hanem inspiráció és belátás forrásává válik az emberi lény Istennel, egymással és a teremtett egésszel való megfelelő kapcsolatának fenntartásához. Így vagy úgy körvonalazza az emberi lény azon vágyát, hogy helyrehozza ezeket a kapcsolatokat, begyógyítsa az alapvető törést, és magáévá tegye azt az elhatározást, hogy helyreállítsák a teremtés rendjét és harmóniáját. Feltételezi annak tudatát is, hogy megtettük azt, amit nem kellett volna Isten teremtése ellen, vagy nem azt tettük, amit kellett volna, vagyis segít az emberi valóság tudatosításában. Végül arra készít bennünket, hogy vállaljuk a felelősséget az elkövetett károkért, hogy ökológiai téren térjünk meg, hogy megbánjuk káros cselekedeteinket, és ökológiai nevelésre sarkall (LS 209-215), hogy megerősítsük az élet, a méltóság és az emberi lét értékét, a Teremtő Istennel, egymással és az egész teremtéssel való közösségben minden élőlény teljes jólétéért.

Az ökológiai nevelés által ihletett és vezérelt együttműködés és közösség szellemével jobb jövőt építhetünk a jelen nemzedékének és a jövő generációinak. A remény reális és megvalósítható lehet, ha elfogadjuk az új életmódhoz való alkalmazkodás kihívását; vagyis „térjünk át a fogyasztásról az áldozathozatalra, a mohóságról a nagylelkűsége, a pazarlásról javaink másokkal való megosztására” (LS 9); és az ökológiai átalakulás által vezérelt ökológiai lelkiismeret kialakítására. Ezzel a reménnyel „minden teremtménnyel együtt Istent keresve járunk ezen a földön. [...] Énekelve járjunk! Hogy a bolygónkért folytatott küzdelmünk és az érte érzett aggódásunk ne vegye el tőlünk a remény örömét.” (LS 244)

(fordította: Kajtár Edvárd és Puskás Attila)

NOBILIS MÁRIÓ

Környezeti krízis és cselekvő egyház: a Laudato si' enciklika pasztorálteológiai összefüggései

A keresztény tanítás fejlődését – aminek fontos mozgatóereje az, hogy az egyház felelősei érzik, hogy „koruk embere felé érthetőbb módon kell beszélniük Istenről” (MV 4) – érthető módon szívesen kötjük konkrét lépésekhez: zsinati dekrétumokhoz, dogmák kihirdetéséhez. Ezek jogosan számon tartott mérföldkövek, mégis fontos e téren azokra a kevésbé megragadható folyamatokra is odafigyelnünk, amelyek ezeket a jól megragadható határpontokat megelőzik, kísérik és követik.

A konferenciánk címében szereplő két kulcsfogalom esetében épp ilyen jelenkori egyházi folyamatokat érhetünk tetten. A *teremtés* hite mindig is fontos része volt a zsidó-keresztény tanításnak, mégis úgy tűnik, hogy míg a fogalom hosszabb időn át nem állt a katolikus teológia és spiritualitás érdeklődésének homlokerében, az utóbbi időben viszont – a környezeti krízis tudatosodása kapcsán – némileg árnyalódott a fókusz, és növekszik a rá irányuló figyelem. Megjelent például a *teremtéstudatosság* fogalma, ami nyilvánvaló spirituális reakció a világi *környezettudatosság* szóra, de egyben kihívást is intéz az egyház felé, hogy pontosabban körvonalazza viszonyát a teremtett világhoz, a Teremtőhöz és az ő szándékához alkotásai iránt. A *teremtésvédelem* kifejezés szintén új keletű (és eredete szintén a szekuláris *környezetvédelem* fogalomra adott reflexió), és miközben egyre ismertebbé és gyakrabban használttá válik a keresztény közbeszédben, ugyanakkor kitapinthatóak különböző – nem mindig tudatosítottan eltérő – értelmezései is. Végül a *teremtésvédelem kötelezettsége* elég pontosan köthető Ferenc pápa Laudato si' enciklikájához, melyben a Pápa így fogalmaz: „Annak a hivatásnak a megélése, hogy védelmezői legyünk Isten művének, lényegi része az

erényes életnek, nem valami szabadon választható feladat s nem is a keresztény tapasztalat másodlagos szempontja.” (LS 217)¹

Mint hogy magam épp a gyakorlati teológia, a pasztorálteológia oldaláról indulva jutottam el arra a felismerésre, hogy a teremtésvédelem kérdéskörével foglalkozni kell, így számomra kézenfekvő és otthonos, hogy ebből a szempontból szóljak hozzá ehhez a témához. Magának a *Laudato si'* kezdetű enciklikának leginkább „pasztorális” fejezete viszont éppen az a hatodik fejezet, amely az Ökológiai nevelés és lelkeség címet viseli, és amit egy másik előadás vizsgál ezen a konferencián. Én most – emiatt és ettől függetlenül is – nem kimondottan ezzel a „dedikált” fejezettel kívánok foglalkozni, hanem az egész enciklikának, tágabban pedig az egész teremtésvédelemnek (vagy a Ferenc pápa által előnyben részesített kifejezéssel az *átfogó ökológiának*) az elhelyezkedésével az egyház tanításában és feladatában, egyszóval életében.²

A *Laudato si'* enciklika elsősorban nem „belső üzenet”, nem egyházi bennfentes beszéd. Ebből a szempontból nagyon jelentős az a fejezet, amelyben Ferenc pápa a keresztény hit idevágó teológiai, szentírási alapjairól beszél. Ezt a fejezetet így kezdi a pápa: „Miért illesztek ebbe a minden jóakarátú embernek szánt dokumentumba olyan fejezetet, amely hitbeli meggyőződésekre vonatkozik?” (LS 62). Egy klasszikus megközelítésben ez a kijelentés meghökkentőnek, akár értelmetlennek hathat a pápa tollából egy enciklikában. Jobban megvizsgálva azonban könnyen megérthetjük a Szentatya kérdésfeltevésének hátterét: ő ebben az dokumentumban annyira mindenkire szeretne szólni, hogy gyakran háttérbe szorítja a kifejezetten keresztény beszédmódot, a keresztényeket megszólító beszédet; az egész világot szólítja meg, és nagyjából ránk, keresztényekre bizza, hogy találjuk meg ebben a nagy összefüggésben a magunk feladatát. Még újszerűbben teszi ezt, mint annak idején XXIII. János pápa a *Pacem in terris* kezdetű enciklikában, amelynek esetében nagy újítást jelentett az, hogy az elején a Pápa a megszokott titulusokat

¹ Természetesen ez nem jelentheti azt, hogy a teológia megfelel a teremtés-tannak a környezeti krízis kapcsán kevésbé tárgyalt, háttérben álló szempontjairól, a klasszikus teremtésteológia érdeklődésében elsődleges szerepet játszó témákról. Sőt inkább arról van szó, hogy a teremtéstudatosság ökológiailag inspirált növekedése igényli és ösztönzi e klasszikus témák újbóli és mélyebb kifejtését, mert csak azokra építve lehet stabil.

² Az itt tárgyalt gondolatmenetet hasonló kérdésfeltevéssel és példákkal, kicsit más fókusszal már kifejtettem egy korábbi tanulmányomban: NOBILIS MÁRIÓ: *A „teremtésvédelmi enciklika” az egyházi cselekvés teológiája szemével*, in: LAURINYEZC MIHÁLY (szerk.): *Erkölcsteológiai Tanulmányok XVIII.*, Jel, Budapest, 2017

– pátriárkák, érsekek, püspökök stb. – követően „minden jóakarátú embert” belevett a címzettek körébe. Ferenc pápa – elődjének ezt a gesztusát meg is említve – továbblép: nem is pusztán a jóakarátú embereknek, hanem hangsúlyozottan „minden e bolygón lakó embernek” címezi a *Laudato si'* enciklikát (LS 3). Ennek szem előtt tartása még fontos lesz témánk vizsgálata során.

Kifejtésem három szakaszból épül fel. Elsőként szeretném megvilágítani, mit értünk pasztorálteológián, amelynek fényében most az enciklikát és a teremtésvédelem kötelezettségét vizsgáljuk – mivel ez nem magától értetődő. Utána szeretném bemutatni, hogyan illeszkedik a pasztorálteológia érdeklődési körébe a teremtésvédelem – ez sem annyira magától értetődő. A harmadik szakaszban pedig szeretném bemutatni, melyek a fentiek elemzéséből fakadó sajátosan pasztorálteológiai következtetések.

1. Mit értünk pasztorálteológián?

Félreértésekre okot adó elnevezések

Klasszikus, lényeges jelentést hordozó, ugyanakkor félreértéseket is okozó elnevezésekkel találkozunk, amikor ezt a területet vizsgáljuk. A *gyakorlati teológia* kifejezés praktikus, kézenfekvő, logikus elnevezés: a teológiának az az ága, amely a tanításbeli állításoknak a gyakorlatba való „megérkezésével” foglalkozik, vagy épp magát a gyakorlatot vizsgálja. A félreértést az okozhatja, ha a gyakorlati teológiát egyszerűen módszertannak értjük. Márpedig ez nem légből kapott értelmezés... Mondhatjuk, hogy évszázadokon át tartotta magát az a félreértés, hogy a pasztorálteológia semmi más, mint *módszertan*, mely a (voltaképpen...?) teológia által feltárt keresztény üzenet címzettekhez való eljuttatására szolgál. Ez a felfogás könnyen vezethet a fogalom teológiai jellegének megkérdőjelezéséhez: egyfajta összekacsintást okoz a gyakorlati teológia háta mögött, mintha jóindulatból a többi teológiai diszciplína megszavazná neki a „teológia” rangot – miközben mindnyájan tudjuk, hogy valójában nem is az...

A második kifejezés, amelyet idesorolhatunk, a *pasztorálteológia* – vagy magyarrá fordítva: a *lelkipásztori teológia*³. Ez decens és jogos elnevezés,

³ Luciano Sandrin egyébként megalapozottan érvel a *teologia pratica* és a *teologia pastorale* árnyalatnyi jelentéskülönbség alapján való szétválasztása mellett, főként történetileg, ld. LUCIANO SANDRIN: *Teología pastoral. Lo vïo y no pasó de largo*, Sal Terrae,

különösen ha Jézusnak az önmagát jó Pásztornak definiáló (és követőinek ezt a feladatot átadó, vö. pl. Jn 21,15–17) kijelentéseire gondolunk. Ez a kifejezés is okozhat azonban félreértést: tudniillik ha csak a lelkipásztorok tevékenységére irányuló érdeklődést tulajdonítunk a pasztorálteológiának, és kifejezetten a *klérus feladatait* vizsgáló megközelítést értünk alatta. Ezzel szemben sokan már elég régóta hangsúlyosan próbálják felhívni a figyelmet arra, hogy a „voltaképpen egyházi cselekvést” nem csupán a pásztorok végzik – bár kétségtelenül helyettesíthetetlen, speciális feladatuk van benne.

Ezért jelenik meg az utóbbi időben az *egyházi cselekvés teológiája* szókapcsolat, amely kifejezi: ez a diszciplína azt vizsgálja, hogy maga az *egyház* hogyan cselekszik a világban – pontosabban hogy hogyan cselekszik *Krisztus az egyházon keresztül* folyamatosan a világban: hogyan van jelen, hogyan szól, hogyan tanít, hogyan vesz részt aktívan az emberiség és az ember életében. Jézus Krisztus üzenetéről különböző teológiai diszciplínák szólnak – mint a biblikum, a dogmatika, a morális teológia vagy épp az egyháztörténet. Ám hogy *hogyan valósul meg jól ez az aktív cselekvés*, amellyel Isten a világot folyamatosan „párbeszédben tartja” és az üdvösség útján vezet (és teszi ezt Jézus szándéka szerint rajtunk, az egyházon keresztül), melyek a helyes cselekvés kritériumai, azt az egyházi cselekvés teológiája vizsgálja. Számos kortárs teológus életművében jelenik meg ez a gondolat: Riccardo Tonelli többször foglalkozik a *pasztorális (teológia)* fogalmával (később kitérünk a pasztorális és a pasztorálteológia különbségére); Luciano Sandrin a betegek és kiszolgáltatottak nézőpontjából kiindulva egy másik, sajátos modelljét nyújtja ennek a szemléletmódnak; Paul Michael Zulehner kifejezetten a fent leírt modellt képviseli; Sergio Lanza pedig definiálja az egyházi cselekvés teológiáját. De gondolhatunk Anton Grafra is, aki – nagyon is megelőzve korát – már a 19. században felvetette ezt, amikor leírta: az egyház cselekvése nem pusztán a papok, hanem az egész Krisztustest-közösség cselekvése⁴.

A pasztorálteológia fogalma

Pasztorálteológia alatt ilyenformán tehát elsősorban az *egyház Krisztus-testként való cselekvésének teológiai vizsgálatát* értjük. Ez a meghatározás feltétlenül rendelkezik két fontos fókusszal. Egyrésztől erős érintkezése

Maliaño, 2015, 61-62.

⁴ Vö. TOMKA FERENC: *Lelkipásztori teológia Ferenc pápa szellemében*, Szent István Társulat, Budapest, 2015, 41.

van az egyháztannal: ilyen módon beágyazódik a rendszeres, elméleti teológiába, néhány ponton az egyháztantól alig elválasztható (mint ahogy néhány ponton a morálteológiával, az egyházjoggal stb. is nagyon szoros, olykor átfedő közelségben van). Ez az érintkezés egy *szakramentális szemléletmódban* is manifesztálódik – de ez a szakramentalitás nem a szentségek kiszolgáltatására szorítkozik. Nem leszűkítést jelent, hanem kitágítást, amennyiben az egyházat mint a világban aktív jelet és eszközt vizsgálja: Isten jelenlétének aktív jelét és eszközét, amely lényegénél fogva szakramentális valóság.

Ez a szakramentalitás pedig szükségszerű kapcsolatban van a megtestesüléssel. Sergio Lanza kiindulópontnak tekinthető módon így fogalmaz az egyházi cselekvés és a megtestesülés összefüggéséről:

„A megtestesülés nem csak egy csodálatos és meglepő, az időben és térben körülírható esemény: ez maga Isten cselekvési stílusa. Így minden megváltó cselekvés lényegalkotó és normatív struktúrájává is válik.”⁵

Nem pusztán Názáretről, Betlehemről vagy Jézus földi életének harminchárom évéről van tehát szó: a megtestesülés „Isten cselekvési stílusa”. Ezzel Lanza előre-, de visszafelé is kitágítja a megtestesülés mint szakramentális modell fogalmát, amikor azt mondja, hogy Isten a világban, a világ felé mindig is *megtestesülés-szerűen* cselekszik. Valójában már a teremtésben is ott van a megtestesülés logikája, amennyiben azt értjük megtestesülésszerűség alatt, hogy az egy túlaradó, ingyenes isteni szeretet konkrét, cselekvő, realitásban megtapintható megvalósulása. Így tehát minden olyan megváltó cselekvésben, amelyet Istentől közvetlenül vagy az Ő egyházán keresztül – a szentségeken keresztül, emberek által vagy más módon – tapasztalunk, felfedezzük ezt az isteni stílust. És egyben – továbbra is Lanza definíciója szerint – normatívnak is tapasztaljuk, vagyis ráébredünk, hogy ha Isten így cselekszik, akkor nekünk is ilyen módon kell cselekednünk: nagylelkűen, túlaradóan, mindent ajándékozón, befogadóan és aktívan – Krisztusban. Lanza gondolatmenetének további részében úgy fogalmaz, hogy az egyház nem *utánozza*, „másolja” Isten cselekvését (nem is lenne rá képes), hanem *az Egyház cselekvése maga az Ő – Isten – műve*, amely itt és most a Szentlélek által realizálódik.⁶

⁵ SERGIO LANZA: *L' azione ecclesiale: ontologia, morfologia, fenomenologia*, in SERGIO LANZA: *Opus Lateranum*, Lateran University Press, Città del Vaticano, 2012, 305-306.

⁶ Uo.

Mit vizsgál a pasztorálteológia?

A pasztorálteológia tehát azt ismeri fel, hogy a megtestesülés „minden megváltó cselekvés lényegalkotó és normatív struktúrája”. Így az egyházi cselekvés teológiájának alapvető felvetése az, hogy az Egyház, mint Krisztus Teste ennek a „megtestesüléssel” isteni cselekvési stílusnak a folyamatos megnyilvánulása és folytatója. (Ne feledjük: lényegről és normáról beszélünk – felismerjük Isten cselekvési stílusát, amely egyúttal normaként minket is meghatároz és egyértelmű irányba állít.)

Ha ez így van, akkor az egyházi cselekvés teológiája ezt a folyamatosan megnyilvánuló isteni aktivitást vizsgálja – és ennek során szükségszerűen megérkezik egy fontos kérdéshez: Hogyan tud az egyház teljes közössége ennek a bennünk (az Egyházban, mint Krisztus Testében) zajló küldetésnek minél helyesebben és teljesebben *megfelelni*? Az egyház teljes közösségére gondolunk tehát itt, nem pusztán a lelkipásztorokra, hanem minden megkereszteltre és az ő egységükre Krisztusban. Sőt, fontos itt figyelembe vennünk Pál apostol megfogalmazását az 1Kor 12,27-ben: „Ti pedig Krisztus teste vagytok, és egyenként tagjai. Nem csak arról van itt szó, hogy Krisztusban a keresztség által mind szoros kapcsolatban, egységben vagyunk egymással, hanem a sorrend is fontos: előbb van a teljes Krisztus-test, és abból levezetve vagyunk mi tagok. Az egyházi cselekvés teológiájának érdeklődésében tehát logikailag előbb áll a testében, az egyházban megnyilvánuló, aktív Krisztus cselekvése, és ebből igyekszik levezetni az egyes tagok feladatát és aktivitásának (ami adott esetben passzívnak tűnő megnyilvánulási módot is jelenthet) helyes modelljét.

Ezen a ponton pedig elérkezhetünk a már emlegetett módszertanig is – az ezen a ponton lép be a képbe. Nagyon becslendő például a szalézi pasztorálteológiai iskola gyakorlatában az, hogy szalézi (neveltetésű) szerző gyakorlatilag nem írhat könyvet úgy, hogy annak végén módszertant ne adna – annak, amit ír, el *kell* érkeznie a gyakorlati megvalósíthatóságig. (Az már más kérdés, hogy ha az olvasó ezt afféle „receptkönyvként” veszi kézbe, könnyen el tud tévedni, mert valójában a módszertanok sohasem tekinthetők receptnek.)

A Sergio Lanza neve által fémjelzett „lateráni pasztorálteológiai iskola” szemléletmódját követve tehát (egyfajta határon egyensúlyozva, közvetítve elmélet és gyakorlat között) mindig a *gyakorlat elméletét* vizsgáljuk.⁷

⁷ SERGIO LANZA: *La teologia pastorale secondo la "scuola lateranense"*, in: DARIO EDOARDO VIGANÒ (ed.): *La teologia pastorale oggi*, Lateran University Press, Città del Vaticano,

2. Hogyan illeszkedik a pasztorálteológia érdeklődési körébe a teremtésvédelem?

Ha az egyház Krisztus cselekvő jelenlétének folytatása a világban, akkor „foglalkoznia kell a világgal”. Ez nem volt mindig egészen magától értetődő, de a II. vatikáni zsinat dokumentuma, a *Gaudium et spes* világosan szól erről⁸:

„Az öröm és remény, a gyász és szorongás, mely a mai emberekben, főként a szegényekben és a szorongást szenvedőkben él, Krisztus tanítványainak is öröme és reménye, gyásza és szorongása, és nincs olyan igazán emberi dolog, amely visszhangra nem találna szívükben.”

„Ezért a Szent Zsinat miközben vallja, hogy az embernek magasatos hivatása van, és állítja, hogy valami isteni mag van belé vetve, fölkínálja az emberi nemnek az Egyház őszinte együttműködését annak a egyetemes testvériségnek létrehozásához, mely megfelel ennek a hivatásnak.”

„E feladat végrehajtásához az Egyháznak mindig kötelessége vizsgálni és az evangélium fényénél értelmezni az idők jeleit, azért, hogy minden nemzedéknek megfelelő módon tudjunk választ adni az emberek örök kérdéseire a jelen és az eljövendő élet értelméről és e kettő összefüggéseiről. Így tehát ismernie és értenie kell a világot, melyben élünk, várakozásait, vágyait és gyakran drámai vonásait.”(GS 1, 3, 4)

Ez azt is jelenti – és ezek már Ferenc pápa szavai –, hogy az egyháznak nemcsak egyszerűen foglalkoznia kell a világgal, nemcsak egyszerűen hirdetnie kell az igazságot a világnak, hanem a Krisztus-testnek Isten válaszává kell válnia – mindenestül, átalakulva, nem részleteiben, nem kívülről és távolról, hanem belépve a világ közepébe.

Itt fel kell idéznünk a *Lumen gentium* első pontját is, amely így fogalmaz: „... az Egyház Krisztusban mintegy szentsége, azaz jele és eszköze

2010, 31-34.

⁸ Erről a kérdéskörrel részletesen írtam korábban az Öt évtizeddel a lelkipásztori zsinat után című gyűjteményes kötetben, ahol kifejtettem, hogy a *Gaudium et spes* hogyan válik a paradigmaváltás dokumentumává, és ebből hogyan lép elő a pasztorálteológia már mint valódi teológiai diszciplína. NOBILIS MÁRIÓ: *Gaudium et spes: a paradigmaváltás dokumentuma*, in PÁKOZDI ISTVÁN (szerk.): *Öt évtizeddel a lelkipásztori zsinat után, Vigilia*, Budapest, 2013, 93–113.

az Istennel való bensőséges egyesülésnek és az egész emberi nem egységének” (LG 1). Fontos észrevennünk ebben azt a struktúrát, ahogy a zsinat kétfelé ágaztatja a megállapítást: az Egyház jele és eszköze egyrészt „az Istennel való bensőséges egyesülésnek”, másrészt „az egész emberi nem egységének”.

Ezzel sarkalatos ponthoz érkezünk. Minthogy a *pasztorális* (és itt most nem a pasztorálteológiáról beszélünk!) nagyon gyakran megáll ott, hogy az egyház pusztán az Istennel való bensőséges egyesülés jele és eszköze – mert ebben mi, hívők olyan boldogan meg tudunk nyugodni...! Mintha az egyház minden liturgikus és egyéb cselekménye azt szolgálná, hogy mi magunk eljussunk erre a békés, bensőséges (és végsősoron individuális) egyesülésre Istennel. Csakhogy a zsinat „sajnos” nem fejezte be itt ezt a mondatot, hiszen így folytatta: az Egyház jele és eszköze „az egész emberi nem egységének” is! Ez nem pusztán egy világi, emberi egységet jelent (pl. egy világkormányt), hanem az egész emberi nem mindenféle javát is értjük alatta, amelyet Isten akar neki adni – ide érthetjük VI. Pál pápa szavaival élve a fejlődést⁹, az átfogó ökológiát a *Laudato si'* nyomán¹⁰, ami mögött gondolhatunk XVI. Benedek pápa humánökológia fogalmára is¹¹. Mindazt tehát, ami az ember kiteljesedését szolgálja Isten tervében.¹²

A *Lumen gentium* első fejezetét közelebbről megvizsgálva azt látjuk (1. ábra), hogy a zsinat kettéágaztatja a kifejezést, amikor az Istennel való

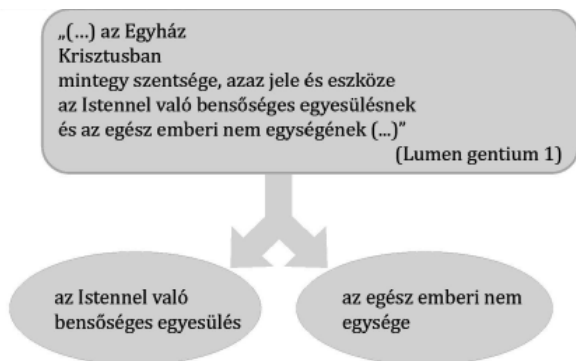
⁹ Vö. különösen VI. PÁL PÁPA: *Populorum progressio kezdetű körlevele a népek fejlődéséről* (1967. március 26.), 14. pont.

¹⁰ Vö. különösen FERENC PÁPA: *Laudato si' kezdetű körlevele közös otthonunk gondozásáról* (2015. május 24.), 137–162 pontok.

¹¹ XVI. BENEDEK PÁPA: *Caritas in veritate kezdetű körlevele az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és az igazságban*, (2009. június 29.), 51.

¹² Egy személyes és így természetesen szubjektív megjegyzés: Ha a zsinat ma írná a *Lumen gentium*ot, azt gondolom, tágítana ezen a megfogalmazáson, és „az egész teremtés egységéről” beszélné. Véltetően a dokumentum keletkezésekor is beleértették „az egész emberi nem” kifejezésbe annak alapját, a teremtett világot, nem akartak tehát ilyen értelemben határt húzni az emberiség kereteinél: egyszerűen akkortájt elsősorban az öröm és a remény, a gyász és a szorongás (sőt még az egyik késői munkadokumentumban is fordított sorrendben: a gyász és a szorongás, az öröm és a remény) foglalkoztatta a zsinati atyákat, és ebből adódóan az emberiség szellemi, lelki, társadalmi, történelmi dimenzióira koncentráltak. Véleményem szerint ma már nem joggalán kiterjeszteni ezt a megfogalmazást, és az egész emberi nem egységétől a teremtés egységéig tágítani a horizontot – amelynek kétségkívül kitüntetett szereplője és feladathordozója az ember. Itt utalhatunk a keleti teológia szempontjára: az ember (nem a megkeresztelt, nem a felszentelt személy, hanem az *ember!*) „a teremtés papja”.

bensőséges egyesülről és az egész emberi nem egységéről beszél. Azt fejezi ki: az *Istennel való bensőséges egyesülés* mindaz, ami belső keresztény tartalom, magatartás, megközelítés, tapasztalat stb., az *egész emberi nem egysége* pedig a távlati cél, ami felé tartunk.

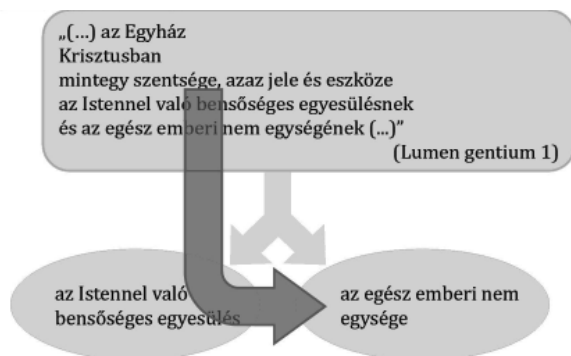

1. ábra

Így azt is jogosnak gondolom, hogy a következő módon tekintsünk erre a kérdésre (2. ábra): az Egyház Krisztusban – azon keresztül, amit önmagában megél, ami az ő sajátja, ami egész bensőségesen szentségi, lelki-spirituális tartalom – *tovább lép*, és a végcélhoz, mint az egész emberi nem (vagy az egész teremtés) egységéhez jut el. Így tehát miközben sajátosan az övé marad az Istennel való bensőséges egyesülés (és mindaz, ami ehhez tartozik), ugyanakkor mindez mégis *eszközszerűvé* válik, nem állhat meg ennél, mint célnál, mert akkor nagyon komolyan félreérténé saját feladatát. Folytonosan „kényszerítve”, ösztönözve, küldve vagyunk arra, hogy menjünk tovább, és lépünk az egész emberiség felé.

Hogyan illeszkedik tehát a pasztorálteológia érdeklődésébe a teremtésvédelem? A világnak van egy jelentéktelennek nem nevezhető problémája: a környezeti krízis. A teológia különböző ágai az erről szóló „ökológiai diskurzussal” találkozva különböző kérdéseket ismerhetnek fel benne. A bibliatudomány művelőjének például a Teremtés könyve, teremtett világban Isten önfeltárását megmutató zsoltárok vagy más szentírási szakaszok juthatnak eszébe. A dogmatika a teremtésteológia állításaival vetheti össze a környezeti mozgalmak világképét. Az erkölcssteológia az olyan klasszikus erények, mint a mértékletesség vagy az igazságosság fontosságának visszatükröződését ismerheti fel. Az egyházi cselekvés

teológiája pedig, mondhatni, elemében érzi magát. Az Egyház elsődleges feladata ugyanis – mint láttuk – olyan esetekben, amikor a világot valamilyen aggodalom foglalkoztatja, mindig az, hogy keresse, hogyan válhat erre Krisztus válaszává. Márpedig épp ennek a válasszá válásnak a helyes módja érdekli elsődlegesen a pasztorálteológiát.

2. ábra

A *Laudato si'* 214. pontja megerősíti ezt, amikor azt mondja: „El kell ismernünk, hogy mi, keresztények nem mindig fogtuk fel és nem mindig gyümölcösztettük azt a gazdagságot, amelyet Isten adott az Egyháznak” (LS 214). Ez a gyümölcösztetés pedig olyan, mint az a bizonyos továbbmutató nyíl, amely arra hív, hogy gazdagságunkat kínáljuk fel az emberiségnek, tegyük közkinccsé, alakítsuk olyanná, hogy válasszá váljon bennünk a problémára. Ferenc pápa így folytatja: az egyház lelkisége „nincs elszakítva saját testüinktől, sem a természettől vagy e világ valóságaitól, hanem ezekkel együtt és ezekben él, közösségben mindennel, ami körülvesz minket” (LS 214). Tetten érhetjük itt a *Lumen gentium* nézőpontját, és azt a perspektíva-nyitást is, amely az egész teremtett világ felé irányítja figyelmünket. A környezeti krízis kapcsán pedig ez az „egész teremtésre nyitás” nem marad csupán elméleti kérdés, hanem egészen *gyakorlatias megvalósulást*, cselekvési döntéseket és aktivizálást igényel.

Itt és így válik a teremtésvédelem (legfőképpen) pasztorálteológiai kérdéssé. Ez a „legfőképpen” nem jelenti az *ökológiai diskurzushoz* való keresztény hozzájárulás kisajátítását az egyházi cselekvés teológiája által – láttuk az imént, hogy minden más teológiai disciplina is megtalálhatja vele kapcsolatban a maga kérdésfeltevését –, ám az *teremtésvéde-*

lemmek, mint a környezetvédelemmel párhuzamos egyházi aktivitásnak egyértelműen pasztorálteológiai jellege van.

Az eddig leírtakból viszont logikusan levezethető az is, hogy a teremtett világ iránti keresztény felelősség egy igazi, egzakt egyháztani kérdés is (és itt megnyilvánul az egyházi cselekvés teológiájának közeli kapcsolata az egyháztannal), hiszen *tágabb értelemben* azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy kik vagyunk mi – az egyház –, mit kell tennünk, és mivé kell válnunk abban a valóságban, amely körülvesz minket.

Most jön a pasztorális...

Szeretném felidézni egy lelkipásztor hozzáállását, aki így „csitította” a teremtésvédelem iránt elkötelezett híveket: „csak úgy beszéljünk a teremtésvédelmi kérdésekről, hogy senkit ne ijesszünk el vele az egyháztól”. Pasztorális szempontból (és itt most ismét megkülönböztetjük a „pasztorálist” a pasztorálteológiától) ismerős ez az attitűd, amelyet nem kizárólag a teremtésvédelemmel kapcsolatban érhetünk tetten az egyházban: „vigyázzunk a kicsiny nyájra, ne veszítsünk el senkit”. Tevékenységünk legfőbb normája legyen a *megőrzés* kötelessége, legyünk óvatosak, hogy senki ne sértődjön meg, ne érezze a komfortzónáján kívül magát... (Valójában emögött a pasztorális hozzáállás mögött megbújhat az a negatív kép is, hogy újak „megtérítésére”, bevonzására már nincs esélyünk – vagy ötletünk –, úgyhogy arra kell szorítkoznunk, hogy legalább azokat tartsuk meg, akik még „belül vannak”).

Am ha ezt az óvatoskodó pasztorális megnyilvánulást pasztorálteológiai elemzés alá vetjük, megfigyelhetjük, hogy benne épp a korábban vázolt, a *Gaudium et spes*ben és a *Lumen gentium*ban megfigyelhető egyházi önértelmezési kérdés mutatkozik meg. Ha ugyanis az Egyházat csak „odáig értjük”, hogy az „az Istennel való bensőséges egyesülés” jele és eszköze, akkor valóban arra kell vigyáznunk, hogy ne nyugtalanítsuk a híveket, hanem tartsuk meg őket. Ez esetben a teremtésvédelem a maga szokatlan kívánalmaival egy aggasztó dologként tűnik fel.

Ha azonban az Egyház célja mégis „az egész emberi nem egysége”, akkor viszont készen kell állnunk a változásra, közel engedni magunkhoz az égető kérdéseket, eszközszerűvé válni, és követelményként fog megjelenni az életmódunk átalakítása is. Nem állhatunk meg a híveket nyugtalanítani nem akarás pasztorális szándékánál. Vállalunk kell annak kockázatát, hogy – úgy is, mint „egy test” – *kilépünk a komfortzónánkból*, és hogy ez némelyeket megijeszt vagy felháborít. De hinnünk

kell abban, hogy lesznek, akik ezáltal, sőt épp ebben felismerik mélyebb Krisztus-követői hivatásukat, vállalkoznak a változásra, és eljutnak egy teljesebb egyházi létre¹³.

Ezt a szemléletmódot teljesen egyértelműen képviseli a *Laudato si'*, amely (egyébként Leonardo Boff kifejezését használva) „a Föld kiáltásából és a szegények kiáltásából” (vö. LS 49) indul ki. A Föld kiáltása, illetve az erre adott válasz alatt érthetjük a teremtésvédelmet, a szegények kiáltása alatt pedig a társadalmi igazságosság követelményét az Egyházban. Nagy számban olvashatunk szövegrészleteket a *Laudato si'*-ben, amelyek ezt a szemléletmódot tükrözik:

„Közös otthonunk megvédésének sürgető kihívása magában foglalja azt az igyekezetet is, hogy az egész emberi családot egyesítsük a fenntartható és átfogó fejlődés keresésében, mivel tudjuk, hogy a dolgokon lehet változtatni.” (LS 13)

„A remény annak felismerésére hív bennünket, hogy mindig van kiút, mindig változtathatunk az irányon, és mindig tehetünk valamit, hogy megoldjuk a problémákat.” (LS 61)

„A tényleges változtatás stratégiája megkívánja, hogy a folyamatok egészét gondoljuk át, mert már nem elég felületes ökológiai megfontolásokkal megtűzdelni azokat, miközben nem kérdőjelezzük meg a mai kultúra alapjául szolgáló logikát.” (LS 197)

„Amikor képesek vagyunk legyőzni az individualizmust, kialakíthatunk egy ténylegesen alternatív életstílust, és jelentős társadalmi változás lehetősége nyílik meg.” (LS 208)

„A tudatformálás feladata a politikára és a különböző társadalmi szervezetekre tartozik. Továbbá az Egyházra. Minden keresztény közösség fontos szerepet játszik ebben a nevelésben.” (LS 214)

„... a környezeti válság mély belső megtérésre hívó felszólítás. De azt is el kell ismernünk, hogy vannak olyan elkötelezett és imádságos keresztények, akik – a realizmus és pragmatizmus ürügyén – nemegyszer kinevetik a környezet miatti aggodalmakat. Mások

¹³ Romano Guardini már 1922-ben így kezdi *Vom Sinn der Kirche* című könyvét: „Az Egyház ébred a lelkekben.” Ez az „egyháztudatra ébredés” még ma is aktuális, de talán mondhatjuk azt is, hogy az egyház minden nemzedékében újra és újra megkerülhetetlen feladat.

passzívak, nem határozzák el magukat szokásaik megváltoztatására, és így inkoherekké válnak. Ökológiai megterésre van tehát szükségük, amely azt jelenti: engedik, hogy Jézussal való találkozásuk minden következménye megjelenjen az őket körülvevő világhoz fűződő kapcsolataikban.” (LS 217)

A *Laudato si'* megközelítési módja tehát egyértelműen ez a „válasszá vállalási kötelezettség”, mégpedig nem is csak a teremtésvédelem, hanem a szociális kérdések teljes körének megközelítésében. Azt állítja elénk követelményként, hogy ne az Egyház bensőségességét védjük a kor és a világ kihívásaitól (amelyeket jelen esetben például a környezeti krízis testesíti meg), hanem „lépjünk ki”, nyissuk meg belső világunk gazdagságát, hogy az a világ gondjaira Krisztus válasza lehessen. Ezt azonban elsősorban nem felsőbbrendű és bölcs tanításokkal tehetjük, hanem úgy, hogy *mi magunk éljük meg azt, amit válasznak ismerünk fel.*

Kimondhatjuk tehát, hogy teremtésvédelemmel foglalkozni egyértelmű elköteleződés a *Lumen gentium*, a *Gaudium et spes* és a ferencpápai „kilépő egyház” modellje mellett.

3. Mit kell tehát tennünk?

A továbbiakban felsorolunk néhány olyan szempontot, amelyet a világi környezetvédelem helyez elénk kívánalomként.

- *szemlélet- és cselekvésmódunk lényegi megváltoztatása*
- *globális és lokális hozzáállás egysége („gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!”)*
- *a helyi közösségek kiemelkedő szerepe a változásban (mert a helyi, szolidáris, emberléptékű hálózatok tudnak rugalmasan, hatékonyan válaszolni a környezeti krízis kihívásaira)*¹⁴
- *a mértékletesség igénye és szükséglete*
- *a távlat és az esélyek kérdése (van-e még esélyünk visszafordulni és elérhetővé tenni ezt a földi világot?)*

¹⁴ Vö. pl. TAKÁCS-SÁNTA ANDRÁS: *A közlegelők komédiája. A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*, L'Harmattan, Budapest, 2017.

Ha ezek mellé odaállítjuk a keresztény tapasztalatot, figyelemreméltó párhuzamokat fedezhetünk fel a világi környezetvédelem követelményei és az Egyház évezredes tapasztalata között:

A világi környezetvédelem követelményei	Az Egyház tapasztalata
szemléletváltozás	<p><i>a megtérés tapasztalata</i></p> <p>Itt nemcsak arról van szó, hogy az Egyház képes felkínálni a világnak az ökológiai megtérést mint eszközt, hanem arról is, hogy a szemléletmód-változtatás igénye hatni fog az Egyház évezredes megtérés-tapasztalatára is.</p>
globális és lokális egysége	<p><i>az evangelizálás tapasztalata</i></p> <p>Az evangelizálás során egy, valójában a globálisnál is tágasabb horizontra hívjuk meg az egyént, és azt kérjük tőle, hogy ennek a távlatnak interiorizálása nyomán cselekedjen lokálisan: például az ellenszerezet parancsát hallva béküljön ki azzal a konkrét személlyel, akivel össze volt veszve.</p> <p>Ez az alapvetés új fényt vet az Egyház evangelizálás-tapasztalatára is: általa mi is mélyebben értjük meg, mit teszünk, amikor evangelizálunk.</p>
helyi közösségek	<p><i>a plébánia-modell tapasztalata</i></p> <p>A környezeti mozgalom arra a felismerésre jut, hogy leginkább életképes, emberléptékű, összetartó, bizalomteli, cselekvő helyi közösségekre van szükség a krízisek megoldásához. A keresztény helyi közösség, a plébánia ideális esetben szolidáris, bizalomra épülő, közösségi szeretethálózat. Ez a párhuzam új fénybe helyezi helyi közösségeink küldetését. De vissza is fordítja a kérdést: valóban ilyenek a plébániáink?</p>

mértékletesség	<i>a böjt tapasztalata</i> (közösségi dimenzióban is) A mértékletesség követelménye a böjt kérdését is új fénybe helyezi. Ferenc pápa a <i>Laudato si'</i> 223. pontjában mondja: „A szabadon és tudatosan megélt mértéktartás felszabadító.” Hogyan éljük a böjtjeinket? Valóban a felszabadító mértékletesség erényét növelik bennünk? Örömmel tudjuk ezt biztató példaként felkínálni a világnak?
a távlat és az esélyek kérdése	<i>a remény tapasztalata</i> A keresztény remény távlatában minden törekvés értelmes. A világ szilárd alap iránti kiáltása a környezeti krízis láttán azonban rögtön új kihívások elé is állítja az Egyház által felkínált keresztény remény tapasztalatát, az 1Pét 3,15 értelmében: „Mindenkor legyetek készen arra, hogy válaszolni tudjatok mindenkinek, aki a bennetek lévő reménység okát kérdezi tőletek.”

A mai környezeti kívánalmakra, törekvési irányokra van tehát válasz-alap a keresztény cselekvés-tapasztalatban, de egyben újra is kell gondolnunk keresztény cselekvésünket ezeknek a kérdéseknek a fényében – a kapcsolatba lépés *kölcsönösséget* feltételez és generál. Ennek az újragondolásnak során egy központi feladat, hogy át kell lépnünk az erények döntően egyéni felfogásából azok közösségivé válásába. Olyan mértékben együvé tartozik ugyanis ma már az emberiség, hogy nincs értelme (és egyre kevésbé lehetséges is) egyedül mozdulni, individuálisan cselekedni. Ezért tehát a sokáig egyéninek tartott erényeknek el kell indulniuk a *közösségi erénnyé válás útján*. Megvizsgálhatjuk annak lehetőségét, hogy miképpen tudunk például közösségi módon megtérni, közösségi módon mértékletessé válni. Ehhez is meríthetünk mind az evangéliumból, mind az Egyház tanításából – de ezt még ki kell bontanunk (és főként: meg kell élnünk).

Ha kívánalom átlépni az egyéni felfogásból a közösségi felfogásba, akkor az egyházi cselekvés teológiája által elénk tárt *kommunió-szemléletmódnak*, közösségépítő és az Egyházat egy testnek tekintő attitűdnek

nagyon fontos, sarkalatos jelentősége van: a hangsúly áthelyeződik az egyén cselekvéséről az Egyház mint közösség cselekvésére.

Mit kell akkor első lépésként tennünk? Igazában nem annyira új készségeket, ökológiai ismereteket kell elsajátítanunk (bár ezek koherens integrálási folyamatára is szükség van). Elsősorban a fentebb felsorolt területeken *azzá kell válnunk, aminek lennünk kellene*: „böjtöbbs böjtöt”, „evangelizációbb evangelizációt”, „plébániább plébániát” kell próbálnunk létrehozni, és így tovább.

Ahhoz azonban, hogy erre el tudjuk szólni magunkat, fel kell ismer-nünk, hogy az, hogy ezeket megtegyük-e, *nem pusztán „belső ügy”,* nem a mi bennfentes kérdésünk. Nem az az igazi tétje, hogy mi „bensősége-sebb egyesülésben” érezzük-e magunkat Istennel, vagy ez nem sikerül, hanem a környezeti és társadalmi krízisekre való válaszá válásunk, tehát *küldetésünk megvalósítása* múlik rajta. *Kötelességünk* megtenni mind-ezt – a világgért: belsőnek tűnő törekvéseink ilyen módon új jelentőséget kapnak.

Így válik egyházi kérdéssé, hogy együttműködünk-e azokkal, akikkel e kérdések okán egy platformra kerülünk. (Itt fontos megemlítenünk, hogy a teremtésvédelem nem elhatárolódást kifejező szó, hanem azt fe-jezi ki, hogy mi mint Egyház mit tudunk sajátosan hozzáadni a világi környezetvédelmi törekvésekhez. Sajátos keresztény tartalom ugyan, de nem ellene vetve, hanem hozzáátve, megemelve, fejlesztve, meghívva az egységre a világi törekvéseket.)¹⁵ *Egyházi* kérdéssé válik, hogy teret engedünk-e a közösség környezetügyben jártas és elkötelezett tagjai szakértelmének, aktivitásának, hogy együttműködünk-e azokkal (pl. mozgalmakkal), akikkel ezáltal egy platformra kerülünk; és *környezeti* kérdéssé válik, hogy plébániáink plébániábbak-e, megtérésünk megté-résebb-e... A világ tulajdonképpen azt kéri tőlünk, hogy legyünk jobban azok, akikkel lennünk kell – az emberiség mai nagy kérdésének, a kör-nyezeti krízisnek a fényében is tudatosabban és lényegiben.

¹⁵ Vö. VI. PÁL PÁPA: *Ecclesiam suam* 65: „Amikor az Egyház megkülönbözteti magát az emberiségtől, nem ellene szegül, hanem csatlakozik hozzá.”

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM.

A *Laudato si'* enciklika mint a globális fenntarthatóság felelősségéről szóló 'alkotmány'*

1. Bevezetés

Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikája, hasonlóan a római pápák szociális enciklikáihoz, nemcsak bekapcsolódott egy világméretű, számos szempontból tárgyalt aktuális kérdéskörbe, de annak összetett egészét beillesztette a teológiai és erkölcsi horizontba.¹ Nemzetközi szinten is jól ismert, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szervezésében, 2017-2019-ig éves szinten került megrendezésre a téma meghatározó szimpóziuma, az érintett tudományterületek legkiemelkedőbb nemzetközi szaktekintélyei részvételével, a Római Magyar Akadémián. A tudományos eszmecsere-sorozat első alkalmát Peter K. A. Turkson bíboros – akkor az *Egységes Emberi Fejlődés Előmozdítása Dikasztériumának* prefektusa² – kiemelkedő gondolatokkal gazdagította, a résztvevőkhöz intézett üzenetében kifejtett alapelvek által.³ Úgy fogalmazott, hogy:

* *A teremtés igazsága – A teremtésvédelem kötelezettsége* (Magyar Katolikus Teológiai Tanárok Konferenciája, Budapest, 2023. január 26-27.) keretében elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA) készült, a 2017 és 2020 között működő *Institute for Process Systems Engineering & Sustainability' Research Team* (Budapest – Székesfehérvár) eredményeinek felhasználásával.

¹ FRANCISCUS, Enc. *Laudato si'* (24. máj. 2015); *Acta Apostolicae Sedis* (továbbiakban: AAS) 107 (2015) 847-945. Magyar kiadása: *Laudato si'. Ferenc pápa Áldott légy kezdetű enciklikája*, Budapest 2015.

² Peter K. A. Turkson bíborost 2022. április 4-én a Pápai Tudományos Akadémia és a Pápai Társadalomtudományi Akadémia kancellárjává nevezte ki Ferenc pápa.

³ TURKSON, P. K. A., *Message in occasion of the Symposium on Global Sustainability* (Hungarian Academy in Rome – 19 September 2017).

„Mindig szem előtt kell tartanunk két dolgot: 1) erőfeszítéseink akkor bizonyulhatnak hasznosnak, ha a megvalósítására és a más területekkel és a gyakorlati szakemberekkel való kölcsönös együttműködésre irányulnak, nem pedig pusztán elméleti jellegűek maradnak; 2) ezeknek a munkáknak a célja az emberi személy valódi szolgálata kell, hogy legyen, az emberi személy integritásában, identitásában és felelősségében, az emberi állapot, az emberi élet, az emberi méltóság komoly javítása, főként ott, ahol erre a legnagyobb szükség van. Valamennyi indikátor célja (...) végső soron az emberi személy szolgálata.”⁴ Mindezt a szempontot kristálytisztán egészítette ki a bíboros 2020. június 25-i körlevele, amellyel Ferenc pápának a *Laudato si'* enciklika ötödik évfordulója alkalmából tett felhívását követve rögzítette: „Felszólítunk minden jóakarátú embert, ragaszkodjon ahhoz, hogy vigyázzunk közös otthonunkra és törekenyebb testvéreinkre.”⁵

Ferenc pápa a *Laudato si'* kezdetű enciklikájában nemcsak a teremtett világ betegségeiről szóló általános ismereteket írta le, hanem a kifejtésbe belevette a lelki szempontot is, azaz a felelős ember különleges küldetését, mint a fényt, amely a sötétséghez képest világosabbá teheti a világot. A dokumentum tehát nem csupán a jelenlegi helyzet szomorú leírása, nemcsak irányelvek pusztá felsorolása, hanem meg kívánja nyitni a kaput a fény számára, hogy a világot újra világossá tegye, a tudományos elemzés, a letisztult módszerek, a jövőért történő felelősségvállalás, és mindenekelőtt: ennek a küldetésnek az imákkal történő megszentelése, az emberek javára való közbenjárás kérése által.⁶

2. Miért nevezhető a *Laudato si'* enciklika 'a felelősségről szóló alkotmánynak'?

Ha egy pillantást vetünk a *Laudato si'* 13. cikkelyének bevezető gondolataira, azonnal érthetővé válik, hogy miért is nevezhetjük ezt a dokumentumot ténylegesen 'a globális fenntarthatóság felelősségéről szóló alkotmánynak'. Tudomásul kell vennünk, hogy az embernek egyedül-

⁴ Uo.

⁵ DICASTERO PER IL SERVIZIO DELLO SVILUPPO UMANO INTEGRALE, Litt. Prot. N. 867/2020 (Città del Vaticano 25 giugno 2020).

⁶ Részletesen vö. SZUROMI, Sz. A., *Encyclical letter «Laudato si'» as 'Constitution' on Responsibility of Global Sustainability*, in *Folia Theologica et Canonica* VI (2017) 47-60, különösen 47-48.

álló természetfeletti hivatása van, ahogyan azt Johann Auer 1977-ben pontosan megfogalmazta a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű lelkipásztori konstitúcióját értelmezve, abban az alapvető dogmatikai művében, amelyet Joseph Ratzingerrel közösen szerkesztett.⁷ Az emberiség egyedisége révén felülmúlja a Világban megtalálható minden más evilági létezőt (vö. Ter 1,1-31). Az ember tudatosan használja az őt körülvevő környezetet – élő vagy élettelen alkotóelemeket – saját céljának megvalósítása érdekében. Mindazonáltal ez a tevékenysége nem különül el az emberi társadalom többi tagjától, hanem a társadalmon belüli kölcsönhatásban történik, vagy legalábbis cselekedetei közvetlen vagy közvetett hatást gyakorolnak a társadalomra.⁸ Itt hangsúlyoznom kell: nemcsak egyszerűen az emberi társadalomra, hanem általánosságban a környezetre, a teremtett világra is. Ahogyan a *Katolikus Egyház Katekizmusának Kompendiumában* olvashatjuk: „Minden társadalmi intézmény alapelve, alanya és célja a személy, s ennek is kell lennie. Bizonyos társulások, mint a család és a polgári társadalom szükségesek hozzá. Hasznosak más társulási formák is egy-egy politikai közösségen belül és nemzetközi szinten is, tiszteletben tartva a szubszidiaritás elvét.”⁹

A fentiek konkrét cselekedetekben megnyilvánuló teljesítése sajátosan is hozzátartozik a hatályos *Egyházi Törvénykönyv* (CIC) és a *Keleti Egyházak Kánonjainak Kódexe* (CCEO) által az összes krisztushívő, valamint – azon belül – a világiak nevesített egyes kötelességeihez és jogaihoz.¹⁰ Ezeket a kötelességek és jogok a kánonjog ún. általános normái között kerültek rögzítésre 1983-ban és 1990-ben, így a teljes katolikus egyházi jogrend alapvető működési elvei közé tartoznak.¹¹ Mindenek előtt, ide sorolható, az üdvösség evangéliumának terjesztésén való fáradozás (vö. CIC 211. kán.; CCEO 14. kán.).¹² Azonban itt szükséges megemlíteni a kutatás és a publikálás szabadságát, a szent tudományok területén – mindig összhangban az Egyház Tanítóhivatalának útmutatásával – (CIC

⁷ AUER, J., *Il Mondo come creazione* (Piccola dogmatica 3), Assisi 1977. 243-484.

⁸ VÖ. ROUCO VARELA, A. M., *La familia, motivo de esperanza* (Biblioteca de autores cristianos 203), Madrid 2015. 221-224, 229-234.

⁹ *Catechismo della Chiesa Cattolica. Compendio*, Città del Vaticano 2005, Art. 402 (1881-1882; 1892-1893).

¹⁰ ERDŐ P., *Egyházjog* (Szent István Kézikönyvek 7), Budapest 2014.⁵ nn. 642-693.

¹¹ GARCÍA MARTÍN, J., *Le norme generali del Codex Iuris Canonici* (Istituto di Diritto Canonico San Pio X; Ius Canonicum – Manuali 9), Venezia 2015.⁶

¹² ERDŐ P., *Egyházjog*, n. 652.

218. kán.; CCEO 21. kán.).¹³ A laikusok kötelességei közül¹⁴ feltétlenül ki kell emelni a világi dolgok rendjének az evangélium szellemével történő átítatását (CIC 225. kán. 2. §; CCEO 401. kán.)¹⁵; valamint a laikusok autonómiáját az evilági dolgok művelése területén (CIC 227. kán.; CCEO 402. kán.).¹⁶ Mindezt természetesen összhangban végezve a kinyilatkoztatással (vö. Szentírás), a szenthagyománnyal és az Egyház Tanítóhivatalának állásfoglalásával.¹⁷

Amikor Ferenc pápa összeállította *Laudato si'* kezdetű enciklikáját, amit a globális fenntarthatóság alkotmányának nevezhetünk, számos korábbi forrásra támaszkodott¹⁸, de egy olyan alapelvre is, ami sajnos éppen mostanában elenyészik a mindennapokból. Ez pedig nem más, mint az „igazi felelősségvállalás”.¹⁹ Nem kétséges, hogy az emberiség fentebb leírt kiemelt küldetése, amely a teremtett világ művelésére és megóvására irányul, egyrészt rendkívüli érték, másrészt azonban valódi felelősségvállalás nélkül nem valósítható meg. Ide tartozik az emberek, a családok, a különböző tudományok kutatóinak felelőssége, a politikusok, vagy azok felelőssége, akik olyan helyzetben vannak, hogy befolyást gyakorolhatnak erre a célra. Mindazonáltal a másik kifejezés is fontos: „igazi”. Ha a felelősség nem „igazi”, akkor az valamilyen egyéni érdek által korlátozott. Így a döntés, vagy a következtetés elveszíti a fent említett rendkívüli értékét.²⁰

¹³ Uo., n. 665.

¹⁴ ERDŐ, P., *Il cattolico, il battezzato e il fedele in piena comunione con la Chiesa Cattolica*, in ERDŐ, P., *Il Diritto Canonico tra salvezza e realtà sociale. Studi scelti in venticinque anni di docenza e pastorale* (a cura di ESPOSITIO, B.; Facoltà di Diritto Canonico San Pio X; Ius Canonicum – Monografie 24), Venezia 2021. 171-194, különösen 175-176.

¹⁵ ERDŐ P., *Egyházjog*, n. 680.

¹⁶ Uo., n. 681.

¹⁷ Részletesen vö. SZUROMI SZ. A., *A teológia és a kánonjog harmóniája. Az Egyház tanbeli és fegyelmi egysége* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/20), Budapest 2020. 109-111.

¹⁸ Pl. PAULUS VI, Enc., *Populorum progressio* (26 mart. 1967), Art. 34: AAS 59 (1967) 274. PAULUS VI, Litt. Ap. *Octogesima adveniens* (14 mai. 1971), Art. 21: AAS 63 (1971) 416-417. IOANNES PAULUS II, Enc. *Redemptor hominis* (4 mart. 1979), Art. 15: AAS 71 (1979) 287. IOANNES PAULUS II, Enc. *Centesimus annus* (1 mai. 1991), Art. 38: AAS 83 (1991) 841. BENEDICTUS XVI, Enc. *Caritas in veritate* (29 iun. 2009), Art. 51: AAS 101 (2009) 687; stb.

¹⁹ Vö. CARTABIA, M. – SIMONCINI, A. (ed.), *Pope Benedict XVI's Legal Thought. Dialogue on the Foundation of Law* (Cambridge Studies in Law and Christianity), Cambridge 2015. 168-169.

²⁰ Vö. SZUROMI, SZ. A., *From Morality to Positive Law: Considerations from Theology, Legal Theory, and the History of Canon Law*, in *Angelicum* 92 (2015) 195-212.

Amikor tehát az „alkotmány” kifejezést használom ebben a konkrét témában, azt szándékosan annak a klasszikus jogi jelentése alapján teszem. Az alkotmány elsődleges jelentése az alaptörvény – vagy alpnorma – összefoglalása, amely mindig egy adott jogrendszer központi hivatkozási pontja.²¹ Ha az alkotmány kifejezést a globális fenntarthatósággal kapcsolatos kontextusban használjuk, akkor – e logikát követve – azt a lényegi meghatározást, leírást, elméletet, elvet, tanítást kell jelentenie – és nyilván folytatható a felsorolás a további kifejezésekkel –, amely a Katolikus Egyház tanításának megfelelően megalapozza a fenntarthatósággal és a teremtett világ védelmével kapcsolatos bármely elképzelést, kezdeményezést, folyamatot, célt, megoldást, stb.

3. Eltérő nézőpontok – eltérő konferenciák, az integrált alapelvek szem előtt tartásával

Ahogy azt Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikája ötödik évfordulóját követő levelében, 2020. június 25-én, Peter K. A. Turkson bíboros rámutatott arra, hogy a pápa cselekvésre való felhívása a teremtett világ megőrzése, az emberi méltóságnak megfelelő környezethez (természeti, társadalmi, etikai, jogi, stb.) történő felelős együttműködés megerősítése tekintetében számos tudományos eszmecserét; komplex, integrált, multi- és interdiszciplináris kutatási programot; sőt, konkrét cselekvési tervek kidolgozását és végrehajtásának megvalósítását indította el.²² Ebben az összetett folyamatban a 2016. augusztus 17-én létrehozott Egységes Emberi Fejlődés Előmozdításának Dikasztériuma (*Dicasterium ad integram Humanam Progressionem Fovendam*)²³ nemcsak mindig nyitott partnernként, hanem rendszeres kezdeményezőként lépett – és lép – fel.²⁴

Mindezek alapján, négy fő csoportba sorolhatjuk az említett nemzetközi tudományos eszmecseréknek a szimpózium szintet elérő rendezvényeit. Az első csoportba tartoznak azok a nemzetközi konferenciák, amelyeket a *Laudato si'* kezdetű enciklika egyes témáinak a feldolgozására, azon belül is konkrét földrajzi területre, társadalmi rétegre, a

²¹ PI. MOLANO, E., *Derecho Constitucional Canónico*, Pamplona 2013. 28-29.

²² DICASTERO PER IL SERVIZIO DELLO SVILUPPO UMANO INTEGRALE, Litt. Prot. N. 867/2020 (Città del Vaticano 25 giugno 2020).

²³ FRANCISCUS, MP. *Humanam progressionem* (17 aug. 2016): AAS 108 (2016) 968-972.

²⁴ Részletesen vö. <https://www.humandevlopment.va/it/eventi.html> (utolsó konzultáció: 2023. május 24.).

mindennapos emberi élet fenntartásához elengedhetetlen természeti forrásra, stb. leszűkítve szervezett meg az Egységes Emberi Fejlődés Előmozdításának Dikasztériuma. Ezek közül különösen is iránymutatónak bizonyult az az egy évig tartó konferencia-sorozat, amit a Dikasztérium az enciklika öt éves évfordulója alkalmából rendezett (2020. május 24-től 2021. május 24-ig).

A második csoportot azok a globális konferenciák alkotják, amelyek az enciklika teljes spektrumát lefedő, általános – elméleti és gyakorlati – jellegű tudományos eszmecserére teremtettek lehetőséget, a nemzetközi akadémiai élet kompetens képviselői részére. Ezekben belül mindenképpen ki kell emelni a már a bevezetőben is említett, éves szintű *Symposium on Global Sustainability* programot, amelyre 2017. szeptember 19 és 2019. október 3 között került sor Rómában²⁵, a *Laudato si'* Institute for Process Systems Engineering and Sustainability (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) szervezésében.²⁶ Az említett konferencia-sorozatot Joshtrom Isaac Kureethadam, a Dikasztérium ökológiai osztályvezetője, világviszonylatban az egyik legjelentősebb tudományos fórumnak vezette a globális fenntarthatóság területén 2019. október 1-én, amikor tolmácsolta Ferenc pápa üdvözlését a szimpózium résztvevői számára. Azóta több hasonló – széles spektrumú – nemzetközi konferencia megtartására került sor, más intézmények szervezésében.

²⁵ *Symposium on Global Sustainability*, I (Róma, 2017. szeptember 19.); II (Róma, 2018. október 2-3.); III (Róma, 2019. október 1-3.).

²⁶ A szimpóziumok nemzetközi súlyát jól jelzik az előadók: *Symposium on Global Sustainability*, I: Heriberto Cabezas (PPKE/USA), David Bolster (USA), Audrey Mayer (USA), Urmila Diwekar (USA), Friedler Ferenc (PPKE), Szuromi Szabolcs Anzelm (PPKE); *Symposium on Global Sustainability*, II: Joshtrom Isaac Kureethadam (Vatikán), René Castro Salazar (ENSZ FAO), Michael Narodslawsky (Graz), Stuart Scott (USA), William M. Lafferty (Hollandia), Bala Chaudhary (USA), Yogendra Shastri (India), Korzenszky Emőke (Magyarország), Jeffrey R. Seay (USA), Tim Krantz (USA), Josef Maurosek (Csehország), Vicente Rico Ramirez (Mexikó), Renate Christ (Ausztria), Heriberto Cabezas (PPKE/USA), Friedler Ferenc (PPKE), Szuromi Szabolcs Anzelm (PPKE); *Symposium on Global Sustainability*, III: Joshtrom Isaac Kureethadam (Vatikán), Yoram Krozer (Hollandia), Renate Christ (Austria), Thomas L. Theis (USA), Nagy Dénes (Veszprém), Edmond Byrne (Írország), Urmila Diwekar (USA), Roel Boumans (USA), Subhas K. Sikdar (USA), Friedler Ferenc (PPKE), Raymond R. Tan (Fülöpzigetek), Gerardo Ruiz-Mercado (USA), Amy E. Landis (USA), Korzenszky Emőke (PPKE), Volodymyr Khitsak (Ukrajna), Jeffrey Seay (USA), Adjo Amekudzi-Kennedy (USA), Alexy Voinov (Ausztrália), Timothy P. Krantz (USA), John Barry (Egyesült Királyság), Emanuela Menichetti (Franciaország), Szuromi Szabolcs Anzelm (PPKE).

A harmadik csoportot a katolikus egyetemek olyan közös multidiszciplináris eszmecseréi jelentik, amelyek a *Laudato si'* enciklika legfőbb kérdésköreire fókuszálnak. Ebben a sorban is úttörőnek számított a *Catholic University Partnership* (a közép- és kelet-európai katolikus egyetemek kutatási együttműködését összefogó szervezet) felkérésére, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által 2019. május 10-12-én Esztergomban megszervezett konferencia, „Fenntarthatóság: a társadalmi, jogi, politikai és emberi környezet alapján” címmel.²⁷ A szimpóziumot megnyitó Michael A. Blume, az Apostoli Szentszék Magyarországra akkreditált akkori nunciusa, hangsúlyozta, hogy a tudományos ülés témájául választott kérdéskörök tartalma kiemelkedően jelentős az oktatás és a kutatás területén tevékenykedő intézmények számára. Ez különösen is igaz a katolikus egyetemek rendszerére. A nuncius beszédében rámutatott, hogy a tárgyalt terület komoly felelősséget hordoz, amely a lelkiismereti kötelezettséget is közvetlenül érinti, mivel középpontjában az emberi személy értéke áll. Ferenc pápa gyakori kifejezésével élve: mi a keresztény küldetés (misszió) tanítványai vagyunk. Ez a küldetés a hitről tett tanúságtétel, a Teremtőhöz fűződő legközelebbi köteléket jelenti számunkra. A szeretet és az isteni megbocsátás tanúivá kell válnunk, az egyes emberek, a családok és a közösségek felé. A katolikus egyetemek a fenntarthatóság kérdésének számos területén tehetnek szolgálatot az emberi közösségeknek, különösen azokon a területeken, ahol a szeretetre és önfeláldozásra van szükség Krisztus közöttünk való jelenlétének kifejezéséhez, azáltal, hogy az emberhez méltó körülmények megteremtésén és megőrzésén fáradozunk. A fenntarthatóság irányában történő elkötelezettség tehát ténylegesen missziót jelent, amelyet hívóknak és nem-hívóknak ajánlunk fel, mint Krisztus szeretetének a tapasztalatát. Az esztergomi kezdeményezést örömmel fogadta először az Európai Katolikus Egyetemek Szövetsége (FUCE; már 2019. június 1-jén), majd a Nemzetközi Katolikus Egyetemi Szövetség (IFCU), amelyek azóta rendszeresen szentelnek közös eszmecserét a teremtésvédelem és az ahhoz kapcsolódó különböző – etikai és erkölcsi vonatkozásokat is érintő – kérdéseknek.

Végül a negyedik csoportba sorolhatjuk azokat a teremtésvédelem és fenntarthatóság fő témáit egyes egyedi kérdésekre leszűkítő (pl. a sark-

²⁷ *Sustainability: based on the social, legal, political and human environment* (Catholic University Partnership, Esztergom May 10th–12th 2019) – Előadók: Subhas K. Sikdar (USA), Michael Narodoslawsky (Graz), Željko Tanjic (Zágráb), Korzenszky Emőke (PPKE), Heribeto Cabezas (PPKE/USA), Szuromi Szabolcs Anzelm (PPKE).

köri jégtakaró olvadásának a vízszint emelkedésére, a hajózásra, a halászatra, az egyes települések lakhatóságának fenntarthatóságára, stb. gyakorolt hatása) széles körű – néhány vezérelőadásra felépített – eszmecseréit. Az ilyen jellegű szimpóziumokat komoly kutatói háttérrel és hálózattal rendelkező szervezetek hirdetik meg. Ezek között meghatározó szerepet tölt be *Academia Europaea* (London, UK)²⁸; az *Institute of Directors India* (Mumbai, India)²⁹; és az *American Institute of Chemical Engineers* (New York, USA)³⁰.

Az eszmecserék felsorolt csoportjai, egyre növekvő számuk, és specifikus témáik jelzik, hogy „még mindig hiányzik a válsággal való szembenézéshez szükséges műveltségünk”³¹, és szilárd alapokra van szükségünk ahhoz, hogy elindulhassunk a „megújulás hosszú útján”³².

4. A *Laudato si'* enciklika által felsorolt kérdéskörök

Jól látható, hogy a *Laudato si'* preferenciái és a benne tárgyalt témák eltérnek számos jelenlegi politikai vagy gazdasági nyilatkozat vagy megfogalmazás szerkezetétől. Még a pápai dokumentum eleje is lényegesen eltér azoktól az előkészítő vagy záró nyilatkozatoktól, amelyeket az elmúlt évtizedekben a politikai vezetők a fenntarthatóságnak és világunk védelmének szenteltek. A Szentatya Assisi Szent Ferencet idézi, hangsúlyozva: „Dicsőség neked, Uram, Nővérünk, a Földanya által, aki fenntart és kormányoz minket, és aki különféle gyümölcsöket terem színes virágokkal és gyógynövényekkel”. Ferenc pápa elődei nyilatkozatai alapján visszatekintést tesz, felidézve az elmúlt évszázad legfontosabb társadalmi eseményeit, amelyek jelentős szerepet játszottak a jelenlegi problémával való szembenézésben – a Föld védelme –, és azt a sok találkozót és nélkülözhetetlen hivatalos szintű megbeszéléseket, amelyek már a katasztrófa megelőzését célozták. Külön címet ad ennek a szakasznak: Semmi sem közömbös számunkra ezen a világon (3-6. cikkely). A következő három cikkely drámaibb, és komolyan kifejezi a téma rendkívüli fontosságát, amelyet az egész dokumentumban elemez: hivatkozások,

²⁸ Vö. https://www.ae-info.org/ae/Acad_Main/Events (utolsó konzultáció: 2023. május 24.).

²⁹ Vö. https://iodglobal.com/upcoming_events (utolsó konzultáció: 2023. május 24.).

³⁰ Vö. <https://www.aiche.org/> (utolsó konzultáció: 2023. május 24.).

³¹ FRANCISCUS, Enc. *Laudato si'*, Art. 53.

³² Uo., Art. 202.

idézetek néhány jelentős személytől, akik soha nem nyilatkoznak komoly ok nélkül. Ez az a bevezető rész, amely a következő címet viseli: Egységesek vagyunk ugyanazon aggodalom által (7-9. cikkely). A bevezető gondolat az úgynevezett „Felhívásom” (13-16. cikkely) című résszel zárul, amely már kifejezi a szövegben alkalmazott és érvényesített tekintélyt, hangnemet és módszert.

A Ferenc pápa probléma felvetése és az általa kifejtett álláspont *nyolc fő téma* köré csoportosítható³³, melyeket konkrétan is megnevez az enciklika I. fejezetében. Ezek: 1) a környezetszennyezés, valamint a hulladék és eldobhatóság kultúrája³⁴; 2) a klímaváltozás³⁵; 3) vízzel összefüggő problémák³⁶; 4) a biológiai sokféleség csökkenése³⁷; 5) az emberi életminőség romlása és a társadalmak széthullása³⁸; 6) a globális egyenlőtlenségből fakadó problémák³⁹; 7) az arra illetékes hatóságok gyenge válaszlépései a felsorolt problémák területén⁴⁰; 8) a fenntarthatóság kérdésével kapcsolatos vélemények túlságosan széles skálája a társadalomban⁴¹. Jól látható a pápai dokumentum egyedi jellegzetessége, más – világi vagy tisztán természettudományos – az enciklikát megelőző években kiadott olyan nyilatkozatokhoz és állásfoglalásokhoz képest, amelyeket hasonló témakörben adtak ki. A Szentatya szándékosan teológiai és vallási kontextusba helyezi a témát a maga komplexitásában, mint a mindennapi emberi élet, munka, kultúra jelentős összetevőjét, amely alapvetően befolyásolja a globális fenntarthatóságról és annak minden aspektusáról alkotott hívő felfogást. Ennek kifejtését láthatjuk az enciklika teljes második fejezetének kérdésköreiben és következtetéseiben.⁴² A harmadik fejezet visszatér a környezeti, ökológiai és az emberi társadalom kérdéseinek alapos vizsgálatához, a legújabb tudományos eredmények mérlegelésével. Ezt precízen fejezi ki a választott cím: *Az ökológiai válság emberi*

³³ Ezek részletes kommentárjához vö. SZUROMI Sz. A., *Erények vagy értékek? A teremtett világ megőrzésének egy lehetséges értelmezése*, in PUSKÁS A. – PERENDY L. – LÉVAI Á. (szerk.), *Isten dicsősége – A teremtés szépsége* (Varia Theologica 11), Budapest 2020. 249-260.

³⁴ FRANCISCUS, Enc. *Laudato si'*, Art. 20-22.

³⁵ Uo., Art. 23-26.

³⁶ Uo., Art. 27-31.

³⁷ Uo., Art. 32-42.

³⁸ Uo., Art. 43-47.

³⁹ Uo., Art. 48-52.

⁴⁰ Uo., Art. 53-49.

⁴¹ Uo., Art. 60-61.

⁴² Uo., Art. 62-100.

gyökerei.⁴³ Hasonlóan fontos – és az emberiség, az erkölcs és az új technológiák közötti szükséges együttműködést hangsúlyozó – a negyedik fejezet. Itt a pápa kifejti az úgynevezett 'integrális ökológia' fogalmát. Ez az elemzés megvilágítja az emberi élet, az élőlények és a környezet közötti kapcsolatokat, beleértve az emberiség által alkotott második és harmadik természettel való összefüggést is.⁴⁴ Az ötödik fejezet „A szemlélet és a cselekvés irányvonalai” címmel, a legfontosabb szegmensen foglalkozik: Miként tudunk konkrét részletes programokat, tudományos módszereket, stb. kidolgozni és végrehajtani a kiszámítható hatások lassítására, visszafordítására, vagy – legalább – előre jelzésére. A szakasz alap gondolata, a minden egyes területen folytatott párbeszéd és együttműködés kihangsúlyozása.⁴⁵ Az utolsó fejezetben a pápa visszatér a teremtett világ jelenlegi állapotainak teológiai vizsgálatára és a globális fenntarthatóság alapvető céljának témájára, összekapcsolva azokat a megfelelő képzés és nevelés elengedhetetlen szerepével.⁴⁶

5. A globális fenntarthatóság teológiai alapja: „művelje és gondozza”

Keresztény emberképünk a teremtés bibliai leírásán alapul, amelynek leírását a Ter 1,1-31-ben olvashatjuk. Mindez világosan rögzíti, hogy a világegyetemnek van egy meghatározott időbeli kezdete.⁴⁷ A benne élő ember test és lélek egysége, tehát nem pusztán anyagi, hanem szellemi – mi több, értelmes – teremtmény. Ahogy a *Katolikus Egyház Katekizmusának Kompendiumában* is olvashatjuk: „Az emberi személy méltósága abban gyökerezik, hogy Isten képére és hasonlatosságára van teremtve. A szellemi és halhatatlan lélekkel, értelemmel és szabad akarattal felruházott emberi személy rendeltetése Isten, aki testestül-lelkestül örök boldogságra hívta meg.”⁴⁸ Ezt az állítást szem előtt tartva hangsúlyozni

⁴³ Uo., Art. 101-136.

⁴⁴ Uo., Art. 137-162.

⁴⁵ Uo., Art. 163-201.

⁴⁶ Uo., Art. 202-246. Ennek az egyetemi szintű előmozdítására került kidolgozásra 2017-ben az Egységes Emberi Fejlődés Előmozdításának Dikasztériuma részéről, az *Integral ecology* képzés; valamint ugyanabban az évben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem részéről, az *Environmental sustainability and human development* MA képzés. A két program összehangolt jóváhagyására 2018 nyarán került sor Rómában.

⁴⁷ A teremtésvédelemmel kapcsolatos teológiai magyarázatát ld. FRANCISCUS, Enc. *Laudato si'*, Art. 13.

⁴⁸ *Catechismo della Chiesa Cattolica. Compendio*, Art. 358 (1699-1715).

kell, hogy a lelki és szellemi tulajdonságok nem csupán a személyiség összetevőit jelentik, hanem olyan maradandó egyedi értékeket, amelyek nemcsak a konkrét személyt, a környezetét, az emberi társadalmat, a vallásos magatartást és meggyőződést, a szellemi tevékenységet, stb., gazdagítják; hanem beépülnek az emberi kultúra történetébe, mint a következő nemzedékek javát szolgáló egyes elemek. Az emberi személy tehát minden társadalmi intézmény alapelve, azaz alanya és célja. A család és a közösség pedig elengedhetetlenül szükséges az ember személyiségének és erényes cselekedeteinek a kialakításában.⁴⁹ Éppen ezért megállapíthatjuk, hogy miközben az ember kiemelkedik a saját környezetét képező világból, ugyanakkor komoly és alapvető felelősséggel tartozik a teremtett világért is, amelynek művelését és gondozását rábízta a Teremtő. Ez a küldetés kristálytiszta alapot ad arra, hogy a teremtett világ védelmében cselekedjünk; vizsgáljunk és becsüljünk meg minden tudományt, a rendelkezésünkre álló tudományos módszereket felhasználva a Teremtő szándékának teljesítésére. Nem a személyes dicsőségünkért; nem magáért a felfedezésért; nem valamilyen átmeneti megoldásért; hanem a teremtett világért, az emberiségért, és az emberiség új nemzedékeiért, akik ugyanezzel a küldetéssel rendelkeznek: „műveljék és gondozzák” a rájuk bízott világot.

6. Konklúzió

A fentiekben bemutatott szempontok kellően alátámasztják, hogy Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikáját megalapozottan nevezhetjük 'a globális fenntarthatóság felelősségéről szóló alkotmánynak'. Az is jól látható, hogy ez emberi társadalom fenntarthatósági szintje az egyik mutatója annak, hogy mennyire „igazi felelősségvállalással” teszünk eleget az Istentől megkapott feladatunknak, azaz miként „műveljük és gondozzuk a Föld kertjét”. Ahogyan arra Turkson bíboros 2017-ben rámutat: Nem vagyunk a Föld tulajdonosai, hanem mindössze ideiglenes kezelői és – valamilyen módon – társalkotók is⁵⁰ (vö. második és harmadik természet). Tisztában kell lennünk azzal, hogy csak fokozatosan fedezzük fel a teremtett világ belső törvényeit, és arra vagyunk hivatottak, hogy alázatos és képességeink korlátai között tevékenykedő teremtmények-

⁴⁹ Vö. ROUCO VARELA, A. M., *La familia*, 43-82.

⁵⁰ TURKSON, P. K. A., *Message in occasion of the Symposium on Global Sustainability* (Hungarian Academy in Rome – 19 September 2017).

ként, tiszteletben tartjuk azokat (vö. Jób 23,1-9). Ferenc pápa világosan kihangsúlyozza azt, hogy amikor a fenntarthatóság kérdését bármilyen összefüggésben (ökológiai, társadalmi, politikai, gazdasági, élelmezési, energetikai, stb.) vizsgáljuk, az emberi méltóságnak kell a középpontban állnia, vagyis az ökológiai etikának.⁵¹ Az ember tehát nem mindössze „ökológiai lábnyom” a teremtett világon belül, hanem az, akire Isten rábízta a világot, amelyet nemcsak megteremtett, hanem meg is váltott.

⁵¹ Vö. FRANCISCUS, Enc. *Laudato si'*, Art. 210.

BÁNDI GYULA

A jövő nemzedékek érdekei a Laudato si' enciklika nyomán

Mottó: *„Milyen világot szeretnénk hagyni azokra, akik utánunk jönnek, a gyermekekre, akik most nőnek fel?”*
(Laudato si' 160.)

1. Jelen nemzedékek – jövő nemzedékek: a fenntartható fejlődés két lényege

A fenntartható fejlődés közismert megközelítése szerint a jelen nemzedékek érdekeit akképpen kell szolgálni, hogy ezzel a jövő nemzedékek érdekeit se veszélyeztessük, márpedig ennek legjobb módja az, ha a jelen generációk kötelezettségeit próbáljuk megfogalmazni, tehát a jelen generációk állítanak fel korlátokat önnön önzésük elé. A jövő nemzedékek gondolata pedig nem valami elvont utalás egy ismeretlen jövőre, hiszen mindenkinek saját magához képest gyermekei, unokái vagy hasonló korú ismerősei, honfitársai jelentik a jövő nemzedéket – a jövő nemzedéke köztünk, velünk együtt él! Döntéseink a jövő nemzedékek már itt lévő képviselői mellett természetesen hosszú távon befolyásolják a még meg nem születettek életét is, felelősségünk tehát még nagyobb. Ferenc pápa április végén a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen arra figyelmeztetett¹, hogy a konzumizmusba tartunk, amely „saját magunk korlátok nélküli elgondolásához” vezet, ami „egy szabadelvű, hedonista, önelégedett „szabadság”, amely a fogyasztás és a tárgyak rabszolgáivá tesz bennünket.” Adva van viszont a megoldás, ezeket a veszélyeket kell csökkenteni, elkerülni, megkeresve az utat a józanabb és a környezet – és létünk - korlátaival, kereteivel elfogadó, tiszteletben tartó gazdasági, társadalmi, esetünkben fogyasztói magatartás felé.

Amikor a jövő nemzedékek kérdésére fordítunk a következőkben figyelmet, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy voltaképpen kétféle un. generációs méltányosságról (*equity*) van szó, és ennek megfelelően a

¹A teljes beszéd elérhető: <https://jak.ppke.hu/uploads/collection/30/file/ppke.pdf>

pápai megnyilatkozásokban erre e kettősségre adott válasz is két enciklikában olvashat, amelyek természetesen nem különíthetők el egymástól, csupán a hangsúlyokban érzékelhető a megkülönböztethetőség. Ez a szoros kapcsolat egyebekben abból is jól kiolvasható, hogy mindkét enciklika már címében is Assisi Szent Ferenc gondolataira támaszkodik, és az újabb enciklika 2. pontjában vissza is utal az előbbire, visszaigazolvá a fentieket.

A 2015-ben megjelenő Laudato si'² (a továbbiakban röviden: LS) fókuszsa elsősorban jövő generációk, a fenntartható fejlődés, és éppen ennek kapcsán nem feledkezik meg a jelen generációkról sem. Ennek első mondata szerint: „1. „LAUDATO SI', mi' Signore”, „Áldott légy, Uram” – énekelte Assisi Szent Ferenc. Ezzel a gyönyörű himnusszal arra emlékeztetett minket, hogy közös otthonunk olyan, mint egy nővér, akivel osztozunk a létben, és olyan, mint egy szép anya, aki karjába zár minket: „Áldott légy, Uram, földanya-nővérünkért, ki fenntart és ellát minket, gyümölcsöket terem, színes virágokat és fűvet!”

A másik enciklika, a Fratelli Tutti³ pedig imígyen indul: „1. „FRATELLI TUTTI”, „Mindnyájan testvérek” – írta Assisi Szent Ferenc, hogy összes fivérért és nővérért megszólítsa, és evangéliumi ízű életformát javasoljon nekik. Tanácsai közül azt szeretném kiemelni, amellyel a földrajzi határokat és a távolságot meghaladó szeretetre hív, és boldognak mondja mindazokat, akik „távollétükben éppúgy szeretik testvéreiket, mint jelenlétükben”. Ferenc e néhány egyszerű szóval elmagyarázta a nyitott testvériség lényegét, amely a fizikai közelségen túl lehetővé teszi számunkra, hogy minden embert megismerjünk, megbecsüljünk és szeressünk – függetlenül attól, hogy a világ mely pontján született vagy él.”

A jelen nemzedékeinek és a jövő nemzedékeinek összefonódása józan ésszel megkérdőjelezhetetlen, mégis érdemes némi magyarázatot adni, miként is kapcsolódnak össze a fenntartható fejlődés fogalmában, értelmezésében a kezdetektől fogva. Maga az LS is utal a kezdetekre: „167. Érdemes kiemelni a Föld-csúcsot, amelyet 1992-ben Rio de Janeiróban tartottak. Ott kijelentették, hogy „a fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak”.” Majd ennek előzménye kerül sorra, a Stockholmi Nyilatkozat (1972), amiről Ferenc pápa joggal mondja: „ez valóban egy korát megelőző, próféta csúcspont volt, ... A kinyilvánított alapelvek továbbra is hatékony és rugalmas megvalósítási módokat igé-

² FERENC PÁPA *Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*, a Szent István Társulat 2015. évi kiadására támaszkodva

³ FERENC PÁPA *Fratelli Tutti kezdetű enciklikája a testvériségről és a társadalmi barátságról*, a Szent István Társulat 2021.évi kiadására támaszkodva

nyelnek a gyakorlatban.” Ez a két ENSZ világerőtekezetlet közösen alapozták meg azt, amit ma fenntartható fejlődésként emlegetünk, és egyben a jövő nemzedékek védelmét is körvonalazták.

A fokozódó környezeti problémák láttán az ENSZ már 1972-ben időszerűnek tartotta, hogy áttekintse az okokat és a következményeket, valamint megoldásokat javasoljon – ez volt a Stockholmi Világerőtekezetlet⁴, amely – egyebek között – tehát a jövő nemzedékekről sem feledkezett meg, 2. sz. elve szerint: „A Föld természeti erőforrásait, így a levegőt, a vizet, a talajt, a flórát és a faunát, illetve különösen a természeti ökoszisztémák jellemző képviselőit amennyire lehetséges, meg kell őrizni a jelen és a jövő nemzedékek számára, körültekintő tervezés és menedzsment révén.” Húsz évvel ezt követően a második nagy ENSZ konferenciára került sor Rióban, immár a fenntartható fejlődésről szólva⁵. A Riói Nyilatkozat (1992) summázata szerint: „3. elv: A fejlődéshez való jogot úgy kell érvényesíteni, hogy a ma élő és a jövő nemzedékek fejlődési és környezeti szükségletei egyaránt kielégítést nyerjenek.”

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Riót egyebek között egy előkészítő bizottság anyag előzte meg, a Bruntland Bizottság jelentése, amely a következőképpen határozta meg a fogalmat: „a fenntartható fejlődés a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől.” (ENSZ Közös jövőnk jelentés, 1987)⁶

Nagyon leegyszerűsítve a kérdést, a Stockholmtól Rióig terjedő időben arra kellett választ találni – és ez aktuálisan a jelen generációkat érintette, kiváltképpen a fejlődő országokat -, hogy a környezeti válság sokasodó gondjai alól valóban nincs más kiút, mint a gazdasági növekedés drasztikus csökkentése, amint erre sok tanulmány is utalt, egyebek között a Római Klub keretei között⁷. A jelentések, tanulmá-

⁴ <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>

⁵ Ennek előzményeiről és tényeiről írt összefoglalást FARAGÓ TIBOR: *Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Környezet és fejlődés konferenciája: Tények és adatok* címmel, ami elérhető ezen a webhelyen: http://real.mtak.hu/65984/1/1992Rioi_konferencia_1992_u.pdf. A teljes nyilatkozat elérhető: <http://www.nyf.hu/others/html/kornyezettud/megujulo/Fenntarthato%20fejlodes/A%20Rioi%20Nyilatkozat.htm>

⁶ <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

⁷ Ezek között különösen ismert lett a Meadows házaspár által jegyzett 'A növekedés határai' c. kötet, amely magyarul is megjelent. Korszerűsített, bővített kiadása: DONATELLA MEADOWS - JORGEN RANDERS - DENNIS MEADOWS, *A növekedés határai*, Kossuth Kiadó, 2022.

nyok jobbára tehát a gazdasági növekedés árnyoldalai okán a korlátlan növekedést tették meg okozónak és ennek veszélyeire figyelmeztettek. A Riói Konferencia üzenete, tehát annak lehetősége, hogy a gazdasági növekedés – ami inkább mennyiségi szempontú – helyett a minőségi elemeket is magába foglaló fejlődést helyeztük a középpontba, amely alkalmas lehet a mondott kétféle generációs méltányosság együttes megvalósítására.

A 30 évvel ezelőtti remények azonban nem igazán valósultak meg, amint erre maga az Enciklika is utal, megrajzolva a mai helyzet reális képét: „22. ... Még nem sikerült olyan cirkuláris termelési modellt elfogadni, amely biztosítaná a forrásokat ma mindenkinek és a jövő nemzedékeknek, és amely a legnagyobb mértékben korlátozná a nem megújuló erőforrások használatát, mérsékelné a fogyasztást, elérné a felhasználási, az újrafelhasználási és az újrahasznosítási hatékonyság legmagasabb fokát. A probléma megoldása az lenne, ha valamiképpen szembe szállnánk a selejtezés kultúrájával, amely az egész bolygót fenyegeti.”

Mielőtt az LS gondolatait vizsgálnánk, nézzünk az előzményekre, ugyancsak legalább 50 évre visszamenve, mint az ENSZ világtalálkozók esetében.

2. Főpásztori megnyilatkozások a Laudato si'-ig

Mielőtt az LS jövő nemzedékek védelmét legközvetlenebbül érintő gondolataira térnék rá, talán érdemes egy összegzést adni arról, miként is jutottak el az Egyház vezetői, vezető testületei eddig az enciklikáig, hiszen nem lehet kétséges, hogy ami az ENSZ szervezetét – de emellett említhetjük az Európai Gazdasági Közösségtől az Európai Unióig az európai integrációs szervezetet, vagy az OECD-t, de másokat is - is foglalkoztatta már a hatvanas évek végétől kezdve, a környezeti válságjelenségek sokasodása és mélyülése, nem kerülhette el az egyházi vezetők figyelmét. A következőkben ezért egy sajátos idézetgyűjteménnyel vezetem fel a központi kérdést, ami vizsgálatom tárgya. Sajátos, mert a magam szempontjai szerint választottam ki a szerintem a téma irányába mutató mondatokat. Tudnunk kell természetesen, hogy ennek az útnak

az alapját még a *Rerum novarum*⁸ fektette le, a társadalmi tanítás felé terelve a gondolatokat.

A *Gaudium et spes* (II. Vatikáni Zsinat, 1965)⁹ volt talán az első, amelyik már kifejezetten gondolt a mai fenntarthatóságnak mondott kérdésekre, igaz, még csak kezdeti formában: „69. Isten a földet minden kincselével együtt minden ember és minden nép használatára rendelte. ... Az embernek tehát, amikor a teremtett javakat használja, úgy kell tekintenie jogosan birtokolt vagyonát, hogy az nemcsak a sajátja, hanem egyúttal közös is, abban az értelemben, hogy ne csak önmagának, hanem másoknak is hasznára lehessen.”

A *Populorum progressióban* (VI. Pál, 1967)¹⁰ megfigyelhető a *Rerum novarum* megjelent gondolat kiterjesztése, továbbvitele, mégpedig általában a gazdaság, a gazdasági fejlődés korlátainak, felelősségének kiemelése révén: „14. ... a fejlődésnek, hogy valóságosnak legyen mondható, minden oldalúnak kell lennie, olyannak, amely minden ember és a teljes ember növekedését biztosítja.” Itt kell megemlíteni a közjóra történő egyértelmű hivatkozást is, a közjó alapjainak összegzését: „76. A fejlődés nem csupán a jólét, hanem a szellemi és erkölcsi fejlődés is, amely az egész emberi faj előnyére válik.”

II. János-Pál pápa első enciklikájában – *Redemptor hominis* (1979)¹¹ – immár világosan és közvetlenül utal a modern kor veszélyeire, amelyek valójában már környezet-és teremtésvédelmi alapozást jelentenek: „15. Mitől fél a modern ember?” – „Egyre inkább be kell látnunk, hogy a föld javainak fölhasználásában tisztességgel és értelmesen kell eljárunk. ... a természetes környezetben az ember már nem lát egyebet, mint a közvetlen fölhasználás és a fogyasztás számára hasznos dolgot. A Teremtő azonban úgy akarta, hogy az ember közösségben éljen a természettel, mint értelmes és nemes ura, mint őrzője, s nem mint garázda birtokosa, aki mindent kiárusít, s mindenre tekintet nélkül pusztítja a természetet.” A pápa emellett az emberi jogokról sem feledkezik meg, amelyek környezeti területre történő hivatalos kiterjesztése sokáig váratott magára: „17. Az emberi jogok: betű vagy lélek? ... Az a közjó, amelynek a

⁸ XIII. LEÓ PÁPA: *Rerum Novarum kezdetű enciklika*, Róma, 1891. <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2598>

⁹ II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes kezdetű lelképásztori konstitúciója az Egyházzól a mai világban*, <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=16>

¹⁰ VI. PÁL PÁPA: *Populorum progressio kezdetű enciklika*, 1967, <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2989>

¹¹ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Redemptor hominis: Az emberek megváltója* (1979), <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2769>

közhatalom képviselői a szolgálatában állnak, csak akkor valósul meg akadálytalanul, ha az állampolgárok biztosak lehetnek jogaik felől.”

Az ilyen és hasonló tartalmú vagy témájú vatikáni, pápai megnyilatkozások egyre sokasodnak, egyre határozottabbak. Biztos választ ad a fejlődés valós értékeire és tartalmára a *Sollicitudo rei socialis* (1987) enciklika¹²: „34. A fejlődés erkölcsi jellege nem tekinthet el a teremtmények tiszteletétől sem ... A Teremtőtől kapott hatalom, amellyel az embert felruházta, nem abszolút, nem szabad vele »élni vagy visszaélni«, vagy tetszés szerint felhasználni. A használati mód, amelyre a Teremtő már kezdetben utasította az embert, jelképesen benne van a tiltásban: »ának a fának gyümölcséből ne egyél« (vö. Ter 2,16–17).”

A Rerum Novarum századik évfordulóján kiadott *Centesimus annus* (1991)¹³ „21. ... A természetes javak, mint az isteni kegyelem ajándékai is, ugyanígy közösen és egyformán állanak az egész emberi nem rendelkezésére.” A lényeg tehát: a természetes javakat nem lehet kisajátítani, azok az ember egyetemes felelősségére vannak bízva. „37. A fogyasztás kérdése mellett az ehhez szorosan kapcsolódó ökológiai probléma is komoly nyugtalansággal tölt el. ... Az ember helytelenül Isten helyébe lép, és így végeredményben elősegíti az általa inkább elnyomott, semmiben kormányzott természet lázadását, ahelyett, hogy a teremtés művében Istennel működjön együtt. ... E téren is tudatában kell lennie az emberi nemnek, hogy felelősséggel és következetességgel tartozik a jövő nemzedékekkel szemben.”

II. János Pál 1990 béke világnapi üzenet egyre mélyebb környezeti tartalmat is közvetít, illetve egyre szorosabbra vonja a kapcsolatot az emberi méltósággal:¹⁴ „7. A legmélyebb és legkomolyabb jele a morális elem alapvető jelenlétének az ökológiai válságban az élet tiszteletének hiánya, ami a környezetszennyezés számos esetében megnyilvánul. ... Az élet, és mindenekelőtt az emberi méltóság tisztelete az alapvető vezérlő elve mindenfajta egészséges gazdasági, ipari vagy tudományos fejlődésnek. ... 13. A modern társadalom nem lesz képest megoldást találni az ökológiai válságra, hacsak komolyan át nem gondolja egész életformáját.” Külön

¹² II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Sollicitudo rei socialis* enciklika, 1987, <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2753>

¹³ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Centesimus annus* enciklika a *Rerum Novarum* enciklika kibocsátásának századik évfordulója alkalmából, <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=86>

¹⁴ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Békesség a teremtő istennel. Békesség az egész teremtett világgal* (1990), <http://www.teremtesvedelem.hu/content/cikk/az-okologiai-valsag-kozos-felelossegunk>.

figyelmet érdemel, hogy mindennek emberi jogi vonatkozásai is szóba kerülnek az üzenetben: „9. ... Manapság egyre erőteljesebben vetődik fel az egészséges környezethez való jog, amely a megújított Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának részét kell képezze.”

Evangelium vitae (1995)¹⁵: „42. Mivel az ember arra hivatott, hogy művelje és őrizze a világ kertjét, különleges felelősséggel tartozik az élő környezetért, azaz a teremtésért.”

II. János Pál pápa 1999 béke világnapi üzenete az *emberi jogokról* szól. A 10. pont a környezetért való felelősségre vonatkozik: „Az emberi méltóság elősegítése az egészséges környezethez való joggal összefügg, mert e jog rávilágít az egyén és a társadalom közötti viszony dinamikájára.”

A *Velencei Nyilatkozat* (2002)¹⁶ – az ökumené jegyében – az egész addigi II. János Pál-gondolatsor összegzése: „A teremtés tisztelete az emberi élet és méltóság tiszteletéből fakad. [...] A gond nem pusztán gazdasági vagy technológiai, elsősorban erkölcsi és lelki. [...] Nincs végtelen hatalmunk a teremtés felett, csupán sáfárai vagyunk közös örökségünknek.” Ez az erkölcsi megújulásra szólító felhívás jelent meg egy későbbi béke világnapi üzenetben is: „6. Mivel a béke ajándéka szorosan kötődik a népek fejlődéséhez, nélkülözhetetlen számításba venni azt az erkölcsi következményt, amely a föld javainak használatából ered.”

Az *Egyház társadalmi tanításának kompendiuma* (2004)¹⁷ már fentebb, az emberi méltóság kapcsán is meghatározó forrásunk volt, és annak tizedik fejezete immár teljes egészében a környezetvédelemre vonatkozik. A kompendium az alapoktól kezdve tekinti át a kereszténység hozzáállását, ezért a megfelelő egyensúlyra törekedve emeli ki, utalva az emberi méltóság elsőbbségére, de egyben világossá téve, hogy a teremtett világnak, a környezetnek is van méltósága: „463. A környezet helyes felfogása egyrészt nem teheti a természetet a manipuláció és a felhasználás pusztá tárgyává, másrészt nem is abszolutizálhatja azt, és méltóságát nem állíthatja az emberi személy méltósága fölé.” Illetve később: „465. ... az ember felelős azért, hogy a környezetet sértetlenül és egészségesen őrizze meg mindenki számára.”, illetve: „466. A környezetvédelem az egész emberiséghez szóló kihívás.” Úgyszintén hangsúlyozza a jövő nemze-

¹⁵ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Evangelium vitae* enciklika az emberi élet sérthetlenségéről, <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=78>

¹⁶ II. János Pál pápa és Öszentsége I. Bartholomeiosz ökumenikus pátriárka közös nyilatkozata, 2002. június 10., <https://teremtesvedelem.hu/content/cikk/velencei-nyilatkozat>

¹⁷ <http://kontakt.hu/caritas/wp-content/uploads/2017/02/KERME-KisOkos-ETT.pdf>

dékek iránti felelősséget: „467. A környezetért való felelősség, amely az emberi nem közös értékének bizonyul, nem pusztán a jelennel, hanem a jövővel kapcsolatos követelésekre is kiterjed.”

Magyar Püspöki Kar teremtésvédelmi körlevele (2008)¹⁸ „169. ... az ember Istennel, az emberekkel és a teremtett világgal való kapcsolata egységet alkot. A természeti környezet megóvása nem más, mint a közjó, vagyis az emberi méltóság védelme és előmozdítása.”

XVI. Benedek pápa *Caritas in veritate* (2009) enciklikájában¹⁹: „7. ... A közjó az egyénekből, családokból, köztes csoportokból formált és társadalmi közösséggé egyesülő „mindannyiunk” java. ... 50. ... Tudatában kell lennünk azonban annak a nagyon komoly kötelezettségünknek, hogy a következő generációknak Földünket olyan állapotban kell átadnunk, hogy ők is méltó módon élhessenek, és képesek legyenek tovább művelni azt.” Ami talán a legfontosabb figyelmeztetés a fentieknek mintegy összegzéseként: „51. Az a viselkedési minta, amely alapján az ember a környezettel bánik, befolyással van arra a viselkedési módra is, ahogyan önmagával bánik, és viszont. ... a meghatározó probléma a társadalom általános erkölcsi magatartása.” A környezetvédelem következképpen nem választható el az emberiség más problémáitól, ezek csak együtt kezelhetők. Kiemelkedően fontos, általános üzenet, érvényes az emberi méltóságra, de kiváltképpen az emberi jogok értelmezésére: „43. ... A jogok eltúlzása a kötelességek mellőzésébe torkollik. ... Így a kötelességek a jogokat erősítik és mintegy a jó szolgálatában vállalt feladatként védelmet, támogatást kínálnak amazoknak.” A megfelelő egyensúly elérése elengedhetetlen.

A 2010. évi béke világnapi üzenet²⁰ már címében is beszédes: „Ha békére törekszel, véd a teremtett világot”:

„1. A teremtett világ tiszteletben tartásának nagy jelentősége van azért is, mert »a teremtés Isten minden művének kezdete és alapja«, megóvása napjainkban lényegbevágó az emberiség békés együttélése szempontjából. [...] 5. [...] Bölcs dolog tehát alaposan és nagy távlatban felülvizsgálni a fejlődési modellt, átgondolni a

¹⁸ MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KONFERENCIA: *Körlevél a teremtett világ védelméről*, <https://teremtvesvedelem.hu/content/korlevel/magyar-katolikus-puspoki-konferencia-korlevele-teremtett-vilag-vedelmerol>

¹⁹ XVI. BENEDEK PÁPA: *Caritas in veritate, enciklika az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és az igazságban* (2009), <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2694>

²⁰ XVI. BENEDEK PÁPA: *Ha békére törekszel, véd a teremtett világot*, 2010. január 1., <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=229>

gazdaság és a gazdasági célok értelmét, hogy kijavítsuk működési zavarait és torzulásait. [...] 7. [...] a teremtett világ öröksége az egész emberiséget megilleti. [...] [A]rra van szükség, hogy jogi és gazdasági szempontból is jól meghatározott szabályok szerint cselekedjünk, ugyanakkor kellő szolidaritással kell viseltetnünk a Föld legszegényebb területein élők és a jövő nemzedékek iránt.”

„11. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a környezet pusztulásának problémája arra hív minket, hogy felülvizsgáljuk életstílusunkat, valamint a fogyasztás és a termelés elterjedt modelljeit, amelyek gyakran társadalmi, környezeti, sőt gazdasági szempontból is tartathatlanok. [...] Mindannyian felelősek vagyunk a teremtett világ védelméért és megőrzéséért.”

Mielőtt rátérek az Enciklika vonatkozó részeinek felidézésére, érdemes elidőzni a fentiekben. Világosan érzékelhető, hogy az idézett dokumentumok érdekeny követték mindazt a nemzetközi hangulatot, érdeklődést, amely megjelenésükkel párhuzamosan a környezeti problémák, majd a fenntartható fejlődés felé fordult. Kezdvé a stockholmi értekezlettől, folytatva a riói elvekig, majd – maradva csupán az ENSZ világértékezteleiteinél – két további környezeti csúcson – Johannesburg 2002, illetve a Rió +20, ismét ugyanott 2012-ben – keresztül eljutva a Laudato sí’-vel azonos évben megjelenő ENSZ dokumentumig – a Fenntartható Fejlődési Célok²¹ (SDGs) -, amely valójában az ENSZ és szervei, szakosított intézményei működését azóta is meghatározza. Nem lehet kétséges ezért az Egyház és a nemzetközi fórumok egymásra figyelése, akár egymásra hangolódása sem.

3. A Laudato sí’ üzenetei a jövő nemzedékre vonatkozóan

Jelen írásnak nem feladata, hogy az Enciklika egészét vizsgálja, annak jelentőségét mindenre kiterjedően értelmezze, hiszen annak a konferenciának, amelynek előadása alapul szolgált e cikk megírására, éppen ez a széleskörű feltárás volt a célja, meghozzá hivatott szerzők, előadók által.

²¹ Magyar és angol nyelven elérhető: *Világunk átalakítása: a fenntartható fejlődés 2030-ig megvalósítandó programja - az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által 2015. szeptember 25-én elfogadott, 70/1. sz. határozat*, szerk.: Zlinszky János és Balogh Dorka, PÁZMÁNY PRESS Budapest 2016, elérhető: https://jak.ppk.hu/uploads/collection/545/file/Vilagunk_atalakitasa.pdf

Maradok tehát a címben jelzett témánál, és azokat az elemeket veszem sorra, amelyek kifejezetten foglalkoznak a jövő nemzedékek érdekeivel.

A már említett gondolatból – vagyis a gazdasági szerkezetváltás, paradigmaváltás hiányából következik az egyértelmű válasz: „36. ... Ezért nagyon súlyos egyenlőtlenségek néma tanúivá válhatunk, amikor egyesek jelentős haszon elérésére törekszenek, és az emberiség többi részével, jelenlegi és jövőbeli nemzedékeivel fizettetik meg a környezetrombolás magas költségeit.” A jövő nemzedékek esélyeinek, lehetőségeinek felélése a mai társadalmi-politikai-gazdasági berendezkedés sajátja. Számos példa között említhetem azt a sajátos jogi választ, amit egyre többen adnak erre a tarthatatlan helyzetre, a jövő nemzedékek érdekeinek védelmében indított – elsősorban klíma témájú – perek sokasodását. E perek jelentőségét sokan vizsgálták, így a Társadalmi Reflexió Intézet is a közelmúltban²². A perek éppen arra irányulnak, hogy immár nemzeti és nemzetközi bíróságok állapítsák meg az intézkedések elégtelenségét és kötelezzék a döntéshozókat – kormányokat, globális vállalkozásokat – arra, hogy valóban érdemi lépéseket tegyenek a jövő nemzedékek érdekében. Az ilyen ügyekben hozott – általában a felperesek számára kedvező – ítéletek jelentősége elsősorban szimbolikus, jobbra üzen a jelennek a jövő érdekében, nem igazán lévén a végrehajtásra megfelelő lehetőség.

Az Enciklika további üzenetei témánkra vonatkozóan a fentiekre alapozódnak, ezeket a szöveg sorrendjét megtörve, tematizáltan mutatom be:

Közösség, közjó, emberi méltóság, jövő nemzedékek

Mindezen kérdések a fentiekben már röviden hivatkozott pápai megnyilatkozásokban is szerepeltek, kifejezve azt a megújult irányt, kiteljesedett felfogást, ami az ember felelőségének teljességét kívánja megfogalmazni. Az előzményekkel és ezek következményeivel nem egy alkalommal foglalkoztam írásaimban²³, ezért itt ezen kérdések összegzését adom, megerősítve az Enciklika üzeneteivel.

A kiindulás az ember társörökösi mivolta a teremtésben, ami azonban korlátozott hatalmat és nem feltétlen uralmat jelent – noha az ember ezt

²² A vonatkozó konferencia anyagai elérhetők 'A jogérvényesítés lehetőségei a klímaváltozás elleni küzdelemben Magyarországon' címen: <https://socialreflection.org/publikaciok>

²³ BÁNDI GYULA: *Emberi méltóság és teremtésvédelem* in: KUMINETZ, GÉZA (szerk.) *Iustitia duce, caritate comite: Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, prímás-érsek 70. születés-*

elég nehezen veszi tudomásul, ezért alkalmanként figyelmeztetni kell erre – és ez a társörökös állapot eleve felelősséget hárít a jelen generációkra a jövő irányában²⁴: „67. Nem mi vagyunk Isten. ... Ez egymás iránti felelős viszonyt jelent az ember és a természet között. Minden közösség ... kötelessége meg is védeni és biztosítani termékenysége folyamatoságát a jövőbeli nemzedékek számára.” Más szempontból nézve: 93. ... a föld – lényegénél fogva – közös örökség, és gyümölcseinek mindenki javát kell szolgálniuk.” A ‘mindenki’ ebben az olvasatban nyilván az egész emberiséget jelenti. Az Alaptörvény Nemzeti Hitvallása ezt eképpen írja le: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között.” Az emberiségnek ezt a szövetségi gondolatot kell szemé előtt tartania.

A Teremtés könyvében és máshol az Ószövetségben²⁵ szemezgetve tehát nem lehet kétséges, hogy a kérdéses felelős őrző az egész emberiség, minden generációjával és nemzetségével egyetemben. Az Úr így szólt Ábrahámhhoz: „Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége” (Ter 12,3). Ugyancsak ószövetségi gondolattal folytatva a vonatkozó üzeneteket: „Így hát válaszd az életet, hogy te is, utódaid is életben maradjatok” (MTörv 30,19). Ezek az üzenetek és jó néhány más további utalás teljesen világossá teszi, hogy az ember teremtése – valójában az emberiség teremtése – az emberi generációk folyamatoságát jelenti. Mindez eddig sem volt vitás, ellenben új tartalmat, megújult értelmet a fenntartható fejlődésből is levezethető ezen következtetésekből nyer. Ennek felismerése és elismerése révén pedig figyelmen kívül hagyhatjuk azt az ismétlődő kérdést – ami a vonatkozó szakirodalomban és a mindennapi életben is alkalmanként felszínre kerül -, hogy amikor a jövő nemzedékek érdekeinek figyelembevételéről beszélünk, vajon hány generációra kell gondolni. A Teremtés szempontjából ugyanis már a kérdésfelvetés is szükségtelen, hiszen amennyiben az emberi generációk folyamatoságát vesszük alapul, akkor nem számolgathatjuk sem azt, hogy hány

napjára, Szent István Társulat (2022), BÁNDI GYULA: *A jövő nemzedékek jogai és a teremtett világ*, in: VIZI, E. SZILVESZTER; KABAI, SÁRA RÉKA; KENÉZ, GABRIELLA; MORAVCSIK-NAGY, FLÓRA; NAGY, ALEXANDRA HORTENZIA (szerk.) *Hit, tudomány és társadalom: Tanulmányok az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus tiszteletére*, Szent István Társulat (2021), BÁNDI GYULA: *A Teremtés védelme és az emberi jogok*, Acta Humana: Hungarian Centre for Human Rights Publications 8 : 4 pp. 9-33. (2020)

²⁴ A továbbiakban, ha az adott hivatkozás a Laudato sí'-ből származik, ezt nem jelzem külön lábjegyzettel!

²⁵ A Szent István Társulat 1996. évi kiadását felhasználva – elérhető: <https://mek.oszk.hu/00100/00176/html/>

évbe mérünk egy generációt, sem azt, hogy hány generációra gondoljunk, a jelen generációk felelőssége átível minden további generációt. Ha társörökösök vagyunk, akkor nem lehet önkényes elhatározás kérdése, meddig is tart ez a sor.

A pápai megnyilatkozások sora az utóbbi fél évszázadban ugyanúgy hangsúlyozza a közjó és ezzel összefüggésben az emberi méltóság kérdését. „95. A természeti környezet közjó, az egész emberiség öröksége, és mindenki felelősséggel tartozik érte.” A közjó legegyszerűbben fogalmazva azt jelenti, ami mindenkinek és nem csak keveseknek jó, amely mindenki előnyére szolgál. Az pedig, hogy az emberiség örökségeként értékeljük a természeti környezetet, egyre jobban tért hódít a nemzetközi és nemzeti jogokban is. Az emberiség közös öröksége (common heritage of mankind) nem egy nemzetközi szerződés része, így a Tengerjogi Egyezmény²⁶ már 1982-ben az ún. „Terület” - a nemzeti joghatóság határain túli tengerfenék, óceánfenék és az alattuk lévő altalaj – vonatkozásában 136. cikkében kijelentette, hogy „A Terület és annak erőforrásai az emberiség közös örökségét képezik.” A magyar Alaptörvény pedig a nemzet közös örökségéről szól P) cikkében: „(1) A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.”

Márpedig „159. A közjó fogalma magában foglalja a jövő nemzedékeit is. ... hiszen a föld, melyet kaptunk, azoké is, akik utánunk jönnek.” A jelen írás mottójaként idézett LS gondolat pedig kijelenti: „160. ... Ezért már nem elég azt mondani, hogy törődnünk kell a jövő nemzedékekkel. Tudatára kell ébrednünk, hogy saját méltóságunk forog kockán. Mi vagyunk a leginkább érdekelték abban, hogy lakható bolygót hagyjunk a minket követő emberiségre. Ez egy értünk játszódó dráma, mert azt a kérdést szegezi nekünk, hogy mi az értelme életünknek ezen a földön.”

Akár a közjó, úgy az emberi méltóság fogalma is változik, kiteljesedik az idők folyamán. Kuminetz Géza szerint²⁷: „... az emberi méltóság, ez az, ami hasonlatossá teszi őt az Istenhez; ez adja az ember sajátos, elidegeníthetetlen kötelmeit és jogait ...” Az *Emberi Jogok Egyetemes Nyi-*

²⁶ I. Az ENSZ Tengerjogi Egyezménye: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex%3A21998A0623%2801%29>

²⁷ KUMINETZ GÉZA: *Megfontolások a személyt méltóságába öltöztető kulturálódás kötelességéről és jogáról*, in: *Iustum Aequum Salutare* XIII. 2017. 3., 90. old.

*latkozata*²⁸ bevezetőjének első mondatában is az emberi méltóságból indul ki, méghozzá megkülönböztetve azt a jogoktól, amelyekkel együtt alkot megfelelő hivatkozási alapot: „Tekintettel arra, hogy az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon, ...”, majd az 1. cikk is megerősíti ezt: „Minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van.” Az emberi méltóság így mintegy az embernek az emberi jogokon túli, azok feletti, de azokkal szorosan összefüggő kritériuma.

Az emberi méltóság változása valóban jól példázza ennek kiemelkedő szerepét. Hiszen az Egyetemes Nyilatkozat elfogadásakor a világháború nyomán elsősorban az embert személyében érő megpróbáltatások, embertelenségek ellenében volt szükség ennek szinte alapelvi megjelenítésére, de ez a szűkebb kör egyre tágul, és ma már azt kell mondjuk, hogy – egyetértve Ferenc pápával – nem lehet emberi méltóságról beszélni egy környezeti ártalmaktól, a teremtett világ kizsákmányolásának nyomaitól telített világban. Az emberi életminőség, az immár általánosan elfogadott ‘jól-lét’ megfogalmazás – a jólét helyett, amelynek egyértelműen kifejezeten materiális üzenete van – az emberi élet minőségének egésze, a materiális mellett, sőt előtt az erkölcsi, szellemi, humanitárius, egészségi, szereteteli, emberi kapcsolati tartalmakra utal.

Ahogy ezt már máshol is kiemeltem, mint esszenciális kérdést, a Teremtés könyve szerint (Ter 1,31) „Isten látta, hogy nagyon jó mindaz, amit alkotott.” Ha ezt kiindulási alapként elfogadjuk, akkor az ember úgy élheti meg méltóságát, ha ennek megfelelően él, tehát nem pusztítja, hanem védi és építi a művet, különben nem méltó ahhoz a szerephez, amire szánták. Az Egyház Társadalmi tanításának kompendiuma²⁹ egyszerű és világos összegzése sem hagy kétséget afelől, mi is az emberi méltóság fontossága és szerepe: „(145) Csak az emberi méltóság elismerése képes lehetővé tenni a közösségi és személyes fejlődést mindenki számára.”

Az emberi méltóság értelmezése nem feledkezhet meg a jelen generációkról sem, ami az LS-ben ugyancsak helyet kap. Három gondolatot emelek ki erre nézve az Enciklikából:

„49. ... igazi ökológiai megközelítés mindig szociális megközelítéssé is válik ...

²⁸ https://www.ohchr.org/en/udhr/documents/udhr_translations/hng.pdf

²⁹ 1. 17. sz. lábjegyzet

51. ... egy valódi „ökológiai adósság”, különösen Észak és Dél között ...
52. ... egyetlen emberi család vagyunk.”

Közismert immár Ferenc pápa szociális elkötelezettsége, amelynek fenntarthatósági szempontja a generációs méltányosság kortárs generációk irányában történő kiterjesztése, amit valójában némileg kézzelfoghatóbb, mint a jövő nemzedékek érdekeinek védelme. Nem vitás, hogy a szegényebb népcsoportok, nemzetek, a sérülékenyebb embercsoportok, a fejlődő országok – amellet, hogy természetesen maguk is számos téren kiváltói a jelen ökológiai válságának – sokkal kevésbé haszonélvezői, mintsem elszenvedői a káros környezeti következményeknek. Éveken át a veszélyes hulladékok³⁰ deponálásának célországai voltak (és az illegális szállításra gondolva, maradtak is) egyes afrikai és ázsiai országok, a második legnagyobb környezetszennyező, a divatipar – különösen az un 'fast fashion'³¹ megjelenése óta – a fejlődő országok munkavállalóit zsákmányolja ki és szennyezi el, miközben a fejlett világ mindezek révén Pilátusként mosva kezeit áttelepíti a szennyezést ezen országokba, egyben nyersanyagforrásként tekint rájuk. Mindezt jelenti az az 'ökológiai adósság', amiről az enciklikában hallunk.

A Glasgowban 2021-ben megrendezett klímacsúcsra szóló üzenetében³² Ferenc pápa egyebek között az írta: „Különleges figyelmet kell mutatnunk a leginkább kiszolgáltatottak felé, akik tekintetében a növekszik az ökológiai adósság, a kereskedelmi egyensúly hiányának a környezeti káros hatásokból eredő következménye, valamint a természeti erőforrások aránytalan használatából ered.” Ez az adósság veszélyezteti az emberek fejlődését.

Mi a teendő?

Sokan sokféleképpen oldanak meg a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét. Adja magát a gondolat: fogalmazzuk meg azokat a jogokat, amelyek a jövő nemzedékeit illetik. Ez, noha jól hangzik, mégsem reális lehetőség, két okból is: először, ha a jelen generációk fogalmazzák meg, mik legyenek a jövő jogai, akkor azok a jelen érdekeit képviselik;

³⁰ Átfogó képet kaphatunk e problémáról is: FARAGÓ T., 2023: *Planetáris környezetünk veszélyeztetése és megmentése*. c. könyvében, Akadémiai Kiadó

³¹ l. pl: <https://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/society/20210208S-TO93327/a-textilgyartas-es-a-textilhulladek-kornyezetre-gyakorolt-hatasa-infografika>

³² <https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2021/documents/20211029-messaggio-cop26-glasgow.html>

másodsor, honnan is tudhatjuk, mik lesznek a szükségletek, a jogok 50 év múlva, egy megváltozott világban? Ez legfeljebb kutatási témának kiváló gondolat. Erre vonatkozóan kedves idézetemre érdemes figyelni: „A képlet nem az, hogy a jövő szól hozzánk arról, mik is az igényei, nem is az, hogy mi magunk próbáljuk azonosítani és kielégíteni ezeket az igényeket. Sokkal inkább az a metafora érvényesül, hogy a jó ember azért küzd, hogy kifejezze azon nézeteit, amelyek a mások iránti jószándékra vonatkoznak. Érdekes módon – és nem jogi szempontként – ennek középpontjában a szeretet képe jelenik meg. Végső soron tehát, a jelen és jövő nemzedékek viszonyát nem az határozza meg, mit vár el tőlünk a jövő saját igényeikre alapozva, hanem az, mit mondunk a jövőnek a mi saját vágyainkról, törekvéseinkről.”³³

2013. évi jelentésében³⁴ az ENSZ főtitkár hasonlóképpen összegezte: “5. A jövő nemzedékek nem rendelkeznek politikai hatalommal, hiszen érdekeik képviselője a jelen generációk helyettesítő lépéseire korlátozódik. Pár évvel később, pedig, a 2021 ‘Our Common Agenda’³⁵ keretében a főtitkár ismét jelezte: “57. A jövő nemzedékek fogalmilag nem rendelkeznek képviselővel a jelenlegi döntéshozatalban és nem határozhatják meg szükségleteiket. A nemzedékek közötti méltányosság elvének a gyakorlatba történő átültetése érdekében megfelelő intézményekre van szükség, akik fellépnek a nevükben, mint gondnokok, illetve megfelelő eszközökre, hogy érdekeiket védjék.”

Az LS sem gondolkodik másként, amikor a megoldás irányában tesz javaslatokat. Összegzi az elvi célt, és nyomban világossá teszi azt is, mire van szükség: „53. ... igyekszik kielégíteni a ma élő nemzedékek igényeit – mindenkit beleértve – anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékeit. Létre kell hozni egy ... szabályozási rendszert...” A megoldás tehát a jog világába vezet, megfelelő szabályozás kell, mert amúgy „54. Figyelemreméltó a nemzetközi politikai válasz gyengesége.”

Amikor a jövő nemzedékek érdekei védelmére keresünk érdemi lépéseket, akkor a jelen kötelezettségeit kell megfogalmazni, egyebek között azért, mert „116. ... az emberi lénynek mint a mindenség „urának” he-

³³ GABA, JEFFREY M.: *Environmental Ethics and Our Moral Relationship to Future Generations: Future Rights and Present Virtue*, in: *Columbia Journal of Environmental Law*, 1999, Vol 24m 288. old.

³⁴ Intergenerational solidarity and the needs of future generations, Report of the Secretary-General. elérhető: <https://digitallibrary.un.org/record/756820>

³⁵ Our Common Agenda 2021: Our Common Agenda, Report of the Secretary-General, 2021, elérhető: <https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/>

lyes értelmezése, ha felelős gondnoknak fogjuk fel.” A felelős gondnok felelősen jár el, azon keretek között, amelyek erre nézve léteznek vagy amelyeket erre nézve ki kell alakítani.

Az Enciklika később ezt még részletesebben is kifejti: „177. ... minden állam halaszthatatlan feladata a tervezés, a koordinálás, az ellenőrzés és a szankcionálás saját területén belül... előrelátás és elővigyázatosság, megfelelő szabályozás, az előírások végrehajtásának ellenőrzése, a korrupció megfékezése, a termelési folyamatok nem kívánt hatásainak operatív kezelése és az esetleges vagy lehetséges kockázatokkal szembeni célszerű beavatkozás.” Egy komplettnek mondható szabályozási program, az elővigyázatosságtól a jogkövetkezmények következetes alkalmazásáig.

Az előbb már hivatkozott 'Our Common Agenda' a hosszútávú gondolkodást emeli ki, illetve egy sajátos garanciális szervezeti-intézményi rendszert: "54. ... A jövő nemzedékek érdekeinek figyelembevétele két dolgot igényel: azon képességek erősítés, amellyel a jövőt megértjük és felbecsüljük, a hosszútávú gondolkodás beépítése a fontos politikákba és döntéshozatalba; sajátos eszközök és intézmények beépítése a kormányzat minden szintjén a jövő nemzedékek érdekeinek védelmére."

Találkozunk tehát azok az elvárások, mire is lenne szükség egy működő, távlatosan gondolkodó és így várhatóan a jövő nemzedékekre az eddigieknél jobban odafigyelő szemléletváltás során. A kiindulási pont csak a jelen nemzedékek kötelezettségeinek, korlátainak megfogalmazása és egyben a végrehajtás ellenőrzése lehet, ha nem szeretnénk tovább halmozni az ökológiai adósságot, amelynek megfizetését a jövő generációktól várnánk el. Mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy ez a sajátos öröklési viszony egyensúlyban legyen, ha nem is várható annak pozitív irányba fordulása, de legalább a negatív tendenciák ne folytatódjanak. Már ez önmagában paradigmaváltást jelent, a fogyasztói társadalmakra – 'konzumizmus' – nem jellemző a józan belátás. Indokot mindig találunk, miért ne most, miért ne annyit, miért van igazunk. Ez azonban nem az a társörökösi gondolkodásmód, amit a Teremtés sugall, nem a jó gazda gondossága, hanem a korlátok nélküli önmegvalósítás. Noé bárkájában már egyre kevesebb fajnak jut hely, márpedig e bibliai történet üzenete éppen az, hogy nincs jogunk szelektálni, kit, mit részesítünk előnyben, nem a jelen önző érdekei alapján adhatunk esélyt a jövőnek. Ferenc pápa erre figyelmeztet minket, az első környezetvédelmi témájú enciklika ezt üzeni nekünk.

Biblikus közelítések

MARTOS LEVENTE BALÁZS

A teremtett világ mint menedék az ember számára: Jób könyve és a Prédikátor szemlélete

Teológiai, illetve teremtésvédelmi konferenciánk *felépítése* önmagában is tükröz valamilyen elgondolást a mondandónkkal kapcsolatban. Előbb kerülnek szóba azok a jelenkori kihívások, amelyek minden jóakarátú embert érintenek és megszólítanak, és ezek után, mintegy második lépésben következnek azok a teológiai forráselemzések és rendszerező megközelítések, amelyekből végül a gyakorlathoz térünk vissza. A bibliai szekció *nem a teremtésvédelem közvetlen kérdéseivel* foglalkozik. A teremtett világ értékelése része a kinyilatkoztatott bibliai üzenetnek, de nyilvánvaló, hogy azt a pusztulást és veszélyeztetettséget, amelynek ma tanúi vagyunk, a Szentírás szerzői saját korukban nem ismerték, nem akarhatták tehát megszólítani sem. A Szentírás azonban, mint Isten szava és mint az Egyház anyanyelve, amely kezdettől fogva beleivódott imádságába és gondolkodásába, kínál olyan szövegeket, a teremtett világgal kapcsolatos hívő megértés tanúságtételeit, amelyek így vagy úgy ma is megszólíthatnak minket, tehát értelmezhetők a teológia teremtésvédelmi üzenetének részeként.

Ebben a rövid írásban először egyfajta áttekintést szeretnék kínálni az Ószövetségnek a teremtéssel kapcsolatos szempontjairól, főleg azért, hogy ennek gazdagságát, sokszínűségét érzékeltessem. A lehetséges összefüggések közül azután valamivel részletesebben Jób könyvét, illetve röviden a Prédikátor könyvének néhány szempontját mutatom be.

1. Teremtés az Ószövetségben: sokféleség és egy értelmezési kérdés

Sokféleség

A teremtésről szóló bibliai tanúságtétel kézenfekvő módon a Biblia kezdetén található két teremtéselbeszélés felől közelíthető meg, de azzal nem egyenlő. A teremtéssel kapcsolatos bibliai szöveghelyek gyors áttekintése is mutatja, milyen sokféle témához kapcsolódhatunk velük. Istent a világ királyaként, a káosz legyőzőjeként és szabadítóként mutatják be a Pentateuchus, Izajás és a Zsoltárok könyve fontos szövegei.¹ A teremtett világból vett képekkel gyakran társul a világ igazságosabb átalakításának gondolata.² Megjelenik az eredetileg jól elrendezett, mindenki számára megfelelő lakóhelyet biztosító világ képzete (pl. Ter 1; Zsolt 104). Megismerjük Isten szavának teremtő erejét (Ter 1; Zsolt 29; Iz 55,8-13; Bölcs 9,1-3; Jn 1,1-4), illetve a teremtés és a Tóra kapcsolatát (Zsolt 19). A teremtés számos zsoltárban bekapcsolódik Isten dicséretébe (Zsolt 19; 96; 148; 150; Sirák 42,15–43,33; Iz 35,1-2 stb.). Jelentős szerep jut a teremtésnek a bölcsességi irodalomban (vö. Péld 3,19-20; Péld 8,22-31; Sirák 1,4-10; Bölcs 9,1-3). A teremtés szemlélése kapcsán felismerhető a Teremtő (Bölcs 13,1-5; vö. Róm 1,20), akinek bölcsessége a teremtésben munkálkodik. Az egyetlen Isten a mindenség egyedüli teremtője (Iz 45,5-7; 40,12-28; 42,5-8). A teremtés kitüntetett szemlélője és megajándékozottja viszont az ember, akinek sorsával, titokzatos lényével szintén a teremtés összefüggésében találkozhatunk (Ter 1,24-31; Ter 2–4; Zsolt 1; 8; Sirák 17). Isten szolidáris az ő teremtményeivel, akikbe mindenesetre éppen a teremtésre való tekintettel önt bizalmat (Jób 38–41). Végül a teremtés megmarad Isten titkának, felfoghatatlan és kifürkészhetetlen (Préd 3,11; 8,16-17; 11,5).

A megközelítések sokasága a téma súlyát és többrétűségét jelzi. Nem volna igazságos, ha csupán a természettudományos fejlődés által felvetett kérdésekre és esetleges feszültségekre koncentrálnánk. A valóság, az egyes létezők létrejöttének kérdése mindenesetre alig tűnik megke-

¹ Ezekhez és a következőkhöz lásd a *Bibel und Kirche* folyóirat 2021/1 számának 28. oldalán található összefoglaló táblázatot. Itt: Ter 1; Ter 6–9; Kiv 14; Zsolt 29; 93; 96; 136; Iz 43,1-7; Jer 4; Jónás könyve. A bibliai tanúságtétel gazdag bemutatását találjuk meg Ferenc pápa *Áldott légy! – Laudato sí!* kezdetű enciklikájában, különösen a II. fejezetben, amely A teremtés evangéliuma címet viseli (62–99. pont). Az enciklika a teremtett és részben már az ember által is megművelt világgal kapcsolatos erkölcsi kötelezettség szempontját emeli ki.

² Iz 45,5-8; 48,6-7; Zsolt 50,1-6; Zsolt 98; 2Pt 3,13; Jel 21–22.

rülhetőknek. Vessünk egy rövid pillantás a teremtéstörténet esetleges átértelmezésének kérdésére.

A teremtéstörténet újraértelmezése: elveszett múlt vagy ígéretes jövő?

A Septuaginta beosztása a könyvek, köztük a Teremtés könyvének történeti jellegét emeli ki: a történeti könyveket a jelennek szóló, tanító jellegű iratok követik, majd a jövőre mutató próféta könyvek zárják a sort, illetve nyitják meg az ígéretek és az ítélet perspektíváját. Ebben az összefüggésben a teremtéstörténet szinte szükségszerűen a világ létének és fejlődésének kiindulópontjaként, illetve szükséges feltételeként jelenik meg. A dolgok, teremtmények előbb létezni kezdenek, s csak később „történik” valami.

Egyes bibliaértelmezők ugyanakkor rámutatnak, hogy a teremtésről szóló bibliai tanúságtétel korántsem csak a múltról, illetve egy fejlett metafizikai szemléletet feltételező kezdetről szól. A jeles tübingeni biblikus teológus, Bernd Janowski például így ír: a világ kezdeteiről közölt bibliai kép „látomás arról a világról, amely Isten szándékát hordozza, s amely az egész Biblia tanúsága szerint majd a világ végén valósul meg.”³ Margit Eckholt szerint Éden kertje nem az elveszett paradicsom képe, hanem egy újra elérhető, lehetséges paradicsomi idill reményét kelti fel: „a kert jelképe szimbolikus erőt ad, hogy újra meg újra útra keljünk Éden felé”.⁴ Jürgen Ebach a teremtés hitét „utópikus emlékezetként” tartja számon, amely függetlenséget közvetít a mindenkori jelen állapotokkal szemben.⁵

Ezeket az állításokat Andreas Benk tanulmánya alapján idéztem.⁶ Benk alapvető szándéka, hogy a teremtésről szóló szövegeket mintegy kiszabadítsa a természettudományokkal folytatott hiábavaló csatározásokból, és az ontológiai kérdésfelvetés összefüggése helyett más, ma is képviselhetőnek látszó értelmet tulajdoníthasson nekik.

³ Vö.: JANOWSKI, Bernd, „Die Welt des Anfangs. Gen 1,1 – 2,4a als Magna Charta des biblischen Schöpfungsglaubens”, In: JANOWSKI, Bernd et alii (szerk.), *Schöpfungsglaube vor der Herausforderung des Kreationismus* (Neukirchen-Vluyn 2010) 49.

⁴ Vö.: ECKHOLT, Margit, „Unterwegs nach Eden. Schöpfungsspiritualität als Wahrnehmungsprozess”, In: ECKHOLT, Margit, PEMSEL-MAIER, Sabine (szerk.), *Unterwegs nach Eden* (Ostfildern 2009) 103.

⁵ Vö.: EBACH, Jürgen, *Ursprung und Ziel. Erinnernte Zukunft und erhoffte Vergangenheit* (Neukirchen-Vluyn 1986) 32.46.

⁶ Vö.: BENK, Andreas, „Schöpfung als Vision einer gerechten Welt. Die Relecture biblischer Schöpfungstexte als Befreiungstheologie”, *BiKi* 76 (2021/1) 2–9.

Az imént idézett állításokkal könnyebb egyetérteni, mint azzal a történeti eszmefuttatással, amelyet Benk professzor az imént állítás alátámasztására hoz fel. Ebben arról van szó, hogy mind a teremtéssel foglalkozó szövegek írásba foglalása, mind a végső időre vonatkozó komoly reflexió Izrael történetének fogság utáni szakaszába tartozik. Benk felidézi az Egyiptomból való kivonulást, mint meghatározó motívumot, amely a nép megszabadulásának témáját emeli ki. Utal arra, hogy a próféták igehirdetése sem csak ítéletről szól, hanem a jövőre, helyreállított világra vonatkozó ígéretek is találhatók benne.

Az állítással, hogy a bibliai szövegek érdeklődtek a jövő iránt, s hogy az egyszer felmutatott bibliai teljességnek üzenete van a jövőre nézve, teljes mértékben egyetérthetünk. Mindenesetre a prófétaikönyvek eszkatológikus kijelentései a teremtés- és őstörténettől annyira eltérő nyelvi formákat alkalmaznak, hogy a világ teremtettségének leírásait legfeljebb csak közvetett értelemben lehet a szabadítás és igazságosság narratívájával összekapcsolni. Kétségtelen, hogy a világ kezdetén történetekre Jézus is úgy hivatkozik, mint Isten tervére, normát alakító alapra, például amikor a házasság felbonthatatlanságáról beszél: „Mózes a ti keményszívűségetek miatt engedte meg nektek, hogy elbocsássátok feleségeiteket. De ez kezdetben nem így volt.” (Mt 19,8). Nem mindegy, hogy a valóság lényegének értékéről, alapvető változatlanságáról beszélünk, vagy újabb közvetítéssel és értelmezéssel a sokféleséget tesszük meg értelmezési mércéül. Ráadásul nehéznek látszik ebbe az értelmezésbe még a szövegeknek a mezopotámiai mítoszokkal való rokonságát is

Georg Steins egy kevésbé ismert részletet választ, mégpedig Jeremiás könyvéből, és azt hasonló értelemben magyarázza.⁷ Jeremiás könyvének 4. fejezete (Jer 4,5–31), állítja, olyan teret mutat be, ahol Isten ítéletet tart, s ezzel mintegy visszavonja a teremtésben garantált életet és rendet. Ennek a szövegnek a perspektívájából visszatekintve világossá válik, hogy a teremtés kezdetén Isten királyként mutatkozik be, aki rendet tesz és életet ad. Haragja az igazságot szenvedélyesen szerető uralkodó haragja. Vele tartani pedig azt jelenti, hogy odaadón küzdünk a világ rendjének helyreállításáért.

Az eddigieket összegezve úgy tűnik, hogy a teremtés témakörét az állandóság, a teremtett dolgok békés egymás mellett élése jellemzi, míg az ítélettel, végső átalakulással kapcsolatos szövegek változatosak és konfliktussal teljesek. A világ teremtése, illetve az édenkert paradicso-

⁷ STEINS, GEORG, „...‘damit du gerettet wirst!’ (Jeremia 4,14) Ein anderer Blick auf biblische Schöpfungstheologie“, *BiKi* 76 (2021/1) 10–17.

mi állapota inkább kapcsolható össze a bölcsességi irodalom morális felfogásával, a világ rendjének megfigyelésével, s benne Isten szerető hatalmának megvallásával, mint egy többé-kevésbé harcos felszabadítás és igazságosság képzetével. A teremtésvédelem szempontjából mindenestre fontos újra meg újra felidézni, hogy Isten „jönak teremti” a világot, tetszését leli benne, barátként fordul felé, nem leli kedvét az élők pusztulásában. Bizonyára szabad itt Jézust is idézni, aki így adta meg a tökéletesség mércéjét a mennyei Atyában: „fölkelti napját jókra is, gonoszokra is, esőt ad igazaknak is, bűnösöknek is” (Mt 5,45).

2. Jób könyve

Kétségtelen, hogy Jézusnak ezeket a szavait, illetve a teremtés elbeszélés optimista világ- és istenképét radikálisan megkérdőjelezi Jób könyve. A könyv kérdését általában úgy fogalmazzák meg, hogy miért kell szenvednie az ártatlan embernek, illetve úgy is, hogy az a teodícea bibliai megfogalmazása: ha Isten jó, miért engedi meg a rosszat?

A közismert történetet elemezve Bernd Janowski⁸ a Jób 9,24 kijelentését emeli ki, ahol ezt olvassuk (KNB):

Bűnös kézre került a föld,
bírái arcát betakarja;
kicsoda tenné ezt, ha nem ő?

Janowski szerint egyértelmű, hogy az Istennel perlekedő Jób itt egészen megdöbbenő és kivételes módon Istent nevezi „bűnösnek”, gonosznak (*rasa*⁹). Isten egyetlenségével kapcsolatban jegyzik meg némelyek, hogy a monoteizmus magával hozza azt a kényszert, hogy valamiképpen a rosszat is kapcsolatba kell hozni az egyetlen istennel.

A legtöbbször bizonyára egyetértenek Janowskival abban, hogy Jób könyve nem ad elméleti választ a szenvedés miértjére vagy az ártatlan ember szenvedésének kérdésére, sőt, még azt sem magyarázza meg, miért engedi meg Isten a szenvedést. Janowski mindenesetre két irányban indul el, hogy választ keressen. Egyfelől figyel arra a kettős folyamatra, amelyben Jób egyre távolodik barátaitól, és egyre közeledik Istenhez.

⁸ JANOWSKI, Bernd, „Die Welt ist in die Hand eines Frevlers gegeben. Zur Frage nach der Gerechtigkeit Gottes im Hiobbuch”, In: LICHTENBERGER, Hermann, ZWEIFEL, Hartmut (szerk.), *Wo ist Gott? Die Theodizee-Frage und die Theologie im Pfarramt* (Theologie Interdisziplinär 7; Neukirchen-Vluyn 2009) 1–18.

Istent előbb közvetítőnek nevezi (Jób 9,33), azután mennyei „tanúnak” (Jób 16,19), végül „megváltónak” (Jób 19,25). A Jób 19,27-ben kimondott vágyakozás, hogy „saját szemével” lássa meg Istent, bizonyos mértékig megvalósul az Istennel folytatott párbeszédben a dialógusok után. A 42,5-ben azt olvassuk: „Eddig szóbeszédből hallottam felőled, most saját szememmel láttalak.”

De hol is látta Jób Istent? A korábbi párbeszédekben nem, csak a könyv végén, a 38. fejezettől fogva. Isten a „viharban” felel neki (Jób 38,1), ez pedig a klasszikus teofániák jellegzetes eleme. A vihar kétségtelenül kifejezi a természet erőinek megdöbbentő megmutatkozását, ugyanakkor Jób könyvében arra is utalhat, hogy Jób élete került viharba, szeretteit ragadta el a pusztító áradat, amelyet Istennek végre meg kellene fékeznie. A vihar ebben a második, gyengébb de egyetemesebb értelemben a nehézséget, a válságot, bajt jelenti, amely felforgatja az életet. Voltaképpen pontos ellentéte annak, amit Isten a teremtésben vitt véghez: hogy rendet tett a káoszban, megfékezte az őskáosz erőit, a pusztulás helyébe életet jelentő határokat és békés teljességet teremtett.

Három nemrég megjelent tanulmányt idézve szeretnék rámutatni ezeknek a befejező fejezeteknek a jelentőségére. Megközelítésük kissé talán újszerűnek hat, Jób könyve mindenesetre könnyű terep azoknak, akik a Szentírás szövegeit mai kérdésselvetésekkel akarják kapcsolatba hozni.

Jürgen Ebach szerint⁹ a természet képeit felvonultató beszédek kitágítják Jób horizontját: ami neki nem tetszik, még lehet jó másnak. A világ, amely itt feltárul, nem feltétlenül békés, nem utópisztikus, hanem nagyon is valóságos: van benne erőszak és veszély, ám mindezt Isten tartja kezében.

Isabelle Hamley a traumák kutatásával kapcsolatban értelmezi Jób könyvét.¹⁰ Állítása szerint a történet Jób szempontjából fontos változásokat hoz magával. Jób áldozatokat bemutató, félenk emberből átváltozik egy Istennel viaskodó, de végül vele is valós kapcsolatban álló sze-

⁹ EBACH, Jürgen, „Fragen als Antwort. Die Gottesreden des Hiobbuches”, *BiKi* 59 (2004) 68–72.

¹⁰ HAMLEY, Isabelle „Patient Job, Angry Job: Speaking Faith in the Midst of Trauma”, In: COOK, Christopher C.H. HAMLEY Isabelle (szerk.), *The Bible and Mental Health. Towards a Biblical Theology of Mental Health* (SCM Press, London 2020) 85–95. A könyv hasonló megközelítéséhez, esettanulmánnyal, lásd: WEST, Gerald O., „Between Text and Trauma: Reading Job with People Living with HIV”, In: BOASE, Elisabeth, FRETTE, Christopher G. (szerk.), *Bible through the Lens of Trauma* (SBL Press, Atlanta 2016) 209–230.

méllýé. Vihar által pusztítottak el Jób gyermekei, s most vihar képében jelenik meg elõtte Isten. Egy ilyen teofánia az Ószövetségben sohasem befejezés, hanem inkább kezdet. A traumában szenvedõ ember számára arra utal, hogy éppen ebben a nehéz helyzetben találhat rá Istenre – nem a megnyugvás és elzárkózás helyzetében.

De milyen szerep jut itt a természetre tett utalásoknak? Kétségtelen, hogy Isten feltárja erejét, amellyel a világot létrehozta, illetve megmutatja, hogy hatalommal bír a legfélelmetesebb állatok, a krokodilként ábrázolt Leviatán, illetve a vizilóként bemutatott „behemót” felett is. Ezeket egyébként pl. az oroszlánnal együtt gyakran emberi viselkedésmódok megszemélyesítõinek is tartják.

Végül Elisabeth Birnbaum¹¹ is kiemeli a könyv végén található, a természetre mutató képek szerepét. Rámutat, hogyan válaszol a könyv végén található két isteni beszéd a könyvben felmerülõ kétségbeesésre, az Isten szándékának negatív értelmezésére, az ember önbecsülésének végsõ megsemmisülésére, az emberi bûn súlyának abszolutizálására. A történet fõszereplõje azért esik kétségbe, mert elveszíti a világ értelmességébe vetett bizalmát. A teremtés képeinek felvonultatása abban erõsíti meg, hogy újra észreveheti a rendet, Isten gondoskodásának jeleit maga körül. A tény, hogy végül is választ kap, megerõsíti önbecsülését. A természet, amelyet Isten a viharban bemutat neki, valójában naggyá teszi õt, ha ezt elfogadja. Mivel pedig barátai állításával ellentétben Isten elismeri ártatlanságát – hogy „jól beszélt” róla vö. Jób 42,7-8; illetve 13,7-8 – arra is megtanítja, hogy nem minden rossznak, nehéznek õ maga vagy bûnei a forrása.

A három említett felvetés két ismétlõdõ kulcs téma köré szervezõdik: az egyik a válság feloldása, a másik a beszûkült észlelés kitágítása. Mindkettõ a természetre, teremtett világra, a teremtõ Isten jelenlétére való utalással történik Jób könyvében. Az is sajátossága Jób könyvének, hogy maga Isten mutat rá a teremtett világra, amelyet hatalma és gazdagsága tükrének, eszközének tart.

Jób végsõ válaszát (Jób 42,1-6) még egyszer megfigyelve felfigyelhetünk még arra az értelmezésre és fordításra, amellyel ennek befejezõ mondatát Bernd Janowski használja.¹² A megszokott fordítások a Jób 42,6 értelmét Jób bûnbánatában látják. Visszavonok mindent, bánom bûneimet porban és hamuban... A vers elsõ felében olvasható *maasz* ige

¹¹ BIRNBAUM, Elisabeth, „Schöpfung im Hiobbuch. JHWHs Rede von der Schöpfung als Hilfe in der Krise“, *BiKi* 76 (2021/1) 31–35.

¹² Vö.: JANOWSKI, Bernd, „Die Welt ist in die Hand eines Frevlers gegeben“, 13.

(mem, alef, szin), illetve a második félversben olvasható *nicham* (nun, het, mem) szavakat azonban többen újraértelmezik. A *maasz* jelentése nem az aktív elvetés, visszautasítás lenne, inkább az érdeklődés elvesztése. Jób könyvének összefüggésében arra utalna, hogy Jób elejti Istennel szembeni kérdését. Választ nem talált, de kérdése értelmét veszítette. Bizalma nagyobb, mint félelme, sértettsége és fájdalma. A teremtett világ létével bátorítja arra, hogy Isten maradandó és valóságos gondviselésében hinni és bízni tudjon.

A *nicham* ige is új értelmet kap. Jelentése nem a megbánás, érzelmi elfordulás lenne, hanem inkább a „hangulat” pozitív változása, a vigasztalódás tapasztalata.¹³ Nehéz megérteni, miért tart bűnbánatot Jób, ha mindeneddig ártatlanságát védte. Isten nem bűnösségét bizonyítja rá, inkább felmutat valamit, ami vigasztalhatja őt. Amit a három barát nem tett meg, hogy „vigasztalja” Jóbot, Isten eléri. Ő lett Jób vigasztalója, személyes jelenlétével. „Él az én megváltóm” – mondja róla Jób a 19. fejezetben, szenvedélyes hitvallással, de most találkozik is vele. A „por és hamu” nem lenne más, mint életének maradéka. Gyászának jeléül választotta veszteségeinek napján, s most is ott van még, elfogadva Isten jelenlétét és a teremtett világ gazdagságára tett utalásait.

De micsoda kontraszt a por és a hamu, illetve az Istentől teremtett világ teljes ragyogása között! Vajon nem gyászolja Jób a porrá és hamuvá alázott teremtést is? Helyzete vajon lehet-e képe a környezeti katasztrófák és a mindent elpusztító háborúk fenyegetésének is?¹⁴ Amit Jób újra megkap, a saját gazdagsága, mai összefüggésünkben immár tudatosabban is a teremtett világ része, egyben saját tevékenységének és szabadságának tere.

3. A Prédikátor könyve

A Prédikátor könyve más hangulatot áraszt, mint Jób története. Nem szereplők vitáját, inkább gondolatok és újabb ellentétes gondolatok

¹³ Ezt az értelmezést követi pl. VIGNOLO, Roberto „Quando è troppo è troppo. L'accesso del male nel libro di Giobbe”, In: *CredereOggi* 41 (6/2021) n. 246., 54–78. Itt: 71.

¹⁴ Miközben az integrális ökonómia kérdéseiről beszélünk egy teológiai konferencián, háború zajlik tőlünk nem messze, Ukrajnában. Nehéz maradandóan károsítóbb folyamatokat elképzelni, mint bombák robbanását, vegyi vagy egyenesen atomfegyverek használatát. Erdemes felidézni Akira Kurosawa 1990-es filmjét, az Álmod címűt. Ennek egyes részletei – megdöbbentő rémálomként – egy atomháború utáni kor elvadult világát mutatják be hamuhegyen keresgélő, halált váró emberekkel.

egymásra felelő sorát látjuk a könyvben.¹⁵ A megszólaló *qohelet*, vagyis a prédikátor érzelmek nyilvánítása nélkül, ezért úgy tűnhet, már-már egykedvűen sorolja a világ jelenségeit. Nem mutat olyan személyes érintettséget, mint Jób. A dolgok, küzdelmek, gyötrelem hiábavalóságát ezek mulandóságával indokolja, s egyben – újra enyhén pszichologizáló olvasattal – el is távolítja magától. Többszörösen kimondja Isten kifürkészhetetlenségét, titokzatosságát (pl. Préd 3,11). A Prédikátor könyvében nem jelenik meg Isten, mint szereplő, tehát nem szólal meg, mint Jób történetében, és a természet jelenségeiről sincs olyan élénk leírás, mint amott. Bár a könyv bevezetője a felkelő és lenyugvó napról meg a vizek körforgásáról megadja a teremtés észlelésének képzetét, a könyv gyakrabban időz az emberek munkájánál, vagyonánál, az emberi életállapotoknál és viselkedésmódoknál. A természet képei legfeljebb az emberi élethelyzet kifejezőjeként jelennek meg (pl. foglyul ejtett hal vagy madár: Préd 9,12).

A prédikátor a példákon keresztül elvont gondolatot akar illusztrálni. Nem a figyelmességre int, inkább a maga részéről megtalált igazság felfedezésére készít újra meg újra: minden mulandó és változékony. Az idő körforgása jelentéktelenné tesz mindent, kivéve azt, hogy Isten ajándékát elfogadja az ember. Mert Isten még ebben a bizonytalanságban, kiszámíthatatlanságban is ajándékozó marad: ő adja az életörömet évésben és ivásban, a fény látásában, az ifjú élet szépségében. A prédikátor az általánosító és negatív kijelentésekkel szemben konkrét tapasztalatokról állítja, hogy azok Isten ajándékai. Olvasóját mintha visszavezetné a tapasztalás világába. A természet – a nap, a vizek, a felhők, az állatok – megjelenik mondásaiban, de a dolgok konkrét valóságánál jobban koncentrálna arra, hogy ezekhez is helyes viszonyra tanítson. Elfogadni Isten misztériumát és elfogadni az ő ajándékait – mintha erre a figyelmes életre hívná olvasóit.

Van azonban, aki ennél konkrétabb választ is megkísérel. Angelo Passaro szerint a könyv a közhatalommal való visszaélés helyzeteit sorolja különösen gyakran.¹⁶ Nem látja a kiutat, csak Istenben tud bízni, illetve kimondani az igazságtalanságot. A következő tanulmányt említve újra a

¹⁵ A könyv bevezető fejezeteinek, pontosabban a Préd 1,1 – 3,15 gondolatmenetéhez lásd pl. BEHRENS, Achim, „Ich bleibe zwar Kohelet ... (Koh 1,12). Die sprachliche Realisierung eines Rollenspiels im Predigerbuch”, *ZThK* 119 (2022) 327–343. A könyv értelmezéséhez újabban magyar nyelven lásd: ΠΙΟΤΤΙ, Franco, *Az élet értelmének keresése. Válogatott tanulmányok a Prédikátor könyvéhez* (A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének Kiadványai 18.; Budapest 2022).

¹⁶ Vö.: PASSARO, Angelo, „Non c'è chi li consoli (Qo 4,1) La violenza nei libri sapienziali”, In: *Ricerche Storico Bibliche* 20 (2008,1-2) 95–110.

teológia és pszichológia határterületét érintem. Philip Browning Helsel¹⁷ a Prédikátorra jellemző mulandóság tapasztalatot kollektív trauma emlékeként értelmezi, amely a szociális kapcsolatok értelmetlenségét, lazulását, az egyén értelmesség-érzetének megszűnését vonja maga után. Ezzel összefüggésben pedig az együtt evés és ivás, a házastársi kapcsolatok ápolása a szociális hálózat újbóli megerősítését, így a megküzdés újabb lehetőségét jelenti. A természettel való találkozás, az Isten ajándékaiban való osztozás tehát a közösségben elszenvedett traumatizáció gyógyszerévé válik.

A Meek/Mehlmann szerzőpáros is úgy látja,¹⁸ hogy a Prédikátor könyve nem kínál megoldást a szenvedés és veszteség számos formájára, célja inkább az, hogy a csődöt mondott korábbi magyarázat helyett – vagy Isten, vagy az ember ártatlan, valakinek felelősnek kell lennie – más utat kínál az élet értelme mellett döntő számára: megtalálni és élvezni a világban Isten ajándékait.

4. Összegzés

Sokan gondolják, hogy a világ, a természet, és benne az ember, válságban van. Válságot okoz számára az a gazdasági és társadalmi átalakulás, amelyet éppen saját felfedezései, illetve gazdasági előnyei érdekében gyorsított fel.¹⁹ A krízisek értékelése és feldolgozása szinte szükségsze-

¹⁷ Vö.: HELSEL, Philip Browning, „Shared Pleasure to Soothe the Broken Spirit: Collective Trauma and Qoheleth”, In: BOASE, Elisabeth, FRECHETTE, Christopher G. (szerk.), *Bible through the Lens of Trauma* (SBL Press, Atlanta 2016) 85–106.

¹⁸ MEEK, Russell L., MEHLMANN, Elizabeth, „Resilience through Disclosure and Meaning Making in Qoheleth and the Babylonian Theodicy”, In: *Journal for the Study of the Old Testament* 2023 (47) 289–303.

¹⁹ Megfontolandónak tartom Zalán Tibor költő és író gondolatait a digitális átalakulás okozta nehézségekről: „A jelen emberére soha nem látott formában és mennyiségben szakad rá az információ, a média, a teljes elszabadultságával. Ha valami a szorongás fokozásának az eszköze, az egyértelműen az emberi hétköznapiaktól követhetetlen sebességgel ellépett digitalizáció. A közösségi média orientáló, egyben dezorientáló egyeduralma könnyedén lép túl az olyan bizalmat és önbizalmat teremtő kategóriákon, szétdúlva és megsemmisítve azokat, mint barátság, házasság, szolidaritás, egymásra figyelés, társas lét, együttműködő társadalom (...) Ha valaki ebből a fejtegetésből azt venné ki, véleményem szerint a világ fejlődése gyakorlatilag a világ felszámolásával egyenlő, legalábbis az emberiség földgolyóról letörléséről szól, nem jár messze az igazságtól.” ZALÁN Tibor, „Lehet-e kint lenni, amikor bent” – válasz a Vigilia 2022 karácsonyán feltett körkérdésére. *Vigilia*, 87 (2022) 1024–1027.

rűen divatos hívószóvá vált. Válságból válságba haladunk, illetve ebbe kormányoznak minket úgy, hogy közben nem mindig látjuk, mely értékek adnak életünknek és személyünknek is stabilitást.²⁰

Vajon mi a közös pontja a természettel kapcsolatban Jób és a Prédikátor könyvének? Úgy vélem, joggal mondhatjuk, hogy mindkét könyv válságirodalom. Ez a szó egyrészt arra utal, hogy e két bibliai könyv az izraelita gondolkodás fejlődésének, ennyiben a kinyilatkoztatás történeti útjának egy-egy sajátos kérdésére akar válaszolni, amelyről a könyvek tónusa, megfogalmazásaik intenzitása miatt azt mondhatjuk, hogy történeti léptékű válsághoz, átalakuláshoz kötődik. Másrészt, mivel bizonyos mértékig mindkét mű hordozza az elbeszélések jellegzetességeit – az istenfélő Jób történetén, rejtettebben pedig a Prédikátornak a jeruzsálemi királlyal való azonosítása révén –, azok is kapcsolódási pontot találhatnak bennük, akik a „válságirodalom” hallatán személyes életkrízisre, személyes értékválságra gondolnak.

Vajon találunk-e valamilyen metszéspontot egyfelől e válságirodalom, másfelől a mai embernek a természettel, teremtett világgal kapcsolatos válsághelyzete között?

Leginkább arra szeretnék rámutatni, hogy a teremtett világ egyfajta közvetítő szerepben jelenik meg az értelmet kutató ember és a számára értelmet adó Isten között. A világ teológiai értékelése, szemlélése, ahogy az a két említett könyvben megjelenik, beleillik a bölcsességi gondolkodás egészébe, illetve arra serkent, hogy amit értékesnek találunk, arra nagyobb gonddal vigyázzunk is.

²⁰ Ha áttekintjük a bibliai könyvek keletkezésének feltételezett történetét, szintén találkozunk válságokkal és ezeknek a bibliai gondolkodás fejlődésére tett hatásával. Az Ószövetséget illetően legismertebb nyilvánvalóan a babiloni fogság kiváltotta válság. Az izraelita gondolkodásnak, de legalábbis a bibliai könyvek szerkesztés-történetének elemzése mind az elbeszélő hagyományok, mind a prófétai szövegek tekintetében meghatározó jelentőségűnek tartja a pusztulás és száműzetés tapasztalatát, még inkább a rá adott választ. Úgy látszik, nem tehető egyenlőségjel a fogságot röviddel követő időszak vizsgálató hangvételű próféciai, illetve a később egyre határozottabban megmutatózó apokaliptikus gondolkodás közé sem. Utóbbi legalább részben az elveszített nemzeti önállóság kapcsán értelmezik, a földi távlatok helyett túlvilági igazságszolgáltatás reményét erősítve. A közösségi, nemzeti sorskérdések mellett azonban a személyi evillági értéke és útja is kérdésessé válik. Ha előbb a prófétai irodalom, akkor itt a bölcsességi gondolkodás és irodalom kríziséről van szó. A fogság utáni újrateremtés irodalmi eszközeiről lásd pl.: NESSLER, Brent, „Restructuring the Symbolic Universe: Resilience through Literary and Ideological Reframing in Isaiah 2.2-4(5)”, *Journal for the Study of the Old Testament* 2023 (47) 259–276.

A teremtett világ bölcsességi szemlélete kevésbé a világ átalakítását, inkább közvetlen szemléletét, illetve benne Isten cselekvésének szemléletét hangsúlyozza. Ehhez sajátos vallási formák társíthatók. Manapság a meditációban, sőt az imádságban is felértékelődött a testi tudatosság szerepe. Testünkkel vagyunk a világban, testünkben tapasztaljuk meg a legközvetlenebbül a teremtéshez és embertársainkhoz való tartozásunkat is. Testi érzeteink a legkorábbi gyermeki tapasztaláshoz állnak közel. Válságok idején különösen is értékesek az egyszerű és közvetlen tapasztalatok. A maga módján Jób könyve és a Prédikátor is visszavezet a természet észleléséhez és értékeléséhez. Sőt, úgy látjuk, hogy a könyvek szereplői, velük pedig olvasói is egyszerre találják meg a világot, benne Istent, illetve saját életük értelmét is.

A teremtett világ tehát menedék az ember számára, amikor elveszítene látszik önnön személyét. Olyan helyre, sőt olyan társra találhat benne, amellyel újra kapcsolódhat.

KOCSIS IMRE

Teremtés és újjáteremtés a Jelenések könyvében

Ha áttekintjük a teremtéssel kapcsolatos szavak (κτίζω, κτίσις, κτίσμα, κτίστης, ποιέω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν) újszövetségi előfordulási helyeit, láthatjuk, hogy a teremtés témája a Rómaiaknak írt levélben¹ és a Jelenések könyvében² kap nagyobb hangsúlyt. Ám a Római levélben Pál apostol sajátos megközelítésben hivatkozik a teremtett világra. Egyrészt elismeri, hogy a teremtett dolgokból az értelem révén felismerhető a teremtő Isten (1,20). Ugyanakkor azt is tudatosítja, hogy az emberi bűn következtében a teremtett világ jelenleg hiábavalóságnak van alávetve és a „romlandóság szolgasága” állapotában van, amelytől a jövőben fog megszabadulni, amikor az emberi test megdicsőülésével teljességre jut a megváltás (8,18–23). A Jelenések könyve távlata tágabb. Bár az ember bűnének egyéb teremtményekre gyakorolt hatása ebben az iratban is hangsúlyos, ám az is kifejezésre jut, hogy Isten magáénak tudja az általa teremtett dolgokat és törődik velük. Az eszkatologikus megújulás nemcsak a megváltásnak, hanem a teremtés művének is a teljességre vitele. Mivel a Jelenések könyvének távlata teremtésvédelmi szempontból ösztönzőbbnek mutatkozik, ezért értekezésünkben erre az iratra összpontosítunk, úgy, hogy a teremtéssel és az újjáteremtéssel kapcsolatos megnyilatkozásokat egyaránt szem előtt tartjuk.³

¹ Vö. Róm 1,20.25; 8,19.20.21.22.39.

² Vö. Jel 3,14; 4,11; 5,13; 8,9; 10,6; 14,7; 21,5.

³ Mindazonáltal fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a Róm 8,18–23 ökteológiai megközelítésére is vállalkoztak biblikus szakemberek. Vö. például. MARTOS L. B., *Az ökteológia alapjai a Róm 8-ban? A kommunikáció új útjai a teremtésben*, in *Sapientiana* 11 (2018/1), 31–47.

1. Isten mint a mindenség teremtő Ura és Krisztus mint közreműködő a teremtésben

Isten mint a mindenség teremtő Ura

Isten teremtővolta a Jelenések könyvében főleg hitvallást tartalmazó mondatokban és dicsőítésekben jut kifejezésre. Mivel ezek többnyire olyan szövegegységekhez tartoznak, amelyekkel később még bővebben kívánunk foglalkozni, most kiindulópontként szabadjon egy olyan megnevezésre összpontosítani, amely összesen kilencszer szerepel az iratban. Ez a megnevezés a *παντοκράτωρ*, amelynek jelentése: mindenek (mindenség) ura, mindenható.⁴ Legelőször a könyv elején, a bevezető köszöntést követően találkozunk vele. A Jelenések könyvének első három versében a szerző közli, hogy azt a kinyilatkoztatást írja le, amelyet Jézus Krisztustól kapott. Ezután olyan bevezető formula következik, amely az apostoli levelek kezdő soraira emlékeztet, hiszen címzést és köszöntést tartalmaz: „*János a hét ázsiai egyháznak. Kegyelem és békesség nektek attól, aki van, aki volt és aki eljő, meg a hét lélektől, aki trónja előtt áll, és Jézus Krisztustól, a hűséges tanútól...*” (Jel 1,4–5). Az idézett köszöntést, amelyet a 6. versben dicsőítés zár le, két kiegészítő mondat követi. Az elsőben (7.v.) a jövőre, Krisztus parúziájára irányul a figyelem, a másodikban Isten bemutatkozása, illetve bemutatása található: „*Én vagyok az alfa és az ómega*” – *mondja az Úr, az Isten, aki van, aki volt és aki eljő, a Mindenható*”. Figyelemre méltó, hogy bár a 4–8. versekből álló szakaszban Krisztus személye és megváltó műve kap hangsúlyt, a szakasz elején és végén Istenre irányul a figyelem. A 4. és a 8. versekben egyaránt kifejezésre jut Isten létének és jelenlétének állandósága: „*aki van, aki volt és aki eljő*”. A 8. versben ehhez két kiegészítés kapcsolódik. Egyfelől maga Isten úgy mutatkozik be, mint „*az alfa és az ómega*”, vagyis mint aki jelen van az idő kezdetétől annak a végéig: ő a teremtő, s egyúttal a teremtés művét teljességre vivő. Másfelől az irat szerzője a *παντοκράτωρ* címmel zárja le az ünnepélyes bemutatást. Ez a megnevezés a Jelenések könyvén kívül az Újszövetségben csak a 2Kor 6,18-ban jelenik meg, ám ott egy ószövetségi idézet (Am 3,13 LXX) részeként. Így elmondható, hogy a

⁴ Vö. VARGA Zs., *Újszövetségi görög-magyar szótár*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1992, 725. A görög szó átírása: pantokrátor. A magyar szóhasználatban a Pantokrátor forma vált elfogadottá.

fenségcím a Jelenések könyvének egyik sajátossága, hiszen – miként szó volt róla – kilencszer szerepel benne.⁵

A παντοκράτωρ a Biblián kívüli görög iratokban csak ritkán fordul elő, ellenben a Septuagintában gyakorta fellelhető: többnyire a héber צְבָאוֹת (*cebaót*), ritkábban a שַׁדַּי (*saddai*) megfelelője.⁶ Kiemelendő, hogy a megnevezés a Jelenések könyvében kizárólag Istenre vonatkozik. A későbbi keresztény hagyomány (amely az ikonográfiában is kifejezésre jut) Krisztust illeti a παντοκράτωρ titulussal, ám a szóban forgó bibliai iratban még nincs jelen ez az alkalmazás.⁷ Egyéb Istent jelölő fenségcímek viszont, miként rövidesen látni fogjuk, Krisztusra is vonatkoztatottak.

Krisztus mint közreműködő a teremtésben

Krisztust illetően mindenekelőtt az 1,17–18-ban található bemutatkozás érdemel figyelmet: „Én vagyok az első és az utolsó, és az élő. Meghaltam, s íme mégis élek, örökké.” „Az első és az utolsó” kifejezés az Ószövetségben kizárólag Istenre vonatkozó megnevezés (Iz 44,6; 48,12). Tartalmilag megfelel „az alfa és az ómega” titulusnak, hiszen a 22,13-ban a két megnevezés együtt szerepel. Tehát Krisztusra vonatkozólag is érvényes a történelemben való jelenlét a kezdettől a beteljesedésig. Témánkat illetően különösen is fontos a 3,14 mondata, amelyben szintén Krisztus bemutatkozását olvashatjuk: „Ezt mondja az Ámen, a hű és igaz tanú, Isten teremtésének kezdete.” Bennünket nyilván az utolsó megnevezés érdekel, amelynek görög formája: ἡ ἀρχὴ τῆς κτίσεως τοῦ θεοῦ. Fontos tudatosítani, hogy az ἀρχὴ főnévnek több jelentése is van: 1) Kezdet, eredet. 2) Ok, princípium. 3) hatalmasság, fejedelem.⁸ A korábban idézett mondat, miszerint Krisztus „az első és az utolsó”, azt sugallja, hogy az ἀρχὴ szónál is szem előtt tartsuk az időbeli kezdetet, ami azonban – egyéb kijelentések (pl. 22,13) fényében – semmiképpen sem azt jelenti, hogy Krisztus a teremtmények szintjén állna. Sokkal inkább arról van szó, hogy Krisztus aktívan közreműködött a teremtésben. Utalhatunk

⁵ Vö. Jel 1,8; 4,8; 11,17; 15,3; 16,7,14; 19,6,15; 21,22. Heinz Giesen úgy látja, hogy kilenc alkalmazás a számszimbolika szerint a teljességre (háromszor három) utalhat. Vö. GIESEN, H., *Die Offenbarung des Johannes* (RNT), Friedrich Pustet, Regensburg 1997, 81.

⁶ Vö. MICHAELIS, W., art. παντοκράτωρ, in *ThWNT* III (1938), 913–914; AUNE, D. E., *Revelation 1–5* (WBC 52_N), Thomas Nelson, Nashville 1997, 57–58.

⁷ Pierre Prigent szerint a keresztény ikonográfusok eljárása hibának mondható, de nem ellentmondásnak. PRIGENT, P., *L'Apocalypse de Saint Jean* (CNT XIV), Labor et Fides, Genève 2000², 94.

⁸ Vö. VARGA Zs., *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 109–110.

itt a Kolosszeieknek írt levél Krisztus-himnuszára (1,15–20), amelyben az ἀρχή szintén Krisztus megnevezéseként szerepel (Kol 1,18). Ebben a himnikus szövegben nyíltan kifejezésre jut, hogy minden létező a mennyben és a földön a preegzisztens Krisztus által nyerte el létét. Tobias Nicklas arra utal, hogy a Jel 3,14-gyel kezdődő szakasz, amely a laodiceai egyháznak szóló levelet tartalmazza, azzal a megjegyzéssel fejeződik be, hogy Krisztus együtt ül a trónon, vagyis együtt uralkodik az Atyával (Jel 3,21). Ennek fényében a 3,14-ben levő ἀρχή szót az ἄρχων (fejedelem) értelemben is fel lehet fogni, vagyis: „Isten teremtésének fejedelme”.⁹

2. Isten mint a teremtett világ fenntartója

Irányítsuk most figyelmünket a 4. fejezetben olvasható vízióra, amellyel a szóban forgó bibliai irat 2. főrésze, a voltaképpeni apokaliptikus rész elkezdődik.¹⁰ A fejezet két egységből áll: a szerző először Isten mennyei trónját, illetve udvarát mutatja be (4,1–8a), majd a trónon Ülő dicsőítő imádatára (4,8b–11) összpontosít.

Isten részletesebb bemutatását a 3. versben találjuk: „A trónon ülő tekintete jáspishoz és karneolhoz hasonlított, és smaragdhoz hasonló szivárvány a trónja körül.” Mindenekelőtt a trónon ülés hangsúlyos, amely Istennek a teremtett világ és a történelem feletti uralmát szemlélteti és tudatosítja. Isten valóságának leírása hasonlatokban történik. A drágakövek által Isten értékessége, szépsége, s egyben felfoghatatlansága jut kifejezésre. „A képi világ mint egész azt hangsúlyozza, hogy Isten az egészen Más, s ezért az ember számára kibogozhatatlan titok marad.”¹¹ Külön kiemelendő a trónt körülvevő „szivárványra” való utalás. A görög szövegben szereplő ἵρις ugyan „fénykoszorúként” is fordítható, de „szivárványt” is jelent, sőt ez az alapjelentés.¹² A vizsgált szöveget illetően nyugodtan maradhatunk ennél az alapjelentésnél. A Ter 9,13 szerint éppen a szivárvány a jele annak a szövetségnek, amelyet Isten a vízözön után az emberekkel és minden élőlényel kötött. A trónt körülvevő szivárvány

⁹ Vö. NICKLAS, T., *Schöpfung und Vollendung in der Offenbarung des Johannes*, in *Sacra Scripta* VIII (2010/1), 72–94, 77. Hasonló nézetet képvisel TAKÁCS Gy., *Jelenések könyve*, Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest 2000, 103.

¹⁰ A Jelenések könyve szerkezetét illetően vö. KOCIS I., *Bevezetés az Újszövetség könyveibe*, Szent István Társulat, Budapest 2019, 632–633.

¹¹ GIESEN, H., *Die Offenbarung des Johannes*, 149.

¹² Vö. GYÖRKÖSY A. – KAPITÁNYFY I. – TEGYEI I., *Ógörög-magyar nagyszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1993, 522.

azt tudatosítja, hogy Isten hűséges a Noéval kötött szövetséghez, s elkötelezett az emberek és azok környezete iránt.

Az Isten trónja közelében mennyei lények két csoportja látható. Először a huszonnégy vén nyer említést: „*A trón körül huszonnégy szék, a székeken huszonnégy vén ült, fehér ruhába öltözve, a fejükön aranykoszorú*” (4. v.). A vének minden bizonnyal a választott nép képviselői, amennyiben a 24-es számot a tizenkét ószövetségi pátriárkára és a tizenkét újszövetségi apostolra vonatkoztatva értelmezzük.¹³ A másik csoportot a négy élőlény alkotja. A róluk szóló leírást (6b–8a. v.) célszerű hosszabban áttekinteni.

„A trón közepén a trón körül négy élőlény, elöl, hátul tele szemekkel. Az első élőlény oroszlánhoz hasonlított, a második fiatal bikához, a harmadiknak emberhez hasonló arca volt, a negyedik pedig repülő sashoz hasonlított. Mind a négy élőlénynek hat-hat szárnya volt körös-körül és belül is, tele szemekkel.”

Ez a leírás az Ez 1–2 (Isten trónját hordozó lények) és az Iz 6,2–3 (a széráfok Istent dicsőítő éneke) szövegén alapul. A Jelenések könyve szerzőjének sajátos eljárása nemcsak a két prófétai szöveg összekapcsolásában áll, hanem a négy élőlény ábrázolásában is. Ezekielnél az élőlények hordozzák Isten trónját, a Jelenések könyvében körülveszik a trónt – de úgy, hogy ők állnak legközelebb Istenhez. Ezekielnél minden élőlényre vonatkozólag szerepel az emberarc, az oroszlánarc, a bikaarc és a sasarc. A Jel 4-ben ellenben mindegyik élőlénynek önálló „arculata” van: az első oroszlánhoz, a második bikához, a harmadik emberhez s a negyedik sashoz hasonlít. Kilétüket illetően mindenekelőtt a 4-es szám az irányadó, amely a négy világtájjal és a négy világtájból eredő négy széllel hozható kapcsolatba (vö. Ez 37,9; Dán 7,2).¹⁴ Az is figyelemre méltó, hogy a leírásban az élőlények „nemesebb” típusai ismerhetők fel: oroszlán mint vadállat, bika mint háziállat, sas mint madár, s az ember mint a teremtés koronája. Ennélfogva a négy élőlény az Isten trónja előtt a teremtett

¹³ Az értelmezés megindoklásához és egyéb magyarázati módok ismertetéséhez vö. Kocsis I., *Krisztus-himnuszok az Újszövetségben*, Szent István Társulat, Budapest 2023, 142–143.

¹⁴ Egyes exegeták csillag-konstellációkra is hivatkoznak (amit egyébként a 24 vén motívumával kapcsolatban is megtesznek). Erről bővebben lásd MÜLLER, U. B., *Die Offenbarung des Johannes* (ÖTBK 19), Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1984, 146; PRI-GENT, P., *L'Apocalypse de Saint Jean*, 177 (35. lábjegyzet).

világot képviseli, amely Istenben felismeri és imádja Teremtőjét.¹⁵ Lényegüket tekintve persze mennyei valóságok (angyalok).

Ha helytálló az eddig javasolt magyarázat, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy Isten trónja közelében mind a teremtett világ, mind az ószövetséget és újszövetséget magában foglaló választott nép képviselői jelen vannak. Takács Gyula felveti azt a lehetőséget, hogy a huszonnégy vén és a négy élőlény alakját Isten irányából kiindulva közelítsük meg, és bennük Isten megnyilatkozásait lássuk.¹⁶ Bár Takács kolléga némileg eltérő módon értelmezi az alakokat, a felvetését megfontolandónak tartjuk. A huszonnégy vén Istennek a választott nép feletti uralmát tudatosítja, a négy élőlény pedig a teremtett világ feletti uralmat. S ez az uralom egyben elkötelezettséget is jelent.

A Jelenések könyve 4. fejezetében a trón és a trónt körülvevő lények bemutatása után Isten dicsőítése következik. Először a négy élőlény magasztalása hangzik el: „Szent, szent, szent az Úr, a mindenható Isten, aki volt, aki van és aki eljő!” (8b. v.). A magasztalásba a huszonnégy vén is bekapcsolódik, mégpedig a trónon ülő előtt leborulva: „Méltó vagy, Urunk és Istenünk, hogy tiéd legyen a dicsőség, a tisztelet és a hatalom, mert te teremtetted a mindenséget, akarod hívott létre és teremtett mindent” (11. v.). Külön kiemelendő, hogy a dicsőítés Istennek mint teremőnek szól.

Figyelemre méltó, hogy az 5. fejezetben leírt látomás is himnikus hitvallással zárul le, amely azonban nagyrészt a Bárányként bemutatott Krisztust magasztalja. Ez az 5. fejezetben található magasztalás három lépésben történik: először a négy élőlény és a huszonnégy vén szólal meg (9–10. v.), majd az angyalok megszámlálhatatlan serege (11–12. v.), végül pedig az egész teremtett világ (13–14. v.). Érdemes ez utóbbit külön idézni:

„Majd hallottam, hogy minden teremtmény a mennyben, a földön, a föld alatt és a tengerben levőkkel együtt ezt mondta: A trónon ülőnek és a Báránynak áldás, tisztelet, dicsőség és hatalom örökkön-örökké! A négy élőlény így felelt: Ámen!”

¹⁵ Szent Iréneusz, és őt követve a keresztény hagyomány, a négy élőlényt a négy evangélistával azonosította: az oroszlán Márk, a bika Lukács, az emberhez hasonló lény Máté, a sas pedig János. Ennek az azonosításnak magában a bibliai szövegben nincs alapja. Ugyanakkor érdemes figyelni arra, hogy indoklásként Iréneusz is hivatkozik a négy világtájr. Szerinte éppen amiatt érthető az evangélisták négyes száma, mert négy világtáj és négy főszejl létezik. Vö. *Adversus Haereses* III 11,8.

¹⁶ Vö. TAKÁCS Gy., *Jelenések könyve*, 117 és 121.

A dicsőítés ezen záró akkordja, amelyet a teremtett világ egésze zeng, együtt magasztalja a teremtő Istent és a megváltó Krisztust. Ez a tény azt sugallja, hogy Krisztus megváltó művének a teremtett világra vonatkozólag is van kedvező kihatása.¹⁷ A dicsőítéshez kapcsolódó „áment” a négy élőlény mondja ki, vagyis a teremtett világ magasztalását a teremtett világ mennyei képviselői erősítik meg és zárják le ünnepélyesen.

3. Isten mint a teremtett világ ítélő bírása

A Jelenések könyvében gyakran olvasunk földet érő csapásokról, amelyek Isten ítéletének a megnyilvánulásai. Ennek az ítéletnek az okáról és céljáról találoán ír Ferdinand Hahn: „Amennyiben a Mindenható végrehajtja az ítéletet, az általa teremtett világ feletti jogát érvényesíti... Mivel Isten teremtett világa az emberi bűn következtében megromlott, a büntetés nemcsak az embereket érinti, hanem az életterüket is. Tehát a természetet is érinti a romlottság, s az is alá van vetve az ítéletnek. Hiszen az ember és a világ feladta teremtményi meghatározottságát, amely csakis az Istenhez való kötöttségben őrizhető meg. Ugyanakkor azok se-rege is jelen van, akik megvallják Istent, és a világot Isten teremtésének tekintik, ezért Istent teremtként dicsőítik és bevetik magukat a teremtés valóságáért.”¹⁸

Az ítélet tematikájának összefüggésében szabadjon külön utalni a 14,6–7 szövegére:

„Aztán láttam, hogy egy másik angyal átrepül az égbolton. Nála volt az örök evangélium, hogy hirdesse a föld minden lakójának, minden nemzetnek, törzsnak, nyelvnek és népnek. Nagy szóval hirdette: Féljétek az Istent és dicsőítsétek, mert eljött ítéletének órája! Boruljatok le az ég és a föld, a tenger és a vízforrások alkotója előtt!”

¹⁷ A Róm 8,18–23-ban Pál apostol nyíltan kimondja, hogy a Krisztus megváltásából fakadó remény nemcsak az embereket érinti, hanem a többi teremtményt is.

¹⁸ HAHN, F., *Die Schöpfungsthematik in der Johannesoffenbarung*, in *Studien zum Neuen Testament II. Bekenntnisbildung und Theologie in urchristlicher Zeit*, Mohr Siebeck, Tübingen 2006, 603–611, 608. Az ítélet témáját illetően szintén hasznos megfontolásokat tesz Nicklas, T., *Schöpfung und Vollendung*, 83–88.

Az idézett szöveg szerint az ítélet közelségének tudata a Teremtő Isten dicsőítő elismerésére és imáadására kell, hogy ösztönözzön.¹⁹ Az angyal felszólítása kettős vonatkozású:

1) A Teremtő Istent kell imádni, és nem a bálványokat vagy az önmagát istenségnek gondoló uralkodót. – Fontos hangsúlyozni, hogy a Jelenések könyve határozottan szembeszáll a császárkultusszal és a pogány világ gyakorlataival.²⁰

2) El kell ismerni, hogy mindazok a valóságok, amelyek az életet lehetővé teszik, Isten teremtő tevékenységének révén jöttek létre. El kell ismerni, hogy az emberek életterét a Teremtő adta, s ez nagyfokú felelősséget kíván tőlük – E tekintetben a felsorolás negyedik tagja érdemel kiemelt figyelmet: vízforrások. Tudjuk, hogy a vízforrások nélkülözhetetlenek az emberi élet fenntartásához. Így itt Isten nemcsak az univerzum teremtőjeként jelenik meg, hanem az életforrások (s az élet) adományozójaként is. A teremtett világ védelme és az emberi élet védelme a legszorosabban összetartozik.²¹

4. Isten mint újjáteremtő

A Jel 21,1–8-ban az új Jeruzsálem bemutatása olvasható. A látomás az alábbi mondattal kezdődik: „Új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld ugyanis elmúltak, és tenger sincs többé” (Jel 21,1). Az „új ég és új föld” meghirdetésének háttérében a Tritó-Izajás könyvében található próféciák állnak: „Mert új eget és új földet teremtek; a régi feledésbe merül, és eszébe se jut többé senkinek” (Iz 65,17). „Mert ahogy az új ég és az új föld, amelyeket majd alkotok, fennmarad szímem előtt – mondja az Úr, úgy fennmarad a ti nemzedéketek és nevetek is” (Iz 66,22).

Az „új ég és új föld” témája egyéb zsidó iratokban is megjelenik, főleg apokaliptikus művekben. Arról, hogy hogyan jön létre az új világ, eltérő nézetek vannak: átalakulás (1Hén 45,4–5, Jub 1,29; 2Bár 32,4) vagy puszt-

¹⁹ Némileg meglepő, hogy az „örök evangéliumot” egy angyal hirdeti, ám ezáltal éppen a felszólítás egyetemessége válik hangsúlyossá. A „repülő angyal” képes arra, hogy a föld minden lakójához szóljon.

²⁰ Vö. GIESEN, H., *Die Offenbarung des Johannes*, 25–30; AUNE, D. E., *Revelation 6–16* (WBC 52_B), Thomas Nelson, Nashville 1998, 775–779; PRIGENT, P., *L'Apocalypse de Saint Jean*, 49–54; KOCSIS I., *Bevezetés az Újszövetség könyveibe*, 640–643.

²¹ Vö. SCHÜSSLER FIORENZA E., *Revelation: Vision of a Just World*, Augsburg Fortress, Minneapolis 1991, 89; VANNI, U., *Apocalisse di Giovanni. Secondo volume*, Cittadella editrice, Assisi 2018, 505.

tulást követő újjáteremtés (1Hén 91,16; Szibillák 3,83–85; 2Pt 3,12).²² Annak megítélésében, hogy a Jelenések könyvének szerzője melyik nézetet osztja, nincs egység a biblikusok körében. Szemléltetésként szabadjon néhány kommentár álláspontjára utalni:

Heinz Giesen szerint a Jel 21,1 mondata radikális váltást hirdet: a régi ég és a régi föld eltűnik, s helyette új ég és új föld válik láthatóvá. Ez a radikális megújulás nem értelmezhető átalakulásként, mert az újat jelölő *καινός* melléknév az Újszövetség eszkatologikus összefüggéseiben mindig azt a valóságot jelöli, amely a végleg eltűnt régi helyébe lép. Ugyanakkor a 21,1-ben meghirdetett „új eget és új földet” nem tekinthetjük tényleges valóságra történő utalásnak: vagyis az „új ég új föld” nem kozmológiai kategória. A realiztikus magyarázatot, amely a régi kozmosz pusztulását követő új kozmosz értelmében fogná fel a leírtakat, egyértelműen kizárja a teremtésnek és a teremtett világnak az a pozitív értékelése, amely a Jelenések könyve korábbi fejezeteiben megfigyelhető. Mind a kozmosz pusztulása, mind az újjáteremtés metaforák: a pusztulás az ítélet végérvényes voltát jelzi, az új és az új föld ellenben az Istennel való végleges közösséggel azonos üdvösség szimbolikus kifejezése.²³

Pierre Prigent arra hívja fel a figyelmet, hogy a Jelenések könyvének szerzője nagyon visszafogottan ír az újjáteremtésről, S ez a visszafogottság meglepőnek mondható egyéb apokaliptikus iratokhoz képest: egyetlen szó sem esik bármiféle kozmikus katasztrófáról. A látnokot alapvetően az az új élet érdekli, amely a hűséges keresztények végső osztályrésze lesz. Az újjáteremtés elsődlegesen az embereket, a Krisztus iránt elkötelezett személyeket érinti. A Jel 21,1–8 ugyanakkor tudatosítja: ezek az újjáteremtett személyek arra lettek rendelve, hogy olyan univerzumban

²² Szemléltetésként álljon itt mindkét felfogásról egy-egy idézet: „Akkor majd közöttük engedem lakozni Választottamat, és átformálom az eget, örök áldássá és fényvé téve azt. A szárazföldet (is) átalakítom, és áldássá teszem, oda telepítem választottaimat; de azok, akik bűnt és igazságtalanságot követnek el, nem léphetnek rá” (1Hén 45,4–5. – „Az első égbolt eltűnik és elenyészik, egy új jelenik meg, és (attól kezdve) az ég összes erői hétszeres fénnnyel fognak világítani örök időkig” (1Hén 91,16).

²³ Vö. GIESEN, H., *Die Offenbarung des Johannes*, 452. Ennek a nézetnek részletesebb kifejtése korábbi német nyelvű tanulmányokban található. Vö. VÖGTLE, A., *Das Neue Testament und die Zukunft des Kosmos*, Patmos, Düsseldorf 1970, 116–119; ROLOFF, J., *Neuschöpfung in der Offenbarung des Johannes*, in *Jahrbuch für Biblische Theologie* 5 (1990), 119–138, 122–125. Az új eget és új földet radikális újjáteremtés eredményének tekintti még MÜLLER, U. B., *Die Offenbarung des Johannes*, 349; AUNE, D. E., *Revelation* 17–22 (WBC 52C), Thomas Nelson, Nashville 1998, 1117. LICHTENBERGER, H., *Die Apokalypse* (ThKNT 23), Kohlhammer, Stuttgart 2014, 260.

éljenek, amely szintén részese a megújulásnak. Ennek konkrét formája nem igazán fontos, csupán a globális voltának van jelentősége.²⁴

Ugo Vanni úgy látja, hogy Isten teremtő tevékenysége az emberi környezetét is érinti, amely a végső üdvösség állapotának megfelelő lesz. Valósággá válik az a világ, amelyben „minden jó”, miként a Ter 1,1–2,3-ban. A megújulás a jelen világ radikális felülmúlását vonja maga után egy krisztológiai átalakulás értelmében, mert az „új” jelző a Jelenések könyvében mindig Krisztusra vonatkozó összefüggésekben szerepel. Az új világ, az emberi és kozmikus egyaránt, Krisztus jelenlététől és értékétől lesz átítatva. Ez azonban nem jelenti a fizikai lerombolását annak, amit ismerünk, sokkal inkább egy új lenyomattal együtt járó átformálásról van itt szó.²⁵

Saját álláspont kialakítása céljából az alábbi megfontolásokat tesszük:

1) A 21,1-ben a régi éggel és régi földdel kapcsolatban az ἀπῆλθαν igeforma található, amely az ἀπέρχομαι ige aorisztosza. Az ἀπέρχομαι alapjelentése: elmegy, eltávozik. Tehát a könyv szerzője azt közli, hogy a régi ég és régi föld „eltávozott”. Egyetértünk Takács Gyulával, aki szerint „az elmenetel magában rejtheti a transzformálódást, az átalakulást, az üdvözítést, a réginek oly módon való megújítását, hogy nem elpusztítja, hanem átalakítja.”²⁶

Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy a „tengert” illetően az οὐκ ἔστιν ἔτι forma olvasható, amely ennyit jelent: nincs többé. Ez egyértelműen a lét hiányára utal, ami nyilván azzal magyarázandó, hogy a tenger az ókori szemléletben szorosan összefügg a káosszal, amely a világ rendjét veszélyezteti.²⁷ A zsidó hagyomány szerint a tengerben Isten-ellenes hatalmak laknak (vö. Iz 27,1; Jób 7,12), s ez a szempont a Jelenések könyvében is megjelenik: a keresztényeket üldöző vadállat éppen a tengerből jön elő (Jel 13,1). Érthető, hogy ennek a valóságnak nincs helye abban az univerzumban, amely az új és örök élet kerete.

²⁴ Vö. PRIGENT, P., *L'Apocalypse de Saint Jean*, 455–456.

²⁵ Vö. VANNI, U., *Apocalisse di Giovanni*, 651 és 658. Szintén átalakítás értelmében fogja fel az új ég és új föld létrejöttét HARRINGTON, W. J., *Revelation* (SP 16), Liturgical Press, Collegeville 1993, 210; BAUCKHAM, R., *Revelation*, in BARTON, J. – MUDDIMAN, J. (szerk.), *The Oxford Bible Commentary*, Oxford University Press, Oxford 2007, 1287–1306, 1303; BERGER, K., *Die Apokalypse des Johannes II*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 2017, 1430.

²⁶ TAKÁCS Gy., *Jelenések könyve*, 396.

²⁷ Vö. EISSFELDT, O., *Gott und das Meer in der Bibel*, in Uő, *Kleine Schriften III*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1966, 256–264.

2) A 1. verset követően az új Jeruzsálem első bemutatását találjuk, amelyben éppen az kap hangsúlyt, hogy mindaz a negatívum, amely az előző világidőt végig kísérte, teljesen eltűnik. Véget ér az erkölcsi rossz, hiszen az Isten által készített lakóhelyből a gonosztevők véglegesen ki lesznek zárva (21,8). Emellett „nem lesz többé halál, sem gyász, sem jajgatás, sem fáradtság, mert az első elmúltak” (21,4). Isten új módon és végérvényesen érvényesíti a „jót”, amely az első teremtésnél is megmutatkozott.

3) Az 5. versben Isten kijelenti: „Íme újjá alkotok mindent.” Tagadhatatlan, hogy a *καινός* melléknév olyan valóságra utal, amely minőségileg újat hordoz a régihez képest.²⁸ Ám ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a régi és az új valóság között van némi folytonosság. A *καινός* melléknév egyéb alkalmazásainál (*ἐντολή καινή* új parancs: Jn 13,34; *καινή κτίσις* új teremtmény: 2Kor 5,17; Gal 6,15; *διαθήκη καινή* új szövetség: Zsid 8,8; 9,15) jól megfigyelhető, hogy a régi valóságot felváltja ugyan az új, de a kettő között mégiscsak van valamiféle kapcsolat. Ez a tény éppen a Pál által használt *καινή κτίσις* kifejezésnél állapítható meg a legegyszerűbben, hiszen a keresztség által új teremtménnyé vált keresztény a személyi identitásában ugyanaz maradt, mint korábban. Traugott Holtz helyesen látja, hogy Istennek az egész kozmoszt érintő újjáteremtése során „megmarad a teremtett világ identitása, s egyúttal teljesen meg is újul.”²⁹ Bár a régi és az új nem hatja át egymást, ám Isten megújító tevékenysége mégis a régin alapszik.³⁰

²⁸ A melléknév újszövetségi alkalmazásához vö. BEHM, J., art. *καινός κτλ.*, in *ThWNT* III (1938), 450–456; BAUMGARTEN, J., *καινός κτλ.*, in *EWNT* II (1981), 563–571.

²⁹ HOLTZ, T., *Die Offenbarung des Johannes* (NTD 11), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, 133. Szintén a régi és az új világ közötti folytonosságot hangsúlyozza SCHÜSSLER FIORENZA E., *Revelation*, 109; LEE, P., *The New Jerusalem in the Book of Revelation. A Study of Revelation 21–22 in the Light of its Background in Jewish Tradition*, Mohr Siebeck, Tübingen 2001, 268; NICKLAS, T., *Schöpfung und Vollendung*, 89.

³⁰ A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelképásztori konstitúciójában az alábbi olvasható: „Nem tudjuk, mikor teljeseedik be a föld és az emberiség ideje, sem a mindenség átalakulásának módját nem ismerjük. Elmúlik ugyanis a világ bűntől eltorzult alakja, de halljuk, hogy Isten új lakóhelyet és új földet készít, melyben igazságosság lakik, s melynek boldogsága betölti, sőt felülmúlja mindazt a békevágyat, mely feltör az emberi szívekből. Akkor miután legyőzetik a halál, Isten fiai föltámadnak Krisztusban, és amit elvetettek gyöngeségben és romlandóságban, magára ölti a romolhatatlanságot; s miközben csak a szeretet marad meg és annak cselekedetei, megszabadul a hiábavalóság szolgaságából az az egész teremtés, melyet Isten az emberért teremtett” (GS 39).

Befejezés

Isten magáénak igényli a teremtett világot, és elkötelezett iránta. Bár az emberek bűne miatt ítéletet is gyakorol felette, mindig az uralma alatt tartja, és az eszkatologikus megújulás részesévé teszi. Már pusztán ez a tény is tudatosítja felelőségünket. Nekünk mindig a teremtő és üdvözítő Isten szándéka szerint kell a teremtett dolgokhoz viszonyulnunk, keresve és tiszteletben tartva azok igazi rendeltetését. S egyúttal késznek kell lennünk arra, hogy folytonosan imádjuk és dicsőítsük Istent, mert ő alkotta „az eget, a földet, a tengert és a vízforrásokat”, s így gyönyörű környezettel és az élethez szükséges minden jóval megajándékozott minket. Isten legnagyobb ajándéka a jövőbeli üdvösség lesz egy teljesen megújult világban. Erre az ajándékra csak akkor leszünk méltók, ha a már megkapott adományokat – a természetet is beleértve – felelősségteljesen használjuk.

BODOR ATTILA

A kortárs ökoteológiák szentírás hermeneutikája

Habár az ökológia mint az élőlények és a környezet kölcsönhatásait vizsgáló tudomány már több, mint száz éves múltra tekint vissza, a szélesebb köztudatba csupán az utóbbi évtizedekben került be.¹ Ennek hátterében az egyre aggasztóbb méreteket öltő környezetszennyezés áll, amelynek a következményei a mindennapi életre is kihatással vannak, ráirányítva a figyelmet a környezet és az élőlények harmonikus kapcsolatának a fontosságára. Az ökológiai kérdések beágyazódása a teológiába ugyancsak rövid múltra nyúlik vissza, ugyanis csupán az 1970-es évektől kezdődően terjed el az ökoteológia fogalmának a használata, mint a konstruktív teológiának az a formája, amely a vallás és a természet, különösen a környezeti problémák közötti viszonyt vizsgálja.² Mindez nem jelenti azt, hogy korábban úgy a kereszténységben, mint más monoteista vallásokban nem lett volna semmiféle reflexió az Isten, az ember és a természet kapcsolatára, azonban a tudományos alapú vizsgálódások kezdete egybeesik az ökológiai problémák fókuszba kerülésével.

Az ökológiai kérdések és a keresztény teológiatudomány interakciójának a kezdetei is ebben az összefüggésben keresendők. Lynn White 1966-ban a *Művészetek és Tudományok Amerikai Akadémiáján* (*Ameri-*

¹ Az „ökológia” mint a biológia egyik rész tudománya a 19. században alakult ki, amelyet első alkalommal, 1866-ban Ernst Haeckel német biológus határozott meg. Lásd: HAECKEL, E., *Generelle Morphologie der Organismen*, II., Reimer, Berlin 1866, 286: „Unter Oecologie verstehen wir die gesammte Wissenschaft von den Beziehungen des Organismus zur umgebenden Aussenwelt”.

² A Google Books Ngram Viewer adataiból világosan kitűnik, hogy az „ecothology” fogalma az 1970-es évek végétől vált használatossá, a ’80-as és ’90-es évek folyamán pedig egyre népszerűbbé vált: https://books.google.com/ngrams/graph?content=ecothology&year_start=1800&year_end=2019&corpus=en-2019&smoothing=3 (2023. április 30).

can Academy of Arts and Sciences) tartott előadásában, amely a keresztény ökoteológia gyűjtőpontjának tekinthető, arra kereste ugyanis a választ, hogy a keresztény antropocentrikus gondolkodás milyen mértékben tehető felelőssé az emberiség, különösen a nyugati ember önmagát előtérbe helyező és eközben a természetet kizsákmányoló magatartásáért.³ White számára a válasz teljesen egyértelmű: egyrészt az Ószövetség világmérete, amely az embert a teremtés koronájának tekinti, másrészt az újszövetségi krisztológia és az ezen alapuló patrisztikus és középkori teológia, amely a megtestesülés misztériumára hivatkozva az embernek különös felsőbbrendűséget tulajdonít, tehető felelőssé a jelenkor ökológiai kríziséért. A keresztény ökoteológia kiindulópontja tehát nem az ökológia és a keresztény vallás harmonikus kapcsolatának a felismerése, hanem épp ellenkezőleg, a kettő problematikus viszonya, amely White nyomán mind a mai napig meghatározza ennek a területnek a kutatását.⁴

Habár 1966 után több szerző is jogosan rámutat White nézetének az egyoldalúságára, amely kizárólag a nyugati zsidó-keresztény gondolkodást teszi felelőssé Földünk ökológiai problémáinak a kialakulásáért,⁵ mégis tagadhatatlan, hogy a természet fontossága és pozitív értéke, ha meg is jelenik mind a Szentírás lapjain (pl. Mt 6,26-30 pozitív képe az ég madarairól és a mező virágairól), mind pedig a kereszténység történetében (pl. Assisi Szent Ferenc természethez való viszonya), eltörpül a jóval erőteljesebben képviselt antropocentrikus gondolkodás mellett. Következésképp, a Biblián alapuló zsidó-keresztény antropocentrizmus ugyan nem tekinthető a kialakult környezeti problémák első számú forrásának, a kortárs teológia azonban nem mehet el szó nélkül napjaink legégetőbb problémája, a klímaváltozás és környezeti átalakulás kihívásai mellett,

³ Az előadás egy évvel később került publikálásra: WHITE, L., *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis*, in *Science* 155 (1967), 1203-1207.

⁴ Lásd például: CONRADIE, E. M., *The Four Tasks of Christian Ecotheology: Revisiting the Current Debate*, in *Scriptura* 119 (2020), 1-13, aki az aktuális ökoteológiai kihívások vizsgálatánál kiindulópontként White említett tanulmányát és az abban kialakított nézetét határozza meg.

⁵ KALLAND, A., *The Religious Environmentalist Paradigm*, in *The Encyclopedia of Religion and Nature*, II, szerk. TAYLOR, B., Continuum, London – New York, 2005, 1367-1371, 1369, például azt hangsúlyozza, hogy nemcsak a zsidó-keresztény kultúrkörben találkozhatunk ökológiai felelőtlenséggel, hanem a nem keresztény népek körében is. Továbbá, TUAN, Y.-F., *Discrepancies Between Environmental Attitude and Behaviour: Examples From Europe and China*, in *The Canadian Geographer* 12 (1968), 176-91, bizonyítja, hogy mind az európai zsidó-keresztény, mind pedig a kínai nem keresztény társadalomban az emberek konkrét magatartása nem tükrözi feltétlenül a normatív szövegekben megfogalmazott magatartási formákat a természettel szemben.

valamint ennek tudatában reflektálnia kell azokra a bibliai szövegekre és arra az évszázadok során kialakult teológiai hagyományra is, amely ökológiai szempontból immár „problémásnak” vagy egyesek szemében akár „felvállalhatatlannak” tűnnek.

A kortárs teológia ezen kihívását szem előtt tartva ebben a tanulmányban a biblia szövegek ökocentrikus értelmezéslehetőségeit fogom kritikai vizsgálat alá venni. A következőkben arra keresem a választ, hogy lehetséges-e, és ha igen, akkor milyen módon, a bibliai szövegek, különös tekintettel a Héber Biblia ökológiai olvasata. Először görcső alá veszem az elmúlt évtizedekben napvilágot látott legfontosabb ökohermeneutikai megközelítéseket, amelyek mentén a kortárs gondolkodók vizsgálják és értelmezik a bibliai szövegeket, keresve azok helyét és szerepét az ökológiai kihívások fényében (1). Ezután egy rövid kitekintést teszek a katolikus, főként a magyarországi katolikus egyház ökológiai törekvéseinek az alakulására, megvizsgálva az ökoteológia szempontú bibliai hermeneutika katolikus megközelítését (2). Ezt követően, rövid értékelést nyújtok az egyes nézetekről (3), és megfogalmazom a saját javaslatomat is a bibliai szövegek ökológiai szempontú olvasásával kapcsolatban, amelyet egy Ámosz könyvből vett példával szemléltetek (4).

1. Ökohermeneutikai körkép: ökológiai szempontú szentírásértelmezés

Az ökológiai szempontokra figyelmes szentírásértelmezés számára, amelyet ökohermeneutikának is nevezhetünk, nemcsak a bibliai szövegek antropocentrikus világképe és a természetnek másodlagos szerepet tulajdonító bibliai szakaszok okoznak nehézséget, hanem az elmúlt évszázadok kritikai exegézise és biblikus teológiája is. Az elmúlt két évszázad biblikus kutatása ugyanis kevés figyelmet szentelt a természet bibliai szerepének és helyének a vizsgálatára, sőt maga is arra a következtetésre jutott, hogy a Bibliában a természetnek csupán mellékes szerepe van és a hangsúly más teológiai szempontokra helyeződik. Jól példázza ezt a meggyőződést Gerhard von Rad, aki a múlt század közepén világosan bizonyítja, hogy az Ószövetség Jahve-hite a kiválasztottságban áll, ami az Újszövetség üdvösségkeresésének is az alapja. Ilyen értelemben pedig a teremtéshit és következőképpen a teremtett világ szerepe a biblikus teológiában nem kap különösebb hangsúlyt, hiszen mindvégig a

szoteriológia köréhez kapcsolódik.⁶ A következőkben bemutatott ökohermeneutikai megközelítések tehát mintegy válaszként is felfoghatók erre a múlt századi, többek között von Rad által képviselt nézetre, amely lényegében alátámasztani látszik White Bibliával kapcsolatos kritikáját.

Az elmúlt évtizedek ökohermeneutikai megközelítései nagyon szer-teágazóak és egymástól nagyon eltérő szempontok alapján értelmezik a bibliai szövegeket, ami nehézkessé tesz bármiféle kategorizálást. Annak ellenére azonban, hogy nem lehet pontos képet festeni az ökológiai szempontú szentíráshermeneutika minden egyes megnyilvánulásáról, mégis, amint arra Kivatsi J. Kavusa rámutat, körvonalazható néhány olyan irányvonal, amelyet több szerző is követ.⁷

(1) Az első fontos ökológia-szempontú bibliaolvasási technikát Paul Santmire nyomán APOLOGETIKUS MEGKÖZELÍTÉSNEK is nevezhetjük,⁸ ugyan-is ennek során arra helyeződik a hangsúly, hogy a Biblia mentesüljön White vádjai alól és így hamisnak bizonyuljon az a feltevés, hogy Isten Szava olyan antropocentrikus látásmódot közvetít, amely legitimálja a természet haszonelvű kizsákmányolását. A vád cáfolata érdekében fő-ként két ellenérv jelenik meg a szakirodalomban: a) egyesek arra tesznek kísérletet, hogy bebizonyítsák, hogy nem a Biblia világképe problematikus és veszélyes a környezetre nézve, hanem annak a későbbi, helytelen értelmezése;⁹ b) mások a vádat úgy próbálják cáfolni, hogy megfordítják

⁶ „Unsere Hauptthese war die, daß innerhalb des genuinen Jahweglaubens der Schöpfungsglauben zu keiner Selbständigkeit und Aktualität kam. Wir fanden ihn durchweg in Bezogenheit, ja Abhängigkeit von dem soteriologischen Glaubens-kreis“ (VON RAD, G., *Das theologische Problem des alttestamentlichen Schöpfungsglaubens*, in *Werden und Wesen des Alten Testaments: Vorträge, gehalten auf der internationalen Tagung alttestamentlicher Forscher zu Göttingen vom 4.–10. September 1935*, szerk. Volz, P. –Stummer, F. – Hempel, J., De Gruyter, Berlin, 1936, 138–147, 146).

⁷ KAVUSA, K. J., *Ecological Hermeneutics and the Interpretation of Biblical Texts Yesterday, Today and Onwards: Critical Reflection and Assessment*, in *Old Testament Essays* 32 (2019), 229–255.

⁸ SANTMIRE, H. P., *Nature Reburn: The Ecological and Cosmic Promise of Christian Theology*, Fortress, Minneapolis 2000, 7.

⁹ Több jelentős exegeta érvelt már amellet, hogy a Ter 1,26–28 szövege önmagában nem tekinthető olyan felhívásnak, amely a természet kizsákmányolására szólítja fel az emberiséget. Például BARR, J., *Man and Nature: The Ecological Controversy and Old Testament*, in *Bulletin of the John Rylands Library* 55 (1972), 9–32, különösen 30, arra mutat rá, hogy a természettel szembeni negatív emberi magatartás a liberális humanizmus következménye, amely megfeledezett a Teremtés könyvének a legfőbb mondanivalójáról, hogy Isten mindennek a teremtője és az embert helyezte a középpontba, aki mindennek fölött áll. Hasonlóképpen BAUCHAM, R. J., *God and the Crisis of Freedom: Biblical and Contemporary Perspectives*, John Knox, Louisville 2002, 141, azt hangsúlyoz-

azt, és azt hangsúlyozzák, hogy úgy az Ó-, mint az Újszövetség számos olyan „zöld” szöveget tartalmaz, amely a természet fontosságát és értékét hangsúlyozza.¹⁰

Francis Watson ezt az apologetikus megközelítést „helyreállítási stratégiának” (*strategy of recovery*) nevezi, mivel úgy a problematikus bibliai szövegek „helyes” értelmezésének a kidolgozása, mint a bibliai „zöld” szövegek kihangsúlyozása azt a célt szolgálja, hogy „helyreállítsa” a Biblia megtépázott autoritását az ökológiai szempontokra figyelmesebb olvasók körében is. Watson a helyreállítást szolgáló olvasási stratégiával szemben egy ezzel ellentétes ökohermeneutikai megközelítést is körvonalaz, amelyet „ellenállási stratégiának” (*strategy of resistance*) nevez. Ennek két egymással teljesen ellentétes formája terjedt el az utóbbi évtizedekben: az első (*strategy of resistance A*) azon bibliai szövegeknek próbál „ellenállni”, amelyek ökológiai szempontból problémásnak tekinthetők; a másik (*strategy of resistance B*) pedig az ökológiai problémáknak igyekszik „ellenállni” azáltal, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja ezt a kérdést a Szentírás értelmezésénél.¹¹

(2) Az első ellenállási stratégiát (*strategy of resistance A*) „ZÖLD” ökohermeneutikai MEGKÖZELÍTÉSnek is aposztrofálhatjuk, hiszen nem a Biblia szövege és az abban foglalt „kinyilatkoztatott igazságok” vannak az első helyen, hanem az „ökológiai” vagy „zöld igazságok”, amelynek az ítélszéke alatt maga a Biblia is megítélésre kerül. Ez a fajta szentíráshermeneutika leginkább a Norman Habel által szerkesztett *Earth Bible Project* eredményeit bemutató öt kötetben tükröződik, amelyek 2000 és 2002 között kerültek kiadásra.¹² A projekt célja, hogy olyan hermeneutikai princípiumokat dolgozzon ki, amelyek az ökológiai igazságosság alapján a bibliai szövegekben feltárják a „Föld hangját”, elősegítve ezal-

za, hogy az ókori gondolkodásban a Ter 1,28-28 szövegében nem az antropocentrizmus állt a középpontban, ez csak zsidó-görög gondolkodás háttérbe szorulásával és a reneszánsz világkép térnyerésével kapott hangsúlyos szerepet.

¹⁰ Erre példa Iz 9-11, amely az ember, az állatok és az egész természet békés és harmonikus kapcsolatát mutatja be a messiási időkre kivetítve vagy Mt 6,26-30, ahol Jézus a mennyei Atya gondoskodó szeretetéről beszél, amely az egész természetre kiterjed, nemcsak az emberre.

¹¹ WATSON, F., *Strategies of Recovery and Resistance*, in *Jurnal for the Study of the New Testament* 45 (1992), 79-103.

¹² HABEL, N., szerk., *Earth Bible: Readings from the Perspective of Earth* (vol. 1); *The Earth Story in Genesis* (vol. 2); *The Earth Story in Wisdom Traditions* (vol. 3); *The Earth Story in the Psalms and the Prophets* (vol. 4); *The Earth Story in the New Testament* (vol. 5), Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000–2002.

tal annak gyógyulását. Ennek érdekében a Teremtés könyvéből, a bölcsességi irodalomból, a zsoltárokból és a prófétákból, valamint az Újszövetségből kizárólag azokat a szövegeket helyezték előtérbe, amelyek megfelelnek a projekt folyamán meghatározott ökológiai princípiumoknak.¹³ Következésképpen minden olyan szöveg, ami „negatívan”, vagyis antropocentrikus módon viszonyul a természethez, automatikusan kizáródik a „Föld Bibliájából”.

(3) Az ellenállási stratégiának (*strategy of resistance B*) a másik formája ezzel ellentétben teljesen elveti az ökológiai szempontú szentírásértelmezést, sőt minden más megközelítést is, amely nem szó szerint értelmezi a szent szövegeket. Ennek a FUNDAMENTALISTA MEGKÖZELÍTÉSNEK a képviselői az ökoteológiát és az ökológiai szempontokra figyelmes írásértelmezést azonban nem csupán mellőzik, hanem egyenesen vesztélyesnek is tartják. Egyes fundamentalista szerzők a környezetvédelmi törekvéseket a New Age mozgalommal hozzák kapcsolatba és azt hangsúlyozzák, hogy ezek a törekvések Isten és a kereszténység ellen irányulnak.¹⁴ Loren Wilkinson például a Jelenések könyvének a 13. fejezetéből kiindulva azt hangsúlyozza, hogy Isten terve nem a Föld és a környezet védelme és megőrzése, hanem annak az újjá alkotása.¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy habár ezeket a fundamentalista nézeteket mind a tudományos exegézis képviselői, mind pedig maga az egyház is élesen elítéli,¹⁶ számos keresztény magáévá tette ezt a fajta gondolkodást.

¹³ Az *Earth Bible Project* ökológiai princípiumai a következők: 1) Belső érték (*Intrinsic Worth*) – A világegyetem, a Föld és minden alkotóeleme belső értékkel bír; 2) Összekapcsoltság (*Interconnectedness*) – A Föld egymással kapcsolatban lévő élőlények közössége, amelyek egymásra vannak utalva az élet és a túlélés szempontjából; 3) Hang (*Voice*) – A Föld egy élő entitás, amely képes felelni a hangját az igazságtalanság ellen; 4) Cél (*Purpose*) – A világegyetem, a Föld és minden alkotóeleme egy dinamikus kozmikus tervnek a része, amelyben minden egyes alkotóelemnek megvan a helye a terv összességében; 5) Kölcsönös gondnokság (*Mutual Custodianship*) – A Föld egy olyan terület, ahol a felelős gondnokok partnerként léphetnek kapcsolatba a Földdel, nem pedig uralkodóként; 6) Ellenállás (*Resistance*) – A Föld ellenáll az emberi igazságtalanságoknak. Vö. THE EARTH BIBLE TEAM, *Guiding Ecojustice Principles*, in *Earth Bible: Readings from the Perspective of Earth*, szerk. Habel, N., Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000, 23-53.

¹⁴ Ez a nézet már a 80-as években napvilágot látott Észak-Amerikában. Lásd például: CUMBEY, C., *The Hidden Dangers of the Rainbow: The New Age Movement and our Coming Age of Barbarism*, Huntington House, Lafayette, 1983.

¹⁵ WILKINSON, L., *New Age, New Consciousness, and the New Creation*, in *Tending the Garden*, szerk. Granberg-Michaelson, W., Eerdmans, Grand Rapids 1987, 6–29.

¹⁶ PÁPAI BIBLIKUS BIZOTTSÁG, *Szentírásmagyarázat az Egyházban*, Libreria Editrice Va-

(4) Az apologetikus és az ellenállási olvasási stratégiák között van egy harmadik, köztes ökohermeneutikai megközelítés is, amelyet „REVIZIONISTA” (*revision*) vagy „ÁTALAKÍTÁSI” (*reconfiguration*) jelzőkkel szoktak fémjelezni.¹⁷ Ennek a képviselői arra törekcsenek, hogy új, ökológiai olvasási módot találjanak, kapcsolatot teremtve a Biblia jórészt antropocentrikus szövegei és a jelen kor ökológiai kihívásai között, elkerülve azonban mind az apologetikus, mind pedig a „zöld” megközelítés útvesztőit. A revizionista ökohermeneutika abból indul ki, hogy minden kornak megvannak a sajátos teológiai súlypontjai, amelyek valamiképp meghatározzák a Szentírás olvasásának a mikéntjét. A reformáció idején például a legnagyobb figyelmet a megigazulás kérdése kapta és ez nagyban befolyásolta azt az értelmezési módot, ahogy a reformátorok olvasták a bibliai szövegeket. Ilyen értelemben tehát az ökoteológiai szempontok is meghatározó szerepet játszhatnak napjaink szentírásértelmezésénél. A revizionista megközelítés szerint az ökológiai szempontok „olvasólencseként” (*reading lens*) értendőek, amelyen keresztül a bibliai szövegek értelme sajátos látószögbe kerül. Revizionista ökoteológusok ennek megfelelően a modern bibliaolvasók figyelmét olyan ökológiai szempontból is fontos témákra próbálják irányítani, amely révén a teljes Biblia üzenete új megvilágításba kerül: Paul Santmire például az egész világmindenséget átölelő bibliai ígéretek (*cosmic promises*) állítja a középpontba,¹⁸ míg Ernst Conradie elsősorban a Föld megőrzésének (*earthkeeping*) a gondolatát hangsúlyozza, amely az ember egyik alapvető feladata a Biblia tükrében.¹⁹ A revizionista ökohermeneutika eredményei a David G. Horrell által vezetett *Exeter Project* révén szélesebb körben is ismertté váltak. A 2006 és 2009 között végzett kutatás során a bibliai szövegeket a kortárs etika és tudomány fényében igyekeztek adaptálni

ticana, Città del Vaticano 1993; Szent István Társulat, Budapest 1997, I. F: „A biblia-olvasás ilyen módja ellentétben áll a történet-kritikai módszerrel, de a szentírás-magyarázat minden más tudományos módszerével is... A fundamentalizmus – be nem vallottan – valójában az önálló gondolkodás feladására ösztönöz. Csalóka biztonságot nyújt, mert észrevétlenül felcseréli a Biblia üzenetének emberi korlátait az ezek mögött rejlő isteni tartalmakkal.”

¹⁷ VÖ. SANTMIRE, *Nature Reburn*, 9; KAVUSA, *Ecological Hermeneutics*, 244-245.

¹⁸ SANTMIRE, *Nature Reburn*, 9: „That is the challenge addressed by this book: to revise the classical Christian story to identify and to celebrate its ecological and its cosmic promise”.

¹⁹ CONRADIE, E. M., *Christianity and Earthkeeping: In Search of an Inspiring Vision*, SUN Press, Stellenbosch, 2011.

és bővíteni, vagyis a jelenkor ökológiai krízisének az „olvasólencséjén” keresztül vizsgálni.²⁰

(5) Végül meg kell említeni a feminista bibliahermeneutika hozzájárulását is a kortárs ökoteológiai diskusziókhoz. Egyes feminista teológusok ugyanis összekapcsolják a nők elnyomását és a természet kizsákmányolását, hangsúlyozva, hogy a férfiak nők feletti uralma meghatározza az ember és a természet közötti kapcsolatrendszeret is. Az ökofeminizmusnak is nevezhető megközelítés képviselői egy olyan párhuzamra mutatnak rá, amely különösen egyes afrikai országban tagadhatatlanul érzékelhető és számos problémának a kiváltó oka.²¹ Eközben azonban egyesek egészen szélsőséges véleményeket is megfogalmaznak: Rosemary Radford Ruether az egyik tanulmányában például a keresztény teológia teljes újragondolása mellett érvel, amely során az ökofeminizmus ágendájával helyettesítené a személyről, a bűnről, a megváltásról, az Istenről, a kozmológiáról és az eszkatológiáról való bibliai és keresztény hagyományt.²²

2. Kitekintés: a katolikus ökohermeneutikai irányvonalak recepciója a magyar egyházban

A környezettudatos viselkedés jelenlétét vagy hiányát a magyar katolikus egyházi miliőben nem az én tisztem értékelni, az viszont megállapítható, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia (MKPK) a természet iránti felelősség fontosságát a környező országokhoz képest viszonylag korán felismerte és a „Felelősségünk a teremtett világért” című 2008-ban kiadott körlevelében, hét évvel megelőzve Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikáját (2015. május 24), ennek hangot is adott.²³ Mint bármelyik egyházi megnyilatkozás esetén, az MKPK ezen körleve-

²⁰ A projetről és eredményeiről lásd: HORRELL, D. G., *The Bible and the Environment: Towards a Critical Ecological Biblical Theology*, Routledge, London – New York, 2014, különösen 128-37.

²¹ A feminizmus és az ökohermeneutika kapcsolatáról bővebben lásd: EATON, H., *Ecofeminist Contributions to an Ecojustice Hermeneutics*, in *Earth Bible: Readings from the Perspective of Earth*, szerk. Habel, N., Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000, 54-71.

²² RUETHER, R. R., *Ecofeminism – The Challenge to Theology*, in *Deportate, esuli, profughe* 20 (2012), 22-33, különösen 27-33.

²³ MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KONFERENCIA, *Felelősségünk a teremtett világért: A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a teremtett világ védelméről*, Szent István Társulat, Budapest 2008.

lének is a konkrét hatását nehéz lenne pontosan lemérni, tagadhatatlan azonban, hogy 2008 után valamelyest felerősödött a környezettudatos gondolkodás a magyar katolikus egyházon belül is. Ennek az egyik konkrét példája a Naphimnusz Teremtésvédelmi Egyesület 2011-es megalakulása, amely azóta is „a hivatalos egyházi szervezetek kezdeményezéseivel összhangban” próbálja „elősegíteni a magyar katolikus közösségek teremtésvédelmi elköteleződését”.²⁴ Továbbá, a körlevélhez kapcsolódóan 2008-ban három ökoteológiai szempontból fontos kötet is napvilágot látott, amelyek az MKPK által felvázolt egyházi tanítást kibontva tudományos és gyakorlati szempontok alapján is körbejárják a teremtésvédelem és a környezettudatos gondolkodás problémakörét.²⁵

Ebben a rövid tanulmányban lehetetlen vállalkozás lenne a világegyház vagy akárcsak a magyar katolikus részegyház ökoteológiai sajátosságainak a részletes bemutatása,²⁶ ezért csupán arra teszek kísérletet, hogy az előző pontban bemutatott főbb ökohermeneutikai irányvonalak fényében felvázoljam a katolikus egyház ökológiai szempontú szentíráshermeneutikájának a főbb vezérvonalait. Az MKPK „Felelősségünk a teremtett világért” című körlevele erre pedig jó alapot is biztosít, ugyanis a dokumentum egy külön alpontot szentel annak a vizsgálatára, hogy az Ó- és az Újszövetség mit tanít a teremtett világ és az ember kapcsolatáról.²⁷

Először is fontos kiemelni, hogy a körlevél ökohermeneutikai megközelítése nagyrészt a korábbi évek ide vonatkozó vatikáni megnyilatkozásaira épül, így lényegében nem egy eredeti olvasattal találkozunk, hanem a katolikus egyház *Laudato si'* előtti ökológia szempontú szentírástelmezésének a kompendiumával.²⁸ Ha a fentebb felvázolt négy

²⁴ A Naphimnusz Teremtésvédelmi Egyesület céljait bővebben lásd a honlapjukon: <https://teremtesvedelem.hu/content/page/rolunk> (2023. július 5).

²⁵ BARITZ, S. L. – FÜLEP, D., szerk., *Tanulmánygyűjtemény a környezettudatos gondolkodáshoz*, Szent István Társulat, Budapest 2008; LÓW, M., szerk., *Segédanyag a környezeti neveléshez: Katekétikai óravázlatok*, Szent István Társulat, Budapest 2008; NOBILIS, M., szerk., *Teremtésvédelemről lelkipásztoroknak, közösségeknek*, Szent István Társulat, Budapest 2008.

²⁶ A katolikus egyház ökológiai tanításáról rövid összefoglalót nyújt magyar nyelven JÁVOR, B., *A katolikus tanítás és az ökológia*, in *Felelősségünk a teremtett világért: Egyházi dokumentumok az ökológiai válságról*, szerk. Jávor, B., Védegylet, Budapest 2004, 16–23.

²⁷ MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KONFERENCIA (MKPK), *Felelősségünk a teremtett világért*, §§ 49–62 („2.2. A Szentírás tanítása a teremtett világ és az ember kapcsolatáról: A) Az Ószövetség tanítása; B) Az Újszövetség tanítása”).

²⁸ Az MKPK körlevelének ezen pontja a következő dokumentumokra épül (vö. 40. lábjegyzet): IGAZSÁGOSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA, *Az Egyház társadalmi tanításának kom-*

ökohermeneutikai megközelítés egyikébe be szeretnénk sorolni ezt a „katolikusnak” is nevezhető ökoteológiai szentírásértelmezést, akkor egyértelműen kijelenthető, hogy mind az MKPK körlevele, mind pedig a forrásul szolgáló szentszéki megnyilatkozások leginkább az „apologetikus” és a „revizionista” megközelítés vonalát követik, vagyis azt hangsúlyozzák, hogy „a természeti környezettel szembeni helytelen emberi magatartásért” a Szentírás önmagában nem tehető felelőssé, hanem csupán annak a félreértelmezése.²⁹ Továbbá, a teremtett világot „pozitív” módon bemutató bibliai szövegek kerülnek a dokumentumok középpontjába és ezek fényében az üdvtörténet eseményei ökológiai megvilágításba kerülnek. Az így körvonalazott szentírás tanítás legfontosabb üzenetét pedig így foglalhatnánk össze: az ember feladata az, hogy „megőrizze és fejlessze azt a természetet, amit Isten állandó gondoskodásban részesít” és Krisztus által a „végső beteljesülés” irányába halad.³⁰

A katolikus ökohermeneutika azonban egy fontos ponton eltér az „apologetikus” és a „revizionista” ökohermeneutikától: kevesebb figyelmet fordít a bibliai szövegek magyarázatára, helyette a teológiai szempontok kifejtésére helyezi a hangsúlyt. A „Felelősségünk a teremtett világért” című körlevél ezt tökéletesen szemlélteti, hiszen a válogatott bibliai szövegekhez nem kapcsolódik lényegesebb exetikai elemzés. A szentírás szövegek inkább kiindulópontként szolgálnak néhány, ökológiai szempontból is fontos dogmatikai következtetés levonásához, mint például: „Isten szabadon és szeretetből teremtette a világot”, „a teremtés a Szentháromság műve”, „imago Dei, az ember képmási léte”, „az új teremtés Krisztusban”, hogy csak néhány alcímet idézzek.

Fontos megjegyezni azonban, hogy Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikája már nem követi teljesen ezt a fajta szentírás hermeneutikát az ökológiai kérdések tárgyalásánál. Az enciklika második fejezetének a II. részét az egyházfő „a bibliai elbeszélések bölcsességének” a bemutatására szenteli, amelynek a központjában kizárólag ószövetségi szövegek állnak. A szövegek értelmezése során pedig a mélyebb, ökológiai szempontból is fontos következtetések feltárásán van a hangsúly, anélkül, hogy az

pendiuma, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2004; Szent István Társulat, Budapest 2007, §§ 451-455; PÁPAI BIBLIKUS BIZOTTSÁG, *Biblia és erkölcs: A keresztény cselekvés bibliai gyökerei*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2008; Szent István Társulat, Budapest 2019, §§ 8-13.

²⁹ MKPK, *Felelősségünk a teremtett világért*, § 49.

³⁰ MKPK, *Felelősségünk a teremtett világért*, § 55 és § 61.

értelmezés további dogmatikai, vagy akár krisztológiai töltetet kapna.³¹ Az ilyen jellegű megfontolások és következtetések ugyan több helyen is megjelennek az enciklikában, azonban nem veszik át a bibliai történetek helyét és nem írják felül azok üzenetét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a pápa egyszerűen hagyja a bibliai szövegeket beszélni, anélkül, hogy a filozófia és a szisztematikus teológia „hangszóróit” is igénybe venné. Csak miután hagyta a bibliai elbeszéléseket is saját, természetes közegükben „szóhoz jutni”, tér rá a teológiaiabb kérdésekre, ahol a Szentírás üzenete egyre mélyebb értelmet nyerhet.³²

3. A különböző ökohermeneutikai megközelítések értékelése

A fentebb bemutatott ökohermeneutikai megközelítések több szempont alapján is értékelhetők, ezzel kapcsolatban pedig az ökoteológia jeles képviselői több tanulmányt is jegyeznek.³³ A következőkben éppen ezért nem szükséges, hogy részletesen elemezzem és értékeljem az elmúlt évtizedek ökológia szempontú szentírásértelmezését. Csupán egy szempontot szeretnék kiemelni, ami a különböző értékelésekben nem mindig kap megfelelő figyelmet. Ez a szempont nem más, mint maga a Biblia szövege.

Az ökológiai problémák kérdése körül forgó értelmezési megközelítések egy különös feszültség bűvkörében mozognak: egyrésztől ott vannak az ökológiai szempontból „pozitív” vagy „negatív” üzenetet hordozó bibliai szövegek, másrésztől pedig a természet kizsákmányolásának és a környezeti problémáknak a kérdése, amelyhez a keresztény embernek, mint korunk legégetőbb problémájához valahogyan viszonyulnia kell. Az előző részben bemutatott ökohermeneutikai megközelítések

³¹ FERENC PÁPA, „*Laudato si'*” kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2015; Szent István Társulat, Budapest 2015, §§ 65-75.

³² FERENC PÁPA, „*Laudato si'*”, §§ 76-100.

³³ Lásd például: BAUCKHAM, R., *The Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation*, Baylor University Press, Waco 2010; HABEL, N. C. – TRUDINGER, P., szerk., *Exploring Ecological Hermeneutics*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2008; HORRELL, D. G. et al., szerk., *Ecological Hermeneutics: Biblical, Historical and Theological Perspectives*, T&T Clark, London – New York 2010; Leese, J. J., *Ecofaith: Reading Scripture in an Era of Ecological Crisis*, Religions (2019), LEESE, J. J., *Ecofaith: Reading Scripture in an Era of Ecological Crisis*, in *Religions* 10/ 3 (2019), 154, <https://doi.org/10.3390/rel10030154>.

pedig e két végpont – a Biblia és korunk ökológiai kihívásai – között lavíroznak, hol az egyikre, hol pedig a másikra helyezve a hangsúlyt.

Ha ilyen szempontból vizsgáljuk az elmúlt évtizedekben kialakult szentírás hermeneutikai megközelítéseket, akkor megállapíthatjuk, hogy ennek a fentebb leírt feszültségnek a két végpontján a fundamentalista és az ökofeminista megközelítés áll: míg a fundamentalista nézőpont képviselői kizárólag a Biblia betűjére támaszkodnak, mintegy tagadva a körülöttünk lévő világ realitását, addig az ökofeminizmus számára a bibliai szövegek teljesen másodlagos szereppel bírnak, és a fókusz teljes egészében a jelenkor problémáira irányul, amelynek fényében ezek a több ezer éves szent szövegek szabadon újra írhatóvá válnak. Az apologetikusnak és a zöldnek nevezett szentírásértelmezési megközelítések már egy lépéssel közelebb kerülnek egymáshoz, hiszen mindkét esetben a bibliai szövegek és a jelen ökológiai kihívásai között elkezdődik egyfajta párbeszéd. A két megközelítést azonban élesen elhatárolja egymástól az a tény, hogy mire helyeződik a fő hangsúly. Az apologetikus megközelítés központjában a bibliai szövegek pozitív értékének a kiemelése áll, az ökológiai kérdéseknek csupán gondolatébresztő szerepük van. Az apologetikus szentírásértelmezés során elmarad azonban az őszinte szembenézés a „zöld” szempontból kellemetlen szövegekkel, a választott szövegek elmélyítése közben az ökológiai problémákra való válaszkérés pedig sokszor teljesen elsikkad. A „zöldnek” titulált biblia hermeneutika épp ennek az ellentétje: itt is van bibliai exegézis, valamint ökológiai problémák és kérdések is, azonban a főszerepet teljes egészében átveszi az „ökológiai igazság” (*ecojustice*) keresése, a Biblia pedig ennek csupán az egyik eszköze. Ebben a polarizált ökohermeneutikai összképben viszonylag köztes álláspontot képvisel a revizionista megközelítés, amelynek a legfőbb célkitűzése, hogy harmonikus szinergiát létesítsen a bibliai szövegek és az ökológiai problémák között. Ennek a megközelítésnek a képviselői nyíltan felvállalják, hogy a Biblia bizonyos szövegei nem vagy kevésbé alkalmasak napjaink ökológiai kérdéseinek a vizsgálatához, azonban, ennek ellenére, határozottan vallják, hogy a szentírás-tudomány kritikai eszközeit használva és a keresztény hermeneutikai hagyományokat követve a Biblia ma is képes konstruktív módon hozzájárulni az élet különböző kérdéseinek a megoldásához, akár az ökológiai válság legyőzéséhez is.³⁴

³⁴ Lásd az *Exeter* projekt vezetőjének az előszavát a projekt eredményeinek a bemutatásához: HORRELL, *The Bible and the Environment*: „The Bible provides a thoroughly ambivalent legacy. Certainly, it cannot provide straightforward teaching on care for

Amennyiben a bibliai szövegek és az ökológiai kihívások közötti párbeszédkeresés szempontjából értékeljük a vizsgált szentíráshermeneutikai megközelítéseket, akkor kétségtelenül a revizionista megközelítés integrálja leghatékonyabban a bibliai és az ökológiai szempontokat. A Biblia szövegének a történetkritikai olvasata szempontjából azonban a revizionista megközelítés egyáltalán nem mondható sikeresnek, hiszen a szövegek egysíkú olvasatával találkozunk. A Biblia viszont ennél jóval sokszínűbb, valamint jókora „hermeneutikai bukfencekre” van szükség ahhoz, hogy az iparosított világunk problémáira megoldási javaslatokat találjunk egy több mint kétezer éves szövegben. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a fentebb bemutatott ökohermeneutikai megközelítéseket, akkor ezek a revizionista megközelítéshez hasonlóan sorra elbuknak. Ilyen szempontból az általunk „zöldnek” titulált ökohermeneutikai megközelítés és az ökofeminizmus által képviselt szentíráshermeneutika teljesen elfogadhatatlan, mivel nem a bibliai szövegek eredeti értelmét keresik, hanem az általuk előre meghatározott tartalmakat próbálják „belelátni” és „belemagyarázni” ezekbe a több évezredes szövegekbe, fittyet hányva azok sokszínűségére és eredeti kontextusára. Az apologetikus és a fundamentalista megközelítések ezzel szemben sokkal több figyelmet fordítanak a bibliai szövegek tanulmányozására, azonban mindez nem jelenti azt, hogy a keresztény Ó- és Újszövetség mentes marad az értelmezési eltorzulásoktól. Akárcsak a „zöld” és az ökofeminista megközelítés képviselői, a fundamentalista „exegéták” is egy előre meghatározott koncepcióval közelednek a szentírási szövegekhez, figyelmen kívül hagyva a tudomány és az emberi gondolkodás legalapvetőbb szabályait. Ebben a milióban a bibliai szövegek egyszerű eszközök annak bizonyítására, amiben a szerző személyes meggyőződés alapján kitántoríthatatlanul hisz. Habár az apologetikus bibliahermeneutika ennél sokkal megfontoltabb és a választott bibliai szövegekről sokkal cizelláltabb értelmezést nyújt, mégsem tekintendő követendő ökohermeneutikai megközelítésnek. Amint az előbb jeleztem, egyrészt nem ad valódi válaszokat a valódi ökológiai problémákra, másrészt a Szentírás megvédésének a terhe a modern, akár ökológiai kérdésekkel szemben, elvonja a figyelmet a szövegek ideológiamentes elemzéséről.

the environment but nor can it simply be seen as an anti-ecological book. Developing an ‘ecological hermeneutic’ as a way of mediating between contemporary concerns and the biblical text, ‘The Bible and the Environment’ presents a way of productively reading the Bible in the context of contemporary ecology”.

Ebben a helyzetben a katolikus ökohermeneutika is számos kihívással szembesül. Az egyháznak egyrészt választ kell adnia korunk természetét érintő kihívásaira, amely válasznak a II. Vatikáni Zsinat szellemében a bibliai szövegekre kell épülnie,³⁵ másrészt viszont tudatában kell lennie, hogy a Biblia nem tekinthető „időtől független igazságok közvetlen kinyilatkoztatásának”, éppen ezért az értelmezés során a különböző exegetikai módszereket nem lehet csupán „apológiai érdekből” alkalmazni.³⁶

Ebben a tekintetben a Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikájában észrevehető ökohermeneutikai megközelítés követendő példa lehet. Az értelmezés során a bibliai szövegeket nem ragadhatjuk ki az eredeti kontextusukból, azonban ennek ellenére meg kell találnunk azokat az autentikus bibliai üzeneteket, amelyek napjaink ökológiai kihívásai közepeire is iránymutatásul szolgálhatnak.

4. Esettanulmány: Ámosz 2,13

A fenti megfontolásokat befejezésül egy példával szeretném szemléltetni. Ámosz könyvéből, amely iránt az ökoteológusok is nagy érdeklődést mutatnak,³⁷ egy olyan verset szeretnék röviden elemezni, amely általa

³⁵ *Dei Verbum: Dogmatikus konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról*, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2015, § 21: „A Szentírásnak kell tehát táplálnia és irányítania az egész egyházi igehirdetést és magát a keresztény vallást is”.

³⁶ PÁPAI BIBLIKUS BIZOTTSÁG, *Szentírásmagyarázat az Egyházban*, záró következtetések: „... a Biblia szövegeinek értelmezéséhez természetszerűleg szükséges a történeti-kritikai módszer alkalmazása, legalábbis fő vonalaiban. A Bibliát ténylegesen nem mint időtől független igazságok közvetlen kinyilatkoztatását ismerjük meg, hanem sokkal inkább mint írásos bizonyítékát annak, hogy Isten ismételten belenyúl az emberi történelembe, és ezáltal nyilatkoztatja ki magát. Eltérőleg más vallások szent tanításaitól a Biblia üzenete mélyen a történelem talajába ereszti gyökereit. Ez az oka annak, hogy a bibliai Írásokat azok történeti létrejöttének vizsgálata nélkül nem érthetjük meg helyesen. Az egzegézishez szükséges a „diakronikus” kutatás. ... A katolikus egzegézisnek ... meg kell őriznie teológiai tudományágként való azonosságát, amelynek fő célja a hit elmélyítése. Ez semmiképpen nem jelent igénycsökkenést a szakszerű tudományos kutatómunkában, vagy a módszerek részreahajló alkalmazását apológiai érdekből”.

³⁷ Ez az érdeklődés főként Ámosz társadalomkritikájának köszönhető. Lásd például: DAVID JOBLING – NATHAN LOEWEN, *Sketches for Earth Readings from the Book of Amos*, in *Earth Bible: Readings from the Perspective of Earth*, szerk. Habel, N., Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000, 72-85.

ban elkerüli a Szentírás ökológiai tanítása iránt érdeklődők figyelmét, mivel nem érint közvetlenül egy ökológiai kérdést sem. Az elemezni kívánt szöveg Ámosz 2,13-ban található:³⁸

הנה אֲנִי מְעִיק תְּהַתִּיכֶם פְּאֶשֶׁר תְּעִיק הָעֵגְלָה הַמְּלֹאָה לֶה עֵמִיר:

Íme, én megrázom alattatok (a földet), amint megrázkódik a kévékkel teli székér.³⁹

Ebben a rövid versben két természethez kapcsolódó kép is megjelenik: egyrészt az első rázkódásra utaló ige (מְעִיק) a földrengés jelenségét írja körül, másrészt megjelenik a kévéknek (עֵמִיר) a képe, amely szemlélteti a vers első mondatának a tartalmát. A vers középpontjában pedig az isteni én áll (אֲנִי), az üzenet pedig egyértelműen Izraelnek szól (vö. Ám 2,6-12). Ezeket az információkat azért tartottam fontosnak kiemelni, mert véleményem szerint ez a legtipikusabb bibliai kontextus, amelyben a természeti jelenségek vagy képek megjelennek: a központban egyértelműen az Isten áll, az üzenet pedig az embernek szól. Bármennyire is szeretnénk a természetet a Biblia világának a középpontjába állítani, a bibliai szövegek többségében a természet gyakran a háttérbe szorul, és az egyes természeti katasztrófák, mint itt a földrengés, csak eszközök Isten számára, hogy felhívja a rossz úton járó emberiség figyelmét valamire, vagy csak kiegészítő képek, metaforák, mint itt a székéren rázkódó kéve, amelyek révén a bibliai szöveg élénkebbé válik. Véleményem szerint ez az őszinte, „zöld” szempontból talán negatívnak tűnő felismerés az első és legfontosabb lépés bármilyen szentírásalapú ökoteológia kidolgozásánál. Az apologetikus védekezés és a „zöld” szövegek, illetve olvasási stratégiák lázas keresése helyett el kell fogadjuk, hogy a Biblia ókori szerzőit és olvasóit egészen más kérdések foglalkoztatták, mint a 21. századi embert.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a bibliai szövegek teljesen értéktelenek lennének napjaink embere számára, akinek olyan ökológiai kihívásokkal kell szembesülnie, amelyekre korábban nem volt példa. Habár a Szentírás középpontjában Isten és ember kapcsolatának a kérdé-

³⁸ Az alábbiakban felvázolt elemzést részletesebben lásd itt: BODOR, A., *Il tema del creato nel libro di Amos*, GlobeEdit, Beau Bassin – Saarbrücken 2018, 21-27.

³⁹ A héber szöveg fordítása sok nehézséget okoz, mivel a עֵיק/עֵיק ige, amely kétszer is megjelenik a versben (תְּעִיק, מְעִיק), csak itt fordul elő a Héber Bibliában. A különböző fordítási javaslatok közül az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy az עֵיק/עֵיק ige itt a földrengés motívumára utal. Vö. WOLFF, H. W., *Dodekapropheten II: Joel und Amos*, BK 14/2, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1969, 208.

se áll, a természeti jelenségek és képek vizsgálata igencsak gyümölcsöző lehet, hogy felfedezzük a körülöttünk lévő élővilág fontosságát és a saját küldetésünket. Ehhez nem is kell semmilyen különleges hermeneutikai megközelítést kidolgoznunk, hanem az elmúlt évszázadokban egyre kidogozottabbá vált szinkron és diakron módszerek igénybevételevel egyszerűen meg kell találnunk a szövegek eredeti értelmét, amelyek így, áttörve a több ezer éves nyelvi és kulturális határokat, ma is képesek lehetnek megszólítani bennünket. Ám 2,13 esetében is, ha így járunk el, a földrengés és a rázkódó kékék képe nagyon is beszédes tud lenni, még akkor is, ha egy teo- és antropocentrikus versről beszélhetünk, amelyben a természet csak eszközként jelenik meg.

Ám 2,13 megértéséhez elengedhetetlen a földrengés motívumának a megértése.⁴⁰ Ehhez nem elegendő ennek az egy versnek az ismerete, hanem az egész könyv tartalmát szem előtt kell tartanunk. Amint Joachim Jeremias helyesen rámutat, a könyv végső szerkesztői, akik valószínűleg Ámosz próféta tanítványi köréből kerültek ki, olyan olvasóknak vagy hallgatóknak szánták ezt az írást, akik nem versenként olvassák és értelmezik a szöveget, hanem mint összefüggő egészet.⁴¹ Ámosz könyvében a földrengés központi motívumként jelenik meg, amely az egész könyvet összeköti: a könyv a földrengés képével nyitja meg az orákulumok sorozatát (1,1) és azzal is fejezi be (9,1-4). Ám 2,13-nak ebben az összefüggésben „híd szerepe” van,⁴² mert egyrészt kiemeli, hogy az Ám 1,1-ben említett földrengés nem pusztán egy kronológiai adat, másrészt pedig előremutat Ám 9,1-4-re, ahol világosan kitűnik, hogy a földrengésnek büntető szerepe van az ámoszi teológiában.

Ám 2,13 is a földrengést – ami itt egyfajta Isten által véghezvitt rázkódásként van körbe írva, anélkül, hogy meg lenne jelölve a rázkódás pontos tárgya – büntetésként mutatja be. Ez a büntetés azonban kiemelkedik a könyv első részében bemutatott büntetések sorozatából.

⁴⁰ Ehhez bővebben lásd: BODOR, A., *Il messaggio del terremoto: Il motivo del terremoto nel libro di Amos*, in *Theologia Catholica Latina* 62 (2017), 22-37.

⁴¹ JEREMIAS, J., „Zwei Jahre vor dem Erdbeben” (Amos 1,1), in *Hosea und Amos: Studien zu den Anfängen des Dodekapropheten*, Mohr Siebeck, Tübingen 1996, 183-197, 197: „die Schüler des Amos ... nicht mit Lesern rechneten, die nur den Atem und die Geduld für die einzelne Perikope des Amosbuches aufbringen würden, sondern mit solchen, die das Amosbuch insgesamt lesen und die einzelnen Teile aufeinander beziehen konnten”.

⁴² JEREMIAS, „Zwei Jahre vor dem Erdbeben” (Amos 1,1), 197: „So legt sich die Erdbeben-thematik wie eine Klammer um das älteste Amosbuch, wobei 2,13 die wesentliche Brückenfunktion ausübt”.

Ám 2,6-16 a nemzetek elleni beszédek (1:3-2:16) végpontját és egyben csúcspontját jelöli, hiszen ez nem valamelyik idegen nemzet ellen irányul, hanem maga Isten népe, Izrael ellen. Ám 2,6-12 feleleveníti Izrael bűneit, az itt vizsgált 13. vers bemutatja az azt megtorló isteni büntetést, a 14-16 versek pedig leírják ennek a büntetésnek a következményeit. Szerkezetét tekintve (bűn – büntetés – következmények) az Izrael elleni orákulum a többi nép elleni próféciák mintájára van megalkotva. Van azonban egy jelentős különbség, ami az egész vers értelmezésének a kulcsát jelenti: a többi nép esetében a büntetés a *tűz*, Izrael bűneinek a büntetése viszont valami földrengéshez hasonlítható *rázkódás*.⁴³ Ebből határozottan kitűnik, hogy a rázkódás, ami leginkább egy földrengéshez hasonlítható, nem egyszerűen egy természetből vett kép, az egyik napjainkban is veszélyes természeti katasztrófa önkényes felhasználása az isteni erő és az ember bűnösségének a demonstrálására. Habár, amint hangsúlyoztam, az Isten és az ember kapcsolata van Ám 2,13 középpontjában, ezen szövegösszefüggés fényében az a természeti jelenség, amire a szöveg utal, egyáltalán nem másodlagos, hanem a bibliai üzenet gerincét képezi.

De mi az Izrael „alatti” (תַּחְתִּימָם) rázkódás/földrengés jelentősége? A válasz az előző szakaszban rejlik, amely megnevezi a büntetés okát. Ebből a részből (2,6-12) kiderül, hogy Izraelben a legtöbb visszaélés az „igazak” (2,6: יִצְדִּיק), a „szükséget szenvedők” (2,6: מְצֻקִים) és a „szegények” (2,7: דְּלִים) ellen irányult. A bűnlajstrom leírásában viszont csak az áldozatok identitására van utalás, a bűnelkövetők kilétét homály fedi. Nehéz megmondani, hogy kik a társadalom kiszolgáltatott rétegeinek az elnyomói. Ám 2,6-8-ban a bibliai szöveg csupán metaforikusan utal rájuk: azok, akik „fent” vannak. Az על prepozíció ugyanis, amely ebben a három versben ötször is előfordul, kétszer is a bűnösök identitásának a leírására szolgál, mindkét esetben jelezve, hogy ezek a személyek mások „fölé” helyezik magukat. Úgy tűnik tehát, hogy ez a magyarázata az „alulról” (2,13: תַּחְתִּימָם) jövő büntetésnek. Az alulról jövő rázkódás – ami nem csupán egy automatikus válasz a felülről jövő elnyomásra, hanem maga Isten beavatkozása a világ menetébe (vö. מְצֻקִים מְעִיק) – azontúl, hogy feltárja a bűn és a büntetés közötti kapcsolatot (*Tun-Ergehen-Zusammen-*

⁴³ Izrael esetében a tűz nem jelenik meg sohasem büntetesként. Ám 5,14-ben található az egyetlen olyan szakasz, ahol a szerző Izraellel kapcsolatban a tűz képét használja. Itt azonban a tűz nem büntetesként, hanem csupán kilátásba helyezett fenyegetésként jelenik meg. Vö. BOVATI, P. – MEYNET, R., *Il libro del profeta Amos*, Edizioni Dehoniane, Roma 1995, 417.

hang), egyben rávilágít a kizsákmányoló magatartás következményeire is. A következő versek (2,14–16) ezt még hangsúlyosabbá teszik, hiszen, a büntetés következményeinek a leírása alapján, még a katonai erő – a „felülről” jövő visszaélések hatalmi bázisa – sem lesz képes ellenállni ennek az alulról jövő rázkódásnak.

Ennek a folyamatnak a szemléltetéséhez Ám 2,13 egy újabb természeti képet, a kévelkel túlterhelt szekér hasonlatát (vö. כִּצְעָר) használja. Ez a kép kiválóan szemlélteti a természeti képek fontosságát a bibliai nyelvvezetben: a szerző egy természeti jelenséget (a földrengést) egy másik természetből vett képpel (kévelkel teli szekér) világít meg. Ez az utóbbi kép azonban nem tekinthető csupán egyszerű szemléltetőeszköznek. A kével (עֲמִיר) képe eszkatológikus jelentéstartalmat hordoz. A Héber Bibliában ez a kép minden egyes esetben az isteni igazságszolgáltatás kontextusában fordul elő (vö. Jer 9,21; Mik 4,12; Zak 12,6) és metaforikus jelentéssel bír. Ebben az esetben a túlterheltségre utal (vö. הַעֲגִלָּה הַמְלֵאָה), ami előidézi a szekér rázkódását. A kével sokasága és azok széthullása így képi módon foglalja össze Izrael állapotát: a visszaélések súlya és sokasága alatt elkezd minden széthullani.

Ez a vers és ezek a képek értelemszerűen az Ámosz korabeli szociális helyzetet írják le, ahol a társadalom erősebb tagjai visszaéltek hatalmukkal és elnyomták a nincsteleneket. A próféta ezt olyan állapotként írja le, amely nem tarthat örökké, mert Isten maga fog közbeavatkozni a védtelenek védelmében. Ennek a közbeavatkozásnak a leírására a szerző a földrengés képét használja, azonban csak a jelenségre utal, nem pedig magára a természeti katasztrófára. A földrengés képe csupán referenciapont, hogy érzékeltesse a kizsákmányoló és mások fölé helyezkedő magatartás veszélyeit és következményeit: egyszer „kicsúszik a talaj” mindazok lába alól, akik nem figyeltek a társadalomnak erre az alsó rétegére és olyan tapasztalatban lesz részük, mint a földrengés idején – a korábban biztosnak hitt támpontok alapjaiban fognak megmozogni.

Ez a kép és ez az üzenet véleményem szerint igencsak sokatmondó napjaink ökológiai krízise idején is, amikor a jóléti társadalmak felelőtlenül viselkedése, a természet haszonelvű kizsákmányolása, valamint az elmaradottabb népekkel és szegényekkel szembeni visszaélések immár alapjaiban kezdik megingatni a korábban megingathatatlanak tűnő társadalmi berendezkedésünket. Ebben az összefüggésben fontos azonban kiemelni, hogy Ám 2,13 nem egy pusztító természeti katasztrófát vizionál, hanem figyelmezteti azokat, akik „fent” vannak,

hogy a hamis biztonságok egyik napról a másikra kévéként hullhatnak szét. Ugyanakkor ez a vers biztatást is jelent az elnyomottak és a kiszákmányoltak számára, legyen szó a Föld bármilyen élőlényéről: Isten maga vigyáz a világ egyensúlyára és nem hagyja azt végérvényesen megbomlani. A környezetünk óvása és az élővilággal szembeni viszázsok leküzdése közben ennek az ámoszi reménynek kell áthatnia a különböző ökoteológiai törekvéseket is, hiszen a Szentírás folyamatosan erről biztosít bennünket.

ZAMFIR KORINNA

Hermeneutika és környezetpolitika. Néhány megfontolás a diszpenzacionalista bibliamagyarázat következményeiről

Noha a Biblia nem foglalkozik a szó szoros értelmében vett ökológiai kérdésekkel, értelmezése meghatározza a környezettel és klímaváltozással kapcsolatos kihívások teológiai értékelését, az egyházak teremtésvédelemmel kapcsolatos álláspontját, a keresztények környezetbarát vagy környezetellenes magatartását. Ezen túlmenően azonban a hermeneutika és exegézis nem pusztán teológiai jelentőséggel bír. Az átpolitizált, fundamentalista bibliamagyarázat hatással van a környezetpolitikára és ezáltal, közvetve, kihat a természeti erőforrások felhasználására.

Tanulmányomban az Egyesült Államokban népszerű evangélikál (evangéliumi) diszpenzacionalizmus,¹ közelebbről a dominionizmus és a premillenarista elragadtatásban környezetpolitikai vonatkozásait tárgyalom. Előljáróban röviden áttekintem a biblia és környezetvédelem viszonyát értelmező fontosabb hermeneutikai megközelítéseket. Ezt követően összegzem a diszpenzacionalista olvasat hatását a környezetvédelmi kérdésekre, és rámutatok a fundamentalizmus, politikai konzervativizmus és klímaváltozás megítélése közötti összefüggésre. Végül kitérek a diszpenzacionalista-premillenarista nézetek hatására az Egyesült Államok környezetpolitikájára három republikánus adminisztráció idején.

¹ Az angol „evangelical” kifejezést magyar nyelvű hivatkozások alkalmadtán „evangéliumi”-val fordítanak, de az irányzat magyar képviselői az „evangélikál” jelzőt használják: ld. pl. az *Evangelikalizmus (Protestáns ortodoxia. Evangélikál csoport)* portált, <https://www.evangelikalcsoport.hu/> (hivatkozás: 2023. ápr. 27.). A diszpenzacionalizmus meghatározásáról később lesz szó.

Előzetes megfontolások a környezetvédelemmel kapcsolatos bibliai szövegek hermeneutikájáról

A bibliai szövegek álláspontja a teremtett világ értékével és fennmaradásával, az ember és a teremtett világ viszonyával kapcsolatban ambivalens. Egyrészt a teremtett világ jó, Isten gondoskodásának a tárgya, az ő bölcsességének és hatalmának bizonyítéka. Az ember a világ gondozója (Ter 2,15). Másrészt a bibliai szövegek az ember felsőbbrendűségét is legitimálhatják: Isten képviselőjeként az ember természetes környezete ura, akinek joga van a teremtett világot használni, fölötté uralkodni (Ter 1,26.28; 9,2-3). Meghatározó írásában Lynn T. White középkortörténész a kortárs ökológiai válságot éppen a Biblia antropocentrikus világnézetére vezette vissza.² White úgy értékelte, hogy a bibliai teremtéselbeszélés az istenképeség gondolatával alapozta meg azt a nézetet, miszerint az ember a világgal, a többi élőlényvel szemben felsőbbrendű, arra hivatott, hogy uralkodjon a teremtmények fölött, tehát tetszése szerint használhatja a természeti erőforrásokat, saját céljának megfelelően. White szerint az ökológiai válság mindaddig súlyosbodni fog, amíg el nem utasítjuk azt a keresztény axiómát, miszerint a természet létének egyetlen szerepe az ember szolgálata.³

A különböző hermeneutikai irányzatok válasza a bibliai szövegek és az ökológia álláspontja közötti feszültségre eltérő.⁴ A helyreállítás stratégiája azt képviseli, hogy a teremtés eredendő jósága megalapozza a környezet védelmét. A természetet kizsákmányoló és pusztító magatartásformák nem a bibliai szövegekből következnek, hanem azok téves értelmezéséből. Ezért a teremtésvédelem jegyében a szentírásmagyarázatnak le kell építenie a hamis interpretációkat, újra fel kell fedeznie a szöveg eredeti mondanivalóját, a biblia környezetbarát bölcsességét. E

² WHITE, LYNN TOWNSEND, *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, in *Science* 155 (1967), 1203–1207; magyar fordításban: WHITE, LYNN, *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*, in *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*, szerk. LÁNYI ANDRÁS – JÁVOR BENEDEK, L'Harmattan, Budapest 2005, 167–177.

³ White ezzel együtt az ökológiai válság megoldását nem a tudománytól és technológiától várta, amelyet szintén átjárt „a természettel szembeni ortodox keresztény arrogancia”, hanem attól a vallásos magatartástól, amelyet az összes teremtmény egyenlőségét valló Szent Ferenc tanúsított (White, *Ökológiai válságunk*, 177).

⁴ HORRELL, DAVID G. – HUNT, CHERYL – SOUTHGATE, CHRISTOPHER, *Appeals to the Bible in Ecotheology and Environmental Ethics: A Typology of Hermeneutical Stances*, in *Studies in Christian Ethics* 21 (2008/2) 219–238; vö. ZAMFIR KORINNA, *Biblia és környezetvédelem. Hermeneutikai és biblikus-teológiai megközelítés*, in *Pannonhalmi Szemle* 4 (2009), 5–20.

megközelítés szerint a bibliai szövegek kifejezett környezet-etikai tanítással rendelkeznek. Nehézsége, hogy apologetikus jellegénél fogva eltekint a szövegek kritikus értelmezésétől.⁵

A bibliai szövegnek való ellenállás hermeneutikája ezzel szemben úgy értékeli, hogy egyes bibliai szövegek ténylegesen megalapozzák a környezetellenes magatartást, a természet pusztítását, antropocentrizmusukkal, vagy amiatt, hogy a világot pusztulásra ítéltnek és feláldozhatónak tekintik. Az értelmezőnek ezért az ökológiai elköteleződés jegyében etikai ellenállást kell tanúsítania, és el kell utasítania az ilyen szövegek romboló hatását. Ezt képviseli például az Earth Bible projekt, amely az ökológiai igazságosság hat elve alapján ítéli meg a bibliai szövegek elfogadhatóságát.⁶

E megközelítés szöges ellentéte és témánk szempontjából figyelemre méltó az ellenállás az ökológiának, amely a Bibliához való hűség nevében elutasítja az ökológia bibliaellenesnek ítélt törekvéseit. A szó szerint értelmezett Biblia az igazság kizárólagos forrása, amely vitathatatlan tekintéllyel rendelkezik a természetet, világot, tudományos kérdéseket illetően is. Az irányzat különösen az Egyesült Államokban, evangélikál, apokaliptikus körökben rendkívül befolyásos, de már Európában is terjed. A fundamentalista bibliaolvasat, amint látni fogjuk, a természeti források kimerítését is legitimálja és a teremtésvédelmet értelmetlennek tartja.⁷

E rövid hermeneutikai bevezető azt mutatja, hogy a bibliát nem lehet reflektálatlanul olvasni a teremtésvédelem idézet-tárházként, vagy a természetes közeg kihasználását igazoló forrásként. Megfontolt, kritikus hermeneutikára van szükség, amely számol a bibliai szövegek sajátos kulturális háttérével, illetve a problémás nézetekkel. Egy átgondolt

⁵ HORRELL – HUNT – SOUTHGATE, *Appeals*, 221-225.

⁶ HORRELL – HUNT – SOUTHGATE, *Appeals*, 225-228; CONRADIE, ERNEST, *Towards an Ecological Biblical Hermeneutics: A Review Essay on the Earth Bible Project*, in *Scriptura* 85 (2004), 123-135. Alapvető elvei: a világegyetem és minden része önmagában értékes; a létezők össze vannak kapcsolva és kölcsönösen függenek egymástól; a Föld szubjektum, amely képes felemelni a hangját; a világegyetem és annak minden alkotóeleme céllal rendelkezik egy dinamikus kozmikus terv keretében; a kölcsönös gondoskodás és partneri viszony elve értelmében a Föld felelős gondviselőinek inkább partnerként, mint uralkodóként kell cselekedniük a kiegyensúlyozott és sokszínű Föld-közösség fenntartása érdekében; a Föld és alkotóelemei ellenállnak az ember pusztító tevékenységének az igazságosságért folytatott harcban (CONRADIE, *Towards an Ecological Biblical Hermeneutics*, 128; HORRELL et al., *Appeals*, 226.

⁷ HORRELL – HUNT – SOUTHGATE, *Appeals*, 228-231.

hermeneutikai stratégia kiemelheti, hogy a teremtett világ bizonyos értelemben részesül a Teremtő szentségéből, hogy Isten felelősséggel ruházta fel az embert és rábízta a világ megszentelését, a szentírásmagyarázat pedig olyan jövőképet alapolhat meg, amely a bibliai szövegeket nem a kíváncsiságot kielégítő jövendölésként olvassa, hanem ígéretként értelmezi.⁸ A környezettudatos hermeneutika fontos feladata továbbá az emberkép, az ember és a természet, az ember és más élőlények viszonyának újragondolása.⁹

A következőkben kitérek a diszpenzacionalizmus fundamentalista bibliaértelmezésére és annak környezetvédelmi vonatkozásaira.

Fundamentalista bibliamagyarázat, klímaváltozás, teremtésvédelem

A diszpenzációs-premillenarista teológia és a környezetvédelem kérdése

A diszpenzációs teológia (diszpenzacionalizmus vagy korszakos teológia) a 19. század végén kialakuló újprotestáns irányzat, amely azt képviseli, hogy örök tervében Isten jól elkülöníthető korszakokat állapított meg. A diszpenzációk Isten üdvösségtervének korszakai, az ő terve megvalósulásának sajátos üdvökonómiai szakaszai. Ezekben Isten kinyilatkoztatja akarata valamilyen sajátos vonatkozását, és próbára teszi a felelősséggel felruházott ember hűségét. Minden egyes korszakban (diszpenzációban) a próbatétel során az ember elbukik. Isten ítéletet tart, újabb kinyilatkoztatást ad, amivel üdvösségterve új korszaka kezdődik.¹⁰

A „diszpenzáció” fogalom (ang. dispensation) az Ef 1,10 és 3,2-ben szereplő οἰκονομία King James Version szerinti angol fordítására ala-

⁸ CONRADIE, ERNEST, *What on Earth is an Ecological Hermeneutics? Some Broad Parameters*, in *Ecological Hermeneutics: Biblical, Historical and Theological Perspectives*, szerk. HORRELL, DAVID G. – HUNT, CHERRYLL – SOUTHGATE, CHRISTOPHER – STAVRAKOPOULOU, FRANCESCA, T & T Clark, London 2010, 295–313 (305–307).

⁹ MARI JOERSTAD például a világ, a természet perszonalisztikus-megszemélyesülő karakterét emeli ki a Héber Biblia szövegei tükrében, az embert pedig nem sajátos volta, különállása szempontjából, hanem a teremtett világ nagy családja tagjaként látja (*The Hebrew Bible and Environmental Ethics: Humans, NonHumans, and the Living Landscape*, Cambridge University Press, Cambridge 2019).

¹⁰ TROLLINGER, WILLIAM V., *Protestantism and Fundamentalism*, in *The Blackwell Companion to Protestantism* (Blackwell Companions to Religion), szerk. McGRATH, ALISTER E. – MARKS, DARREN C., Malden, MA, Wiley-Blackwell 2004, 344–356 (345–346); RYRIE, CHARLES C., *Dispensationalism*, Moody Publishers, Chicago, IL 2007 (bővített, revide-

poz. Az Ef 1,10 az idők teljessége oikonomiájáról, üdvrendjéről beszél (οικονομία τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν). Az Ef 3,2 szerint az apostolnak adatott az Isten kegyelme sáfársága vagy szolgálata (οικονομία τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ).¹¹ A diszpenzacionalisták korszakok megkülönböztetését, elrendelését látják az Ef 3,11-ben is (κατὰ πρόθεσιν τῶν αἰώνων). Bár a korszakok elkülönítése a bibliai gondolkodástól nem idegen, e szakaszok értelmezése erőltetett és problémás. Az Ef 3,11 Isten örök rendeléséről szól, nem arról, hogy Isten korszakokat állapított meg.¹² A diszpenzációk fogalma továbbá az οικονομία egy adott angol nyelvű bibliafordítására épít.

A diszpenzációk vagy korszakok száma három és hét között mozog. A hetes felosztás szerint ezek az ártatlanság vagy Ádám kora (a bűnbeesés előtt), a lelkiismeret korszaka (az özönvízig), az emberi kormányzás vagy Noé-féle törvény korszaka (a bábéli szétszórátásig), az ígéretek vagy pátriárkák kora Ábrahámától Mózesig, a Törvény kora (Mózesőtől Jézus keresztfeszítéséig (vagy Izrael szétszóródásáig Kr. u. 70-ben), a

ált, elektronikus kiadás); vö. *Isten célja és terve a történelemben, A korszakos vagy diszpenzációs teológia rendszere 2.* (minden bizonnyal egy angol nyelvű írás fordítása, a szerző megjelölése nélkül), <https://bibliatinitas.org/4-a-korszakos-vagy-diszpenzacios-teologia-rendszere-2/>, 2019 (hivatkozás: 2023. ápr. 27). Az irányzatot a brit John Nelson Darby alapozta meg a 19. század végén, rendszerezésében és Egyesült Államokbeli népszerűsítésében pedig Cyrus Scofield műve, a *Reference Bible* (1909) játszott nagy szerepet.

¹¹ A diszpenzacionalizmus az Efezusi levélben az οικονομία-t Isten kegyelme korszakaként értelmezi az ő üdvösségterve keretében. Ez azonban problémás, mivel a levél két különböző, noha összefüggő értelemben használja a fogalmat, Isten üdvösségtervére (1,10), ill. az apostol megbízására annak szolgálatában (3,2). DONELSON, LEWIS R., *Colossians, Ephesians, First and Second Timothy, and Titus*, Westminster John Knox, Louisville, KY 1996, 81.

¹² A τῶν αἰώνων (Ef 3,9.11) korszakokra vonatkoztatása az összefüggésben alaptalan. Itt arról olvasunk, hogy Isten öröktől, örök időktől elrejtette a Krisztusban beteljesedő megváltás misztériumát, és ennek feltárása az apostolnak adatott meg (3,2.9). Ezt rendelte el Isten örök időktől / öröktől fogva Krisztusban (3,11, κατὰ πρόθεσιν τῶν αἰώνων). Az αἰών jelenthet korszakot, hosszú időszakot, de többes számú formája nem egyedi, sajátos vonásokkal rendelkező, azonos séma szerint szerveződő korszakokat jelöl, hanem örök időket, örökkévalóságot (vö. LSJ, s.v. αἰών; BDAG, s.v. αἰών). Az örökkévalóságra használt fogalmakról a LXX-ban és az Újszövetségben: RAMELLI, ILARIA –KONSTAN, DAVID, *Terms for Eternity: Aiōnios and Aīdios in Classical and Christian Texts*, Gorgias Press, Piscataway, NJ 2007, 37–70. Az angol nyelvű bibliafordítások is értelemszerűen fordítják az Ef 3,11-et (eternal purpose, all eternity). A magyar fordításokban „örök terv” (STL), „örök végzés” (KNB, RUF), „örök szándék” (UKB).

kegyelem vagy az egyház kora Jézus halálától az elragadtatásig (vö. 1 Tessz 4,16-17), és Krisztus ezeréves uralma a földön (Jel 20,1-6).

A diszpenzacionalizmus a biblia szigorúan vett tévedhetetlenségét és szó szerinti magyarázatát képviseli.¹³ Ez jelentősen befolyásolja a környezetvédelemmel kapcsolatos álláspontot, különösen a Genézis, a prófétái és az apokaliptikus szövegek értelmezése révén. Ezek alapozzák meg a dominionizmust, a premillenarizmust és az elragadtatást.

A dominionizmus

A dominionizmus (ang. dominionism) a Ter 1,26.28 és 9,2-3 szó szerinti olvasatára alapozó radikálisan antropocentrikus nézet, amely az ember teremtett világgal szembeni felsőbbrendűségét, a természet feletti szuverén és korlátlan uralmát képviseli. Az ember Istentől megkapta az uralom jogát. Azt a bűnbeeséssel elveszítette ugyan, de az újjászületett keresztények visszaszerezhetik. Ebből következően a dominionizmus azt állítja, hogy az ember tetszése szerint kiaknázhathja a világ forrásait. Tágabb értelemben, a rekonstruktivista fundamentalizmus olvasatában a keresztény uralmat ki kell terjeszteni a közéletre, a szekuláris intézményekre, egyfajta teonikus társadalmi-politikai berendezés keretében.¹⁴

Eszkatologikus-apokaliptikus nézetek

A diszpenzacionalizmus fontos vonása a premillenarizmus,¹⁵ amely a Jel 19–20, Ez 38–39 és az 1 Tessz 4,16-17 sajátos szintézisére, illetve szó szerinti olvasatára épül. Míg a történelmi egyházak a Jelenések könyve utolsó fejezeteiben leírt eseményeket többnyire amillenálisan, szimbolikusan értelmezik, illetve nem gondolják azt, hogy Krisztus második eljövetele küszöbön van, a diszpenzációs olvasat Krisztusnak a közeljövőben elkezdődő ezeréves földi uralmával számol, amelyet megelőz a nagy nyomorúság / nagy megpróbáltatás (Great Tribulation). A nagy nyomorúságnak nevezett hét éves időszakot rettenetes csapások, termé-

¹³ TROLLINGER, *Protestantism*, 345.

¹⁴ MALTBY, PAUL, *Fundamentalist Dominion, Postmodern Ecology*, in *Ethics and the Environment* 13 (2008/2) 119–141; TURNER, JAMES MORTON – ISENBERG, ANDREW C., *The Republican Reversal: Conservatives and the Environment from Nixon to Trump*, Harvard University Press, Cambridge, MA / London 2018, 187–188.

¹⁵ AMMERMAN, NANCY T., *North American Protestant Fundamentalism*, in *Fundamentalisms Observed*, szerk. MARTY, MARTIN E. – R. APPLEBY, SCOTT, University of Chicago Press, Chicago ²1994, 1-65 (6-7).

szeti katasztrófák és háborús események sora fémmjelzi; ezekben Isten haragja nyilvánul meg a hitehagyás miatt. Krisztus azonban ezt megelőzően eljön a választottakért, elragadja és felemeli őket az égbe (ez az elragadtatás, pretribulation rapture; vö. 1 Tessz 4,16-17), és így megóvja őket a nagy megpróbáltatástól. A nagy nyomorúság ideje alatt az Antikrisztus uralkodik a földön, totalitárius rendszert, új globális világrendet vezet be. A földön maradottak sok szenvedésen mennek keresztül és elpusztulnak. A nagy nyomorúságot követi a parúzia, Krisztus ezeréves földi uralma, Jeruzsálem központtal, az Antikrisztus legyőzése, az utolsó ítélet, és a végső győzelem a sátán fölött.

Az elgondolás egyik forrása az Ezékiel 38, amely szerint az észak felől érkező Góg, Magóg uralkodója, Mesek és Tubál főfejedelme, más népekkel együtt támadást indít Izrael ellen. A háborút természeti katasztrófák kísérik (földrengés, jégeső, tüzes kénköves eső, az élő világ pusztulása, 38,19-22). A támadást azonban Isten visszaveri, a támadókat megbünteti és megmenti Izraelt. A végidőbeli nagy megpróbáltatás befolyásos politikai olvasata értelmében¹⁶ Góg, Mesek főfejedelme Oroszországra utal,¹⁷ amely a végidőkben szövetkezni fog Iránnal és Irakkal és támadást indít Izrael ellen, Tubál pedig Törökország.

E politikai interpretációkat és az elragadtatás hitét befolyásos amerikai televíziós igehirdetők terjesztik több *étvezede* (Robert Jeffress, David Jeremiah, a néhai Pat Robertson). Az elgondolást rendkívül népszerűvé tette a *Left Behind*, Tim LaHaye baptista lelkész¹⁸ és Jerry B. Jenkins író 16 kötetes bestsellere (1995–2007) és annak filmes változatai.¹⁹ A regénysorozat a parúziát megelőző nagy megpróbáltatás eseményeit mutatja be, amelyek során emberek (amint kiderül, a kiválasztottak) eltűnnek, a Földön maradottakat viszont kegyetlen szenvedések érik. A regények a keresztény hit nevében üdvözlik az Istennek tulajdonított erőszakot, vérengzést, emberek tömegeinek az elpusztítását.²⁰ Újabbán a politikai

¹⁶ HARDING, SUSAN, *Imagining the Last Days: The Politics of Apocalyptic Language, in Accounting for Fundamentalisms: The Dynamic Character The Dynamic Character of Movements*, szerk. MARTY, MARTIN E. – R. APPLEBY, SCOTT, University of Chicago Press, Chicago 1994, 57-78 (a kilencvenes évekről); TROLLINGER, *Protestantism*, 346.

¹⁷ Góg, Mesek főfejedelme a héberben נשיא ראש ממשלה, a LXX-ban Πως Μοοσος.

¹⁸ Tim LaHaye baptista evangélikál lelkész Jerry B. Jenkinsszel, a *Left Behind* társszerzőjével lett rendkívül népszerű. A *Left Behind* (1995–2007) több kötete 65 millió példányban kelt el (2016). LaHaye szélsőségesen konzervatív, az Illuminati-összeesküvés híve és nyíltan katolikusellenes volt.

¹⁹ MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 120–121.

²⁰ JONES, JAMES W., *Eternal Warfare: Violence on the Mind of American Apocalyptic*

diszpenzacionalizmus egyes képviselői az Ukrajna elleni háborút is a végidők előjelének, Putyint pedig Isten eszközeként tekintik, aki állítólag Isten végidőbeli terve kibontakozásában játszik szerepet.²¹

A diszpenzacionalista olvasat és a környezetvédelem

A fundamentalista, szó szerinti bibliamagyarázat vallásilag legitimálja a környezetvédelemellenes magatartást. A Teremtés könyvéből levezetett dominionizmus némely radikális képviselője szerint az isteni parancs felszólítás arra, hogy az ember leigázza, akár meg is erőszakolja a földet Isten, illetve Krisztus nevében.²² A vízözöntörténetet lezáró, a szivárvány jeléhez kapcsolódó isteni ígéletben (Ter 9,11) az irányzat hirdetői biztosítékot látnak arra is, hogy nem kell tartani a globális felmelegedéstől, az azzal járó, a földet esetleg elborító óceánszint emelkedéstől.²³

Az eszkatologikus-apokaliptikus szövegek szó szerinti olvasatában a természet nem rendelkezik sajátos értékkel. A világ pusztán az üdvösség természetfeletti drámájának színtere. A diszpenzacionalizmus nem számol a teremtett világ megújulásával. A választottak az elragadtatással menekülnek meg a világot elpusztító nagy megpróbáltatásból. A kozmikus katasztrófaként elgondolt világvége elkerülhetetlen. Az azt megelőző természeti csapások Isten tervének a részét képezik, az elragadtatás, Krisztus második eljövetele és a végidőbeli összecsapás előjelei, ezért azokat üdvözölni kell. Mindezeket figyelembe véve a teremtésvédelem értelmetlen. A természeti katasztrófák megelőzése egyenesen istenellenes, mert feltartóztatja az isteni terv kibontakozását.²⁴

E nézetek befolyásos terjesztői fundamentalista prédikátorok, írók és teológusok, akik vallásilag, politikailag és áltudományos érveléssel

Christianity, in The Fundamentalist Mindset: Psychological Perspectives on Religion, Violence, and History, szerk. STROZIER, CHARLES B. – TERMAN, DAVID M. – JONES, JAMES W. – BOYD, KATHERINE A., Oxford University Press, Oxford 2010, 91–103 (97–103)

²¹ Ld. Rodney Kennedy kritikusa elemzését: *Let's be Clear: Putin's Invasion of Ukraine is Not About the Rapture and Russia in Biblical Prophecy*, in *Baptist News Global* (2022. március 2.; hivatkozás: 2023. április 27.)

²² MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 119–120.

²³ Robert Jeffress szerint a szivárvány Isten ígérete arra, hogy a sarki jégtakaró nem fog elolvadni és nem fogja újra elárasztani a földet (JENSEN, K THOR, Evangelical Pastor to Greta Thunberg: Don't Worry, God Promised Not to Flood Earth Again, in *Newsweek* (2019. szeptember 25.), <https://www.newsweek.com/robert-jeffress-greta-thunberg-rainbow-flood-climate-1461326>, hivatkozás: 2023. ápr. 27.

²⁴ HORRELL – HUNT – SOUTHGATE, *Appeals*, 228-231; MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 120–121.

hiteltelenítik a környezetvédelmet. A környezetvédő mozgalmat a radikális baloldal összeesküvéséként mutatják be. A környezetvédőket a természetet imádó ökopogányoknak nevezik. Teológiai érvekre hivatkozva, – Isten végtelen hatalmát és bőkezűségét, bölcs tervezését, az éghajlat Isten-adta önszabályozó képességét, az ember Istentől kapott találékonyságát, az isteni gondviselésbe vetett bizalmat hangsúlyozva –, kétségbe vonják a természeti források végességét és az emberi tevékenység szerepét az éghajlatváltozásban. Másrészt a tudományosság látszatát keltve álszakértők bevonásával próbálnak kételyt támasztani a klímaváltozással kapcsolatban, a tudományos közösség álláspontjával szemben.²⁵

A fundamentalizmus, politikai konzervativizmus és klímaváltozás kérdése

Szociológiai felmérések szerint az Egyesült Államokban a klímaváltozás megítélését (a klímaváltozás ténye, emberi oka és következményei súlyossága elfogadását), leginkább két tényező határozza meg, – a politikai hovatartozás és ideológiai alapállás, illetve a vallási szemlélet. A republikánusok, általában a politikai tekintetben konzervatívak,²⁶ főként a Tea Party irányzat²⁷ támogatói jóval nagyobb arányban kételkednek a globá-

²⁵ MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 121–123, Pat Robertson prédikátor, E. Calvin Beisner fundamentalista-dominionista elveket valló teológus, és Larry Burkett író, Mark Beliles és Stephen McDowell (az *America's Providential History* c. fundamentalista tankönyv) nézeteit részletezve; TURNER –ISENBERG, *The Republican Reversal*, 187, 193.

²⁶ A politikai konzervativizmus elsősorban a piacgazdaság szabadságát és a kormányzati beavatkozás visszaszorítását szorgalmazza. A környezetvédelmet főleg azért utasítja el, mert ezzel a kormány korlátozásokat vezet be a piaccal és az üzleti élettel kapcsolatban. PEIFER, JARED L. – KHALSA, SIMRANJIT – HOWARD ECKLUND, ELAINE, *Political Conservatism, Religion, and Environmental Consumption in the United States*, in *Environmental Politics* 25 (2016/4) 661–689, DOI:10.1080/09644016.2016.1159604 (663–664).

²⁷ A Tea Party libertariánus politikai mozgalom, amely konzervatív, jóléti állam-ellenes pénzügyi politikákat szorgalmaz (az állam minimális beavatkozását gazdasági, pénzügyi és szociális / jóléti kérdésekben, adócsökkentést a cégek számára, az államadósság és a szövetségi kormány deficitjének csökkentését). Ellenezte Obama elnök egészségbiztosítási törvényét, valamint gazdaságélénkítési törvényét, amely ösztönző csomaggal kívánta ellensúlyozni a 2007–2008-as pénzügyi válság következményeit, akárcsak a lakástulajdonosok megfizethetőségi és stabilitási terve. Nagyszabású rendezvényeik, adománygyűjtési kampányaik révén és politikai akcióbizottságok támogatásával jelentős hatást gyakoroltak az amerikai választásokra.

lis felmelegedés tényében, annak emberi okában, és kevésbé aggodnak annak hatásai miatt, mint a demokraták, illetve a progresszívek. Ami a vallási tényezőt illeti, a klímaváltozás értékelését nem egyszerűen a felekezeti hovatartozás határozza meg, hanem a vallási nézetek jellege. A fundamentalista evangélikások lényegesen nagyobb arányban kételkednek a globális felmelegedésben, vagy azt nem az emberi tevékenységnek, hanem természeti okoknak tulajdonítják és kétségbe vonják következményei súlyosságát. Érdekes módon, a mélyen vallásos személyek jobban elfogadják a globális felmelegedés tényét és antropogén okát, illetve jobban aggodnak következményei miatt.²⁸

A Pew Research Center 2022. november 17-i jelentése megerősíti a végidőkkel kapcsolatos vallási nézetek és a klímaváltozással szembeni attitűdök közötti összefüggést.²⁹ Az amerikaiak 39%-a, a keresztények közel fele (47%), ezen belül a történelmi fekete protestáns felekezetekhez tartozók 76%-a, az evangélikások 63%-a, az intenzíven vallásgyakorlók kétharmada gondolja úgy, hogy az idők végén élünk. A megkérdezettek 14%-a vall premillennialis nézeteket (negyede egyetért azzal, hogy az idők végén élünk, de nem képvisel premillennialis nézőpontot). Ezzel

Rendszerint republikánus, gyakran szélsőséges nézeteket valló jelölteket támogattak. Tagjai főként evangélikások. TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 185–188; PAÁR ÁDÁM, Az „amerikai szocializmus” ellensége – az amerikai jóléti állam és a Tea Party mozgalom, *Kül-Világ (A nemzetközi kapcsolatok folyóirata)* 10.3-4 (2013); *Tea Party Movement*, Wikipedia, bőséges irodalommal (hivatkozás: 2023. ápr. 27).

²⁸ SHAO, WANYUN, *Weather, Climate, Politics, or God? Determinants of American Public Opinions Toward Global Warming*, in *Environmental Politics* 26 (2016/1) 71–96, DOI :10.1080/09644016.2016.1223190; PEIFER et al., *Political Conservatism*, 665–667 (főleg a diszpenzacionalizmust és dominionizmust vallók, azok, akik szerint Isten beavatkozik az evilági ügyekbe, hatalma van befolyásolni a klímát is, ezért az ember felelőssége kisebb, ill. azok, akik kételkednek a jelen világ megújítása lehetőségében, vö. ALPER, BECKA A., *How Religion Intersects With Americans’ Views on the Environment. Report*, Pew Research Center, 2022. november 17., <https://www.pewresearch.org/religion/2022/11/17/how-religion-intersects-with-americans-views-on-the-environment/> (Az adatfelvétel 2022. április 11–17. között történt. Letöltve 2023. ápr. 27.). Az evangélikások kételkednek a leginkább a klímaváltozásban, az ember szerepében, ill. a következmények súlyosságában, ők vélik leginkább, hogy ennél jóval nagyobb problémák is vannak, ill. Isten majd gondoskodik, ők tartanak a leginkább a környezetvédelmi szabályozásokkal járó egyéni szabadságjog vesztéstől. E mutatók még rosszabbak a republikánus szavazótáborban. A klímaváltozás elvetése nagyobb mértékben függ a politikai nézetektől, ill. szimpátiáktól, mint a felekezeti hovatartozástól.

²⁹ ALPER, *How Religion Intersects* (uo.). Ld. még MILLER, ERIC C., *The Gospel of Climate Change Skepticism, Religion & Politics* (2020. március 10.), <https://religionandpolitics.org/2020/03/10/the-gospel-of-climate-change-skepticism/> (letöltve 2023. ápr. 27.).

szemben a katolikusok, a hagyományos protestáns felekezetűek, a nem keresztény vallások hívei és a felekezetnélküli amerikaiak többsége nem gondolja, hogy a világ vége közel van. (A parúziát közelre várók aránya valamivel alacsonyabb a 2010-es adatokhoz képest, az evangélikálok aránya viszont nőni látszik.³⁰)

Egyértelmű összefüggés állapítható meg az eszkatologikus nézetek és a klímaváltozás miatti aggodás mértéke között. Akik úgy értékelik, hogy a világ vége közeli, kevésbé tartják súlyos problémának a klímaváltozást (51% tekinti azt számottevő problémának; ezzel szemben 62%-a azoknak, akik nem tartanak a világ közeli végétől, aggodik a klímaváltozás miatt). A jelenség a premillenniális nézeteket vallókat foglalkoztatja legkevésbé (40%).

A hozzáállás az értékrenddel is összefügg: azok, akik készek életstílusukat megváltoztatni és áldozatot hozni a következő nemzedékek érdekében nagyobb százalékban tartják súlyos problémának a klímaváltozást, mint azok, akik a jelenben akarnak a legkényelmesebben élni, anélkül, hogy a jövővel törődnének.³¹

Ami az ember és teremtett világ közötti viszony értelmezését illeti, a közvéleménykutatás két álláspontot próbált beazonosítani, a dominionizmust („Isten *jogot adott* az embernek arra, hogy használja a Földet, beleértve a növényeket és az állatokat, az emberiség javára”), illetve a sáfárság-modellt („az ember *kötelessége* a teremtett világ *gondját viselni*”). Az amerikaiak több mint fele (54%) (a vallásos felnőttek kétharmada) azonosul valamilyen szinten a dominionizmussal. Ezt leginkább az evangélikálok (80%) és a fekete protestáns felekezetekhez tartozók (79%) vallják (a katolikusok 60%-ához és a hagyományos protestáns egyházakhoz tartozók 59%-ához képest). A sáfárság-elgondolással az amerikaiak kétharmada, illetve a vallásosak 80%-a azonosul, a protestánsok nagyobb arányban (85%) mint a katolikusok (75%) vagy más vallások hívei (55%). A közvéleménykutatás kiértékelői azt találták ugyanakkor, hogy a megkérdezettek közel fele (48%), a vallásosak 61%-a nem tartja

³⁰ *Jesus Christ's Return to Earth* (2010. július 14.; adatfelvétel 2010. április 21-26.), <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2010/07/14/jesus-christs-return-to-earth/> (hivatkozás 2023. ápr. 27.). 2010-ben az amerikaiak 41%-a (23% biztosan, 18% valószínűleg), a fehér evangélikálok 58%-a vallotta, hogy Jézus még 2050 előtt visszatér.

³¹ Azon amerikaiak aránya, akik készek áldozatot hozni a jövő nemzedékeikért alacsonyabb az evangélikálok, ill. a hagyományos protestánsok között (52-52%; katolikusok között az arány 55%, a vallás nélküliek között 60%).

egymással ellentétesnek a két modellt (beleértve a történelmi fekete protestáns felekezetek 74%-át és az evangelikálok 72%-át).³²

Az eredményekből két közvetkeztetést lehet levonni. Egyrészt azok körében, akik a két kérdést vagylagosan értelmezik (uralkodás/használás *vagy* sáfárkodás), a világnézettel való összefüggés szembetűnő: a dominionizmust leginkább az evangelikálok vallják. Másrészt, érdekes módon, a vallásos amerikaiak jelentős aránya mindkét kijelentéssel azonosul, annak ellenére, hogy a két nézet elvben ellentétes. A meglepő adat valószínűleg azzal függ össze, hogy a dominionizmusra célzó kérdés mérsékelt álláspontot fejez ki: nem sugallja azt, hogy az ember a teremtett világ uraként tetszése szerint használhatja a természeti erőforrásokat. (Sokan azok közül, akik a klímaváltozást reális problémának tekintik és felelősséget éreznek a teremtett világért még gondolhatják úgy, hogy az ember élhet a természeti forrásokkal, anélkül, hogy ez a szó szoros értelmében vett dominionizmus lenne.)

Az mindenképpen szembetűnő, hogy háromnegyede azoknak, akik minimalizálják vagy tagadják a klímaváltozás jelentőségét, a dominionizmust képviseli (ez az arány 45% azok között, akik súlyos problémának ítélik meg a klímaváltozást). Dominionista álláspontot képvisel közel háromnegyede (73%) azoknak, akik tagadják a globális felmelegedést, illetve azok nagy többsége (68%) akik azt természetes okokra (nem emberi tevékenységre) vezetik vissza.

Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos kérdésekben az evangelikálok álláspontja nem egységes. A konzervatív, fundamentalista keresztények és körök azok, akik tagadják vagy minimalizálják a klímaváltozást, ellenzik a környezetvédelmi szabályozást, és jelentős politikai befolyással rendelkeznek. Vannak mérsékelt, környezettudatos evangelikálok is, akik a teremtésvédelmet fontosnak tartják (ilyen például az Evangelical Environmental Network nevű kezdeményezés), azonban ezek vallási és politikai befolyása alacsony.³³

³² 29%-a azoknak, akik szerint a Szentírásnak van mondanivalója a környezetről, a sáfárság-elgondolást és a környezetről való gondoskodást jelölte meg, és csak 3% azt, hogy a szent szövegek szerint Isten az embert a Föld, a teremtett világ urává tette.

³³ TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 87–89, 167, 175.

Világnézet, bibliaértelmezés és környezetpolitika

Az evanglikál keresztények az Egyesült Államok lakosságának negyedét / egyharmadát teszik ki.³⁴ A fehér evanglikálok nagy többsége a republikánus párttal azonosul, és gyakran vall rekonstrukcionista-teonomikus nézeteket. Politikai befolyásuk és a környezetpolitikára gyakorolt hatásuk értelemeszerűen a republikánus adminisztrációk alatt kimagasló.

A republikánus környezetpolitika és az evanglikál körök politikai befolyása tekintetében Ronald Reagan elnöksége fordulópontot jelentett. A Reagan-adminisztráció mozdította elő azt a szemléletváltást és környezetellenes politikát, amely George W. Bush elnöksége idején is érvényesült, majd a környezettudományt semmibe vevő, már a látszattal sem törődő, a környezetvédő szabályozásokat és intézményeket módszeresen leépítő Trump-korszakban érte el tetőpontját. A korábbi politikai konszenzussal szakítva, a Reagan-adminisztráció az éghajlatváltozással kapcsolatos aggodalmakat alaptalannak tűntette fel, módszeresen aláásta a környezetvédelemmel és klímaváltozással kapcsolatos tudományos kutatás eredményeit, a környezetvédelmi törekvésekkel szemben az olaj- és szénipar, a fakitermelők, az agráripár érdekeit részesítette előnyben, és a szabad piacgazdaság támogatásával párhuzamosan elindította a környezettel kapcsolatos deregularizációt. Elnökségével új korszak kezdődött, a republikánus konzervatív program kibontakozása az Isten-adta amerikai bőség látomása nevében, amelyet a természeti adottságok aggályok és korlátok nélküli felhasználása fémjelzett. E nagy látomásban az erőforrások felhasználása nemcsak gazdasági téma volt, hanem a szabadság és a hit kérdésévé vált.³⁵ A republikánus fordulattal a környezetvédelem tudományos, pártpolitikától független kérdése a kö-

³⁴ SMITH, GREGORY A., „About Three-in-Ten U.S. Adults Are Now Religiously Unaffiliated”, *Pew Research Center* 2021. december 14., hivatkozás: 2023. április 27., a lakosság 63%-a kereszténynek vallotta magát 2021-ben (75% tíz évvel korábban). Az amerikai felnőttek 40%-a protestáns, 21% katolikus. Az összlakosság mintegy 24%-a (a protestánsok 60%-a) evanglikálnak vallja magát. Ez 6%-kal kevesebb, mint 2007-ben. A Gallup 2021-es felmérése szerint a megkérdezettek 36%-a nevezte magát újjászületett evanglikálnak. <https://news.gallup.com/poll/1690/Religion.aspx> (hivatkozás: 2023. ápr. 27.).

³⁵ TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 6-8, 14, 50–56, 74 95 (a több evangéliuma, mely egybefonódik a keresztény hitből fakadó meggyőződéssel, hogy a nemzetnek Isten gondviselésében gyökerező nagy jövője van), 101, 194–195.

vetkező évtizedekben olyan vita tárgya lett, amely már nem a tudományos érveléséről, hanem az értékekről, a kultúráról és a vallásról szólt.³⁶

E (környezet)politikai változások egyik lényeges tényezője a fundamentalista evanglikál befolyás látványos növekedése és a minimális kormányzati beavatkozást szorgalmazó üzleti csoportok lobbija volt. A konzervatív evanglikálok döntő szerepet játszottak Reagan megválasztásában, majd az adminisztrációban. Társadalmi jelenlétük növekedéséhez jelentősen hozzájárult egy új műfaj, a televíziós evanglikálás is, amely a következő évtizedekben szerepet játszott a premillenarista nézetek, a konzervatív gazdasági szemlélet terjesztésében és a környezettel kapcsolatos aggodalmak minimalizálásában.³⁷

Az új gazdasági és környezetpolitikai szemlélet megvalósításában és a környezetvédelmi szabályozások leépítésében nagy szerepe volt az evanglikál James G. Watt belügyminiszternek (1981–1983), aki döntően hozzájárult az olaj-, szén-, és fakitermeléshez a védett területeken.³⁸ (A környezeti kérdések szabályozása, a védett területek megállapítása és gondozása a belügyminiszter hatáskörébe tartozik.) Korábbi politikusoktól eltérően Watt nyíltan vallási meggyőződése alapján járt el. Már kongresszusi meghallgatása alatt, arra a felvetésre, hogy a természeti erőforrásokat (olaj, tájképi erőforrások) nem kellene kimeríteni, hanem gondolni kellene a következő nemzedékekre is, Watt azt válaszolta: „Abszolút. Ez az a finom egyensúly, amellyel a belügyminiszternek bírnia kell, hogy a természeti erőforrások sáfára legyen a jelen és a jövő nemzedék számára egyaránt. Nem tudom, hány jövő generációra számíthatunk, mielőtt az Úr visszatér, bármi is legyen az, amit jól kell kezelünk, hogy a jövő generációk számára megmaradjanak a szükséges erőforrások.”³⁹ Bár a válasza elvben egyensúlyról és sáfárságról szól, egyértel-

³⁶ Uo. 201.

³⁷ Uo. 49, 64.

³⁸ Uo. 55–56 60–61, 64–67, 76.

³⁹ „Absolutely. That is the delicate balance the Secretary of the Interior must have, to be steward for the natural resources for this generation as well as future generations. I do not know how many future generations we can count on before the Lord returns, whatever it is we have to manage with a skill to have the resources needed for future generations.” *Briefing by the Secretary of the Interior: Oversight Hearing Before the Committee on Interior and Insular Affairs, House of Representatives, Ninety-seventh Congress, First Session, on Briefing by the Secretary of the Interior, Hearing Held in Washington, D.C., February 5, 1981 (Serial No. 97-1)*, U.S. Government Printing Office, 1981, 37; HORRELL *et al*, *Appeals*, 230–231 (csak a második mondat elejét idézik). A kérdező James H. Weaver oregoni demokrata kongresszusi képviselő.

műen kifejezést nyer a parúzia közeli várása, ami lényegében szükségtelessé tenné az erőforrások megőrzését. A meghallgatása jegyzőkönyve tanulságos. Az egyensúly ismételt hangsúlyozása ellenére az érvényben levő környezetvédelmi szabályozásokkal szemben a fejlesztést, a hatalmas erőforrások felhasználását szorgalmazza.⁴⁰

George W. Bush környezetpolitikáját a fosszilis tüzelőanyagipar lobbija, fundamentalista konzervatív politikusok és dominionizmust valló lelkészek befolyásolták. Bush azt képviselte, hogy a globális felmelegedés, illetve az emberi tevékenység szerepe annak előidézésében nincs megfelelően megalapozva tudományosan, politikai döntései pedig a környezetvédelem deregularizációját mozdították elő.⁴¹ Hivatalba lépése után ellenezte az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére irányuló Kiotói Protokoll ratifikálását.⁴² A megtévesztő nevet viselő, egészséges erdők helyreállításáról szóló törvénnyel (2003), amelyet a 2002-es pusztító erdőtüzek után kezdeményezett, lehetővé tette a fakitermelést a védett nemzeti erdők területén, a környezeti hatásvizsgálati eljárásból való kizárások bővítésével. A Tiszta Ég törvény (az 1970-es Tiszta Levegő törvény átdolgozása, 2002) elvben csökkentette volna több szennyező gáz kibocsátását, de valójában enyhítette a szennyezés korábbi szabályozását.⁴³

⁴⁰ Sürgeti a nemzet hatalmas energiaforrásoknak a környezettudatos, értelmes felhasználását; ezzel elkerülhető egy olyan válság, amely arra kényszerítené a szövetségi kormányt, hogy gyorsított eljárással fejlessze a szén, uránium, olaj és gáz kitermelést. Aggódo nyugati amerikaiként ésszerű, józan egyensúlyt szeretne a fejlesztés és a természeti erőforrások, a természetes környezet megóvása között, mivel a fejlesztést a nemzet maga kívánja. Természetvédelmi megfontolásokra hivatkozva nehezményezi a megújuló energiát termelő rendszereket Puerto Rico-ban, a szigetnek törekvéséget hangsúlyozva (*Briefing*, 5, 15-16). Watt az okos használat („Wise Use”) evangélikál elgondolást képviselte. Más, ténylegesen környezettudatos evangélikál csoportokkal szemben (mint az Evangelical Environmental Network), nem a teremtés-nyelvezetet használta, hanem forrásokról beszélt. Ld. MAIER, HARRY O., *Green Millennialism: American Evangelicals, Environmentalism and the Book of Revelation*, in *Ecological Hermeneutics: Biblical, Historical and Theological Perspectives*, szerk. HORRELL, DAVID G. – HUNT, CHERRYLL – SOUTHGATE, CHRISTOPHER – STAVRAKOPOULOU, FRANCESCA, T & T Clark, London 2010, 246-265 (258).

⁴¹ TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 168–174; MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 125–127.

⁴² Az AEÁ 1998-ban aláírta, a Clinton-adminisztráció támogatásával, de a kongresszusban nem volt meg a szükséges kétharmados támogatás a ratifikálásához. TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 166–169.

⁴³ Uo. 122–125.

Bush elnöksége idején a vallási szempontok, illetve az evanglikál egyházak befolyása jelentős volt.⁴⁴ A dominionizmus egyik hangadója, James Dobson lelkész, író jelentősen hozzájárult Bush Ohio és Florida állambeli választási győzelméhez, majd a kétes környezetpolitikájáról ismert Gale Norton belügyminiszterrel állt kapcsolatban, és döntéseit befolyásolta.⁴⁵

A gazdasági érdekek, a vallási befolyás és a környezetellenes politika összefonódását jól mutatja, hogy az EXXON olajvállalat finanszírozta a környezetvédelmi kutatási programokat folytató, valójában a klímaváltozást tagadó Acton Intézetet a Vallás és a Szabadság Tanulmányozására (Acton Institute for the Study of Religion and Liberty, Grand Rapids). Egyébként figyelemre méltó, hogy a közelmúltban nyilvánosságra kerülő adatok szerint az Exxon saját kutatásai alapján már a hetvenes évek vége óta tudta, és meglehetősen pontosan felmérte azt, hogy a fosszilis tüzelőanyag égése milyen mértékben járul hozzá a globális felmelegedéshez, és hogy ennek 2050 előtt drámai környezeti hatásai lesznek. Ezzel szemben a vállalat közleményei ismételten kétséget ébresztettek az éghajlatváltozás tényével és az emberi tevékenység szerepével szemben.⁴⁶

Szintén az EXXON finanszírozott olyan fundamentalista dominionista politikust, mint James Inhofe, Oklahoma állam volt szenátora, aki a globális felmelegedést az amerikai nép ellen irányuló hatalmas átverésnek és az ENSZ összeesküvésének, a Környezetvédelmi Ügynökséget pedig Gestaponak nevezte, és a karbonkibocsátás-adózást ellenző lobbihangadója volt. Inhofe, a republikánus párt lehangosabb klímaváltozás

⁴⁴ SMITH, GARY SCOTT, *Faith and the Presidency From George Washington to George W. Bush*, Oxford University Press, Oxford 2006, 365–414.

⁴⁵ MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 124–125; MARSDEN, LEE, *For God's Sake. The Christian Right and US Foreign Policy*, Zed Books, New York 2008, 150–155; CROWLEY, MICHAEL – DOBSON, JAMES, *The Religious Right's New Kingmaker*, in *MSN Slate* (2004. nov. 12.), <http://slate.msn.com/id/2109621/>; KENDALL, DOUG, *Gale Norton is No James Watt; She's Even Worse*, in *Los Angeles Times* (2001. jan. 9., hivatkozás: 2023. ápr. 27.). Norton a Reagan-adminisztráció idején James Watt belügyminiszter kabinetjében dolgozott. Belügyminiszterként az olajipar érdekeit képviselte.

⁴⁶ SUPRAN. G. – RAHMSTORF. S. – ORESKES. N., *Assessing ExxonMobil's Global Warming Projections*, in *Science* 379 (2023/6628), DOI: 10.1126/science.abk0063, hivatkozás: 2023. ápr. 27. Hasonló következtetésekre jutott az amerikai olaj- és gázipar legnagyobb kereskedelmi szövetsége az ötvenes években, a szénipar a hatvanas években, akárcsak az elektromos közművek és a nagy autógyárak a hetvenes években.

tagadója, Bush és Trump elnöksége idején is a Szenátus Környezetvédelmi Bizottsága elnöke volt.⁴⁷

A Bush-korszak idején, a környezetvédelmi törekvéseket és aggodalmakat hatásosan visszaszorította az a stratégia, amelyet Frank Luntz közvéleménykutató, közvéleményformáló dolgozott ki Bush elnök és a republikánus jelöltek számára (2002). Luntz olyan megközelítést javasolt, amellyel ellensúlyozni lehetett a klímakutatás következtetéseit és a környezettudatos szavazók aggodalmait. E stratégia lényege a gazdasági és tudományos szempontok mellőzése, a környezetromboló tevékenység gazdasági árának elhallgatása, semleges, kevésbé aggasztó kifejezések használata (globális felmelegedés helyett klímaváltozás), kétely támasztása a klímakutatás következtetéseivel szemben, és a környezetpolitikák ellenében olyan konzervatív értékek hangsúlyozása, mint a források bősége, a szabadpiac és a szabadság, a kormányzati megszorító intézkedésekkel szemben a privát szféra innovációs és fejlődéspotenciálja kiaknázása, és az amerikai excepcionalizmus.⁴⁸ E stratégia mindmáig meghatározó republikánus, illetve konzervatív körökben.

Donald Trump környezetvédelem-ellenes politikája republikánus elődei törekvéseit is felülmúlta.⁴⁹ Diskurzusa részben ugyanazokat a konzervatív gazdaságpolitikai hívószavakat vette át – a nemzet fejlődését megalapozó erőforrások bősége, a privátszférában rejlő innovációs és fejlődéspotenciál, a megszorító intézkedések bénító hatása a növekedésre. Ugyanakkor ezeket megtette populista gazdaságpolitikai szempontokkal: a költséges környezetvédelem az amerikaiakat megfosz-

⁴⁷ MALTBY, *Fundamentalist Dominion*, 125–126; TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 2.

⁴⁸ TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 197–199

⁴⁹ Uo. 3–6, 74, 96, 141, 148, 192, 194–195, 199–214. Belügyminisztere, Ryan Zinke, már korábbi pályafutása alatt mindent megtett a környezetvédelmi szabályozások visszavetéséért, ellenezte a veszélyeztetett fajok védelmét, a tiszta energia fejlesztését, a levegőben és a vízben lévő mérgező anyagok szintje szabályozását, majd miniszterként csökkentette a védett nemzeti parkok területét, szorgalmazta a partmenti olajfúrást. Trump hatályon kívül helyezte az Obama-kormányzat törvényét, amely a hegyvidéki szénbányászattal összefüggő patakszennyezést korlátozta és a bánya alatt elhelyezkedő települések védelmét biztosította, utasította a Környezetvédelmi Ügynökséget, hogy vizsgáljon felül alapvető környezetvédelmi törvényeket (a Tiszta Víz törvény, Obama Tiszta energiagazdálkodási terve), az AEÁ-at kiléptette a Párizsi Klímamegállapodásból, lényegesen csökkentette a védett természeti övezetek területét, engedélyezte az olaj- és gáz fúrást az Atlanti- és a Csendes-óceán szinte teljes partvonalá mentén, valamint az Északi-sarkvidéki nemzeti rezervátum védett területén.

totta volna a fejlődés lehetőségétől és munkahelyüktől, más országok gazdasági és környezeti érdekei érvényre juttatásával. Nem véletlenül ugyanez hangzott el 2017 júniusában, amikor Trump bejelentette, hogy az Egyesült Államok felmondja a Párizsi Éghajlatvédelmi Egyezményt.⁵⁰ Döntését nemcsak a fosszilis tüzelőanyagipar érdekeit képviselő gazdasági és politikai körök üdvözlék, hanem fundamentalista evangelikál vezéralakok is.⁵¹

A Trump-korszakban az evangelikál fundamentalista érdekcsoportok korábban nem látott befolyásra tettek szert.⁵² Míg Bush esetében az affinitás összefüggött azzal, hogy az elnök valóban vallásos volt, Trumpot nem foglalkoztatták teológiai kérdések. Ő maga nem vallott ugyan premillenarista-elragadtatásteológiai nézeteket, de felismerte a jó és rossz kozmikus harcaként feltüntetett politikai küzdelem hatalmas mozgósító erejét. A vallás és politika közötti összefonódás másik oldala, hogy az evangelikál egyházak a republikánus párt visszhangkamrává váltak.⁵³

⁵⁰ Uo. 199–200.

⁵¹ Így például E. Calvin Beisner szerint az elnök az emberek milliárdjait mentette ki a szegénység csapdájából, amelybe az értelmetlen Párizsi egyezmény előírásai döntötték volna őket, és így a tiszta, egészséges, szép és egészséges környezetnek örülhetnek. TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 201. vö. BEISNER, E. CALVIN, *Paris Climate Agreement No Help to People or Climate, Harmful to Both*, *CNS News* (2017. június 5.), <https://www.cnsnews.com/commentary/e-calvin-beisner/paris-climate-agreement-no-help-people-or-climate-harmful-both> (hivatkozás: 2023. ápr. 27.). Beisner a The Cornwall Alliance for the Stewardship of Creation alapítója, amely vallási és áldotmányos alapon következetesen aláássa az éghajlatkutatás eredményeit. További ehhez hasonló evangelikál, a környezetvédelemellenes eszméket terjesztő szervezetek a Heritage Foundation és a Heartland Institute.

⁵² MORRIS, ALEX, *Donald Trump: The End-Times President: How Fundamentalist Christians Who Believe in the Apocalyptic Myth of “the Rapture” Could Be Shaping Trump’s Agenda – and American Life*, *Rolling Stone* (2020. október 30.), <https://www.rollingstone.com/politics/politics-features/donald-trump-christians-fundamentalists-end-times-rapture-1083131/> (hivatkozás: 2023. ápr. 27.); SCANLON, HILLARY, *Faith Trumps Climate Change: The Engagement of White Evangelicals with Climate Change Narratives*, in *Religion and Culture Major Research Papers 1* (2020). https://scholars.wlu.ca/rlc_mrp/1 (hivatkozás: 2023. ápr. 27.).

⁵³ BRUGGERS, JAMES, *What to Make of Some Young Evangelicals Abandoning Trump Over Climate Change?*, *Inside Climate News* (2020. szeptember 25.), Nancy T. Ammerman, a bosztoni egyetem vallásszociológusa nyomán; <https://insideclimatenews.org/news/25092020/evangelical-christian-voting-climate-change-biden-trump-2020/>. Az összefonódást az is mutatja, hogy a Pew Research 2020-as közvéleménykutatása szerint a fehér evangelikálok 82%-a Trumpra kívánt szavaz, és csak 17% Joe Bidenre. LIPKA, MICHAEL – SMITH, GREGORY A., *White Evangelical Approval of Trump Slips*,

A Trump-adminisztráció legmagasabb köreiből ott voltak az elragadtatás-teológiát valló evangélikák vagy az ilyen nézetekkel szimpatizáló hivatalviselők. Az adminisztráció legjelentősebb tagjai részt vettek a Fehér Házban tartott, premillennarista-elragadtatásteológiai elképzeléseket terjesztő bibliatanulmányokon, amelyeket Ralph Drollinger lelkész, televíziós igehirdető vezetett.⁵⁴ Elköteleződésükben az a meggyőződés is megnyilvánult, hogy politikai döntéseikkel részt vesznek abban az eszkatologikus harcban, amely közelebb hozhatja Krisztus második eljövését.⁵⁵ E körhöz tartozott többek között Scott Pruitt, a Környezetvédelmi Ügynökség (EPA) vezetője is, akit szoros pénzügyi érdek fűzött a fosszilis tüzelőanyag iparhoz. Korábban, Oklahoma állam főügyészeként, Pruitt a környezetvédelmi törvények érvényesítése ellehetetlenítésére törekedett, és ismételt akadályozta az EPA működését. Pruitt kinevezését a Cornwall Alliance támogatta, amely 2014-es nyilatkozatában arra szólította fel a politikai vezetőket, hogy hagyjanak fel a globális hőmérséklet szabályozására irányuló eredménytelen és káros politikákkal.⁵⁶ Az EPA élén Pruitt mindent megtett, hogy leépítse Obama elnök környezetvédelmi törvénykezését, és leállítsa az ügynökség klímavédelmi, a fosszilis üzemanyagtól való függés csökkentésére irányuló kezdeményezéseit.⁵⁷

But Eight-in-ten Say They Would Vote for Him (2020. júl. 1.), <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/07/01/white-evangelical-approval-of-trump-slips-but-eight-in-ten-say-they-would-vote-for-him/> (hivatkozások: 2023. ápr. 27).

⁵⁴ Mike Pompeo külügyminiszter, Mike Pence alelnök, aki újjászületett, evangéliumi katolikusként jellemezte magát, Alex Acosta munkaügyi miniszter, Jeff Sessions főügyész, Scott Pruitt, a Környezetvédelmi Ügynökség (EPA) vezetője, Ben Carson lakásügyi és városfejlesztési miniszter, Betsy DeVos oktatási miniszter és Sonny Perdue mezőgazdasági miniszter. A bibliakör szervezője Ralph Drollinger lelkész, televíziós igehirdető, a Kapitóliumi lelkészségek (Capitol Ministries) alapítója, már a kilencvenes évek végétől az elragadtatás-teológia és millennarizmus eszméit terjesztő bibliatanulmányokat szervezett politikai vezetőknek, az egyes államok, Washington, a képviselőház, a kongresszus számára, majd Trump alatt, 2017-től, a Fehér Házban is.

⁵⁵ MORRIS, *Donald Trump*, <https://www.rollingstone.com/politics/politics-features/donald-trump-christians-fundamentalists-end-times-rapture-1083131/> (hivatkozás: 2023. április 27).

⁵⁶ SCANLON, *Faith Trumps Climate Change*, 17–18.

⁵⁷ TURNER – ISENBERG, *The Republican Reversal*, 2–3, 192, 203–212; DENNIS, BRADY – EILPERIN, JULIET, *How Scott Pruitt Turned the EPA Into One of Trump's Most Powerful Tools*, *Washington Post* (2017. december 31.), (hivatkozás: 2023. április 27).

Trump támogatói táborához tartoztak Drollinger mellett olyan elragadtatás-prédikátorok, televíziós evangélisták, mint Robert Jeffress, David Jeremiah, vagy Pat Robertson. Az utóbbi 2020 októberében azt jóslta, hogy Trump megnyeri a választásokat, ezt súlyos belpolitikai zavarok és nemzetközi zavargások követik, és beteljesedik Ezékiel 38 próféciája az északi hatalomról (a muszlim államok, Oroszország és Azerbajdzsán), amely megtámadja Izraelt. Isten azonban megvédi Izraelt, és elpusztítja a támadókat. A béke korszakát a nagy megpróbáltatás követi, amikor egy aszteroida csapódik be a Földbe.⁵⁸

Nem áll módomban a demokrata adminisztrációk környezetpolitikájával foglalkozni. Az azonban tény, hogy Clinton, Obama, illetve Biden jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított, illetve tulajdonít a környezetvédelemnek, a klímaváltozás ellensúlyozásának, a védett természeti övezetek megóvásának, a lég- és vízszennyezés visszaszorításának. Joe Biden politikai döntéseire a környezettudatosságra is kiható katolikus hite is befolyást gyakorol.⁵⁹

Arra sincs lehetőség, hogy kitérjek a hermeneutika, a vallási meggyőződések, a politikai nézetek és környezetvédelemmel kapcsolatos álláspont összefonódása magyar vonatkozásaira. Azonban a klímaváltozás tudományos alapjainak megkérdőjelezése és következményei komolysá-

⁵⁸ MANTYLA, KYLE, *Pat Robertson Prophecies That Trump Will Win Reelection, Then the End Times Will Begin*, *Right Wing Watch* (2020. október 20.), <https://www.rightwingwatch.org/post/pat-robertson-prophecies-that-trump-will-win-reelection-then-the-end-times-will-begin/> (letöltve 6.01.2023).

⁵⁹ Joe Biden talks his Catholic Faith, Pope Francis and Politics, with Father Matt Malone, S.J., editor in chief of America, <https://www.youtube.com/watch?v=xson7Rg5p3A> (alelőnk korában adott interjú, amelyben kitér Ferenc pápa és a katolikus egyház szociális tanítására, a környezetvédelem jelentőségére, és a Laudato si' -t méltatja); ROEWE, BRIAN, *President-Elect Biden Pledges To Push Climate Agenda Despite Legislative Obstacles*, *Earthbeat, National Catholic Reporter* (2020. november 10.), <https://www.ncronline.org/earthbeat/politics/president-elect-biden-pledges-push-climate-agenda-despite-legislative-obstacles>, HORAN, DANIEL P., *Biden Administration's Climate Agenda Reflects Spirit of Laudato Si'*, in *Earthbeat, National Catholic Reporter* (2020. december 9.), <https://www.ncronline.org/earthbeat/justice/faith-seeking-understanding/biden-administrations-climate-agenda-reflects-spirit>; NAFTALI, TIMOTHY – WHITE, CHRISTOPHER, *Biden and Pope Francis Could Be a Climate Change Miracle*, in *Foreign Policy* (2021. január 31.), <https://foreignpolicy.com/2021/01/31/biden-pope-francis-climate-change-miracle/>. (Valamennyi forrás utolsó ellenőrzése: 2023. április 27.). Az adminisztráció klímaügyért felelős elnöki különmegbízottja a katolikus John Kerry.

gának bagatellizálása megtapasztalható mind vallási körökben,⁶⁰ mind a politikai diskurzusban.⁶¹

Zárógondolatok

A szó szerinti, ezoterikus bibliamagyarázattal összefüggő dominionista és apokaliptikus-premilleniális nézetek negatívan befolyásolják a környezetvédelem kérdését, és vallásilag igazolják a természeti források kiaknázását. Ez különösen szembetűnő az Egyesült Államokban, ahol a Reaganhez köthető republikánus fordulat óta a környezetvédelemellenes, éghajlattudomány-ellenes politika támaszt lelt a fundamen-

⁶⁰ POCSAJI MIKLÓS, *Apokalipszis most? Evangelikalizmus* (2022. október 14.), <https://www.evangelikalcsoport.hu/2022/10/14/apokalipszis-most/> („Az tán jött a klíma-apokalipszistól rettegés ‚szigorúan tudományos alapon‘, aminek Mount Everestje Greta Thunberg ifjú próféta hisztérikus haragja volt az ENSZ gyűlésen.”). Kifinomultabban és árnyaltabban hártja el SZABADOS ÁDÁM a fenyegetést (*Remény a közelgő összeomlásban, Divinity* (2022. július 13.), <https://divinity.szabadosadam.hu/?p=31578>, szintén Greta Thunbergre és a közeli klímakatasztrófa állítólagos rémére utalva. Letöltés: 2023. április. 27.

⁶¹ Ld. *A környezetvédelem az új vallás. Michael Shellenberger bestsellerének magyar fordítását mutatták be az MCC-ben* (szerző nélkül), Magyar Hírlap (2021. november 16.), <https://www.magyarhirnap.hu/kultura/20211116-a-kornyezetvedelem-az-uj-vallas>, hivatkozás: 2023. április 27). A felszólalások a republikánus fordulat stratégiáját tükrözik és diskurzusa hívószavait ismétlik: a környezetvédelem ideológiai fegyver lehet, „méregzöld politika” helyett ésszerű, felelős zöldpolitika [vö. „ésszerű használat”, a környezetvédelem és források felhasználása egyensúly]; tiltás helyett ösztönzésre, a ránk erőltetett globális, központi diktátumok helyett helyi megoldásokra van szükség; a környezetvédelem a nemzetállamok, nem a nemzetközi intézmények feladata [vö. deregularizáció, nemzeti érdek]. A Shellenberger könyvből kiemelt nézetek a klímaváltozással kapcsolatos aggodalmakat bagatellizálják (a zöldpolitika túldrmatizál, mentális terhet jelent, pánikkeltés a világvége folytonos beharangozásával). A bemutatás aláassa a tudományos kutatás eredményeit (ideológia, ill. hiedelmek uralják), szembeállítja a hittel (az istenhittől eltávolodott ember új vallása, szekuláris hite), a republikánus / evanglikál technológia-optimizmust tükrözi (az emberiség a technológia fejlődésével képes legyőzni a klímaváltozás problémáit), és lejáratja a környezetvédelem ikonikus alakját (Greta Thunberg csupán népszerű médiatartalom; nem egy környezetvédelmi aktivistának kellene meghatározni a környezetvédelem céljait, hanem a tudósoknak és a mérnököknek [csak hogy ezt megelőzően éppen a tudósok által megállapított veszélyt nevezi pánikkeltésnek és hiedelemnek; a mérnökök kiemelése a technológia megmentő szerepére utal])

talista vallási nézetekben. A környezetvédelem tudományos kérdése átpolitizálódott, és a vallási és kulturális nézetek ütközőterévé vált.

Anélkül, hogy a politikai és gazdasági érdekcsoportok lobbiját figyelmen kívül hagynánk, egyértelmű, hogy a fundamentalista bibliai interpretációkat terjesztő egyházak jelentős hatást gyakorolnak a környezetpolitikára. Az sem érdektelen, hogy az elragadtatás-teológia, a Left Behind jellegű regények és filmek népszerűsége legalább részben ugyanazt a frusztrációt fejezik ki, amely örül annak, hogy Isten bosszút áll a másként hívók, illetve a politikai ellenfelek fölött.⁶²

Bár e teológiai nézetek európai hatása még nem olyan jelentős, mint az Egyesült Államokban, terjedésükkel és azok politikai következményeivel már Európában is számolni kell. Figyelemre méltó a republikánus fordulatra jellemző diskurzus, amely a környezetvédelmi törekvések minimalizálását, a természeti források bizakodó kihasználását, a deregularizáció szorgalmazását összekapcsolja az keresztény hittel, a szabadság és a nemzet (vélt) érdekeivel.

Teológusként látnunk kell azt, hogy a vallás, a vallási értékek könnyen a politikai törekvések eszközévé válnak, és ideológiákat legitimálhatnak.

⁶² MORRIS ezt Trump szavazótáborával kapcsolatban állapítja meg: a Trump diskurzusában kifejezést nyerő sérelempolitika („politics of grievance”) összefüggött az elragadtatás-teológiában kifejezést nyerő isteni harag miatti örömmel. (*Donald Trump* [fennebb], <https://www.rollingstone.com/politics/politics-features/donald-trump-christians-fundamentalists-end-times-rapture-1083131/>).

Patrisztikus és fundamentálteológiai közelítések

GYURKOVICS MIKLÓS

A természet szépségétől a Teremtő természete felé: patrisztikus források

I. Bevezetés

A kereszténységre is nagy hatást gyakorló platonizmus és az ószövet-ségi kinyilatkoztatás magyarázóit, mint például Alexandriai Philón, a világot az érzékszervekkel tapasztalható anyagi és az értelemmel megismerhető szellemi valóságok egységeként értelmezték.¹ E szemléletmódhoz tartozott Isten vagy mások számára az istenek, a Princípium

¹ Platón írásaiban, melyek hatással voltak a későbbi keresztény kozmológiára, kiforrott formában találkozhatunk a két világról szóló tanítással: az egyik a mennyei, a másik a földi, avagy episztemológiai szemszögből megfogalmazva az egyik a látható (ὄρατός érzékszervek által érzékelhető), a másik az értelemmel megismerhető (νοητός, vö. *Resp.* VI, 509d – 510a; *Tim.* 51c-52a; *Tim.* 28a). E megközelítés szerint, bár különbség található az értelemmel megismerhető és az érzékszervek által vizsgálható két világ között, mégis bizonyos hasonlóságok mentén párhuzamos kapcsolatban állnak egymással, és e kapcsolat Platón szerint a rendkívüli szépségben (κάλλος) és a lényeg feletti jóban (ἀγαθός) összpontosul. Ezért véleménye szerint minden természetet kutató értelmes tevékenység a szépségből és a jóból indul ki, és hozzá vezet (*Resp.* 508d – 509 b; *Resp.* 510a-6). A világ alkotója pedig a jó Atya (*Tim.* 28a-29b; 30b-31a; 92c). A középső platonizmus egyik kiemelkedő műve szerint, *Epitomé tón Platónos dogmatón* (Ἐπιτομή τῶν Πλάτωνος δογμάτων) = *Did.*, melyet Alkonoosznak tulajdonítanak (Kr. u. II. sz.), a materiális világ szépsége az ősminta (materiális kozmosz Ideája) szépségéről is tanúskodik vö. *Did.* XII, Hermann 166,40-167,15; 167,40 – 168,7; *Did.* XIV, Hermann 169,16-18; 36-44; *Did.* XIV, Hermann 169,38-170,1. A *Tim.* értelmezéséhez vö. NIEHOFF, MAREN R., *Did the Timaeus Create a Textual Community?*, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 47 (2007), 161-191; SEDLEY, DAVID, *Creationism and its Critics in Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2007, 95–127.

vagy a princípiumok létének az evidenciája. Vagyis az a meggyőződés, hogy a kozmosz harmonikus működését nem véletlenszerű események irányítják, hanem rendező, uralkodó és gondviselő elv, illetve elvek, melyek racionálisak, azonban a halandók számára szinte felfoghatatlanok.²

A patrisztikus korszakban a kronológiailag vett első nagy teológusok kozmológiai tanításukat az isteni kinyilatkoztatások egzegézisére és a hellén bölcseleti iskolák tanítására alapozták. Azonban a Krisztus utáni első századokban e két szellemi irányzat tanítása között jelentős feszültséget figyelhetünk meg a következő témák eltérő értelmezése miatt: a) a kozmosz örökkévalósága vagy időben való teremtése; b) a semmiből való teremtés vagy egy préegzisztens őanyag megformálásával való alkotás; c) a szellemi és az anyagi természet egysége vagy különállása; d) az anyag jóságának vagy rosszaságának a megítélése.

Az első századokban a keresztény és a hellén gondolkodók körében a Teremtő és a teremtett kozmosz értékelésében is eltérő álláspontokat találhatunk, mivel bár azok, akik a világ létrejöttét egy alkotó / teremtő princípiumhoz kötik, abban megegyeznek, hogy a világ e princípium sajátosságait tükrözi vissza, abban azonban már nem, hogy a materiális kozmoszt megalkotó princípium szükségszerűen egy jó princípium / istenség lenne, ha pedig nem az, akkor az általa alkotott materiális világ is az alkotója tökéletlenségét vagy egyenesen rosszaságát hordja magán.

Ez utóbbi elképzelést osztották a dualista vagy monista gondolkodók, Markión és a gnosztikusok, akikkel heves vitát folytatott Iréneusz, Tertullianusz, Alexandriai Kelemen és Órigenész is. Mivel az első századok keresztény gondolkodói élénk érdeklődést mutattak a teremtéstani fejtegetések iránt – mindez azért is, mert a kortárs pogány gondolkodók előadásában ezek a témák eleven diskurzusokat gerjesztettek –, ezért jelen tanulmányomban képtelenség lenne részletesen összefoglalni, akárcsak az első három század teremtéstanát.

Fejtegetésemet a következő témaszűkítő kérdésfelvetésekkel szeretném indítani: Az első századok Szentírást értelmező teológusainak tanítása szerint hogyan tükröződhet vissza a Teremtő a teremtményekben? Milyen értelemben lehet a természetnek Istent kinyilatkoztató funkciója?

² ZACHHUBER, JOHANNES, *Nature in The Routledge Handbook of Early Christian Philosophy*, szerk. EDWARDS, M., Routledge 2020, 27-40, 28-29; GYURKOVICS, MIKLÓS, *A mózesi törvénytan kozmológiai és antropológiai vetületei Alexandriai Philón filozófiájában*, in *Athanasiana* 37 (2013), 18-37.

II. Alexandriai Philón

Megalapozottan vélhetjük, hogy a keresztény teremtéstan fejlődéséhez lényegesen járultak hozzá a zsidó egzegéta Alexandriai Philón írásai, aki a Teremtés könyvét Platón *Timaioszával* olvasta egybe, és így a kor kozmológiai kérdéseit a kinyilatkoztatás és a hellén filozófia ötvözetével válaszolta meg.³

Philón a *De opificio mundi* című művében fejtette ki az úgynevezett kettős teremtéstanát, mely a szellemi és majd az anyagi világ megalkotásáról szól. Philón szerint a materiális kozmosz alkotója az isteni Logosz, aki a tökéletes és szépséges isteni gondolatok mintájára alkotta meg először a szellemi világot, és majd ennek mintájára, a Platón által is emlegetett formátlan őanyagból, az anyagi világot.⁴ A világ szépsége, Philón értelemezése szerint, annak köszönhető, hogy a természetnek maga az Alkotó adományozott önmaga értelmes elveiből, szépségéből és jóságából. Pontosabban mondva, a természetben működő isteni erők visszatükrözik az isteni értelmet, szépséget és jóságot.⁵ Philón meglátása szerint, mivel az ember értelmes lény, továbbá pedig az anyagi és a szellemi világ egysége, az érzékszerveivel és az értelmével is megismerheti a világot, és a világban működő Istentől származó racionális elveket.⁶ Philón belátása szerint, az emberben és a világban is működő értelmes elvek prototípusa és forrása is az isteni Logosz. Ezért az ember a természet rendjét vizsgálva a Logosz kinyilatkoztatását tárhatja fel, aki az istenismeret közvetítője. A „Logosz képére” teremtett emberi értelem a Logosz által meghatározott elveket vizsgálja. E fölfelé ívelő istenismeret-

³ Philón teremtéstanáról vö. RUNIA, DAVID T., *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato* (Philosophia Antiqua 44), Brill, Leiden 1986; Uő., *Philo of Alexandria, On the Creation of the Cosmos according to Moses*, Introduction, Translation and Commentary, Brill, Leiden 2001, 1-45; Uő., *Philo's De Aeternitate Mundi. The Problem of Interpretation*, in *Vigiliae Christianae* 35 (1981/2), 105-151; MARTIN, JOSÉ PABLO, *Ontologia e creazione in Filone Alessandrino. Dialogo con Giovanni Reale e Roberto Radice*, in *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica* 82 (1990/1), 146-165; REALE, GIOVANNI – RADICE, ROBERTO, *La genesi e la natura della filosofia mosaica. Struttura, metodo e fondamenti del pensiero filosofico e teologico di Filone di Alessandria*, Monografia introduttiva, in *Filone di Alessandria, La filosofia mosaica*, Milano 1987, V-CXLI, a teremtésről részletesen: XVII – CLIII.

⁴ Vö. *De opificio mundi* = *Opif.* 8; 18-19; 21-30.

⁵ Vö. *De migratione Abrahami* = *Migr.* 179-183. Ezen isteni sajátosságából való részesedés által változhat az anyag és a kozmosz rendezetlensége rendd, a széthúzás harmonikus állapottá, az ellenségeskedés pedig békévé, vö. *Opif.* 21-22.

⁶ Vö. *Migr.* 192-195.

tel együtt jár a kozmosz fokozatos elhagyása, túlhaladása is.⁷ Ezen elmélet kisarkított interpretációja egy vélt feszültséget gerjeszthet az anyag és a szellem között, továbbá a teremtett világ és a Teremtő között. E feszültség biblikus példája Ábrahám és Hágár történetének az allegóriája. Philón értelmezése szerint az egyiptomi Hágár az anyagiasság, a testieség és az alpműveltség jelképe, ugyanakkor még az „idegen országban való tartózkodás” allegóriája is. Ez utóbbi allegória a természettudományokban „bennrekedt” bölcselőkről szól, akik nem akarják egységben szemlélni a szellemieket az anyagiakkal.⁸ Hágár személyének a biblikus értelmezésénél láthatjuk, hogy Philón nem vetette meg a klasszikus tudományokban és a természettudományokban való jártasságot,⁹ sőt, az istenismeret útja folyamán szükségesnek is ítélte az ezekben való elmélyülést, azonban nem javasolta, hogy a bölcsességre vágyók mellettük rekedjenek meg, vagy egyenesen a természetet imádják Isten helyett.¹⁰

Valaki azt mondhatná, hogy Philón az ezekhez hasonló tanításai-val a világ elhagyására, sőt szépségének a tagadására ösztönzött. Az igaz, hogy Philón gondolatvilágát is átjárta a testiességgel és az anyagiassággal szemben megfogalmazott kritika, ez azonban fejtegetései szerint nem az anyag és semmi estre sem a természet negatív értékeléséről tanúskodik, hanem az embernek a természettel való elhibázott viszonyáról.¹¹ Ismeretelméleti szempontból a teremtett természetnek

⁷ Vö. *Migr.* 86-94; *De congressu eruditionis gratia* = *Congr.* 89-94.

⁸ Vö. *Congr.* 13-24.

⁹ Vö. *Congr.* 11; 15-17; 72-80; *De mutatione nominum* = *Mutat.* 254; *Migr.* 194. E témában beszédes értelmezést kapott Nachornak (Ναχωο) a neve is, mivel őt Philón a „világosság nyugalmának” nevezte (Ter 11,27-32 in *Congr.* 45-49), vagyis olyan ember prototípusa, akiben bár megvan az értelem fénye, mégsem cselekvő benne, hanem szunnyad. Vizsgálódásaiban megelégszik a természet által nyújtott empirikus igazságokkal, és nem hajtja őt tovább az értelem cselekvő vágya a materiális természet elhagyására, hogy a szellemiekhez és Isten felé emelkedjen, vö. *Congr.* 48-49. Philón nagyon egyértelműen leszögezte, hogy sem a világ, sem a természetből felismert jelenségek, sem a természetben működő törvények és erők, sem pedig a Világlélek nem Isten, annak ellenére, hogy az istentől származnak, vö. *Migr.* 179-182; 62; *De Abrahamo* = *Abr.* 68; 81; *De gigantibus* = *Gig.* 62; *De cherubim* = *Cher.* 48-50). Az értelmes embernek nem a földben, sem pedig az égben legyen a hite, hanem a földi és az égi jelenségek által felismerhető Istenben, aki az egek és a föld teremtője, ilyen ember volt Ábrahám, vö. *Quis rerum divinarum heres sit* = *Her.* 90-99.

¹⁰ Vö. *Her.* 98; *Gig.* 62; *Abr.* 81; 133-146; *Cher.* 48-50; *Migr.* 139; *Mutat.* 245-270.

¹¹ Vö. *Her.* 69. Az Istent kutató lélek elhagyja a testet, a földet, az érzékelést, az emberi fogalmakkal kifejezhető ismeretek világát, sőt még önmagát is el kell tudnia hagyni, hogy önkívületben az isteni üzenetet profétálja. A témához még vö. *Her.*

jelentős teológiai funkciót tulajdonított, mivel meggyőződése szerint a világ Istent nyilatkoztatja ki. Bár igaz, hogy Philón a világot Isten „árnyékának” nevezte, azonban az árnyék kifejezése magyarázata szerint nem pejoratív,¹² mivel teológiájában Isten első árnyékképe maga a Logosz, második árnyékképe pedig a világ.¹³ Ezért azt vallja, hogy ahogy valaki az árnyékok „közvetítése” által a tárgyak valóságára következtethet, úgy a teremtett természet és a Logosz felismerése által Istenre következtethetünk.¹⁴ Később láthatjuk, hogy Plótinosz szerint a materiális világ egy érzékelhető és folyamatosan változásban lévő képe a szelleminek, ami örök és változatlan.¹⁵ Sőt, Plótinosz hangnélküli (ἄσφωρος) és homályos (ἀμυδρός) kontemplációnak is nevezte a természetet, illetve másik megfogalmazása szerint a természet önmaga is inkább csak csendesen és rejtve nyilatkoztatja ki az általa szemlélt abszolút igazságot.¹⁶

III. Jusztinosz Mártír

Az apostoli hagyományra építő korakeresztény kozmológiák egyre eltérőbb vonásokat mutattak a kortárs pogány bölcseleti irányzatoktól. A keresztények Istene az az egy Isten, akin kívül nemcsak, hogy nem létezik más Isten, hanem akin kívül semmi sem létezett öröktől fogva, így a

75-80; *Mutat.* 76; *Legum allegoriae* = *Leg.* III,214-215; *Migr.* 139; *Cher.* 53-65. Philón úgy vélte, hogy az ember a materiális célok követésében előbb – utóbb a kielégíthetetlen gyönyörök és a szenvedélyek rabjává válik, olyanná, akiben az értelem lángja kialszik. Az ilyen személy allegóriája Ézsaó, vö. *Congr.* 58-62; *Migr.* 176-178; *Her.* 96-99; *De somniis* = *Somm.* I,41; *Abr.* 66.

¹² *Leg.* III,97-99.

¹³ *Leg.* III,100-103. Vagyis az emberiség számára a világ Isten homályos árnyékképe, a Logosz pedig Istennek tisztább, de a megismerő számára továbbra is homályos árnyéka.

¹⁴ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy szerzőnkél a szellemiekkel szemben az érzékszervekkel megtapasztalható világ kevésbé értékes vö. *Abr.* 66; 76; *Migr.* 192-195; *Congr.* 21; *Mutat.* 3.

¹⁵ Vö. *Enneads* = *Emm.* III,7,16-45. Plótinosz a természetet egyszerre hívta szemlélésnek (θεωρία) és a szemlélés tárgyának is (θεώρημα), *Emm.* III,8,3,15-20. Magyarázata szerint a természetben működő értelem egyszerre szemléli az őt körbefonó Világ-lelket, ugyanakkor a természetet szemlélők rajta keresztül pillanthatják meg a láthatatlan és elbeszélhetetlen igazságokat. Hasonló gondolatokat jegyzett fel Philón a világban lévő Logoszról, és az isteni értelemről: *Leg.* 3, 100; *Migr.* 192; 195.

¹⁶ Vö. *Emm.* III,8,4,1-44.

világ sem. Ezzel szemben a preszokratikus és egyes középső platonista elképzelések hatására a gnosztikus gondolkodók a világ megalkotását gyakran dualista rendszerben magyarázták, melynek sajátossága szerint a világ anyaga általában egy kevésbé tökéletes, alacsonyabb rendű istenséghez kötődik.¹⁷

Amint látni fogjuk, több mint valószínű, hogy Jusztinosz Mártír ismerhette Alexandriai Philón írásait. Jusztinosz teremtéstanában a kortárs filozófusokkal, a gnosztikus gondolkodókkal és Markion tanításával szemben Isten egyedülállóságát, a természet jóságát, és a világ mulandóságát hangsúlyozta.¹⁸ Szerinte egyedül csak egy Isten létezik, aki a formátlan őanyagból, önmaga számára és az emberiség érdekében hozta létre a világot.¹⁹ Jusztinosz esetében a formátlan őanyag említése egyrészt Philón és Platón hatására utalhat, másrészt azonban ezzel a kifejezéssel a kortárs filozófusok véleményét is cáfolta,²⁰ akik főleg

¹⁷ Például: *Refutatio* VII,21,1-4; 23,2; 25,1; Ireneusz, *Adversus haereses = Haer.* I,1,1-2; Alexandriai Kelemen, *Excerpta ex Theodoto = Exc.* 42,1; *Stromata = Strom.* III,3,12,1. A témához fontos hasznos olvasmány: Osborn, Eric, *The Emergence of Christian Theology*, Cambridge 1993, 109-158; FLOYD, WILLIAM EDWARD GREGORY, *Clement of Alexandria's Treatment of the Problem of Evil*, Oxford 1971, 2-3; PLEŠE, ZLATKO, *Gnostic dualism, in Light against darkness: dualism in ancient Mediterranean religion and the contemporary world*, szerk. LANGE, A. – LEVINSON, B. M. – NOAM, V., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2011, 209 – 225. Floyd megállapítása szerint a gnosztikus dualista rendszerek Platón kozmológiai tanításának a kisarkított változatai. Baszilizidésznél a στερέωμα (szilárd égboltozat) vagy μεθόριον (határvidék), Valentinusznál a ὄρος (határ) az a „határvonal”, mely kétfelé választja és radikálisan elkülöníti egymástól az ideák világát az anyagi világtól. E két valóságnak két istensége van, az egyik a transzcendens és megismerhetetlen jó Isten, a másik pedig az anyagi világot uraló gonosz istenség. Továbbá vö. BIANCHI, UGO, *The Category of Dualism in the Historical Phenomenology of Religion, in Temenos* 16 (1980), 14-33; PEARSON, BIRGER, *Gnosticism, Judaism, and Egyptian Christianity*, Fortress Press, Minneapolis 1990, 148-182; Uő., *Ancient Gnosticism: Traditions and Literature*, Fortress Press, Minneapolis 2007; KING, KAREN L., *A Distinctive Intertextuality: Genesis and Platonizing Philosophy in the Secret Revelation of John*, in *Gnosticism, Platonism and the Late Ancient World* (Nag Hammadi and Manichaean Studies 82), szerk. OORT, VAN J., – THOMASSEN, E., Brill, Leiden 2013, 3-22; NARBONNE, J. M., *The Neopythagorean Backdrop to the Fall (σφαλαινευσις) of the Soul in Gnosticism and its Echo in the Plotinian Treatises 33 and 34*, Uo., 411-425; MAGRIS, ALDO, *La logica del pensiero gnostico*, Morcelliana, Brescia 1997, 100-108.

¹⁸ Vö. *Dialogus cum Tryphone = Dial.* 56,3-5; 11,1; 35, 5-6. NIEHOFF, MAREN R., *A Jew for Roman Tastes: The Parting of the Ways in Justin Martyr's Dialogue with Trypho from a Post-Colonial Perspective*, in *Journal of Early Christian Studies* 27 (2019/4), 549-578.

¹⁹ Vö. *Dial.* 56,10-11; 5,2-3; 11,1; 62,2; *Apologia = 1 Apol.* 10,2; 67,7; 59-60; 2 *Apol.* 4,1.

²⁰ Vö. GOODENOUGH, ERWIN, *The Theology of Justin Martyr. An Investigation Into the Conceptions of Early Christian Literature and Its Hellenistic and Judaistic Influences*, Philo

Arisztotelész tanításával egyetértve a világot öröknek tartották, vagy azt vélték, hogy a kozmosz megalkotása előtt egy őskáosz létezett, amit úgymond egy másik istenség ereje „idomított” meg.²¹

Jusztinosz arra is rámutatott, hogy Isten Fia a világ harmonikus fenn tartása érdekében a kozmoszban immanens módon tevékenykedik; Isten Lelke pedig a kozmosz felett, transzcendens módon őrökdi. Jusztinosz ezzel a tanítással egyszerre három teológiai üzenetet adott át: egyrészt, hogy az Ószövetség bölcsessége Platón tanításával egybecseng, aki a világ teremtő atyjáról és a világban működő világlélekről is tanított. Másrészt, hogy a világ harmonikus működése a kozmosz alkotóját és gondviselőjét nyilatkoztatja ki: az Atyaistent, a Fiút és a Lelket. Harmadrészt pedig, hogy a teremtett világ, nemhogy akadálya lenne az ember üdvös és erkölcsös életvitelének, hanem éppen ellenkezőleg, a teremtett világ az emberi élet Istennek tetsző megélésének a legalkalmasabb közege.²²

Megfigyelhető, hogy Jusztinosznál a teremtett természet, minden materiális valóságával együtt, kontemplációra alkalmas „jelenség”, ezért krisztológiai szempontból is az emberiség javát szolgálja. Hisz az emberiség érzékszervein keresztül teszi meg az első krisztológiai felismeréseket, és majd a természeti jelenségek és a történelmi események által juthat el az istenség felismerésére. Vagyis Krisztus emberi természetén keresztül, az isteni valóság szemlélésére. Ehhez a felismeréshez azonban, az ember mégsem juthat Isten lelkének az inspirációja nélkül, aki a teremtett természetben, a prófétákban, az Írásokban és a történelemben is épp úgy tevékenykedik, mint a jelenség szemlélőjében és értelmezőjében is.²³ Jusztinosz e szemléletmóddal magyarázta Krisztus keresztségének az eseményét is, aminek értelmezése folytán kifejtette, hogy a füllel hallható szózat, az szemmel látható galamb, és az emberek által az ács József fiának vélt Jézus által, mint a természetben érzékelhető jelenség szemlélése által Krisztus istenségét ismerhették fel az emberek. Ezért Jusztinosz úgy vélte, hogy a Zsolt 2,7: „Te vagy az én Fiam, ma nemzetek téged”, nem Krisztus isteni nemzéséről szól, hanem a materiális

Press, Jena 1923, 206–231.

²¹ Vö. NIEHOFF, MAREN R., *Did the Timaeus Create a Textual Community?*; Uő., *Justin's Timaeus in light of Philo's Timaeus*, in *The Studia Philonica Annual* 28 (2016), 375–392.

²² Vö. PLATÓN, *Tim.* 28c in 1 *Apol.* 8,2; *Dial.* 7,3. Továbbá még: *Dial.* 34,3. 8 (*Zsolt* 72,1–19); *Dial.* 60,2; 61,1; 62,4; 63,4; 74,1–3; 129,4.

²³ Vö. *Dial.* 11,4–12,3; 14,1–17,4; 32,1–2; 42,3; 43,1; 54,2; 66,1–67,6; 68,1–9; 76,1–71,11; 84,1–2 (*Iz* 7,14); 88–91; 103,6; 111,4; 113,1–115,4.

világba megtestesült Krisztus istenségének a felismeréséről. Ez a teológiai felismerés, a teremtett világ érzékelése és szemlélése által „születhet bele” az emberek értelmébe.²⁴

IV. Ireneusz

A kereszténység hajnalán Ireneusz véleménye a gnosztikus és a dualista tanítások ellenpólusaként jelent meg, mivel vallotta, hogy a látható és látathatatlan valóságoknak, tehát a szellemieknek és az anyagiaknak is egyetlen teremtő Istene van,²⁵ aki a világot önmaga szépségének a mintájára alkotta meg a semmiből, és nem pedig valamilyen rajta kívül álló anyagból vagy más külső minta szerint.²⁶ A teremtő Isten nemcsak megalkotta a világot, hanem gondját is viseli, sőt, nélküle semmi sem mehet végbe.²⁷

²⁴ Vö. *Dial.* 88,1-8.

²⁵ *Haer.* II,7,2 (A Teremtő és a megváltó gondját viseli és tudomást vesz teremtésményeiről); II,9,1 (teremtésmények a Teremtőre utalnak); II,27,2 (Egy Isten teremtett minden láthatót és láthatatlant az Igéje által); II,30,9 (A Démiurgosz szabadon, magából, saját elhatározása által teremtett); IV,32,1 (Egy Isten van, az Ószövetség és az Újszövetség Istene, a látható és láthatatlan létezők „plazmálója”). BEHR, JOHN, *Irenaeus of Lyons. Identifying Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2013, 81-203; STEENBERG, MATTHEW CRAIG, *Irenaeus on Creation: The Cosmic Christ and the Saga of Redemption (Vigiliae Christianae Supplements 91)*, Brill, Leiden 2008, 61-100.

²⁶ Vö. *Haer.* II,16,1 (Egyedül az egy Istentől származik a teremtés mintája); II,10,3-4 (Gnosztikus tan: Achamoth könnyeiből származik a nedvesség szubsztanciája, nevetéséből a világosság szubsztanciája, szomorúságából a szilárdság, a sírásából a mozgásban lévő változó valóságok szubsztanciája). Ezzel szemben: Isten mindenhatóságának a bizonyítéka, hogy a teremtés anyagát teremtette meg a semmiből, anélkül, hogy korábban létezett volna (Lk 18,27: Istennek lehetséges); *Haer.* II,25-30; II,25,1-2 (A számok és a világban uralkodó harmónia is Istentől származik); II,26,1-3 (A természettudományok racionalitása az isteni Logoszra mutat rá, és nem hasznos, ha valaki a természettudományoknál maradván azokat isteníti); 27,1-3 (A világ bölcsessége a Szentírás helyes értelmezéséből származik); II,28 (Istentől, tehát a Fiú és a Szentlélek kinyilatkoztatása által, és a Szentírás helyes értelmezése szerint kapjuk a bölcsességet a teremtett világról és magáról Istenről is). 28,4 (Isten Intellektus, Logosz, Lélek, aki a Teremtő); 29,3-30,8 (Valentinosz értelmezése a három természetéről); 30,9 (Isten mindenható, a semmiből teremtett, Igéje és ereje által, mindent átölel és magába foglal. Őt azonban semmi sem foghatja fel). *Haer.* IV,4,1; II,34,2-3; IV,38,1: Ireneusz arra is rámutatott, hogy a világnak, mivel teremtésmény és részekből tevődik össze, és folyamatos változások mennek benne végbe, ezért kezdete és vége is van.

²⁷ Vö. *Haer.* II,1,1; II,9,1; II,30,6; II,2,5 (Jn 1,3); III,11,1; IV,20,1-4; II,6,3.

Az ember Ireneusz felkiáltása szerint Isten dicsősége,²⁸ mivel az Atya, Krisztussal és a Lélekkel, mint két kezével együtt alkotta meg.²⁹ A gnosztikus gondolkodókkal szemben cáfolta, hogy eleve három emberi fajt („pneumatikusok”, „pszichikusok” és „anyagiak”) hozott volna létre a Teremtő, mint ahogy ezt Valentinosz és a követői vallották, továbbá, hogy természetük szerint a „pneumatikusok” üdvözülnek, az „anyagiak” pedig elkárhoznak.³⁰ Ireneusz azt is kifejtette, hogy az embernek az Isten által meghatározott legsajátosabb helye a teremtett természet. Másként fogalmazva, a teremtett világ központja és célja is az ember, az ember pedig magáért Krisztusért lett teremtve, hogy az emberben anyagi valósága szerint is a Teremtő dicsősége és üdvözítő terve tündölkölhessen.³¹

Megfigyelhetjük, hogy Ireneusz párhuzamot állított a Szentírás és a természet között, mivel a teremtett természetnek a Szentíráshoz hasonló, Istent kinyilatkoztató szerepet tulajdonított. Mindemellett azt is hangsúlyozta, hogy magából a Szentírásból sokkal tisztábban tündöklök fel Isten. Így tehát a világot a kinyilatkoztatásnak egy „homályosabb” formájaként ismerte el.³² Meglátása szerint az alkotott természet Isten gondviselő jelenlétét hivatott kinyilatkoztatni, ezért a gnosztikusokkal szemben azt állította, hogy Isten a természetet saját üdvözítő terve szerint uralja, így az anyag is része e tervnek.³³ Ádám az isteni üdvöngöztetés szerint Krisztussal dicsőül meg, aki az emberi testben saját művét teszi teljessé.³⁴ Ezért azt is mondhatjuk, hogy a teremtett természet minden változásával együtt az isteni gondviselés megjelenítője, a tökéletes isteni szépség és jószág kinyilatkoztatója, és nem pedig a gonosz erők „csatate-

²⁸ Vö. *Haer.* IV,20,1-7; V,6,1; V,15,2; V,18,2. BEHR, *Irenaeus of Lyons*, 155-162; CANLIS, JULIE, *Being Made Human: The Significance of Creation for Irenaeus' Doctrine of Participation*, in *Scottish Journal of Theology* 58 (2005/4), 434-54; STEENBERG, MATTHEW CRAIG, *Irenaeus on Creation: The Cosmic Christ and the Saga of Redemption* (*Vigiliae Christianae Supplementa* 91), Brill, Leiden 2008, 101-152.

²⁹ Vö. *Haer.* III,22,3; IV,33,7.

³⁰ Vö. *Haer.* I,7,5; *Alexandriai Kelemen, Exc.* 3,54.

³¹ Vö. *Haer.* II,2,3; II,13,4; II,28,4; II,30,6-7; IV,20,1; II,27,2; II,28,2; II,25,2; II,30,9; IV,5,1; IV,11,2; III,22,3. Vö. BENTIVEGNA SJ, GIUSEPPE, *Economia di salvezza e creazione nel pensiero di s. Ireneo*, Herder, Roma, 1973, 123; BEHR, JOHN, *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement*, Oxford 2000, 127-129.

³² Vö. *Haer.* II,27,1-3; IV,4,3; II,16,3.

³³ Vö. *Haer.* II,9,1; II,26,3; II,30,3; II,28,2-3.

³⁴ Vö. *Haer.* III,22,3; V,15,2-3 (Ter 2,7 és Jn 9,3-6: a vakon született sárral való gyógyítása).

re". Sőt, Ireneusz szerint, maga az anyagi természet szükségszerűen a jó felé ível, mivel Isten jó teremtménye, és nincs olyan szabad akarata, mint a szellemi létezőknek, akik akár még el is fordulhatnak a teremtőjüktől.³⁵

Ireneusz szerint a természet az ember helyes istenkapcsolatának nemcsak a helyszíne, hanem úgymond a tanítója is, mivel a természet hatalmassága a törekeny emberben alázatot gerjeszthet a Teremtővel szemben; a természet szépségének a csodálata a Teremtő dicsőítésére serkentheti az embert; és Isten végtelen nagylelkűségének a felismerése a természet adományain keresztül az embert Istennek szánt felajánlásokra készítheti.³⁶ Így az ember a teremtett természetet nem zsarnok módjára akarja uralni, vagy kihasználni, mint ahogy ezt Káin az áldozata bemutatásánál is tette.³⁷ Mindezért a természet irányába kimutatott alázatosság a helyes istentisztelet és istenfélelem alapja is, mely a természet és Isten törvényeinek a betartásával kezdődik. Vagyis egyszerűen mondva, lehetetlen Istent úgy tisztelni helyesen, hogy közben a teremtett természetet nem tiszteli az ember.³⁸

V. Alexandriai Kelemen

Alexandriai Kelemen az eddig említett pogány bölcseleti iskolák tanítását, az ószövetségi kinyilatkoztatást, a hellenista zsidóság egzegetikai hagyományát, az újszövetségi forrásokat és az első századok *nagy egyházának* a tanítását dolgozta fel. Így a teremtésről és a természetről szóló vélekedései nem esnek távol e sokrétű bölcseleti és teológiai rendszerek konfrontációitól sem. Művei alapján egy meglehetősen tiszta képet kaphatunk Kelemen teremtéstanáról, mely ugyanakkor teodíceai értékekkel is bír.³⁹ Vagyis a természetről szóló fejtegetéseit szoros kapcsolatba

³⁵ Vö. *Haer.* IV,37,6; 20,1; II,7,6-7; 16,3. Továbbá még vö. *Haer.* IV,3,1; II,31,1; III,10,4; IV,6,2; IV,5,1; IV,38,3. Bentivegna, *Economia di salvezza e creazione nel pensiero di s. Ireneo*, 132-134; Behr, *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement*, 134-135.

³⁶ Vö. *Haer.* II,25,2; II,32,5; IV,5,1; III,10,4; IV,16,5; V,5,2.

³⁷ Vö. *Haer.* IV,18,3-4.

³⁸ Vö. *Haer.* IV,18,4-6; IV,30,3-4; V,6,2; II,29,2.

³⁹ A ma ismert alkotásain kívül valószínűleg még több olyan művet is megírhatott, amelyek később sajnos elvesztek. Ilyen elveszett írások lehettek az „Az ember teremtéséről” (*Strom.* III,95,2); és a „A világ teremtéséről” (*Strom.* VI,168,4; IV,3,3; *Quis div.* 26,8) szóló művek. Vö. NARDI, CARLO, *Il battesimo in Clemente Alessandrino: interpretazione di Eclogae propheticae 1-26*, Institutum Patristicum „Augustinianum”, Roma 1984, 9-47; MONFRINOTTI, MATTEO, *Creatore e creazione. Il pensiero di Clemente Alessandrino*,

állította Isten létének a bizonyításával, sőt, az általa hirdetett keresztény istenkép jellegzeteségeinek a kimutatásával is.

Kelemen műveit teremtéstani szemszögből vizsgálva elmondhatjuk, hogy az *Eclogae propheticae* (Ecl.) a teremtett világ biblikus alapú értelmezésére tér ki; a *Protrepticus* (Prot.) különböző pogány vallási elképzelések és filozófiai iskolák teremtéstanának a cáfolatára. Továbbá a *Paedagogus* (Paed.) és a *Quis dives salvetur?* (*Quis div.*) az ember és az anyagi világ helyes viszonyának a megélését fejtette ki részletesen; a *Stromata* (Strom.) és az *Excerpta ex Theodoto* (Exc.) pedig az eddig említett témákkal együtt nagyobb hangsúlyt fektetett az általa ismert gnosztikus iskolák, sok esetben a teremtés jóságát tagadó bölcseleti és ezgezetikai tanítások cáfolatára. Mindenképpen le kell szögezünk, hogy Kelemen teremtéstanának minden szegmense az istentanával áll szoros párhuzamban. Ezért meglátása szerint a teremtett világ helyes tanulmányozása magáról az Ószövetség és az Újszövetség által kinyilatkoztatott egy Istenről tesz tanulságot.

Kelemen teremtéstana pogány bölcselettörténeti szempontból, saját bevallása szerint, Platón tanításához áll legközelebb,⁴⁰ mivel a Teremtő és a teremtett valóság ontológiai különbségét mindketten áthidalhatatlannak tartották. Mindazonáltal azt is látnunk kell, hogy bár a teremtett világ és a Teremtő közötti ontológiai szakadékot áthidalhatatlannak vélte Kelemen, ennek ellenére mégsem különítette el Istent a világtól (ezzel Arisztotelész *mozdulatlan mozgatóját* kritizálta). Éppen ellenkezőleg, a kozmosz, Kelemen számára, a Teremtő állandó közelségéről tanúskodik. Ezért a Teremtő és a világ kapcsolatát, leginkább a gyermekség és az atyaság kapcsolataként értelmezte, így a Teremtő a meglátása szerint is a világ Atyja (ahogy Őt már Platón nevezte), aki meg nem szűnő jóságával gondját viseli a világ minden teremtményének, akik között is a legjobban az embert szereti.⁴¹ Az ember pedig, mint hogy szabad akarrattal és Isten képére lett teremtve, arra kapott meghívást, hogy Istent viszontszeresse, és hogy e szeretet által saját emberi mivolta legtökéletesebb formáját nyerje el, ami az átistenülésben teljesebbé válik.⁴² Az emberiség

Città Nuova, Roma 2014, 21-24.

⁴⁰ Vö. Prot. VI,67,1-68,5.

⁴¹ Vö. Paed. I,3,7,1-9,3.

⁴² Vö. GYURKOVICS, MIKLÓS, Az „Istenhez hasonlóvá válás” eszméje a hellén bölcseleti források, *Alexandriai Philón és Alexandriai Kelemen antropológiájának tükrében*, in *Istenképesség, átistenülés, emberi méltóság* (Teológiai tanulmányok, Varia Theologica 10), szerk. PUSKÁS, A. – PERENDY L., Budapest 2019, 66-89; Choufrine, Arkadi, *Gnosis, Theophany, Theosis: Studies in Clement of Alexandria's appropriation of his background* (Patristic Stu-

tragédiája az elhibázott szeretetből, a célt tévesztett vonzódásból fakad, mivel a teremtmények szépsége olyannyira elkápráztathatják az embert, hogy elfelejtkezhet Istenről.⁴³

Laura Rizzerio egy olyan egységes gnoszeológiai ívet mutatott ki Kelemen teológiájában, mely a természet kutatásával nyit és Isten szemlélése felé vezet.⁴⁴ E meglátással egyetértve elmondhatjuk, hogy Kelemen azon teológusok közé tartozott, akik nagy optimizmussal közelítették meg a természettudományokat.⁴⁵ Ennek az optimizmusnak az alapja egyrészt az a meggyőződés, hogy Isten értelmes elvek mentén teremtette meg a világot; másrészt, hogy magát az embert értelmesnek teremtette, méghozzá úgy, hogy a kinyilatkoztatás fénye mellett képes legyen felismerni a természetben működő racionalitást, melynek a megértése Isten szemléléséig vezet.⁴⁶ Az Istent fürkésző és a teremtést kutató emberek prototípusai, Alexandria Philón tanításának a mintájára, Kelemennél is Ábrahám és Mózes.⁴⁷ Az igaz ismeret elsajátítása a természetből és a teremtett világ tanulmányozásából indul ki.⁴⁸ E meggyőződés szöges ellentétben áll azokkal a gnosztikus vagy más enkratikus véleményekkel,

dies 5), Bern / Frankfurt am Main 2002.

⁴³ Vö. GYURKOVICS, MIKLÓS, *La "memoria" nell'antropologia di Clemente Alessandrino: unità di corpo ed anima*, in *La memoria. Forme e finalità del ricordare nel cristianesimo antico* (Studia Ephemeridis Augustinianum 164), Roma 2023, 587-593.

⁴⁴ RIZZERIO, LAURA, *Clément de Alessandria e «la physiologia veramente gnostica»*. *Saggio sulle origini e le implicazioni di un ,epistemologia e di un'ontologia «cristiane»*, Leuven 1996, 39-146. Uő., *L'accès à la transcendance divineselon Clément d'Alexandrie: dialectique platonicienne ou expérience de l'union chrétienne?*, in *Revue des Études Augustiniennes* 44 (1998), 166.

⁴⁵ Vö. *Strom.* I,1,15,2 (A gnosztikus hagyomány befogadására és értelmezésére akkor lesz képes az ember, ha először a természet tudományával fog foglalkozni).

⁴⁶ Vö. *Strom.* I,14,60,4 (Anélkül lehetetlen megismerni a részleteket, hogy ne ismer-nénk meg az egész lényegét: mélyrehatóan kell kutatni a kozmosz kezdetét, ami által az ember természete is megismerhetővé válik).

⁴⁷ Vö. *Strom.* I,5,28,1-32,4; II,11,50,2-52,7; II,4,13,2-3; V,11,71,1-77,2; VI,10,84,1-95,5. Ahogy Philón, úgy Kelemen is az ószövegségi pátriárkák történetének az értelmezésénél az ismeret alapjait a természet kutatásában látták, vö. DI MATTEI, STEVEN, *Moses; Physiologia and the Meaning and Use of Physikos in Philo's Exegetical Method*, in *The Studia Philonica Annual* 18 (2006), 3-32, VAN DEN HOEK, ANNEWIES, *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis. An Early Christian reshaping of a Jewish model* (Vigiliae Christianae, Supplements 3), Brill, Leiden 1988, 23-68.

⁴⁸ Vö. *Strom.* IV,1,3,1-2 (Az igaz gnosztikus fiziológia (φρσιολογία): a kis misztériumokon át érzjük el a nagy misztériumokat, az igazság kánonja alapján, a gnosztikus hagyomány mentén kell kutatni a természetet. Ezért a teológia kutatását a világ teremtésének a vizsgálatánál kell kezdeni).

melyek a teológia első lépéseinél a materiális világ jóságának a megtagadását követelték⁴⁹.

Mivel kozmológiai témában Kelemennél bőséges anyagot találhatunk, ezért tanulmányunkban csak néhány aktuális kutatáshoz köthető kérdésselvetésre szeretnénk reflektálni, ilyen a *katabolé koszmu* (καταβολή κόσμου) elvének, és a teremtés krisztológiai relációinak az értelmezése.

Kelemen a világ teremtését gyakran az Újszövetségből is ismert *katabolé koszmu* fogalmával írta le, ami egyes gnosztikus értelmezések szerint a teremtés jóságával szemben mutathat némi kritikát, mivel e szavakat a kozmosz levetésének, Istentől való kivetésnek is fordíthatnánk. Így arra a következtetésre is juthatnánk, hogy Isten oldaláról a materiális világ teremtése egy fajta elvetésnek, a tőle való kitzasztításnak az eredménye. Kelemennél azonban ehhez a fogalomhoz nem társul ilyen negatív ítélet. Valószínűleg e pozitív megítélés szerzőnk esetében a Szentírás egzegézisén alapszik, szemben a gnosztikusokkal, mivel a legtöbb újszövetségi szöveg esetében a *katabolé koszmu* a világ, vagy a világ alapjainak megalkotását jelenti.⁵⁰ Kelemen a *katabolé koszmu* fogalmával, az újszövetségi írásokkal és például a *Barnabás levél* (V,5) szerzőjével egységben, az Isten által való teremtést fejezte ki, és – valószínűleg a gnosztikus gondolkodókkal szemben – a materiális világot szoros kapcsolatba állította Isten gondviselő tervével.⁵¹ Így Kelemen a *katabolé* fogalmával a világnak nem az Istentől való kivetettséget akarta hangsúlyozni, hanem éppen ellenkezőleg, az Istentől való eredetét, az Istennel való szoros kapcsolatát. E meglátás szerint a világ úgy kötődik Istenhez, mint ahogy az antik gondolkodók felfogása szerint az apa kibocsátott magjából származó gyermek is kötődik a szülőjéhez. Ezzel azonban Kelemen nem azt akarta hangsúlyozni, hogy a teremtett világ esszenciája szó szerint isteni lenne, mivel nem ontológiai értelemben gyermeke a világ Istennek, hanem a kettejük közötti szoros kapcsolatot, és hogy Isten saját értelméből hozta létre (bocsátotta ki magából) azokat az elveket, amelyek a kozmosz harmonikus működését garantálják. Így a gnosztikus szerzőkkel szemben Kelemen kizárja annak a

⁴⁹ Vö. *Strom.* VI,18,168,4 (Az igaz gnosztikus elméllkedését a világ teremtésének a magyarázatával kell kezdeni).

⁵⁰ Vö. Mt 13,35; 25,34; Lk 11,5; Jn 17,24; Ef 1,4; Zsid 4,3; 9,26; 11,11; 1Pt 1,20; Jel 13,8; 17,8.

⁵¹ Vö. *Prot.* 5,80,7; 6,58,2; 6,76,3; 6,78,5; 6,106,3; 6,135,1; 6,147,4; 6,166,5; 7,7,4; 7,107,5; *Ecl.* 50,3; *Quis div.* 30,2; *Exc.* (gnosztikus szerző tanítása) 41,2; 6,4; *Paed.* 1,59,3; 1,71,2; 2,83,1; 3,93,4; *Strom.* 1,37,2; 2,26,1; 3,83,1.

lehetőségét, hogy az olvasói a világ teremtését egy Istennel szembenálló másik princípiumhoz társítsák.⁵²

E kozmológiai fejtegetések még inkább érvényesek az ember teremtéséről szóló kelemeni tanításokra, melyek szerint Isten már a világ megalkotása előtt is eltervezte az ember teremtését, méghozzá az ő Isteni Logoszában (Jézus Krisztusban). Így az ember alkotása egyedül Istentől származik, sőt az emberi lét Isten megfontolásából fakad, és ezért az ember teremtése megelőzi a materiális világ megalkotását is.⁵³ Ez a fajta elsőbbség nem is annyira kronológiai értelemben hangsúlyos, Kelemen célja, hogy az egész emberi nem kivételes és magasztos helyzetére világítson rá, úgy gondolom, azon gnosztikus elképzelésekkel szemben, akik azt tanították, hogy nem minden ember bírja az istenképűséget (isteni magvakat). Kelemen ezzel szemben még inkább hangsúlyozta, hogy a materiális világ, mint ahogy az ember teste is, ezen isteni terv része, mivel Isten az egész kozmoszt az ember üdvössége érdekében alakítja és mozgatja. Így Monfrinotti véleményét osztva állíthatjuk, hogy Kelemen a materiális kozmoszban megnyilvánuló isteni gondviselés értelmezése által egy olyan emberközpontú üdvöndozást ír le, melyet folyamatos teremtésnek is hívhatunk.⁵⁴ Olyan teremtéstanról beszélhetünk, melyben az Isten atyasága nyilvánvalóvá válik, hisz nemcsak létrehozta a teremtményeit, hanem folyamatos gondviselésével azok éltetését és az üdvösségükre való nevelését is biztosítja. Ebben az értelemben az anyag sem származik mástól, mint Istentől, és nem is eshet más uralom alá, mint az Isten gondviselő uralma alá. Ismét egy olyan tétel megfogalmazásához érkeztünk, ami szemben áll a gnosztikusok azon felfogásával, miszerint az anyag és az anyagi esszencia az erkölcsi rossz forrása, mivel az anyagi esszenciát a sátán esszenciájának vallották.⁵⁵ Kelemen ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy az ember elhibázott viszonya a teremtményekkel és az

⁵² Ps. Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium* 7,21,4-5; 7,22,2; 10,14,3; *Evangelium Veritatis* 20; *Haer.* I,24. Vö. MONFRINOTTI, MATTEO, *Καταβολή κόσμου in Clemente e Origene: convergenze o divergenze?*, in *Augustinianum* 55 (2015/2), 337-380, 341, 12 láb.

⁵³ Vö. *Prot.* 6,4; *Paed.* I,59,3; *Strom.* I,37,2; VI,58,2; VI,166,5.

⁵⁴ Vö. *Strom.* VI,57,5-58,2; VI,78,5; I,37,2; VI,166,5-6; MONFRINOTTI, *Καταβολή κόσμου in Clemente e Origene*, 347-358.

⁵⁵ Anyagi esszencia Isten jó alkotása: *Ecl.* 1,1-5; 2,1-3; *Strom.* I,21,123,3; Az anyagi esszencia rossz: *Exc.* 38,1-3; 48,1-3; *Refutatio* VI,32,8; *Tractatus Tripartitus* 98,16; 118,38; Hérakleón tanítása: Órigenész, *Kommentár János Evangéliumához* XX,23,198-202; XIII,25,147-148; XIII,60,416; 61,429.

anyaggal utat nyit az erkölcsi rossz felé, mivel az anyag szeretetébe merülve elfelejtkeznek a Teremtőről.⁵⁶

E kelemen kozmológia fő jellemvonása plasztikusan illusztrálja Isten és a világ szoros relációját, mivel szerinte Isten nemcsak a világ egyedüli alkotója (δημιουργός), hanem szülője is (γενεσιουργός)⁵⁷. Kelemen Démiurgoszának⁵⁸ kiemelkedő jellegzetessége, hogy szereti a teremtményeit, és e szeretet példa és felhívás is a teremtmények számára. A Teremtő és a világ kapcsolatának a példája alapján az igaz keresztény, mint ahogy a Teremtő is, szereti és tiszteletben tartja a teremtményeket, és e helyes szeretet által magát Istent is tiszteli.⁵⁹ Sokatmondó, hogy Kelemen az Atya és a Fiú közötti kölcsönös szeretet kapcsolatra építi a teremtés teológiáját is, amit a következőképpen foglalhatnánk össze: A világ szerető atya az Atyaisten. A Fiú az Atyával való szeretet kapcsolatban teremti a világot,⁶⁰ és egyben élteti, gondozza és üdvözíti is világot.⁶¹ Ezért az Atya és a Fiú közötti örök szeretet kapcsolat garanciája a teremtés egységének és szépségének is.⁶² Így a világ és Isten helyes kapcsolatának a prototípusa az Atya és a Fiú szeretet kapcsolata: ahogy a Fiú szeretetből engedelmeskedik az Atyának, úgy engedelmeskedjen a világ is Istennek.⁶³ Mint ahogy a teremtet természet és az ember kapcsolatának a prototípusa is a Teremtő Isten és a világ kapcsolata.

⁵⁶ *Quis div.* 41,7; *Strom.* VI,3,28,1-32,1; VI,3,30,5.

⁵⁷ Ennek a szemléletnek egy szép példája a *Strom.* III,10,68,3-4; *Quis div.* 27,4-5; *Strom.* V,4,2-4; IV,8,66,4; VI,16,146,1; VI,16,148,1; VI,17,152,3; *Prot.* 65,4; 56; *Paed.* I,73,1; I,74,1; I,88,2. MONFRINOTTI, *Creatore e creazione*, 41-42; 73-76. Isten és a világ fiúsága és az Isteni Logosz fiúsága témájának a kidolgozása végett vö. GYURKOVICS, MIKLÓS, *The Philosophical Problem of "Place"*, in *Clement's Biblical Exegesis. Proceedings of the Second Colloquium on Clement of Alexandria (Olomouc, May 29–31, 2014)* (Vigiliae Christianae Supplements 139), szerk. ČERNUŠKOVÁ, V. – KOVACS, J. – PLÁTOVÁ J., Brill, Leiden 2017, 276-291, 284.

⁵⁸ Kelemen szóhasználatából kitűnik, hogy amikor az Atya Isten teremtoi mivoltára és tevékenységére akart rámutatni, akkor rendszerint Démiurgoszként nevezte, vö. *Prot.* 63,5; 65,4; 67,2; 99,2; 103,3; 105,1; *Paed.* I,72,2-3, I,73,1; I,74,1; I,88,2; II,70,5; III,6,4; *Strom.* I,52,3; I,91,5; I,94,2; III,7,1; III,22,1; III,25,1; III,45,1; III,68,3; IV,17,1, V,82,1. Vö. MONFRINOTTI, *Creatore e creazione*, 98-104.

⁵⁹ Vö. *Strom.* IV,5,19,1-4; III,10,69,3; VII,11,62,1-7.

⁶⁰ Vö. *Prot.* 6,4-5; 7,3 (Jn 1,3); 63,5; 98,3, 120,2; *Paed.* I,96,1-97,1; III,33,3 (Jn 1,3); III,99,3.

⁶¹ Vö. *Prot.* 5,1-4; *Paed.* I,6,5-6; *Strom.* II,37,3.

⁶² Vö. *Prot.* 63,3; 5,2; *Paed.* I,73,1; I,74,1; *Strom.* VI,58,1.

⁶³ Vö. *Exc.* 19.

VI. Befejezés

Az első keresztény bölcselek véleményét áttekintve több „progresszívnek” nevezhető gondolatot is felfedezhettünk. Az Atyák egyik legjelentősebb üzenete, ami módszertani vagy episztemológiai jellegű, az a természettudományok és teológia szoros egymáshoz való rendelése. Hasznos lenne, ha ma sem törődne bele a két tudományág kibékíthetetlen elválásába. A másik, inkább teológiai jellegű üzenet, melyben Krisztus misztériuma mutatkozik meg: az első keresztények rámutattak, hogy Krisztusnak köszönhetően a kozmosz egyrészt teljesen istenközpontú, másrészt teljesen emberközpontú is. Így hát, ha jobban belegondolunk, e két teológiai tengely közös központja Krisztus, hisz bár igaz, hogy a világ az emberért lett teremtve, mégis úgy, hogy az ember a kozmosz által Istent tisztelje és szeresse, és e helyes istentisztelet és szeretet által Krisztus örök mintájára az ember Istenhez emelkedjen. Így a teremtett természet az isteni szépségnek a kinyilatkoztató képe, és az ember istenkapcsolatának is a beszédes ikonja. Hisz az általunk kutatott teológusok véleménye szerint senki sem tisztelheti helyesen úgy a Teremtőt, hogy megveti, vagy éppen pusztítja az Ő teremtményét. Ha ma a teremtett világ szenved az ember helytelen életvitelétől, akkor sajnos ez a szenvedő kép az ember istenkapcsolatának is egy sötétebb ábrázolása.

PUSKÁS ATTILA

A teremtett világ értékessége Szent Ágoston trinitárius teremtésteológiájában

A közös otthonunk gondozásáról szóló *Laudato si'* kezdetű enciklikája második részének Ferenc pápa „A teremtés evangéliuma” címet adta. Ennek ‘A hit által felkínált fény’ címet viselő fejezetében így fogalmaz körlevélének céljáról: „bár ez az enciklika mindenkiel párbeszédet kezdeményez, hogy közösen keressük a szabadulás útjait, a kezdetektől meg akarom mutatni, hogyan nyújtanak a hitbeli meggyőződések a keresztényeknek – és részben más hívőknek is – erős motivációkat a természettel és a legtörekenyebb testvéreinkkel való törődéshez. (...) Ezért az emberség és a világ javát szolgálja, ha mi, hívők jobban felismerjük meggyőződéseinkből fakadó ökológiai kötelezettségeinket”.¹ A szentatya szerint szükség van a teremtés bibliai igazságának mélyebb megértésére, hogy ebből fakadóan a keresztények fokozott elköteleződéssel szálljanak síkra a teremtésnek mint közös otthonunknak a védelméért és gondozásáért, mellyel egyúttal nagy szolgálatot tesznek az egész világnak. A teremtés igazsága valódi örömhír: ennek az örömteli, felszabadító és cselekvésre indító igazságnak olyan az alapvető szempontjait szedi egy csokorba az enciklika „A teremtés evangéliuma” című része, mint a teremtés Isten jóságából és bölcsességéből fakadó ajándék-jellege, a teremtés mint Isten önkinyilvánításának és az istenismeretnek a kezdete, a teremtmények önértéke, istendicsérete, lényegi összetartozásuk, a teremtett világ harmóniája, az ember kiemelkedő méltósága és felelőssége, a teremtett világ Istenben beteljesedő célja. A körlevél befejező, hatodik részében aztán, amely „Az ökológiai nevelés és lelkiesség” címet viseli, ismét felbukkannak a teremtés örömteli igazságának újabb lényegi szempontjai: a teremtés összefüggése a megtestesülés és az eszkatológikus betelje-

¹ FERENC PÁPA, *Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*, Szent István Társulat, Budapest 2015, 64. Továbbiakban: LS.

sedés titkával, az Egyház szentségi jeleivel és ünneplésével, valamint a Szentháromság misztériumával. „A Szentháromság és a teremtmények közötti kapcsolat” című fejezetben Ferenc pápa Szent Bonaventura teremtésteológiájára utalva így fogalmaz: „A szentháromságos közösségként létező, egyetlen Istenbe vetett hit alapján a keresztények úgy vélik, hogy az egész valóság magán hordja a Szentháromság jelét. Szent Bonaventura még azt is állította, hogy az ember – a bűnbeesés előtt – fel tudta ismerni, hogy az egyes teremtmények miként „tanúskodnak arról, hogy Isten háromságos”. (...) Ez a ferences szent azt tanítja nekünk, hogy minden teremtmény kimondottan szentháromságos szerkezetet hordoz magában, mégpedig oly valóságosan, hogy önkéntelenül is megláthatnánk, ha az ember tekintete nem lenne korlátozott, elhomályosult és gyenge. Így azt a feladatot állítja eléink, hogy törekedjünk a valóságot szentháromságos értelmezési kulccsal olvasni.”² Ferenc pápa nem véletlenül idézi éppen Bonaventurát, hiszen ő volt az a középkori teológus, aki a legreálisabban kidolgozta a Szentháromság misztériuma és a teremtés közötti kapcsolatot.³ A szentatyja számára különösen is fontos ennek a kapcsolatnak az újrafelfedezése, mert a teremtett valóság trinitárius kulccsal történő értelmezése tárhatja fel leginkább a teremtett világ igazi méltóságát, igazságát, jóságát, szépségét, melynek szemléléséből teljesebb cselekvő elköteleződés fakadhat. A tradíció kincseinek újra elsajátításáról van szó. Dolgozatunk ehhez az újrafelfedezéshez kíván hozzájárulni, amikor megvizsgáljuk Szent Ágoston trinitárius teremtésteológiájának néhány lényegi szempontját. Választásunk azért esett a nagy nyugati egyházatyára, mert Bonaventura trinitárius teremtésértelmezésének Ágoston a legfőbb forrása. Tanulmányunkban a hippói püspöknek főként a *De genesi ad litteram* című munkájára összpontosítva először két lépésben vizsgáljuk a teremtés szentháromságos művének ágostoni értelmezését: (1) a teremtés mint megalapozás, megformálás, teljesség tétel

² LS 239.

³ Az enciklika viszonylag takarékosan bánik a patrisztikus és a középkori teológusokra történő hivatkozással. A legtöbbször Bonaventurát idézi (négyyszer: LS 11, 66, 233, 239), utána Aquinói Tamást (háromszor: LS 80, 86, 240). Nagy Szent Baszileiosz kétszer (LS 77, 244), Jusztinosz és Lerinumi Szent Vince egyszer-egyszer szerepel (LS 99, 121). Szent Bonaventura teológiájának a pápai körlevélben fellelhető nyomairól és hatásairól részletes elemzést nyújt a következő tanulmány: ANDREA DI MAIO, „Tracce e spunti bonaventuriani nella *Laudato si'*”, in *Antonianum* XCI (2016) 819-857. Bonaventura teremtésteológiájáról és annak ökológiai szempontú jelentőségéről lásd: ULRICH WINKLER, *Vom Wert der Welt. Das Verständnis der Dinge in der Bibel und bei Bonaventura – Ein Beitrag zur ökologischen Schöpfungstheologie*, Tyrolia, Innsbruck/Wien 1997.

és konverzió, (2) a teremtett világ gondviselő kormányzása. Majd (3) a *De Trinitate* című munkája alapján röviden szót ejtünk a *vestigia Trinitatis* ágostoni koncepciójáról, mely ihlető kiindulópontja volt Bonaventura – az enciklika által is felidézett – részletesen kidolgozott elgondolásának, miszerint minden teremtmény olyan hármasszerkezetet hordoz magában, amely a teremtő Szentháromságra utal.

Szent Ágoston (354-430), aki ifjú korában néhány éven keresztül a manicheusok tanaival szimpatizált és auditoroként látogatta a csoport összejöveteleit, a megtérésétől kezdve élete végéig különleges felelősséget érzett azért, hogy szembeszállva a jót és a rosszat egyenrangú, eredeti ontológiai princípiumoknak tekintő manicheus nézetek dualizmusával védelmébe vegye az egész világ egyetlen teremtő Istenéről és a teremtés jóságáról szóló bibliai igazságot. Ez az aggodalma teszi érthetővé, hogy az egyházatya három kommentárt is írt a Teremtés könyvének első három fejezetéről, de a *Vallomások* utolsó három könyvét, valamint az *Isten városáról* című nagy történelemteológiai munkájának a 11. könyvét is a szentírási teremtéstörténetek értelmezésének szentelte. Első kommentárját *A Teremtés könyvéről a manicheusok ellen* címmel az Afrikába történelmi visszatérése után (388-389) írta Thagaszttában, az általa alapított szerzetesi közösség tagjaként. Pappászentelését követően (393-394) ismét neki látott egy kommentár készítéséhez a Genézis első fejezeteiről, ezúttal a litterális értelmezésnek nagyobb teret engedve az allegorikus magyarázat mellett, ám ezt a *De genesi ad litteram imperfectus liber* című munkáját nem tudta befejezni. Végül püspökként egy harmadik kommentárt is írt *De genesi ad litteram* címmel, melyet mintegy 15 éven át készített (401-416), s teremtésteológiai szempontból Ágoston legérettebb munkájának tekinthetjük.⁴ E művében az egyházatya rendkívül gondosan és körültekintően jár el az egymástól több ponton is különböző két teremtéselbeszélés értelmezése során. A nehéz szöveghelyek magyarázata kapcsán a megfelelő interpretáció kritériumai közé sorolja a szerző eredeti szándékának a kutatását, az irodalmi műfaj és a kontextus figyelembevételét, valamint az egészséges hitet.⁵ További általános hermeneutikai elvként rögzíti, hogy a kinyilatkoztatás célja nem természettudományos ismeretek, hanem az üdvösséghez szükséges igazságok közlése. Isten Lelke az Írásokon keresztül nem olyan dolgokra akarta tanítani a népet, amelyek

⁴ DENIS EDWARDS, *Christian Understandings of Creation. The Historical Trajectory*, Fortress Press, Minneapolis 2017, 67.

⁵ *De genesi ad litteram* I.21.41.

semmivel sem járulnak hozzá az üdvösségükhöz,⁶ mint például az ég és a föld alakja. Úgy kell olvasni a teremtés isteni cselekvéséről szóló bibliai szövegeket, hogy a magyarázat ne mondjon ellent az értelemmel vagy a tapasztalattal világosan igazolt ismereteknek. Ágoston elismeri, hogy egy-egy szöveghelyet többféleképpen is lehet értelmezni, s vannak olyan kérdések, melyekre biztos válasz nem adható.⁷ A továbbiakban figyelmünket ennek a műnek a trinitárius teremtésértelmezésére fordítjuk.

1. A trinitárius teremtés mint megalapozás, megformálás, teljesség tétele és konverzió

A *De genesi ad litteram* c. munkájában a Teremtés könyve (Ter 1,1) és a János evangélium prólogusa első mondatainak (Jn 1,1-3) egybeolvasásával Ágoston arra következtet, hogy a teremtő Atyaisten örök Igéjében, aki öröktől Istennél van, s aki által mindenek lettek, mondja ki a létesítő „legyen” („Legyen világosság!) igét.⁸ Ám az örök Igében, az Atyával egy örökkévaló Fiúban kimondott teremtő szót egyúttal a bensőleg hozzátartozó „legfőbb, szent és igaz jóságában” mondja ki, hiszen nem szükségből, hanem jóakaró szeretetében cselekszik, s így jó mindaz, amit alkot. Ágoston Isten örök és szent jóságát azonosítja Isten Lelkével, aki a vizek felett mozgott (Ter 1,2). Isten Lelke a vizek, azaz a Teremtő jóságos akarátának alávetett egész testi-anyagi valóság felett mozgott, melyet megformálni és tökéletessé tenni szándékozott, hogy amit örök Igéjében szólva megalkotott, az gyönyörködő jóságában saját létmódja és faja szerint megmaradjon.⁹ Ekképpen Ágoston szerint a teremtéselbeszélésben

⁶ Uo. II.9.20.

⁷ Ágoston ezt a *Retractationes*ben is hangsúlyozza, amikor a *De genesi ad litteram* művéről szólva arról beszél, hogy több kérdést tett fel, mint amennyire választ talált, s a válaszok közül is csak kevés volt biztos, a legtöbb további kutatást igényel. *Retractationes*, 2.24.

⁸ *De genesi ad litteram* I. 2. 6.

⁹ Ágoston a „vizek” kifejezésnek nemcsak kozmológiai (testi-anyagi hordozó), hanem metaforikus jelentést is tulajdonít, amikor a megtérés során a Szentlélek által megformálandó lelki életet is érti rajta. Isten Lelke mindkét esetben mint formáló és tökéletesítő cselekvő van jelen. „Quod autem Filius loquitur, Pater loquitur, quia Pater loquente dicitur Verbum, quod Filius est, aeterno more, si more dicendum est, loquente Deo Verbum coaeternum. Inest enim Deo benignitas summa, et sancta et iusta; et quidem non ex indigentia, sed ex beneficentia veniens amor in opera sua.

megjelenik a teljes teremtő Szentháromság: Isten Igéje, az Igét nemző Atya és Isten szent Jóságaként a Lélek, akiben Istennek tetszésére van mindaz, amit természetének módja szerint megformál és tökéletesít.¹⁰ Isten szereti a teremtményeit, kedvét találja abban, hogy a teremtmények legyenek és megmaradjanak, s ezt Isten Lelke munkálja.¹¹

Ugyanezen művében Ágoston a teremtéstörténetet trinitárius módon értelmezve emlékeztet, hogy a teremtés művének „ég és föld” szavakkal jelzett kezdetéről szóló bibliai elbeszélésnek már a bevezetője utal arra, hogy

„a Teremtő Háromság. Amikor ugyanis az Írás azt mondja, hogy 'Kezdetben teremtette Isten a mennyet és a földet' (Ter 1,1), az 'Isten' név az Atyára értendő, és a 'Kezdet' megnevezés a Fiúra, aki a Kezdet, nem az Atya számára, hanem elsőként és leginkább a szellemi teremtmények számára, akik őáltala teremtődtek, s azután minden teremtmény számára. S amikor az Írás azt mondja, 'Isten Lelke mozgott a vizek fölött' (Ter 1,2), a Háromság teljes felsoro-

Propterea priusquam scriberetur: *Dixit Deus: Fiat lux* (Ter 1,3); praecessit Scriptura dicens: *Et Spiritus Dei superferebatur super aquam* (Ter 1,2). Quia sive aquae nomine appellare voluit totam corporalem materiam, ut eo modo insinuaret unde facta et formata sint omnia, quae in suis generibus iam dignoscere possumus, appellans aquam, quia ex humida natura videmus omnia in terra per species varias formari atque crescere; sive spiritalem vitam quamdam ante formam conversionis quasi fluitantem: superferebatur utique Spiritus Dei; quia subiacebat scilicet bonae voluntati Creatoris, quidquid illud erat quod formandum perficiendumque inchoaverat: ut dicente Deo in Verbo suo: *Fiat lux*; in bona voluntate, hoc est in beneplacito eius pro modulo sui generis maneret quod factum est; et ideo rectum est, quod placuerit Deo, Scriptura dicente: *Et facta est lux; et vidit Deus lucem quia bona est.*" *De genesi ad litteram* 1.5.11.

¹⁰ „Ut quemadmodum in ipso exordio inchoatae creaturae, quae coeli et terrae nomine, propter id quod de illa perficiendum erat, commemorata est, Trinitas insinuatur Creatoris (nam dicente Scriptura: *In principio fecit Deus coelum et terram* (Ter 1,1); intellegimus Patrem in Dei nomine, et Filium in principii nomine, qui non Patri, sed per seipsum creatae primitus ac potissimum spiritali creaturae, et consequenter etiam universae creaturae principium est: dicente autem Scriptura: *Et Spiritus Dei ferebatur super aquam* (Ter 1,2), completam commemorationem Trinitatis agnoscimus); ita et in conversione atque perfectione creaturae, ut rerum species digerantur, eadem Trinitas insinuetur: Verbum Dei scilicet, et Verbi generator, cum dicitur: *Dixit Deus*; et sancta bonitas, in qua Deo placet quidquid ei pro suae naturae modulo perfectum placet, cum dicitur: *Vidit Deus quia bonum est* (Ter 1,4).” *De genesi ad litteram* 1.6.12. Ágoston a továbbiakban megjegyzi, hogy Isten Lelkének a valami „feletti” mozgását nem helyileg kell érteni, hanem a „felett” a Lélek mindeneket felülmúló kiválóságára, erejére és bőkezű jóságára vonatkozik. Uo. 1.7.13.

¹¹ Uo. 1.8.14.

lását ismerjük fel. Ekképpen a teremtett dolgok konverziójában és tökéletesítésében is, mellyel fajaik megfelelő rendbe különítetnek el, ugyancsak a Háromságra történik utalás: Isten Igéjére (*Verbum Dei*) és az Ige Nemzőjére (*Verbi generator*), melyet az a kijelentés jelez, hogy 'Isten mondta'; s aztán a szent Jóságra (*sancta bonitas*), melyben Isten tetszését találja mindabban, ami mint teremtményeinek természetük szerint behatárolt tökéletessége (*pro suae naturae modulo perfectum*) neki tetszik, amint e szavak jelzik: 'Látta Isten, hogy jó'.¹²

A szövegből kitűnik, hogy Ágoston a semmiből való teremtést, melyet itt inkább csak előfeltételez, de nem fejt ki explicit módon, logikailag és okságilag kétlépcsős történésként értelmezi, amelynek mindkét mozzanata trinitárius cselekvésként valósul meg. Az első mozzanat a létrehozás, megalkotás, alapvetés, megalapozás,¹³ a második a konverzió és a teljesség, tökéletessé tevő befejezés tevékenysége. Amint a *Vallomásokban* kifejti, ezek a mozzanatok csak logikailag különböznek egymástól, valójában azonban szimultán valósulnak meg: Isten mindent egyszerre teremt.¹⁴ Az alapot vető létesítő tevékenység trinitárius természetét a Ter 1,1-2 két kijelentéséből olvassa ki. Ezt az teszi lehetővé számára, hogy az „Isten” szót az Atyára, a „Kezdet” szót a Fiúra érti (Ter 1,1), az „Isten Lelke” kifejezést (Ter 1,2) pedig a Szentlélekre vonatkoztatja. A Kezdet (*principium*) és a Fiú azonosítására az ad neki alkalmat, hogy a Teremtés könyvének első szavaként megjelenő „Kezdetben” kifejezést a krisztológiailag értelmezett Bölcsességgel azonosítja, akiben a zsolthár szerint Isten mindent

¹² „Ut quemadmodum in ipso exordio inchoatae creaturae, quae coeli et terrae nomine, propter id quod de illa perficiendum erat, commemorata est, Trinitas insinuat Creatoris (nam dicente Scriptura: *In principio fecit Deus coelum et terram*; intellegimus Patrem in Dei nomine, et Filium in principii nomine, qui non Patri, sed per seipsum creatae primitus ac potissimum spiritali creaturae, et consequenter etiam universae creaturae principium est: dicente autem Scriptura: *Et Spiritus Dei ferebatur super aquam*, completam commemorationem Trinitatis agnoscimus); ita et in conversione atque perfectione creaturae, ut rerum species digerantur, eadem Trinitas insinuetur: Verbum Dei scilicet, et Verbi generator, cum dicitur: *Dixit Deus*; et sancta bonitas, in qua Deo placet quidquid ei pro suae naturae modulo perfectum placet, cum dicitur: *Vidit Deus quia bonum est.*” Uo. I.6.12.

¹³ Itt a „facere” ige jelenik meg, de Ágoston ezzel azonos értelemben használja a „condire”, azaz teremteni, alapot vetni, megalapozni igét. A szövegben az első mozzanat leírása a „Háromság teljes felsorolását ismerjük fel” megjegyzéssel zárul. Vö. SCOTT A. DUNHAM, *The Trinity and Creation in Augustine. An Ecological Analysis*, State University New York 2008, 65.

¹⁴ Vö. *Vallomások* XIII.33.48. A mindenek „egyszerre” (*simul*) történő teremtésének bibliai gondolatát Ágoston feltehetőleg a Sir 18,2 szövegből veszi.

teremtett¹⁵. Ez a Bölcsesség nem más, mint a János evangélium prólogusában szereplő Ige, aki által mindenek lettek (Jn 1,3). Ágoston értelmezése szerint az örök Bölcsességben, vagyis az örök „Kezdetben” való teremtés azt jelenti, hogy a teremtmények eszméi, mint szellemi formák és minták a Fiúban, mint Isten örök Bölcsességében alapozódnak meg, benne mint a teremtés Kezdetében nyernek létet. Ebből nem zárható ki a saját forma nélküli anyag sem, hiszen mindent – vagyis az anyagot is – benne, a Fiúban mint az örök Bölcsességben létesít és alapoz meg Isten. Így ahhoz a paradoxonhoz jutunk, hogy bár az anyag „per definitionem” saját forma nélküli potencialitás, mégis meg lehet a Fiúban, mint Isten örök Bölcsességében az eszméje, formája, mintája. Az önmagában forma nélküli anyagnak ez a szellemi formája abban azonosítható, hogy a forma befogadásának képességével teremtődik.

Isten azonban nemcsak Bölcsességében, hanem egyúttal Jóságában viszi végbe a teremtményeknek a Bölcsességben történő megalapozását, a szellemi formák és minták létesítésével. Ágoston a teremtő Isten jóakarátát a Szentlélek működésével hozza összefüggésbe, melyet az „Isten Lelke mozgott a víz felett” (Ter 1,2) bibliai mondat alapján értelmez. Nemcsak a Fiú, mint öröktől mondott Igéje tartozik lényegileg Istenhez, az Atyához, hanem, amint a fentebb idézett szövegrésztt közvetlenül megelőző szakaszban írja: „bensőségesen Istenhez tartozik a legfőbb, szent és igaz Jóság (*benignitas summa, et sancta et iusta*)¹⁶; ugyanis a szeretet nem szükségből, hanem jóakaratból árad a műveire. Ezért mielőtt azt mondaná az Írás, hogy ‘Mondta Isten: Legyen világosság’ (Ter 1,3); előzőleg ezt mondja: ‘És Isten Lelke mozgott a víz felett’ (Ter 1,2).”¹⁷ A

¹⁵ „Ugyanis, amikor ezt mondja: ‘Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet’, ki-tűnik, hogy az Atya a Fiú által teremtett. Amit a zsolttár e kijelentése is bizonyít: ‘Mily’ fölségesek a te műveid Uram. Bölcsességben teremtettél mindent (Zsolt 103,24).’ *De civ. Dei* XI. 32. Megjegyezzük, hogy a Kezdet (*principium*) Krisztussal való kifejezett azonosítása megtörténik magában az Újszövetségben. A Kol 1,18 szerint Krisztus „a kezdet, elsőszülött a halottak közül”. A Jelenések könyve végén pedig Krisztus egy Én-kijelentésben önmagáról így vall: „Én vagyok az alfa és az ómega, az első és az utolsó, a kezdet (*principium*) és a vég” (Jel 22,13). Ágoston ezen a nyomvonalon halad, amikor a „Kezdet” szót krisztológiailag értelmezi.

¹⁶ *De genesi ad litteram* I.5.11. Az itt szereplő „*benignitas summa, et sancta et iusta*” kifejezés szinonimája a I.6.12 szakaszában olvasható „*sancta bonitas*”. A „szent Jóságnak” a Szentlélekkel való azonosítása nemcsak a szövegösszefüggésből tűnik ki, hanem a „*sancta*” jelző mindkét helyen történő használata is erre utal.

¹⁷ *Quod autem Filius loquitur, Pater loquitur, quia Pater loquente dicitur Verbum, quod Filius est, aeterno more, si more dicendum est, loquente Deo Verbum coaeternum. Inest enim Deo benignitas summa, et sancta et iusta; et quidem non ex indigen-*

Szentlélek itt úgy jelenik meg, mint Isten benső legfőbb és szent jósága, s mint jótékony szeretet, mely kiárad a teremtésre. Ugyanebben a szakaszban kicsit később így folytatja gondolatmenetét Ágoston: „Ugyanis a Teremtő jóakarátának van alávetve mindaz, amit elkezdett és meg kellett formálni és teljessé tenni”. Isten Lelke mint a Teremtő jóakarata az egész teremtés felett mozog, azaz kiárad az egész teremtésre. A Szentlélek, mint legfőbb Jóság teremtői kiáradása magában foglal mindent. Elsősorban azt, „amit elkezdett” Isten a Kezdetben, vagyis a teremtményeknek a Bölcsességben megalapozott eszméit, szellemi formáit és mintáit, beleértve az anyag formáját is, mint a formák befogadó képességét. Eszerint az anyag, mint potencialitás nemcsak valamiféle érthetőséget (formák befogadásának képessége), hanem ezzel együtt értéket, tökéletességet is hordoz, mert a legfőbb Jóságból fakad. Másrészt, a Szentlélek, mint a legfőbb Jóság kiáradása magában foglalja azt is, amit „meg kellett formálni és teljessé kellett tenni”. Ez utóbbin elsősorban a víz által képletesen jelképezett „egész testi anyagot” érti Ágoston, „amelyből mindazok a dolgok létesültek és formálódtak, melyeket fajtáik szerint immár meg tudunk különböztetni”.¹⁸ S végül a Szentlélek, mint a legfőbb Jóság kiáradása magában foglalja a már megformáltan létrejött és különböző nemekbe rendeződő összes konkrét létezőket, melyek ennek köszönhetően a létben való részesedésük mértéke és módja szerint fennmaradhatnak. A Lélek mint legfőbb Jóság és szeretet kiáradásának gyümölcseként létrejött teremtmények maguk is jók és a teremtő Isten

tia, sed ex beneficentia veniens amor in opera sua. Propterea priusquam scriberetur: *Dixit Deus: Fiat lux* (Ter 1,3); praecessit Scriptura dicens: *Et Spiritus Dei superferebatur super aquam* (Ter 1,2). Quia sive aquae nomine appellare voluit totam corporalem materiam, ut eo modo insinuaret unde facta et formata sint omnia, quae in suis generibus iam dignoscere possumus, appellans aquam, quia ex humida natura videmus omnia in terra per species varias formari atque con crescere; sive spiritalem vitam quamdam ante formam conversionis quasi fluitantem: superferebatur utique Spiritus Dei; quia subiacebat scilicet bonae voluntati Creatoris, quidquid illud erat quod formandum perficiendumque inchoaverat: ut dicente Deo in Verbo suo: *Fiat lux*; in bona voluntate, hoc est in beneplacito eius pro modulo sui generis maneret quod factum est; et ideo rectum est, quod placuerit Deo, Scriptura dicente: *Et facta est lux; et vidit Deus lucem quia bona est.*” *De genesi ad litteram* I.5.11.

¹⁸ Ágoston a „testi anyagot” kívül azt a lelki értelemben vett megformálásra váró alakatlanságot is érti, amelyben a megtérés (*conversio*) előtt van a lélek. A megtérésben nyeri az alakatlan, képlékeny állapotban lévő lélek a formát, mely meghatározza és tökéletesíti. Ez a gondolat felidézi a keresztség szentségét, mint a megtérés szentségét, amikor is a vízre és a keresztelendőre lehívja az egyház a Szentlelket. A víz fölött mozgó teremtő Lélek itt mint újáteremtő/formáló Szentlélek jelenik meg.

tetszésére vannak, hangsúlyozza Ágoston mindkét fentebb idézett szövegben. Ágoston mindkét helyen szoros párhuzamba állítja Istennek az Igéjében és a Jóakaratóban véghezvitt egyetlen teremtői cselekvésének két egymástól elválaszthatatlan oldalát (*dicente Deo in Verbo suo*”; „*in bona voluntate, hoc est in beneplacito eius*). A trinitárius teremtő tevékenység első szakaszához, a teremtmények eszmei, formális létének az Igében a legfőbb Jóság szerint történő megalapozásához tehát szervesen kapcsolódik a második szakasz: a teremtmények szubsztanciális és különböző természetekbe rendeződő létének a megalkotása, megformálása, teljessé tétele és fenntartása, mely ugyancsak Isten Igéjében és Jóságában valósul meg. A Ter 1,4-2,4 szövegében rendre ismétlődő „És szólt/mondta Isten”, valamint az „És látta Isten, hogy jó” kijelentések jelzik a megformálásban, teljessé tételben és fenntartásban megvalósuló trinitárius teremtő tevékenységet: az Atya a kimondott Igéjében létesíti a konkrét teremtményeket („legyen!”), és legfőbb Jóságában, azaz az egész teremtés felett mozgó Lelkében ajándékozza jótéteményeit a teremtményeinek és találja természetüket teremtményei jóságában.

Érdemes megjegyeznünk, hogy Baszileioszhoz hasonlóan¹⁹, s talán éppen tőle merítve, a *De genesi ad litteram* I.18.36 szakaszában Ágoston is magáévá teszi a Ter 1,2 Isten Lelkére vonatkozó kijelentésének a sajátos értelmezését. Eszerint Isten Lelke teremtő tevékenységének mibenlétét

¹⁹ Baszileiosz a *Hexaameron*ról mondott második beszédében a Ter 1,2 – „És Isten Lelke lebegett a vizek fölött” – kijelentése kapcsán bár számot vet azzal az olvasási móddal is, hogy a *pneuma* egyszerűen szelet jelent, s így pusztán a vizek feletti szélmozgásról lenne szó a szövegben, ám tekintettel arra, hogy az „Isten Lelke” kifejezés a bibliai szóhasználatban teológiai és nem kozmológiai valóságot jelöl, azt az értelmezést teszi magáévá, mely szerint Isten Lelke itt a Szentlelket jelenti. Arra a kérdésre, hogy mit jelent Isten Lelkének mozgása a vizek felett, a kappadókiai atya a választ az eredeti héber bibliai szóhoz közel álló szír kifejezésre utalva adja meg: ahogy a fiókaik kiköltő madár a tojásait saját testével takarja be és saját testének melegéből adja nekik az életerőt, úgy a Lélek „a víz természetét előkészítette, hogy az élőlényeket (*dzógonia*) teremjen”. Ez elégséges bizonyítéka annak, hogy „a Szentlélek tevékenyen részt vett a világ teremtésében”. A Ter 1,2 görög fordításában (LXX) a következő kijelentés áll: καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος. Baszileiosz a görög ἐπεφέρετο helyett a szír/héber igének a jelentését veszi alapul. Meglátása szerint a „rachaph” (kikölt, keltet) ige nem vonatkoztatható a szél mozgására, így a „pneuma” szó sem jelentheti a szelet, hanem Isten Lelkét jelöli, akinek teremtői, életadó tevékenységére utalhat. A kappadókiai atya egy bölcs szír emberre utal, akitől ez az etimológiai értelmezés származik. A meg nem nevezett szír bölcs személyére vonatkozóan csak találgatások vannak. Néhány kutató Szamoszatai Euszebioszra, mások Szór Efrémre gondolnak. Vö. PHILIPP SCHAFF, *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Volume 8, Basil: Letters and Select Works, Basilus Magnus – Homiliae IX in Hexaameron, Homily II, 63.*

illetően a latin „*superferebatur*” és a görög „*epephereto*” igéknel kifejezőbb a héberhez közel álló szír kifejezés, mely a „*fovebat*” latin igével visszaadva annyit jelent, mint melengel, dédelget, ápol, nevel. Isten Lelke úgy ápolja, segíti a teremtmények kifejlődését, ahogyan az anyamadar a tojásokat melegíti saját testének melegével, s a bennük formálódó fiókáit segíti, a szeretet bizonyos érzésével viszonyulva hozzájuk.²⁰ A hasonlóság mellett azonban hangsúlybeli különbség is megfigyelhető Baszileiosz és Ágoston értelmezése között. A kappadókiai atya a tojásokból fiókáit kiköltő madár képéből az életadás mozzanatát emeli ki – testének melegével az anyamadar fiókáinak az életre keléshez szükséges erőt közvetíti –, s ezt viszi át a Szentlélek tevékenységére, mint életető, életre keltő cselekvésre. Ezzel szemben Ágoston nem tesz említést a Lélek életadó cselekvéséről, hanem általánosabb értelemben, mint a kifejlődést segítő és gondozó tevékenységet fogja fel a Lélek működését, mely az ő jóakaró szeretetének a kifejeződése. Mivel a formátlan testi anyag jelképeként értett „vizek” felett mozgó Lélekről van szó, Ágoston a Lélek ezen gondozó, segítő tevékenységét elsősorban a formátlan anyagból az Igében tartalmazott örök szellemi formák befogadásával keletkező teremtmények megformálásának a segítésére vonatkoztatja. Másodlagosan azonban vonatkozatható akár az Ige által megformált teremtmények individuális formáinak a megőrzésére is. Ha pedig a hippói püspöknek az „észcsírakról” (*rationes seminales*) alkotott felfogásával összefüggésben olvassuk, mely szerint a teremtményekről az örök Igében öröktől fogva elgondolt eszméket mint „programokat” Isten elültette az általa teremtett anyagba, hogy alkalmas időkben és körülmények között kifejlődjenek, akkor a Lélek gondozó, szerető tevékenysége abban

²⁰ „Sed ante omnia meminimus, unde iam multa diximus, non temporalibus quasi animi sui aut corporis motibus operari Deum, sicut operatur homo vel angelus; sed aeternis atque incommutabilibus et stabilibus rationibus coaeterni sibi Verbi sui, et quodam, ut ita dixerim, fotu pariter coaeterni sancti Spiritus sui. Nam et illud quod per graecam et latinam linguam dictum est de Spiritu Dei, quod *superferebatur super aquas*, secundum syrae linguae intellectum, quae vicina est hebraeae, (nam hoc a quodam docto christiano syro fertur expositum) non *superferebatur*, sed *fovebat* potius intellegi perhibetur. Nec sicut foventur tumores aut vulnera in corpore aquis vel frigidis vel calore congruo temperatis; sed sicut ova foventur ab alitibus, ubi calor ille materni corporis etiam formandis pullis quodammodo adminiculatur, per quemdam in suo genere dilectionis affectum. Non itaque per singulos dies istorum operum divinorum tamquam temporales voces Dei carnaliter cogitemus. Non enim ad hoc ipsa Dei Sapientia nostra infirmitate suscepta venit ad colligendos sub alas suas filios Ierusalem, quemadmodum gallina pullos suos ut semper parvuli simus; sed ut malitia infantes, mente pueri esse desinamus.” *De genesi ad litteram* I. 18. 36.

is állhat, hogy ezeket az anyagba ültetett eszmei magvakat mint belső programokat kifejlődésre segítse, előmozdítva ezzel a különböző típusú létezők, elsősorban a változatos fajtájú élőlények megjelenését és megmaradását.²¹

A továbbiakban érdemes lesz még röviden kitérnünk a „konverzió” fogalmára, mellyel Ágoston a teremtés művének logikailag-okságilag második szakaszához rendelt trinitárius teremtő tevékenységet írja le.²² A „conversio” (*convertere*) a „perfectio” (*perficere*) és a „formatio” (*formare*) szinonimájaként szerepel. Elsődlegesen azt a történést illetve isteni cselekvést írja le, amelynek köszönhetően a semmiből teremtett, formátlan, de a forma befogadására képesített (szellemi és nem szellemi) anyagból konkrét, szubsztanciális, teljes létezővé formálódik a teremtmény. Ez úgy történik, hogy az Ige formát ad a formátlan anyagnak azzal, hogy magához vonzza, maga felé fordítja azt, s ezzel az Igében lévő szellemi minta és forma szerint megképződik a teremtmény a formátlan anyagból. Az Igétől az anyag felé irányuló rejtett vonzó erőt Ágoston úgy is értelmezi, hogy az Ige újra magához hívja a Benne teremtett anyagot, hogy a formátlan állapotból a megformáltság állapotára alakítsa.²³ Mivel az Ige az Atyával egyenlő tökéletes Kép/Forma, ezért a megformálásra váró teremtményt Önmagához és a Benne lévő szellemi formához és mintához vonzva, egyben az Atyához is hívja az Ige. Ágoston értelmezése szerint a teremtménynek ez az Ige révén történő odafordítása, odafordulása a Teremtőhöz nem más mint Isten Igéjének, azaz Isten Fiának az utánzása, aki örök és változatlan egységben van az Atyával, mint a vele egylényegű tökéletes hasonmás és forma.²⁴ Ugyanakkor a „conversio”

²¹ *De genesi ad litteram* II. 6. 13-14; II. 8.19. Ágoston hangsúlyozza, hogy bár Isten mindent egyszerre teremtett, a teremtő Isten megőrző és célba segítő gondviselésével állandóan tevékeny a teremtett világban. Uo. V. 23. 44.

²² Megjegyezzük, hogy a „conversio” kifejezést Ágoston más írásaihoz hasonlóan a lélek megtérésére is használja ebben a teremtéstani művében is (pl. I.5.11.), melyet a Szentlélek végez formát adva a képlékeny léleknek. Ez jól mutatja, hogy a „conversio” sokrétű fogalom Ágoston szókészletében. Vö. GOULVEN MADEC, „conuersio” art. in *Augustinus-Lexikon* (Hg. CORNELIUS MAYER), Vol. 1., Schwabe/Co. AG Verlag Basel 1986-1994, 1282-1294.

²³ „principium quippe creaturae intellectualis est aeterna sapientia: quod principium manens in se incommutabiliter nullo modo cessaret occulta inspiratione uocationis loqui ei creaturae, cui principium est, ut conuerteretur ad id, ex quo esset, quod aliter formata ac perfecta esse non posset.” *De genesi ad litteram* I.5.10.

²⁴ „sed tunc imitatur Verbi formam, semper atque incommutabiliter Patri cohaerentem, cum et ipsa pro sui generis conversione ad id quod vere ac semper est, id est ad creatorem suae substantiae, formam capit, et fit perfecta creatura: ut in eo quod

azt is jelenti, hogy az Ige a már megformált létezőket éppúgy folyamatosan Önmaga, illetve a Benne lévő szellemi formájuk, s végső soron az Atya felé fordítja, hívja vissza (*revocat*). E hívást követve, s az Igében lévő szellemi formájukat utánozva, megközelítve a teremtmények képesek fennmaradni, tökéletesedni. Enélkül a hívás és követés nélkül azonban a teremtmények a formátlanságba való visszahullás, a szétesés felé tartának. Az Igével együtt a Szentléleknek is lényeges szerepe van azonban a formátlan anyagból az Ige által megformált teremtmények teljesség/tökéletesség tételében. A „*conversio*” során a Lélek munkálja, hogy a teremtmények saját természetük tökéletességének határain belül megvalósítsák azt a jóságot, amelyért meg lettek teremtve. Isten szeretetét és jóságát közölve a teremtményekkel a Szentlélek képessé teszi őket a jóra és szeretetre, mely az Atya tetszésére van, aki a teremtményi jóságot a Szentlélek által szemléli.²⁵ Kétségtelen, hogy a „*conversio*” ágostoni teremtésteológiai értelmezése érintkezik Plótinosz metafizikájával és kozmológiájával, ahol az Ész/Szellem (*nousz*) és a Lélek (*pszükhé*) konstitúciójának szerves része a saját eredetükhöz, s végső soron az Egyhez (*hen*) való visszafordulás (*episztróphé*) mozzanata.²⁶ Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a hippói püspök szabadon kezeli az előjövétel – visszafordulás (*proodosz* – *episztróphé*) plótinosi szemjét, s jelentősen át is alakítja a keresztény trinitárius hit fényében.²⁷ A Szentháromság teremtő művének ágostoni értelmezésében az Atya teremtő tevékenységét az Igéjében fejt ki, és az Ige tevékenységéhez az isteni jóság, a Szentlélek munkája társul. A teremtésnek ez a rendje tükrözi a trinitárius élet belső rendjét, ahol az Atya a forrása a Fiúnak, s a Szentlélek kettejüktől (*principaliter* az Atyától, *communiter* a Fiútól) származik.²⁸

Scriptura narrat; (...) In qua conversione et formatione, quia pro suo modo imitatur Dei Verbum, hoc est Dei Filium semper Patri cohaerentem, plena similitudine et essentia pari, qua ipse et Pater unum sunt; (...) per id autem quod Verbum est, insinuet perfectionem creaturae revocate ad eum, ut formaretur inhaerendo Creatori, et pro suo genere imitando formam sempiternae atque incommutabiliter inhaerentem Patri, a quo statim hoc est quod ille.” *De genesi ad litteram* I.4.9.

²⁵ Vö. SCOTT A. DUNHAM, *The Trinity and Creation in Augustine*, 77.

²⁶ *Enneászok*, V. 2. 1.; VI. 7. 16; V. 1. 3.

²⁷ Vö. GOULVEN MADEC, „*conuersio*” art., 1287.

²⁸ Scott A. Dunham, *The Trinity and Creation in Augustine*, 78.

2. Gondviselő kormányzás: mérték, súly, szám szerint

A teremtés fentebb vázolt mozzanataihoz szervesen kapcsolódik Isten egész teremtésre kiterjedő gondviselő kormányzása, mellyel biztosítja, hogy teremtményei fennmaradjanak, éljenek, természetüknek megfelelően mozogjanak és megtalálják nyugalmukat, céljukat. A teremtés kormányzása Isten részéről mozgatót jelent: „Isten az egész teremtést rejtett erővel mozgatja, s valamennyi teremtmény tárgya ennek a mozgatásnak.”²⁹ Ágoston Pál apostolnak az Areopagoszon tett kijelentésére hivatkozik, amikor a minden teremtményt szüntelenül mozgató gondviselő kormányzást, mint trinitárius isteni művet értelmezi: „Benne élünk, mozgunk és vagyunk” (ApCsel 17,28). A teremtmények Istenben való élete, léte és mozgása azt jelenti, hogy Isten Bölcsessége (Fiú) és Jóakarata (Szentlélek) által gondozza a teremtést oly módon, hogy Bölcsessége és Jóakarata tartja életben a teremtményeket, egyben tartva minden dolgot és mozgásban tartva őket. Enélkül a mozgató nélkül a teremtmények megszűnnének létezni. A teremtmények trinitárius mozgatóként értelmezett gondviselő kormányzás nem más, mint a „*conversio*” trinitárius tevékenységének érvényesülése a már létrehozott és megformált teremtményekre vonatkozóan, a megformált teremtmények folyamatos elfordítása a felbomlásra, megszűnésre és formavesztésre irányuló természetes tendenciájuktól, mely a változékony teremtményekre jellemző, s szakadatlan odafordításuk Isten felé az Ige és a Szentlélek által.³⁰ A teremtő Lélek (*conditor Spiritus, Spiritus creator*) a testi és a szellemi létezőket egyaránt mozgatja: a testi teremtményeket időben és térben, a szellemi teremtményeket időben, de „önmagát idő és hely nélkül”.³¹ Hasonlóképpen a Bölcsesség mindeneket mozgó mozgása is összehasonlíthatatlan és kimondhatatlan – idézi Ágoston a Bölcsesség könyvét (Bölcs 8,1) –, a változással járó teremtményi mozgástól és mozgatótól kü-

²⁹ *De genesi ad litteram* V.20.40–41.

³⁰ Vö. SCOTT A. DUNHAM, *The Trinity and Creation in Augustine*, 87. Ágoston a „formatio” és a „perfectio” kifejezéseket a gondviselés művére éppúgy alkalmazza, mint a teremtésre.

³¹ *De genesi ad litteram* VIII.20.39. A teremtett szellem is mozgatja a testet és önmagát, a testet térben és időben, önmagát időben. „Ac per hoc sicut per tempus et locum movet corpus ipse tantum per tempus motus conditus spiritus; ita per tempus movet conditum spiritum ipse nec per tempus nec per locum motus conditor Spiritus: sed spiritus creatus movet seipsum per tempus, et per tempus ac locum corpus; Spiritus autem creator movet seipsum sine tempore ac loco, movet conditum spiritum per tempus sine loco, movet corpus per tempus et locum.”

lönböző, amikor „mindent gyengéden elrendez” (*disponit omnia suaviter*), azaz mindent a saját természete szerint mozgat a teremtett világban.³² A teremtményeket Isten mozgatja Isten felé az isteni szeretet túláradó jósága által, mely a Szentháromság belső életéből fakad, ahol belső, örök, változatlan szeretet-mozgás van az isteni személyek között. A trinitárius szeretet egyszerű, változatlan, tökéletes, önmagát mozgó mozgása egészen transzcendens, ám ugyanakkor kiárad a teremtett világra Isten Igéje és a Szentlélek által. A teremtő Istennek az Ige és a Lélek által megvalósuló bensőséges közelségét, ugyanakkor világfelettségét Ágoston így foglalja össze: „A helyekre jellemző bármiféle távolság vagy tér nélkül, változatlan és nagyszerű erejével minden dologhoz bensőleg közel van, és mindenen kívül van, mert ő maga felette van mindennek. Továbbá, az idők bármiféle távolsága és tere nélkül, változatlan örökkévalóságával mindenkéül ősi, mivel mindenkéül előtt van, és mindenkéül újabb, mert ugyanő van mindenkéül után is.”³³

Isten teremtő és kormányzó tevékenységének trinitárius meghatározottságát olvassa ki Ágoston a Bölcsesség könyve 11,20 kijelentéséből is: „Mindent mérték, szám és súly szerint rendeztél el”. A hippói püspök szerint a teremtmények az Istentől származó jóságuk/tökéletességük fokát aszerint birtokolják, hogy létüknek mi a mértéke, a formája és a rendje. Isten fölötté áll a teremtett világ minden mértékének, formájának és rendjének, ugyanakkor egyben forrása is a teremtett világban a létezők számára meghatározott mércéknek/határoknak, formáknak és rendeknek.³⁴ Nos, Ágoston szerint a teremtő és kormányzó Isten úgy forrása e három teremtményi határozománynak, hogy Benne magában is létezik az a teremtetlen Hármasság, melynek tevékenységéhez hozzárendelhető a

³² „Et quod scriptum est de sapientia eius: *Pertingit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter*; de qua item scriptum est, quod *motus eius agilior celeriorque sit omnibus motibus*: satis apparet recte intuentibus, hunc ipsum incomparabilem et ineffabilem, et si possit intellegi, stabilem motum suum, rebus eam praeberere suaviter disponendis; quo utique subtracto, si ab hac operatione cessaverit, eas continuo perituras.” *De genesi ad litteram* IV.12.23.

³³ „cum sit ipse, nullo locorum vel intervallo vel spatio, incommutabili excellentique potentia et interior omni re, quia in ipso sunt omnia, et exterior omni re, quia ipse est super omnia. Item nullo temporum vel intervallo vel spatio, incommutabili aeternitate et antiquior est omnibus, quia ipse est ante omnia, et novior omnibus, quia idem ipse post omnia.” *De genesi ad litteram* VIII.26.48.

³⁴ *De Natura Boni*, 3. Roche szerint a „mensura, numerus, pondus” jelentése Ágostonnál megfelel a „modus, species/forma, ordo” jelentésének. Vö. W. J. ROCHE, „Measure, Number, Weight in Saint Augustine”, in *New Scholasticism* 15 (1941) 350-376, itt: 352.

fentebb említett teremtményi hármasság. Noha ebben a kontextusban az egyházatya szó szerint nem nevezi meg Atyaként, Fiúként és Lélekként az Istenben forrászerűen meglévő ezen Háromságot, mégis tartalmilag egyértelműen elvégzi az azonosítást, amikor így fogalmaz:

„A mérték nélküli mérték ugyanis az, akivel egyenlő az, ami belőle van, ő maga azonban nem máshonnan van; a szám nélküli szám az, amely által minden formálódik, ő maga azonban nem formálódik; a súly nélküli súly az, amely megnyugváshoz vezet vissza azokat, akiknek a megnyugvás a tiszta öröm, ám ő maga már nem vezetődik vissza másra.”³⁵

A mérték nélküli mérték az Atya, a forrás nélküli forrás, akitől ered a vele egyenlő Fiú. Jóllehet Ágoston az idézett mondatban nem fogalmazza meg kifejezetten, hogy a Szentháromságnak a teremtett világgal való viszonyában – a teremtésben és a kormányzásban – végső mércéként mi az Atya sajátos tevékenysége, ám a közvetlenül megelőző szakaszban ezt megteszi, amikor kijelenti, hogy a „mérték minden dolog létmódját (*modum*) előzetesen meghatározza (...) és mindennek határt szab (*terminat*)”.³⁶ A teremtmények létmódjának és határainak a meghatározása két dolgot is jelenthet. Átfogó értelemben a teremtményi létmódnak, mint minden teremtményre jellemző változékony létmódnak a meghatározását, mely teremtményi közös létnek a végső határa maga Isten, mint minden dolog végső eredete és célja (*principium et finis*). Speciálisabb értelemben jelentheti a teremtményi létezés különböző módjainak, a létezők különböző létfokainak és természetének (tiszta szellemi, testi-érzéki, testi-vegetatív, szellemi és testi egysége) meghatározását. Mérték nélküli Mértékként a létben való részesedés teremtményi mértékét és módját határozza meg. Az Atya a teremtményi létmód meghatározását a Fiú és a Lélek által végzi, amennyiben úgy ad mértéket mindennek, hogy az Igében mindennek megadja a saját számát/arányát, azaz természetes formáját vagy belső struktúráját, a Lélekből pedig a természetes formán alapuló sajátos súlyát, azaz természetes mozgását, törekvését a

³⁵ „Mensura autem sine mensura est, cui aequatur quod de illa est, nec aliunde ipsa est: numerus sine numero est, quo formantur omnia, nec formatur ipse: pondus sine pondere est, quo referuntur ut quiescant, quorum quies purum gaudium est, nec illud iam refertur ad aliud.” *De genesi ad litteram* IV.4.8.

³⁶ „secundum id vero quod mensura omni rei modum praefigit, et numerus omni rei speciem praebet, et pondus omnem rem ad quietem ac stabilitatem trahit, ille primitus et veraciter et singulariter ista est, qui terminat omnia et format omnia, et ordinat omnia”. *De genesi ad litteram* IV.3.7.

célja felé. A Fiú a szám nélküli Szám, másként fogalmazva a nem megformált Forma, melyben minden teremtmény elnyeri a saját formáját és megformálódik, hiszen a teremtmények ideái és szellemi mintái az örök Fiúban, mint az örök Igében, Bölcsességben, Kezdetben alapozódnak meg, „az isteni Mintában, aki öröktől fogva és változatlanul egységben van az Atyával”.³⁷ Ágoston gondolkodásában a teremtményi szám és a forma ugyanazt jelenti, mely Isten Igéjében/Bölcsességében teremtdik.³⁸ A teremtés során formát nyer a teremtmény az Igében/Bölcsességben, aki gondviselő cselekvése révén a Lélekkel együtt fenntartja a teremtményi formát. Az egyházatya végül a Szentléleknek a teremtésben és gondviselő kormányzásban betöltött szerepét úgy értelmezi, hogy a Lélek a teremtmények számára az a súly, mely „minden dolgot nyugalomba és stabilitásba visz”³⁹, hogy azon a helyen, illetve állapotban maradjanak, amelyre rendeltettek. Maga a Lélek azonban „súly nélküli súly”, úgy vonzza a teremtményeket a céljuk felé, hogy ő maga nincsen alávetve egy fölötte álló vonzerőnek. Ágostonnál a „súly” kifejezés két dolgot jelent: egyrészt súllyal bírni és ezáltal vonzani/vonzódni; másrészt súlyozni, értékelni. A fizikai tárgyakat a súlyuk vonzza, viszi a neki megfelelő helyre. A szellemi létezők számára a súly, mint vonzerő az akarat és a szeretet, melynek bármi úgy jelenhet meg, mint ami értékes, érdemes lehet a vágyakozásra/törekvésre vagy éppen értéktelen, s érdemes az elutasításra/elkerülésre. Ahogy a *Vallomások*ban fogalmaz: „Súlyom a szeretetem.”⁴⁰ A lélek az akarata és szeretete révén értékkel-súlyoz, vonzódik és törekszik a bölcsességre, lelki alakformálásra és igyekszik elkerülni a lelki alakvesztést és oktalanságot. A súly/súlyozás fogalma irányulást fejez ki, melynek célja „a megnyugvás és stabilitás”. Egy dolog súlya a teremtés rendjében a neki megfelelő helyre vonzza a fizikai

³⁷ *De genesi ad litteram* I.4.9.

³⁸ Az alaktalan anyag megformálása az Isten Igéje által a Bölcsességben/Igében megalapozott formák szerint történik és e formák gondviselő fenntartása minden teremtményre érvényes. A megformálás nem más, mint szám szerinti arányosítás. Az anyagi teremtmények esetében ez a mennyiségben és tömegben fejeződik ki. A szellemi teremtmények esetében a gondviselő kormányzás a lélek érzelmeinek és az erénynek a száma (aránya/formája) szerint történik, mely távol tartja a lelket az ostobaságtól és a bölcsesség formája és szépsége felé fordítja. Vö. *De genesi ad litteram* IV.4.8.

³⁹ „*et pondus omnem rem ad quietem ac stabilitatem trahit, ille primitus et veraciter et singulariter ista est, qui terminat omnia et format omnia, et ordinat omnia*”. *De genesi ad litteram* IV.3.7.

⁴⁰ *Vallomások* XIII.9.10.

tárgyat. Az értékek súlyozása is arra irányul, hogy a lélek ilyen vagy olyan, inkább egyik, mint másik lelki állapotba kerülve megnyugodjék. Ágostonnál a súly szinonimája a rend és a rendeltetés, mely célra irányulást foglal magában. Különösen is a Szentlélek teremtő és gondviselő tevékenységével kapcsolódik össze. A Lélek mint Isten örök szent Jósága és Szeretete az, akiben Isten a teremtés során a teremtményeivel közli jótéteményeit és nekik ajándékozza azokat mint a teremtmények saját formáját, tökéletességeit, természetét, mely törekvések alapja és egyben célja lesz. A Szentlélek a szeretet képességét és a vágyakozás vonzerejét ajándékozza nekik, hogy saját tökéletesedésüket keresve megtalálják helyüket a teremtés rendjében, a többi teremtménnyel való kapcsolatukban, s legfőképpen magában Istenben, akiben végsőleg megnyugszik minden célra törekvésük.⁴¹ A teremtésben és a gondviselő kormányzásban tehát a Szentháromság egy Isten Atyaként határt szab mindennek (*terminat omnia*), Fiúként/Igéként megformál mindent (*format omnia*) és Szentlélekként elrendez mindent (*ordinat omnia*), meghatározva és igazgatva minden teremtményét mérték, szám és súly szerint.⁴²

A mérték, szám és súly – másképpen a határolt létmód, a forma és a rend(eltetés) – hármas határozománya együtt, szétválaszthatatlan egységben alkotja a teremtményt, az egy teremtmény létének hármas mozzanataként. A hármas mozzanat ugyanakkor belső rendet is mutat: egyfelől a rend(eltetés) a formában, a forma pedig a létmód határainak meghatározottságában gyökerezik; másfelől a létmód meghatározottsága a formában és a rendeltetésben fejeződik és bomlik ki. Mindez tükrözi a trinitárius teremtő tevékenység hármas egységét és rendjét: az Atya úgy jelöli ki a teremtett létmódok határait (*terminat*), hogy a Fiúban és a Fiúval ad formát mindennek (*format*), és a Szentlélekben és Szentlélekkel rendez el, rendel célra mindeneket (*ordinat*). A teremtményi lét hármas-egy mozzanata, valamint a teremtő tevékenység hármas-egy belső szerkezete valamiképpen utal magának a teremtő Szentháromságnak az örök és tökéletes belső életére, melyben az Atyából fakad a Fiú, az Atyából és a Fiúból pedig a Szentlélek, mint az Atyát és a Fiút összekapcsoló szeretetkötelék.

⁴¹ *Vallomások* XIII.10.10.

⁴² „secundum id vero quod mensura omni rei modum praefigit, et numerus omni rei speciem praebet, et pondus omnem rem ad quietem ac stabilitatem trahit, ille primitus et veraciter et singulariter ista est, qui terminat omnia et format omnia, et ordinat omnia”. *De generi ad litteram* IV.3.7.

3. Vestigia Trinitatis

Szent Ágoston a főként manicheus nézetek cáfolatára törekvő *De vera religione* (390-391) című korai művében már használja a „Trinitas creatrix”, vagyis a teremtő Háromság kifejezést,⁴³ amikor minden egyes teremtmény létezésének a jóságát – beleértve a testi és anyagi létezőkét is – hangsúlyozza: minden jó, amennyiben van.⁴⁴ Az egyházatya kiemeli, hogy a teremtő Szentháromság által alkotott összes teremtmények, a testi létezők éppúgy, mint a lelkes élőlények és az értelmes létezők, minden létösszetevőjükkel együtt a Szentháromságtól erednek. Ebben az összefüggésben a teremtmények hármas ontológiai szerkezetéről beszél. Kifejti, hogy amennyiben ebben a földi életben megadatott számunkra ismerni a Háromságot, „úgy kétségtelenül észleljük, hogy minden értelmes, lelkes és testi teremtmény egy és ugyanazon teremtő Háromságtól nyeri a létét (*esse*), amennyiben létezik, faji alakját (*species*) és a legnagyobb rendben kormányzott (*ordinatissime administrari*).” Majd e hármas szerkezethez (*esse, species, ordo*) hasonlóan s azt értelmezve egy további hármas szerkezetet említ a folytatásban, amikor így fogalmaz: „ugyanis minden dolog (*res*), vagy szubsztancia (*substantia*), vagy lényeg (*essentia*), vagy természet (*natura*), vagy bármilyen más jobb kifejezéssel is hívjuk, egyszerre rendelkezik a következő mozzanatokkal: hogy egy valami (*unum aliquid*), és saját faji alakja (*specie propria*) alapján különbözik más dolgoktól, és a dolgok rendjét (*rerum ordinem*) nem lépi túl.”⁴⁵ Ágoston itt a manicheista dualizmus és az örök ideákkal párhuzamba állított örök anyag platonista elgondolásával szemben hangsúlyozza, hogy minden létezőnek, a testi-anyagi dolgoknak is ugyanaz a Szentháromság az egyetlen teremtője és végső forrása. Az egyetlen közös eredetnek a nyomatókos állítása a testi-anyagi teremtmények jóságának és méltóságának, valamint a szellemi teremtményekkel való közösségének a kiemelését is jelenti. Ugyanezt a gondolatot erősíti meg a minden, tehát a testi teremtményre is érvényes hármas létszerkezet vázolója: ahogyan

⁴³ *uera rel.* 7.13 (CCL 32, 196).

⁴⁴ *uera rel.* 11.21 (CCL 32, 201): ‘in quantum est quidquid est, bonum est’.

⁴⁵ *uera rel.* 7.13 (CCL 32, 196 f.): „qua trinitate quantum in hac uita datum est cognita, omnis intellectualis et animalis et corporalis creatura, ab eadem trinitate creatrice (i) esse in quantum est, (ii) et speciem suam habere, (iii) et ordinatissime administrari, sine ulla dubitatione perspicitur. (...) Omnis enim res, uel substantia, uel essentia, uel natura, uel si quo alio uerbo melius enuntiatur, simul habet haec tria; ut (i) et unum aliquid sit, (ii) et specie propria discernatur a ceteris, (iii) et rerum ordinem non excedat.”

az értelmes, úgy a lelkes-élő és a pusztán testi létezőket is a lét/egység (*esse, unum*), a megkülönböztetett faji természet és alak (*species*), valamint a rendezettség (*ordo*), célra irányultság jellemzi.⁴⁶ A szóban forgó szöveghelyen a manicheusokkal szembeni küzdelmének megfelelően az egyházatya az egységet hangsúlyozza két szempontból is: minden létezőnek ugyanaz az egyetlen teremtő Háromság a végső eredete; minden teremtmény létének hármassága elszakíthatatlan ontológiai egységet alkot. Ugyanakkor az egység hármasságát foglal magában: az egy teremtő Isten Háromság; a teremtmények létszerkezete hármasság. A teremtő Háromság és a teremtményi létszerkezet hármassága nyilvánvalóan összefügg egymással, ám az egyházatya ezt az összefüggést itt nem bontja ki, nem rendeli hozzá az egyes isteni személyekhez a teremtményi létszerkezet sajátos mozzanatait.

A *De vera religione* korai munkája után mintegy egy évtizeddel elkezdték és a *De genesi ad litteram* c. művével nagyjából azonos időszakban, hozzávetőleg két évtized alatt íródott *De Trinitate* (kb. 399-420) című munkájában Ágoston többször használja a *vestigia Trinitatis*, vagyis a „Szentháromság nyomai” kifejezést.⁴⁷ Míg az ember halhatatlan szellemi lelke – a *memoria*, az *intellectus* és a *voluntas* (*amor, caritas*) hármasság szellemi képességével, illetve aktusával – nem csupán nyoma, hanem egyenesen képe a Szentháromságnak (*imago Trinitatis*),⁴⁸ addig az embernek a külső dolgok érzéki és értelmi megismerésében mutatkozó hármasságok,⁴⁹ valamint a személyközi szeretetkapcsolatokban bennfoglalt hármasság mozzanat a Szentháromság nyomaiként értelmeződnek.⁵⁰ Ugyanakkor Ágoston az antropológiai kontextuson túl a teljes teremtésre is kiterjeszti a *vestigia Trinitatis* fogalmát: minden teremtményben fellelhető az a hármasság létszerkezet, mely a teremtő Szentháromságnak a nyoma a világban. Ágoston a görög atyák tanításához csatlakozva hangsúlyozza, hogy „A teremtményekhez viszonyítva tehát Isten egy eredet, nem kettő vagy

⁴⁶ Ágoston a testi létezőkre vonatkozóan ezt tovább részletezi, amikor hangsúlyozza, hogy a testi létező testrészeinek az összhangjával, formájából eredő békével és fajlag jellemző kinézettel rendelkezik, mely mozzanatok nélkül egyáltalán nem létezhet. *Vö. uera rel.* 11.21 (CCL 32, 200 f.).

⁴⁷ Ágoston a *vestigium Trinitatis* (VI. 10. 12; VIII. 10.14; XI. 1.1.) mellett használja az *indicia Trinitatis* kifejezést is (XV. 2. 3.): hármasság létszerkezetükkel a teremtmények mintegy tanúsító jelei, tanúbizonyságai a teremtő Szentháromságnak.

⁴⁸ *De Trin.* IX. 12.18; X.11.17; XV.7.11.

⁴⁹ *De Trin.* XI.1-11.

⁵⁰ *De Trin.* VIII. 10. 14.

három”,⁵¹ mégis arra törekszik, hogy beazonosítsa a teremtményekben azokat a mozzanatokot, melyek a közös teremtő művön belül sajátosan az egyes isteni személyekhez rendelhetők, mint teremtő tevékenységük hatásai. Ezen igyekezetének létjogosultságát, sőt szükségességét *A Szentháromságról* című művében így indokolja: „Amikor tehát a Teremtőt felismerjük a teremtett dolgokból (Róm 1,20), szükséges, hogy a Háromságra gondoljunk, akinek nyoma benne van a teremtésben, ahogy ez méltó is”.⁵² Ágoston itt nem azt állítja, hogy a teremtett világban fellelhető hármasságokból megismerhető lenne a Szentháromság titka, hanem csupán azt, hogy ha az értelem felismeri a teremtett világból a Teremtőt (Róm 1,20: „örök erejét és istenségét”), s ha a kinyilatkoztatásból hittel elfogadta, hogy a teremtő Isten Szentháromság, akkor ésszerű, méltó és szükséges, hogy a hittel megvilágított értelem fényénél keresse és észrevegye a Szentháromság nyomát az általa alkotott világban. Ha a Szentháromság egy Isten a világ teremtője, akkor várható, hogy alkotásaiban is tükröződik valami létének hármasságából. Ez a meggyőződés az okságnak azon a platóni, újplatonikus felfogásán (is) alapszik, mely szerint az ok és az általa létesített okozat között valamiféle hasonlóság áll fenn. A Szentháromság Isten mint a legfőbb Jó és az általa jónak alkotott teremtmények között valamiféle hasonlóságnak kell lennie. Ágoston megfogalmazásában: „amit Isten teremtett, az mind jó, azért a maga lét-fokán és a maga módján mindenben megtalálható Istennek valamilyen hasonlatossága. Főleg azért, mert Isten maga a legfőbb jó.”⁵³ Nemcsak lehetséges és szükséges, de méltó is keresni a Szentháromság nyomát a világban, mert a mindenben fellelhető nyomok észrevétele a teremtő Szentháromság szemlélésére és nagyságának dicséretére indíthat, s hozzájárulhat ahhoz, hogy az emberben helyreállítódjék a Szentháromság képe.⁵⁴ A *vestigia Trinitatis* észlelése az *imago Trinitatis* megújulását, az ember eredeti rendeltetésének a megvalósulását szolgálja.

⁵¹ *De Trin.* V.13.14. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, 193.

⁵² *De Trin.* VI.10.12. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, in Ókeresztény Írók 10 (szerk. VANYÓ LÁSZLÓ), Szent István Társulat, Budapest 1985, 213.

⁵³ *De Trin.* XI.5.8. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, 318.

⁵⁴ Ágoston a *De Trinitate* fentebb vizsgált helyén, ahol a Szentháromság titkának a teremtményi nyomokban való felismerhetőségéről szól, így biztatja olvasóját: „Aki ezt csak rája szerint is mintegy tükörben ismeri is meg, örüljön, hogy felismerte Istent, add meg neki a tiszteletet és a hálát. Aki viszont nem ismeri, igyekezzék valóságosság által megismerni, s ne használja vaktságát gúnyolódásra.” *De Trin.* VI.10.12. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, 213-214.

Ágostonnak e nagy szentháromságtani művében körvonalazott *vestigia Trinitatis* koncepciója úgy tekinthető, mint a *De genesi ad litteram* könyveiben részletesen kidolgozott trinitárius teremtésteológiája alapvető belátásainak a compendiuma. A minden teremtményre kiterjesztett „Szentháromság nyomai” kifejezés tartalmát a hippói püspök legösszefüggőbbben a *De Trinitate* VI. könyvének 10. fejezetében fejt ki. Szent Hiláriusznak azt a gondolatát kiindulópontul választva, mely szerint „Az Atyában van az örökkévalóság (*aeternitas*), a Képben a szép forma (*species*) és az Ajándékban a gyönyörködés (*usus*)”, Ágoston először a három isteni személy örök benső viszonyáról elmélkedik, majd ehhez szorosan kapcsolódva beazonosítja az egyes isteni személyek sajátos cselekvését az egy és oszthatatlan teremtői műben, ezt követően megnevezi a trinitárius teremtő cselekvés eredményeként létrejövő teremtmények hármas mozzanatú létszerkezetét, végül jelzi a hasonlóságot is felülmúló különbséget a Szentháromság és a hármas létszerkezetű teremtmények között. A hippói püspök szerint Hiláriusz azért társítja a Fiúhoz mint Képhez a szép formát (*species*), mert „szépség ott van, ahol tökéletes az összhang, teljes az egyenlőség, kitévnik a hasonlóság”, márpedig a Fiú viszonya pontosan ilyen az Atyához, hiszen mindenben maradéktalanul megfelel neki, „Ő a tökéletes Ige, akiből nem hiányzik semmi”. A teremtés művében ugyanez a tökéletes Ige úgy vesz részt, mint „a mindenható és bölcs Isten mintegy alkotó művésze (*ars quaedam*), amely tartalmazza az összes élők változatlan eszméit; és mindez egy benne, mint ahogy ő maga is attól az egytől eredő egy, akivel egy.” Majd áttérve a Szentléleknek a Szentháromság immanens életében megvalósuló személyi sajátossága és a teremtményekben végbevitt cselekvése közötti összefüggésnek a tárgyalására, Ágoston így fogalmaz:

Az Atyának és a Képnek a kimondhatatlan összeköttetése (*ineffabilis complexus*) nem gondolható el boldogság, szeretet, öröm nélkül. Ez a szeretet, öröm és boldogság – ha egyáltalán ezek az emberi szavak kifejeznek valamit – Hiláriusz szerint gyönyörködésnek (*usus*) nevezhető, s ez a Háromságban a Szentlélek, aki nem születik. Ő a szülőnek és a születettnek az öröme (*suavitas*). Ő hat át minden teremtményt roppant bőséggel és termékenységgel, azok befogadó képessége szerint, hogy megtartsák rendjüket (*ordinem suum teneant*) és megpihenjenek helyükön (*locis suis acquiescant*).⁵⁵

⁵⁵ *De Trin.* VI.10.11. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, 213. A pontosabb szóhasználat érzékeltetése céljából a magyar fordítást némileg módosítottam.

Az Igének és a Szentléleknek a teremtésben betöltött szerepéről itt megfogalmazott gondolatok egyfelől a *De genesi ad litteram* fentebb kifejtett belátásait visszhangozzák: az örök Ige mintegy élő foglalat a teremtmények változatlan formáinak; a teremtésbe kiáradó Lélek a célra rendelésnek és célba juttatásnak a tevékeny elve. Másfelől azonban a *De Trinitate* imént idézett szövegében Ágoston szorosabbra fűzi az Igének és a Léleknek az immanens szentháromsági életben megvalósuló személyi sajátosságai valamint a teremtésben megvalósuló tevékenysége közötti összefüggést. Az Ige azért tartalmazza a teremtmények formaadó eszméit, mert ő az Atya szépséges és tökéletes formája, aki mindenben megfelel az Atyának. A Lélek azért ösztönzi a jó cél, a boldogság rendezett elérésére, a termékeny életre a teremtmények törekvéseit, mert ő maga az Atya és a Fiú kölcsönös kapcsolatában megvalósuló öröm, gyönyörködés és boldogság, s ekképpen a teremtett világ felé megnyíló és túlárado teremtői bőkezűség. Ágoston a következőképpen foglalja össze a Szentháromság nyomait a teremtésben, mely a teremtmények hármas létszerkezetében tükröződik:

Mindaz tehát, amit az isteni művészet (*arte divina*) alkotott, bizonyos egységet (*unitatem quamdam*) és szép formát (*speciem*) és rendet (*ordinem*) mutat önmagában. Mindegyikük ugyanis, ami létezik, valami egységként létezik, mint a testek természete vagy a lelkek hajlama. Azután valamilyen szép forma szerint formálódik, mint a testek alakja és minősége, vagy a lelkek tudása vagy műveltsége. S végül valamilyen rendre törekszik vagy rendet tart, mint a testek súlya és elhelyezkedése, s a lelkek szeretete és gyönyörködése.⁵⁶

A minden teremtmény létszerkezeteként és a Szentháromság nyomaként itt felsorolt hármas mozzanat: az egység (*unum*), a forma (*species*) és a rend (*ordo*) tartalmilag nagyjából megfelel a *De genesi ad litteram* mérték (*mensura*), szám (*numerus*), súly (*pondus*) hármásának, s nyilvánvalóan itt is az Atya, a Fiú és a Szentlélek személyéhez és sajátos tevékenységéhez rendelődik hozzá a teremtés közös művén belül. Arra azonban érdemes felfigyelnünk, hogy Ágoston minden egyes mozzanat esetében külön-külön megemlíti mind a testi, mind a szellemi megvalósulási módját ugyanazon szóban forgó mozzanatnak. Ezzel háromszorosan is kiemeli: minden teremtmény – legyen akár testi, akár szellemi természetű – ugyanazt a hármas mozzanatot hordozza létében, melynek végső gyökere egészen a Szentháromság örök belső életébe nyúlik. Így gon-

⁵⁶ *De Trin.* VI. 10. 12. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, 213. A pontosabb szóhasználat érzékeltetése céljából a magyar fordítást némileg módosítottam.

dolkodva a teremtett világról Ágostonnak sikerül egyensúlyban tartani, első látásra egymással aligha összeegyeztethetőnek látszó két szempontot: egyfelől a teremtett világban érvényesülő valóságos léthierarchia, a szellemi és a testi természet hierarchikus rendjének állítását; másfelől a teremtmények önértékének és szolidaritásának hangsúlyozását. A hierarchikus rend nemcsak alá-fölé rendeltséget jelent, hanem azt is, hogy minden teremtmény hármias létszerkezetének ugyanaz a szent eredete és forrása, a Szentháromság. Ahogy Ágoston fogalmaz: „Ebben a főséges Háromságban van ugyanis mindennek a forrása, a legtökéletesebb szépség és a legboldogabb gyönyörűség.”⁵⁷

Zárógondolatok

Szent Ágoston műveiből teremtésfelfogásának három olyan meghatározó szempontja rajzolódik ki, mely a teremtés védelmének és gondozásának teológiai és spirituális alapvetéseként értelmezhető. (1) *A creatio ex nihilo tanítása*. Az egyházatya a manicheusok dualista és a gnosztikusok emanációs felfogásával szemben hangsúlyozza, hogy az egész világot és benne minden létezőt – az anyagi, testi létezőket is – egyedül Isten alkotta, szabadon, a semmiből, vagyis semmit nem előfeltételezve, mindenható erejével. Ez a tanítás nyomatékosan kiemeli a teremtés értékét. A világ nem valami szükségszerűség, vagy éppen a vak véletlen folytán keletkezett, nem is szellemi harc vagy bukás révén jött létre, hanem az egy Isten ajándékozó jóságának köszönheti a létét. A teremtés létajándékozás; a világ, s benne minden teremtmény, ajándék. Az ember nem eredete és nem ura, hanem sáfára az ajándékba kapott teremtményeknek. A teremtés ezen igazságának fel- és elismerése a teremtmények megbecsülésére, az értük viselt felelősségre és a Teremtő iránti hálára indít. A teremtés megóvása és gondozása iránti fokozott elköteleződésnek ez lehet az első, teológiailag motivált és spirituális forrása. (2) *A teremtés érthetősége, jósága és szépsége*. Isten a világot nemcsak mindenható erejével, hanem Bölcsességében és Jóságában alkotta, ezért a világ érthető, jól elrendezett és szép. A teremtett világ ajándék, a benne lévő sokféle, együttműködő, kibontakozó, öntevékeny, célra irányuló teremtménnyel felékesített ajándék. A teremtő Isten művész, aki művészi tevékenységével (*ars divina*) hozza létre műalkotását, a világot. Ennek fel- és elismerése öröme és Isten dicséretére indít. Ez az oka annak, hogy az egyházatya a

⁵⁷ *De Trin.* VI. 10. 12.

Vallomásokban miután megvallotta és bemutatta Isten szerető és cselekvő jelenlétét a saját személyes életében, a mű utolsó három fejezetében megvallja és dicséri Istent, aki az egész világmindenségben cselekszik.⁵⁸ Istennel együtt Ágoston is örömet találja a szép teremtményekben, amely szépség elvezet a szépség forrásához, a Teremtőhöz. A teremtés megóvása és gondozása iránti fokozott elköteleződésnek ez lehet a második, teológiailag motivált és spirituális forrása. (3) *A teremtés mint a Szentháromság műve*. Hippó püspöke teljes mértékben követi a korábbi atyáknak a katolikus hitet rögzítő trinitárius axiómáját, mely szerint „Ahogy az Atya, a Fiú és a Szentlélek elválaszthatatlanok, úgy elválaszthatatlanul tevékenykednek is”.⁵⁹ Ennek fényében a teremtésre vonatkozóan hinni kell, hogy „A mindenható Atyaisten az egész teremtett világot egyszerűlt Fia, azaz a vele egylényegű és egy örökkévalóságú Bölcsesség és Erő által, s a szintén vele egylényegű és egy örökkévalóságú szent Lélekkel való egységében hozta létre és alkotta meg.”⁶⁰ Tanulmányunkban igyekeztünk vázolni az egyházatya trinitárius teremtésteológiájának eredeti szempontjait, rámutatva arra, hogy az egyes isteni személyeknek milyen sajátos tevékenységet tulajdonít a közös teremtő cselekvésen belül. Ágoston értelmezésében a teremtmények létét a Szentháromság belső életéből eredő és a Szentháromság felé tartó, a Szentháromság belső életének mozzanatait hármass létszerkezetükkel analóg és teremtményi módon mintegy tükröző szakadatlan mozgás alkotja. Ebben a látásmódban tárul fel a legteljesebben a teremtett világ értékessége. A világ csodálkozásra indító létének, érthetőségének, jóságának és szépségének végső alapja, ősmintája és beteljesedése maga Szentháromság; a teremtés misztériuma a Szentháromság misztériumában gyökerezik. A Szentháromság nyomaként minden teremtmény túlmutat önmagán, a Szentháromság egy Isten örömteli megismerésének, elismerésének és dicséretének kiindulópontjává válhat. A teremtés megóvása és gondozása iránti fokozott elköteleződésnek ez lehet a harmadik, teológiailag legerősebben motivált és spirituálisan leggyümölcsözőbb forrása.

⁵⁸ Vö. EDMUND HILL, *On Genesis: A Refutation of the Manichees; Unfinished Literal Commentary on Genesis; The Literal Meaning of Genesis*, New York City Press, Hyde Park NY, 2002, 13-14.

⁵⁹ *De Trin* I.4.7. AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, 37.

⁶⁰ *De genesi ad litteram imperfectus liber* I.1.2.

BAGYINSZKI PÉTER ÁGOSTON OFM

A Természet Könyve-metaphora és a teremtésvédelem fundamentális teológiája

Vajon van-e lényegi különbség a keresztény kontextusban gyakran szinonimaként használt „teremtésvédelem” (*creation care*) és a „természetvédelem” (*nature conservation*) szavaink jelentéskörei között? Erre az egyszerű kérdésre nem is olyan könnyű válaszolni, mint ahogyan azt az első pillanatban gondolnánk. Míg a „természetvédelem” a kollektív társadalmi cselekvés azon területeit fogja össze, amelyek a természeti környezet és biodiverzitás megőrzésére, védelmére és fenntartható kezelésére irányulnak; a „teremtésvédelem” vallási vagy spirituális kontextusban utal azokra a fenntarthatóságot célul kitűző áramlatokra, amelyek az Isten által teremtett világ gondozására és megőrzésére vonatkozó felelősséget hangsúlyozzák. A két jelentésmező találkozik ugyan az ökológiai egyensúlyok gondozására irányuló erőfeszítésekben, és az ökológia – élőlények és környezetük kapcsolatát vizsgáló, az egyed feletti szerveződési szinteken zajló folyamatok felderítését célzó – tudományának nagyrabecsülésében, de különbözik is a fajok, természetes élőhelyek, természeti tájak és a tőlük elválaszthatatlan szakrális értékekhez fűződő vonatkozásában. Míg például a már értékválasztásokat magában foglaló „környezetvédelem” (*environmental protection*) az emberi létfeltételeket, az emberhez méltó környezetet igyekszik megőrizni a Földön, addig a „teremtésvédelem” egy teljesebb természetélmény kinyilatkoztatás-értékét tartja szem előtt, így spirituális szempontot is integráló ökológiai szemléletet követ. Ha későbbi gondolatmenetünknek elébe vágva, már most Ferenc pápa Természet Könyvére (*liber naturae*) vonatkozó terminológiáját szeretnénk használni, akkor azt mondhatjuk, hogy a teremtésvédelem végső soron a természetélmény „olvasmányértékének” megőrzésére irányul (vö. LS 243). A kutatók már a természet-hez való kapcsolódás élményének (*nature connectedness*) mentálhigiénés

szintjén is megállapítják, hogy abban egy körkörös, önmagát erősítő, pozitív hatásrendszer lép működésbe: „A természeti környezetben tartózkodó személyeknél alacsony frekvenciájú agyhullámok és alacsonyabb agyi aktivitás detektálható az agy homloklebenyében, ami egyfajta jóleső kipihentséget eredményez [...], igazoltan javítva ezáltal a koncentráció, gondolkodási képességeinket.”¹ Egy további reflexiós szinten, a szükséges teológiai körületekintéssel, de beszélhetünk a természet-élmények töredékes kinyilatkoztatás-értékéről is.

Amikor itt a jelenlegi pontifikátus egyik legfontosabb tanítóhivatali dokumentumára, a *Laudato si'* enciklikára (2015) teszünk utalást,² akkor azt is rögtön meg kell jegyeznünk, hogy az enciklika elsődlegesen az „átfogó ökológia” (*integral ecology*) fogalomkörén keresztül közelít a fent áttekintett, szerteágazóbb szókészlethez, időnként utalásokat téve „környezetvédelemre” és „természetvédelemre”, de a Szentatya szinte egyáltalán nem használja a „teremtésvédelem” terminológiáját.³ Megállapíthatjuk azonban, hogy az átfogó ökológia fogalomköre – mind elméleti, mind gyakorlati értelemben – elég pontosan megfelel a teremtésvédelem fent körvonalazott jelentésének. Bár az átfogó ökológia kifejezés először a katolikus egyházi diskurzusban jelent meg, diffúzabb jelentéssel azóta szélesebb elfogadottságot nyert a fenntarthatósági mozgalmakban.

Jelen tanulmány három lépésben tárgyalja a címben megjelölt témát. Először rámutatunk, hogy a *Laudato si'* enciklika átfogó ökológiát szem előtt tartó eszmei világának a szisztematikus teológiai konvergenciapontja a Természet Könyve-gondolat. Bár a dokumentum elsődlegesen a kollektív teremtésvédelmi cselekvés előmozdítását tűzi ki célul, ennek morálteológiai háttereként utal az „ökológiai erények” témájára (vö. LS 88), illetve a tárgyalás sajátos teremtéstani magvára: a *liber naturae*-hagyományra. Másodsor, az enciklikából rekonstruálva a gondolat főbb hagyományos dimenzióit, az enciklikánál tágasabb horizonton is kifejtjük, hogy a metaforát miképpen lehet aktualizálni a kortárs teremtésvédelmi diskurzusban, és ebben milyen lehetőségek rejlenek. Ez a tekintés magának a szentszéki dokumentumnak az értelmezéséhez is

¹ ÖKOLÓGIAI KUTATÓKÖZPONT, *Természet és lelki egészség*, ELKH, Vácrátót – Budapest 2021, 21.

² FERENC PÁPA, *Laudato si'. Ferenc pápa Áldott légy kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról* (Pápai Megnyilatkozások 51), Szent István Társulat, Budapest 2015.

³ Ez a hivatalos magyar fordításban sem szerepel, ahogy a kifejezés említett angol változata sem fordul elő a hivatalos angol fordításban. Ugyanez igaz a *la cura della creazione, el cuidado de la creación* olasz és spanyol terminológiára.

támpontokat ad. Végül a teremtésben foglalt szakrális kommunikációt hangsúlyozó metaforát úgy is bemutatjuk, mint ami teológiai magyarázattal szolgál a természetkárosítás miatt elszegényedő „természetmiztikára”. E fundamentális teológiai tárgyalás a *liber naturae*-gondolatot az átfogó ökológia vertikális tengelyéhez kapcsolja, amely így kiegészíti az enciklikában szintén jelzett, horizontális tengelyhez illeszkedő egyéb szempontokat.

Milyen képet ad maga az enciklika a *liber naturae* jelenségről? Ferenc pápa szerint Természet Könyveként hivatkozhatunk az isteni önközlés teremtés művében foglalt szakrális kommunikációs eseményére, amely a bevonódni kész ember számára a szépség, jószág, igazság hármasságában alapvetően ma is befogadható. Ezt a felfogást a dokumentum Assisi Szent Ferencre hivatkozva vezeti be, aki „azt javasolja, hogy a természetet olyan ragyogó könyvnek tekintsük, amelyen keresztül Isten beszél hozzánk, és amely az ő szépségéből, jószágából tükröz vissza nekünk valamit” (LS 12). A szöveg később a teremtmények tanúságtételében rejlő üzenetre is utal, amelyben Isten igazsága nyilatkozik meg. A könyv „olvasásához” a pápa szerint szükséges továbbá bizonyos elköteleződés, bevonódás: „az átfogó ökológia olyan tényezők iránti nyitottságot kíván, amelyek meghaladják a matematika és a biológia nyelvezetét, és az emberlét lényegéhez kapcsolnak minket” (LS 11). A bevonódó megismerésnek ezt a később általunk is részletesebben tárgyalt gondolatát a dokumentum szintén Szent Ferenc életpéldájából világítja meg. Az enciklika tömör, de pontosan hivatkozott utalásokat tesz Szent Bonaventura munkásságára, aki a rendalapító mély intuícióját becsatolta a teológiai reflexió és a tágabb, másfél évezredes *liber naturae*-hagyomány fősodrába (vö. LS 239).⁴ A dokumentum közepén Ferenc pápa idézi Szent II. János Pált, aki szerint Isten írt egy csodaszép könyvet, „amelynek betűi a világon élő tömérdek teremtmény” (LS 85). Ezt követően ugyanott a kanadai, majd a japán püspöki kar egy-egy nyilatkozatára hivatkozik: „A legszelebb panorámától a legjelentéktelenebb életformáig a természet az ámulat és a félelem folyamatos forrása. Továbbá folyamatos kinyilatkoztatása az istennek”, illetve „Aki felismeri, hogy minden teremtmény

⁴ Itt nem szükséges kitérnünk a *liber naturae*-metafaora két évezredes eszmetörténeti beágyazottságára, mert a témát már magyar nyelven is több helyen átfogóan bemutatottuk. Lásd például: BAGYINSZKI ÁGOSTON (szerk.), A „Természet könyve” mint a „Szentírás könyvének” analógiája. A „Két könyv”-metafaora mai jelentősége a természettudomány és a teológia párbeszédében (Sapientia Füzetek 34), Konferenciakötet (Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, 2018. november 17.), L’Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest 2019.

saját létezésének himnuszát énekli, az boldogan él Isten szeretetében és reményben”. Ferenc pápa ennek nyomán két elődje tanítóhivatalára is hivatkozva hangsúlyozza, hogy a teremtés szemlélésén keresztül a Logosszal kerülhetünk kapcsolatba, és így a teremtmények közvetítésével üzenetet kapunk a Teremtőtől, aki a Szentírás mellett a Természet Könyvéen keresztül is vezet minket az üdvösségünk útján.

Néhány megjegyzés a Természet Könyve fogalmához

A Természet Könyve-gondolat interdiszciplináris természetű. Ezzel összhangban hangsúlyozni kell Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikájának a – tanítóhivatali szinten – úttörő jellegét az itt szerepet játszó két kulturális szektor kapcsolatának tárgyalásában: tudomány és vallás „a valóság két különböző megközelítését nyújtják”, ezért „intenzív és mindkettőjük számára gyümölcsöző párbeszédet folytathatnak egymással” (LS 62). A pápa – az egyház nevében – a tudományos fejlődés gyümölcseit készséggel elismeri: „A technológia számtalan bajt orvosolt, amelyek ártottak az embernek és korlátozták őt. Nem tehetjük meg, hogy ne ismerjük el és ne köszönjük meg az elért eredményeket, különösen az orvostudomány, a műszaki tudományok és az információközlés területén” (LS 102). A szentszéki dokumentum – témájából és a kidolgozás módszeréből fakadóan – maga is a párbeszéd legnemesebb modelljét képviseli és mutatja fel. Az enciklika szétágazó utalásait áttekintve felfigyelhetünk arra, hogy a szöveg egésze szerint a különböző tudományágakra jellemző szemléletmódok megfelelő szintézise adja meg az értelmezési kulcsot az ökoteológiai problémák igényes tárgyalásához (vö. LS 81).

Az interdiszciplináris párbeszédben megszerezhető egyik legfontosabb tapasztalat, hogy a természetre vonatkozó fogalomalkotásunk az utóbbi két évszázadban a mikrobiológia és a fizikai kozmológia, valamint az evolúciós szemléletmód térnyerésével jelentősen átalakult. Amikor a Természet Könyvének igeteológiai alapgondolatát konkretizáló régi modell ilyen módon ma szintén újragondolásra szorul, a bioszférában érvényesülő emberi környezetromboló tevékenység vallási élményt elszenvedő hatására is új módon kell reflektálnunk. Egyrészt fontos tekintettel lenni arra, hogy a Természet Könyvével való találkozás napjainkra *többrétegűvé* vált: „Ahogyan a bolygó különböző – fizikai, kémiai és biológiai – összetevői kapcsolatban állnak egymással, az élőlények is hálózatot alkotnak, amelyet soha nem fogunk teljes egészében megis-

merni és megérteni” (LS 138). Miként a természet megértésének különböző szintjein és szegmenseiben megmutatkozik a Természet Könyve, úgy válnak láthatóvá az emberi károkozás differenciált hatásai is. Külön figyelmet érdemel persze az a tény, hogy a bioszférától csillagászati léptékekben eltávolodva semmiféle emberi befolyásról nem beszélhetünk. Másrészt aligha szabad alábecsülni annak jelentőségét, hogy korunkban a Természet Könyve-élmény óhatatlanul *evolutív* összefüggésbe kerül. Ezzel kapcsolatban mondja Ferenc pápa: „Isten, amikor megteremtette a világot, egyfajta rendet és *dinamizmust* írt bele, amelyet az embernek nincs joga figyelmen kívül hagyni” (LS 221; vö. VD 7–8). A dinamikusan szemlélt természet képzete megköveteli például, hogy számot vessünk az „evolúciós elv” és a „létezők hierarchiájának” klasszikus képzete közötti aporetikus feszültség okozta kihívásokkal.⁵

Fontos továbbá külön odafigyelnünk a Természet Könyve-élmény olyan sajátosságaira, amelyek egyfelől elválasztják azt az imagináció pusztán szubjektív világától, másfelől elhatárolják azt a fizikai világ-egyetem tapasztalásának merőben objektív jellegétől. A *liber naturae* jelenségnek e sajátosan „mediális létmódja” a Könyv olvasására vonatkozóan is következményekkel jár. Ezzel kapcsolatban az enciklika kijelenti, hogy „az átfogó ökológia olyan tényezők iránti nyitottságot kíván, amelyek meghaladják a matematika és a biológia nyelvezetét, és az emberlét lényegéhez kapcsolnak minket. Olyan ez, mint amikor beleszeretünk valakibe.” (LS 11) Olyan alapvető episztemológiai témát érintünk itt, amely otthonos volt az egyházatyák *teória* gondolatában vagy a skolasztika *kontempláció* eszményében,⁶ de amelynek nyomai fellelhetők a modern nyugati filozófiában is például Edmund Husserlnél a Válság-könyv (*Az európai tudományok válsága*) vagy a *Kartezianus meditációk* gondolatiságában, Edith Steinnél a *Véges és örök lét* teremtéselemzésében, a kései Martin Heidegger *Ereignis*-gondolkodásában, Paul Ricoeur bibliaelemzéseiben, vagy Charles Taylor újratárgyalt episztemológiájában. A „bevonódó megismerés” a modernitás világában bonyolulttá váló témájának szabatos tárgyalása azonban meghaladja e tanulmány

⁵ Ennek átfogó tárgyalásához, lásd BAGYINSZKI ÁGOSTON – MÉSZÁROS LUKÁCS (szerk.), *Apóriák. természettudomány és teológia párbeszédben* (Sensus Fidei Fidelium 7), L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest 2018.

⁶ Lásd: SZEILER ZSOLT, *Teória, szemlélődés, misztika. A Katolikus Misztika Kutatócsoport konferenciakötete*, Szent István Társulat, Budapest 2023.

kereteit. Itt csupán hivatkozhatunk arra, hogy máshol módszeresen ki-
térünk a kérdés tárgyalására.⁷

A fenti elvontabb reflexiók azonnal megtelnek élettellel, ha – az encik-
likától inspirálva – a Természet Könyve-élményt a világoceánnal való
kapcsolatfelvétélben konkretizáljuk. Ferenc pápa emlékeztet minket:

Az óceánok nemcsak a bolygó vizeinek legnagyobb részét foglal-
ják magukba, hanem az élőlények széles körének nagy részét is,
amelyek közül sok még ismeretlen számunkra, és létük különböző
okokból fenyegetett. [...] Ha lemerülünk a trópusi és szubtrópusi
tengerekbe, korallzátonyokkal találkozunk, amelyek a szárazföld
nagy erdőinek felelnek meg, mert megközelítőleg egymillió fajnak,
köztük halaknak, rákoknak, puhatestűeknek, szivacsoknak, algák-
nak stb. adnak otthont. (LS 40–41)

Az óceánok ökoszisztémáit egyaránt szemlélhetjük a természettudós
analitikus figyelmével, valamint rájuk csodálkozhatunk egy sajátos is-
tenélmény *locus*aiként is: „Az egész természet, azon túl, hogy kinyilvánít-
ja Istent, az ő jelenlétének helye is” (LS 88). Az enciklika arra hívja fel
a figyelmet, hogy ez az érintettség az „ökológiai erények” felfedezésére,
gyakorlására ösztönözheti az embert. A világoceánnal való találkozás
élményére is igaz, hogy a mintegy 1,5 milliárd köbkilométernyi víztö-
meg partoktól távolabb eső részeit emberi hatások eddig szerencsére
alig-alig érintették. Ugyanakkor a tengeri fajok kb. 90%-a partközben
él, amely az egész vízfelület 1%-át teszi ki, és ahol a környezetrongálás
súlyos gondot okoz.⁸ Az ember bolygón való jelenléte azonban a nyílt
vizeken csak rendkívül érzékeny, molekuláris biológiai eljárásokkal mu-
tatható ki egyáltalán. Az enciklika fogalomkészlete egyaránt tükrözi az
óceánélmény korunkra kulturálisan jellemző többrétegűvé válását és a
2,5 millió éves geológiai léptékekben jelentkező folyamatszerűségét.⁹

A Természet Könyvének a világoceán-élmény olyan kitüntetett „lap-
ja”, amelynek olvasását nem csupán a *Laudato si'* enciklika ajánlja, ha-

⁷ Ehhez lásd a Szent II. János Pál Pápa Kutatóközpont keretei között működő Ter-
mészet Könyve Kutatócsoport e tanulmány leadásával egyidőben (2023. június 28.,
Sapientia Diszterem) tartott „Miképpen van adva számunkra a Természet Könyve?
Épistemológiai, ontológiai és szaktudományos közelítések” című konferenciáját,
konferenciakötetét.

⁸ Vö. J. R. McNEILL, *Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete*, Ursus
Libris, Budapest 2011, 143–174.

⁹ Vö. GENDA HIDENORI, *Origin of Earth's oceans: An assessment of the total amount,
history and supply of water*, in *Geochemical Journal* 50 (2016/1), 27–42.

nem az 1995 óta sorozatosan, ökumenikus tágassággal és tudományos alaposággal megszervezett, nemzetközi „úszó szimpóziumok” (*Waterborn Symposia*) is felé fordítják a figyelmünket.¹⁰ A szimpóziumi sorozat szellemiségéhez szervesen kapcsolódva, Ferenc pápa üzenetet küldött a 2023. március 2–3. között Panamában megrendezett „A mi óceánunk” konferenciára, amelyben „az alázat, a hála és az áhítat” fontosságát emelte ki a világóceánhoz való viszonyulásainkat illetően. A Szentatya arra buzdította a konferencián résztvevő közjogi méltóságokat, hogy a *Laudato si'* enciklikával összhangban fordítsanak intenzívebb figyelmet az „átfogó ökológiára”. A következőkben a Természet Könyve „mediális” megnyilvánulásának és „bevonódó” olvasásának három olyan – klasszikus transzcendentálélektől (lásd: *pulchrum, bonum, verum*) ihletett – regiszterét tárgyaljuk, amelyek átszövik a *Laudato si'* enciklika gondolatmenetét, mert megközelíthetővé teszik az ember természethez fűződő kapcsolatának szellemi eseményét. Hangsúlyozandó, hogy ezek a megközelítések nem kizárják, hanem kiegészítik egymást, amint az a „világóceán” példáján keresztül szemléletessé válhat számunkra.

A Természet Könyvének olvasása a „szépség” regiszterében (vö. LS 85)

Először vessünk egy pillantást arra a kultúrtörténeti horizontra, amely előtt az enciklika vázolja a természeti szépségről mint a remény belső mozzanatáról szóló keresztény tanítást, rámutatva, hogy az esztétikai élményben eszkatologikus beteljesülésre mutató ígélet rejlik. Esztétikai élményen itt mélyebb érintettséget értünk, mint ami mentálhigiénés dimenzióban követhető, bár szakemberek ezen az elsődleges szinten is rámutatnak a pozitív hatásokra: „Pusztán már a természeti környezet látványa is segíti a stressz utáni regenerációt, mivel olyan pozitív érzéseket generál a vizsgálati személyekben, mint a barátságosság, az öröm vagy a játékosság.”¹¹ Látni fogjuk, hogy a természeti környezet „fizikai” megzavarása nemcsak mentálhigiénés szinten, hanem a természetben átélhető istenélmény szintjén is „szellemi” kárt okozhat.

A megidézett óceán *szépségélménnyel* szólítja meg a szemlélődőt, a Természet Könyvében foglalt isteni önközlés olvasóját. Olyan költők,

¹⁰ E rangos rendezvényt sorozat történetéhez és üzenetéhez lásd: BRON R. TAYLOR (szerk.), *The Encyclopedia of Religion and Nature*, vol. 1–2., Continuum, London – New York 2008, 338.

¹¹ ÖKOLÓGIAI KUTATÓKÖZPONT, *Természet és lelki egészség*, 21.

mint például William Wordsworth (†1850), Gerard M. Hopkins SJ (†1889) vagy a magyar Weöres Sándor (†1989) ékesszólóan tanúskodnak erről a megszólító erőről.¹² A megtapasztalt természeti jelenségnek titokzatos kisugárzása, hatalma van az odapillantó, elhaladó ember felett. Az itt megnyilvánuló természeti szépség más természetű, mint az emberi műalkotások, bár kommunikációs eseményként mégis analóg rokonságban van azokkal. A transzcendencia felé ablakot nyitó szépségre jellemző, hogy az meglepetésszerű és nem manipulálható. Az élményt kiváltó, a bámészkodót bevonó hatás ilyenkor előre megjósolhatatlan módon jelentkezik, az „ajándék” létmódjában, túlsorduló módon, a szabadság és autonómia légkörében. Az empirikus élmény jellemzően nem csupán ablakot nyit a szent szférája felé, hanem bizonyos módon jelenvalóvá teszi a láthatatlan misztériumot a maga kimeríthetlenségében, ugyanakkor elrejtettségében. Innen ered a szépségnek a csodálkozást felébreszteni képes, lélekemelő hatalma. Valami önmagán túlmutató töredékeset tapasztalunk, ami hírt hoz a transzcendencia jelenlétéről, és ígéretet hordoz mindannak a majdani beteljesedéséről, amit most még csak töredékesen élhetünk át. Innen ered a szépségen átsugárzó vonzerő, ami bevonódásra és csodálkozásra késztet minket, sőt a váratlanságával sokszor életünk legmélyebb kérdéseit érintő állásfoglalásra provokál.¹³

Ronald W. Hepburn (†2008) angol esztéta, vallásfilozófus volt, akinek az életművében nagy hangsúlyt kap a személyes életút és a filozófiai szemléletmód belső összefüggéseinek reflexiója. A szerző „Kortárs esztétika és a természeti szépség elhanyagolása” (*Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty*, 1966) című klasszikus írása az analitikus gondolkodás eszközeivel állítja kulturális kontextusba az esztétikai élményt. Az esztétika, a természet, a vallás és a szent szféráit egyaránt érintő tárgyalás egy olyan diskurzus inspirálója lett, amelynek eredményeiről az említett enciklopédia „Természet esztétikája és a Szent”¹⁴ címszava ad tartalmas áttekintést. A szépségélmény és a szakralitás kapcsolatát gyakorta a templomként szemlélt természet képével is megvilágítják, amely gondolat a legkülönbözőbb vallási hagyományok összefüggésében elhelyezhető. A természet szekularizációja is felvet alap-

¹² Lásd: MOLNÁR ESZTER, *Weöres Sándor lírájának tengerszimbolikájáról*, in *Korunk* 26 (2015/7), 13–25.

¹³ Vö. art. „Aesthetics of Nature and the Sacred”, in BRON R. TAYLOR (szerk.), *The Encyclopedia of Religion and Nature*, 18–21.

¹⁴ Vö. art. „Aesthetics of Nature and the Sacred”, in BRON R. TAYLOR (szerk.), *The Encyclopedia of Religion and Nature*, 18.

vető esztétikai kérdéseket, amelyekre a szöveg csupán utalásokat tesz, illetve bibliográfiával segíti az olvasó tájékozódását.

Keresztény teológiai közelítésben megállapíthatjuk, hogy míg az Ószövetség a zoltárokból Isten dicsőségének egy, a teremtés művében tükröződő dimenziójaként számon tartja a „szépség” értékét, e téma továbbvitele az Újszövetség szótárából és gondolkodásmódjából szinte teljesen hiányzik. Hans Urs von Balthasar (†1988) ennek a meglepő ténynek inkább esetleges, mint mélyebb okait látja.¹⁵ A görög filozófiától inspiráltan Szent Ágoston, Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész, valamint Szent Bonaventura egyaránt kiemelt figyelmet fordított a teológiai esztétikára, erről azonban később hosszú ideig főként csak liturgikus, illetve művészettörténeti összefüggésben esett szó. Balthasar szerint azért fontos hangsúlyozni, hogy a szépség a remény belső mozzanata, mivel Isten eszkatologikus megdicsőítése, mint minta-ok és mint ígélet ott rejlik minden szépben. A szépet – akár öntudatlanul is – azért szeretjük, mert összekapcsolódik ezzel az eszkatologikus beteljesedéssel és felé vonz bennünket. Bár ez a *doxa* a szépség minden hiteles megvalósulásában elővételeződik, Søren Kierkegaard mégis helyesen állapíthatja meg, hogy pusztán esztétikai alapon nem igazolódik a kereszténység.¹⁶ A töredékességen túli, Isten életében rejlő tiszta szépség szemlélése csak az üdvösség végső állapotában válik lehetségessé.

Ferenc pápa gyönyörű szavakkal fejezi ki az isteni önközlés itt tárgyalt esztétikai dimenzióját: „Isten misztikus megtapasztalására ad lehetőséget egy falevél, egy út, a harmat és egy szegény ember arca is” (LS 233). Az enciklikában található sok elszórt utalás összefoglalásaként pedig ezt olvassuk: „Isten írt egy csodaszép könyvet, »amelynek betűi a világon élő tömérdek teremtmény«¹⁷” (LS 85).

A Természet Könyvének olvasása a „jóság”, és a „rend” regiszterében (vö. LS 77)

A *Laudato si'* lapjain Ferenc pápa kifejti a keresztény tanítást a teremtményekben, teremtésben megnyilatkozó isteni jóságról és rendről, amint Szent Ferenc címadó Naphimnuszának már az első sora is a Teremtő

¹⁵ Vö. BALTHASAR, HANS URS VON, *A dicsőség felfénylése*, I. kötet, *Teológiai esztétika*, Sík Sándor Kiadó, Budapest 2004, 68–74.

¹⁶ Uo.

¹⁷ II. János Pál pápa 2002. január 30-án elhangzott katekéziséből idézve.

jóságát dicséri: „Magasságos, mindenható, jóságos Úr...!” Ennek megfelelően most tekintünk rá arra a kultúrtörténeti horizontra, amely lehetővé teszi az enciklika ilyen irányú utalásainak értelmezését. Ezzel a háttérrel válik nyilvánvalóvá a teremtésben szándékolt isteni rend (részleges) megbontása terén jelentkező, emberek által okozott – a fizikain túl, szellemi természetű – károk felmérésének fontossága is, amelyek megelőzése és orvoslása a „teremtésvédelem” sajátos feladata.

Vajon a paradigmaticus példaként használt óceánélmény milyen módon szólíthatja meg a résztvevőt, befogadót az *ethosz dimenziójában*? Szakemberek állítják, hogy már pusztán a mentálhigiénés interakció szintjén is kimutatható bizonyos jótékony környezeti hatás, amelyben átélethető, hogy „egy nagyobb ökológiai kontextus részei vagyunk, amivel együtt jár egy nagyobb egész tudata, az alázat és hála érzésének megjelenése, a perspektívaváltás és viselkedésváltozás igénye is”¹⁸. Ennél lényegesen mélyebbre hatol azonban, amikor lelki mesterek arra tanítanak, hogy a madarakat azért érdemes tanulmányoznia a szenteknek és szemlélődőknek, mert mindegyik a maga módján „érti a dolgát”. „Bárcsak az ember is úgy meg tudna felelni a maga természetének, vagyis olyan erényes lenne, mint ahogy például egy sólyom példa az »erényességre«, vagyis a teremtői akarral való egyezésre!” – sóhajt fel Thomas Merton.¹⁹ A természeti világban foglalt, és a bevonódó megismerő számára feltáru-
ló isteni akaratot hagyományosan a *lex naturalis*, vagyis a természetes erkölcsi törvény kontextusában tematizálták. Titokzatos módon ezt a világban foglalt erkölcsi rendet érzékeli az ember lelkiismerete, amely utána az etikai tájékozódás legáltalánosabb iránytűjeként szolgál.²⁰ A Természet Könyvében foglalt isteni önközlés „olvasója” ilyen értelemben az óceán szemlélésével is a jóra „iskolázhatja a lelkiismeretét”.

Az oxfordi végzettségű, katolikus hátterű ausztrál jogfilozófus, John M. Finnis „Természetjog és a természetjogok” (*Natural Law and Natural Rights*, 1980) című klasszikus könyve az analitikus gondolkodás eszközeivel dolgozza fel a természeti világban tapasztalt rendélmény ránk gyakorolt hatását. A *Religion and Nature* enciklopédia „Natural Law

¹⁸ ÖKOLÓGIAI KUTATÓKÖZPONT, *Természet és lelki egészség*, 32.

¹⁹ Lásd: art. „Nature”, in WILLIAM H. SHANNON – CHRISTIANNE M. BOCHEN – PATRICK F. O’CONNELL (szerk.), *The Thomas Merton Encyclopedia*, Orbis Books, Maryknoll (NY) 2002, 320.

²⁰ Vö. NEMZETKÖZI TEOLÓGIAI BIZOTTSÁG, *Az egyetemes etika keresése. A természeti törvény új szemlélete* (Római Dokumentumok 42), Szent István Társulat, Budapest 2013, 10. §.

and Natural Rights” címszó alatt tekinti át a kérdéskör megvitatásának jelen állását.²¹ A szócikk felhívja a figyelmet arra, hogy az itt főszerepet játszó „természetes erkölcsi törvény” gondolat – többek között – a konfucianizmus, a judaizmus és az iszlám, valamint a sztoicizmus összefüggésében is markánsan jelen van, bár a kulturális kontextusoknak megfelelően eltérő variációkban. A részleteket illetően inkább „családi hasonlóságokról” beszélhetünk, mint izomorf fogalomalkotásról. A szócikk írója pl. az ún. arany szabályt, különböző erényeket és általános értékeket, illetve alapvető kötelességeket azonosítja be a természet törvény lényegi tartalmaként. Az összegzés kitér arra is, hogy az újabb környezetetikai irányzatok gyakran kritizálják a hagyományos természetjogi megközelítés egyoldalúan antropocentrikus beállítottságát, amelyet különböző alternatív javaslatokkal kívánnak ellensúlyozni. (Itt jegyezhetjük meg, hogy erre a szempontra a *Laudato si'* enciklika 69. pontja is körültekintően reagál.) A kritika egy másik iránya még radikálisabb, amikor a természetjogi gondolkodás egész irányvételében nyugati ideológiák más kultúrákra való ráerőltetését panaszolják fel. Ezzel kapcsolatban a szócikk tanulságos módon konkludál:

Megrendítő tény, hogy miközben az elnyomó rezsimek jellemzően tőlük idegen gondolatként utasítják el az egyetemes emberi jogok eszméjét, maguk az elnyomott emberek gyakorta hivatkoznak úgy ezekre a jogokra, mint amelyek a törekvéseik középpontjában álló erkölcsi értékeket képviselik.²²

A keresztény teológia szerint már a teremtés művében bizonyos módon testet öltött Isten akaratát, amely minden jóakarátú ember számára hozzáférhető. A világ különböző mozzanataiból ez a Teremtő által szándékolt rend a bevonódó megismerő számára ki is olvasható. Valójában a rendnek ezek a struktúrái olyan implicit normákat képviselnek, amelyek egyszersmind az emberi szabadság lehetőségi feltételei. Ezeknek az implicit normáknak a kifejtéséből eredeztethetőek a mindenkit kötelező, legalapvetőbb erkölcsi szabályok és a természetjog. Éppen bizonyos vitás esetekben jelent azonban éles problémát, hogy ténylegesen miként lehet az implicit módon kapott normákra explicit szabályokként hivatkozni.²³

²¹ Vö. BRON R. TAYLOR (szerk.), *The Encyclopedia of Religion and Nature*, 1169.

²² Uo. 1171.

²³ Vö. NEMZETKÖZI TEOLÓGIAI BIZOTTSÁG, *Az egyetemes etika keresése*, 69. §.

A teremtés művéből töredékesen kiolvasható isteni akarat az eszkathonban az élet teljességeként fog megmutatkozni.

Ami igaz a beteljesedéskor, az *mutatis mutandis* érvényes a kezdetkor is: „A világmindenség nem önkényes mindenhatóság, nem erőfitogtatás vagy önérvényesítő vágy eredményeként jött létre. A teremtés a szeretet rendjébe tartozik.” (LS 77) Ebből az enciklika szerint az is következik, hogy „Isten, amikor megteremtette a világot, egyfajta rendet és dinamizmust írt bele, amelyet az embernek nincs joga figyelmen kívül hagyni” (LS 221). A katekizmusra hivatkozva a dokumentum újrafogalmazza a tanítást, miszerint minden teremtmény a maga módján „egy sugárnyit tükröz Isten végtelen bölcsességéből és jóságából”, melynek nyomán arányos önértéke van (vö. LS 69; lásd még: LS 234).

A Természet Könyvének olvasása az „igazság” regiszterében (vö. LS 221)

Végül tekintsünk rá arra a kultúrtörténeti horizontra is, amely előtt az enciklika a teremtésben, teremtményekben megnyilatkozó isteni „üzenet” ősi tanítására tesz finom utalást, erősen provokálva ezzel korunk későmodern emberét.

Lehet-e episztemikus mozzanat a felidézett óceánélmény befogadóra gyakorolt hatásában? A világoceán szimbolikája mindenekelőtt a kezdet és vég nélküli örökkévalóság, a sehonnan sem induló, sehová sem tartó, önmagában örvénylő mozdulatlanság mint *Magna Mater* képzetét idézi.²⁴ A mentálhigiénés interakció-kutatások ehhez hozzáteszik, hogy az ember által meg nem rongált, egzisztenciálisan gyógyító látvány „sajátos szövete a természeti környezetnek [...], az egyes emberek és a kulturális környezetük által ápolt jelentéseknek, történeteknek”²⁵. A kontaktélmény értelmére irányuló kérdés azonban egy személyes dimenzióban ennél mélyebbre hatol. Sokunknak lehet tapasztalata arról, hogy amikor az elme elcsendesedik, a szemlélt víztömeg a maga konkrétságában meghökkentően „valóságosnak” mutatkozik, olyannyira szimbolikus értelművé válik, hogy mintegy átüt rajta Isten jelenléte. Thomas Merton (†1968) trappista szerzetes így írja le naplójában egy kapcsolódó élményét:

²⁴ Vö. PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT (szerk.), *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Balassi, Budapest 2001. Lásd különösen az „óceán” és „tenger” címszavakat.

²⁵ ÖKOLOGIAI KUTATÓKÖZPONT, *Természet és lelki egészség*, 31.

Már világos, hogy a teremtés, amely mintha először fogalmakban árulkodna Róla, most mintha éppen ugyanazon fogalmak által rejténé el Őt, hogy aztán a Szentlélekben nyilatkoztassa ki. És mi, akik Istenben vagyunk, arra eszmélünk, hogy Benne egyek vagyunk mindazzal, ami belőle források. ²⁶

A Természet Könyvében foglalt isteni önközlés „olvasója” ilyen módon episztemikus megszólíttóságot élhet át, ami utána mélyre ható meditáció, elmélkedés kiindulópontjaként szolgál.

Merton „A szemlélődés magvai” (*Seeds of Contemplation*, 1949) című klasszikus kötete irodalmi eszközökkel fejtegeti a természetélmény szimbolikus közvetítő szerepét. Az olvasó ösztönzést kap arra vonatkozóan, hogy mindig érdeklődéssel és tisztelettel forduljon a konkrét természeti jelenségek felé. Így lehet résztvevő abban az embert is magában foglaló nagyobb egészben, amely utána feltárja természetét a bevonódó szemlélődő előtt. Aki így fogékonyvá válik a természetben foglalt üzenetre, ígéretre, az a teremtmények öntranszcendens jellegzetességére is rácsodálkozhat, amivel azok Teremtőjük felé mutatnak. A vezérfonalként hivatkozott enciklopédia „Kereszténység és természeti szimbolizmus” címszó alatt ²⁷ először az istenképek alapvető tipológiájában helyezi el a kereszténységet és kapcsolódó szimbólumrendszerét, majd az archaikus világot alkotó négy elem (föld, levegő, víz, tűz) részletes tárgyalásán keresztül mutatja be, hogy ezek a szimbólumok miképpen közvetíthetnek valami máig érvényes mondanivalót a természet ökológiai összefüggésrendszerében.

A keresztény teológia az „őskinyilatkoztatás” klasszikus gondolatában és a bibliai tanúságtételből eredeztethető, egész keresztény gondolkodástörténetet átjáró logosztanban adta meg a paradigmátikus óceánélmény ismeretelméleti vonatkozásának magyarázatát. ²⁸ A Természet Könyve-hagyomány és a *liber naturae* metafora által leírt szakrális kommunikációs esemény ilyen módon nemcsak esztétikai és etikai regiszterben, hanem episztemológiai mozzanattal is megszólítja az embert, bár ezt a megszólíttóságot általában a misztikus tapasztalatok

²⁶ THOMAS MERTON, *Entering the Silence*, in J. MONTALDO (szerk.), *The Journal of Thomas Merton*, vol. 2., 1941–1952., Harper, San Francisco 1996, 471. (saját fordítás)

²⁷ Vö. art. „Christianity and Nature Symbolism”, in BRON R. TAYLOR (szerk.), *The Encyclopedia of Religion and Nature*, 377.

²⁸ Lásd: BAGYINSZKI ÁGOSTON (szerk.), *A Szó szimfóniája* (Sapientia Füzetek 39), Konferenciakötet (Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, 2021. november 20.), L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest 2023.

kategóriájába szokás besorolni. Más természetű ismeret megszerzéséről van szó, mint amely a hétköznapi megismerési folyamatainkban adódik. Ezek az ismeretek töredékességükben fontosak a számunkra, mert az isteni önközlés üdvrendje szerint megelőlegezik annak a beteljesedésnek a tapasztalatát, amely felé hitben, reményben és szeretetben a keresztény ember törekszik. A jelen szimbolikus közvetítés útján már részesedik a megismerés teljességében, így a természetélménynek episztemikus mozzanata is van. Ezzel kapcsolatban írja az enciklika: „A végén szemtől szemben állunk majd Isten végtelen szépségével (vö. 1Kor 13,12), és boldog csodálattal *olvashatjuk* a világegyetem misztériumát, amely velünk együtt részesedik majd a véget nem érő teljességben” (LS 243). Ugyanakkor már a jelenünkben is igaz, hogy „minden teremtmény visszatükröz valamit Istenből és van valami *üzenete*, amelyet meg akar tanítani nekünk” (LS 221).

A természetkárosítással együtt járó vallási értékvesztésről (vö. LS 117)

Miután a dokumentumot áttekintve rámutattunk arra, hogy a *Laudato si'* enciklika teremtéstani kristályosodási pontja a Természet Könyve-hagyomány, valamint bemutatuk az ebben foglalt kulcsgondolat „hermeneutikai potenciálját”, fel kell még hívnunk a figyelmet arra, hogy a *liber naturae*-eszei mátrix egy Ferenc pápa által új összefüggésben alkalmazott régi eszköz a „természetkárosítás” mibenlétének és szellemi hatásainak a korábbiaknál hatékonyabb tárgyalásához. Itt is érdemes megemlíteni, hogy az emberi hanyagság következtében degenerálódott környezet hatásainak már a mentálhigiénés szintű elemzése is kimutatja, hogy az ökológiai károkozás milyen súlyos következményekkel járhat az érintettek lelkiállapotára nézve. Amint a kutatások erős, pozitív összefüggést írnak le például a tengerparti szemlélődő pihenés, vagy egy „erdőfürdő” és a pszichés megküzdő képesség erősödése között, úgy fordítva is igaz, hogy a megrongált környezet hajlamosabbá teszi az ilyen hatásnak kitett embereket a lelki betegségekre. És mivel „az elmúlt 50 évben a természet globális változása példa nélküli az emberi történelemben”, ezt a hatást semmiképpen sem szabad alábecsülnünk.²⁹

A környezetromboló károkozás vallási-lelki dimenzióját is szem előtt tartva, Ferenc pápa a következőket írja: „Egy *átfogó ökológia* megkívánja tőlünk, hogy időt szánjunk a teremtéssel való derűs összhang helyre-

²⁹ Vö. ÖKOLOGIAI KUTATÓKÖZPONT, *Természet és lelki egészség*, 13.

állítására, hogy felülvizsgáljuk életstílusunkat és eszményeinket, hogy szemléljük a Teremtőt, aki közöttünk és környezetünkben él.” (LS 225) Másol pedig hozzáteszi: „Mivel minden szorosan összefügg minden-
nel, és a mai problémák olyan látásmódot kívánnak meg részünkről, amely figyelembe veszi a világválság összes elemét, azt javaslom, hogy most gondolkodjunk el egy olyan átfogó ökológia szempontjairól, amely egyértelműen magában foglalja az emberi és társadalmi dimenziókat.” (LS 137) A különböző dimenziók között ott van a teremtésben foglalt szakrális kommunikáció – már többször említett – dimenziója is, amelyre a dokumentum hangsúlyos utalást tesz:

A világ kezdete óta, de különösen is a megtestesüléstől fogva a természeti valóság egészében – rejtett módon – Krisztus misztériuma működik anélkül, hogy csorbítaná annak autonómiáját. [...] Ily módon e világ teremtményei már nem pusztán természeti valóságként mutatkoznak meg előttünk, mivel a feltámadt Krisztus titokzatosan körülöleli és a teljesség célja felé irányítja őket. Azok a mezei virágok és azok a madarak, amelyeket ő csodálattal nézett emberi szemével, most már tele vannak az ő fénylő jelenlétével. (LS 99-100)

Ennek alapján világos, hogy az enciklika az *átfogó ökológia* bőségesen említett *horizontális* mozzanatai mellett hangsúlyosan felhívja a figyelmet a természetvédelem sokszor elhanyagolt *vertikális* szempontjára is: „Azt gondolom, [Assisi Szent] Ferenc adja a legkiválóbb példát a törődésre azzal, ami gyenge, valamint az örömmel és hitelesen megélt átfogó ökológiára. Ő – akit a nemkeresztények közül is sokan szeretnek – a szent pártfogója mindazoknak, akik ökológiai tanulmányokat folytatnak és az ökológia területén dolgoznak.” (LS 10)

Tehát lényegileg hogyan ragadhatjuk meg a természetkárosítással együtt járó vallási károkozást, aminek a teremtésvédelem megpróbálja útját állni? Ferenc pápa ehhez kapcsolódva mondja: „Az, hogy az ember nem törődik azzal, hogy felmérje a természetnek okozott károkat és döntéseinek környezetre gyakorolt hatását, csupán legnyilvánvalóbb következménye az érdektelenségnek az iránt, hogy felismerje az *üzenetet*, amelyet a természet saját szerkezetébe írva magában hordoz.” (LS 117) Az ökológiai rendszer fizikai megzavarásával az ember fokozatosan elvágja magát a „természetmisztika” mélyebb megélésétől, a teremtésben foglalt isteni önközlés vallási élményétől. Mivel az átfogó ökológiában fő értéknek tekintett szakrális kommunikációs mozzanatot az enciklika legerőteljesebben a Természet Könyve-hagyomány összefüggésében tematizálja, illetve a teremtéskárosítás/teremtésvédelem tárgyalása során

is ebben az eszmei mátrixban tájékozódva azonosítja be a károkozás gó-cát, ezért a *liber naturae*-gondolatkört a szöveg fundamentális teológiai kristályosodási pontjának tekinthetjük. Ferenc pápa ezt az alapvető teológiai felismerést rögtön össze is köti a gyakorlati teendőkkkel, amikor a teremtett világ „olvasmányértékének” megőrzésére buzdít: „Arra hívok minden keresztényt, hogy bontsa ki megtérésének ezt a dimenzióját, és tegye lehetővé, hogy a kapott kegyelem ereje és világossága kiterjedjen a többi teremtménnyel és az őt körülvevő világgal való kapcsolatára is, és az egész teremtés iránti mély testvéri szeretetre vezesse, amelyet Assisi Szent Ferenc oly ragyogóan megélt.” (LS 221)

Ökumenikus közelítések

KRÁNITZ MIHÁLY

A teremtésvédelem kérdése az Egyházak Ökumenikus Tanácsa világtalálkozóin

1. A teremtés és az Egyház kapcsolata

Az egyház és a világ a legszorosabban összetartozik: „Veletek vagyok minden nap, a világ végéig” (Mt 28,20) – mondta tanítványainak Jézus feltámadása után, majd elküldte a Szentlelket, akiről tanítványainak pedig kijelentette, hogy „Mindvégig veletek marad” (Jn 14,16). Ha ezeket a mondatokat kiegészítjük még azzal, hogy „Én és az Atya egy vagyunk” (Jn 10,30), akkor láthatjuk hogy a teljes Szentháromság áll az emberiség oldalán, „hogy higgyen a világ” (Jn 17,21), mert „Isten úgy szerette a világot, hogy megszületett Fiát adta oda, hogy aki hisz benne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen” (Jn 3,16), és ő azt akarja hogy „minden ember üdvözüljön és eljusson az igazság ismeretére” (1Tim 2,4).

A világ és benne az ember megújítása tehát összekapcsolódik Jézus keresztáldozatával és feltámadásával. Ez vonatkozik az egész világegyetemre is, éppen ezért a világmindenség végső sorsa összefügg az emberiség sorsával. Isten teremtette a világot, ő küldte a Fiát az emberek közé, aki által egyházat, közösséget hozott létre és így a kezdetben kapott parancs, hogy a teremtett ember a világot, a „földet”¹ vagyis a teremtést

¹ A francia nyelvű ökumenikus fordítású Biblia (*Traduction Oecuménique de la Bible*, Cerf-Bibli'O, Paris 2010, 58.) hangsúlyozza, hogy „az Úristen az Éden kertjébe helyezte az embert, hogy művelje és őrizze.” (Ter 2,15) Jóllehet az eredeti héberben is szerepel, hogy „művelje azt”, de itt nőnemű a névelő – a héberben ugyanis a föld nőnemű –, mely tehát a földre vonatkozik és nem a kertre. Így még világosabb az embernek a

„művelje és védelmezze” valójában az egyházra is tartozik. Ez a szolgálat (*diakónia*) az egyház létéből is fakad, mert az egyház, mint „Krisztus teste” részt vesz az isteni misztérium titkában, így mint maga is misztérium, kinyilvánítja és hirdeti a világnak Krisztust és az örömhíret, az evangéliumot, mégpedig úgy, hogy azt a szentségek által közvetíti és új életet ad az embereknek. Mivel ezt felajánlja az egész emberiségnek, így a Krisztus által hozott Isten Országja jelen van a világban, s a teremtésben, amely szintén megújulását várja.²

Az egyház feladata tehát, hogy szavakkal és tettekkel hirdesse minden népnek a Jézus Krisztusban elért üdvösséget és ez az egyik legfontosabb tevékenysége, amellyel maga Jézus Krisztus bízta meg az egyházat (Mt 28,19-20). Az egyház tehát Krisztus hívására és a Szentlélekben az Atya Isten dicsőségére van jelen a világban. Ezért kapja az irgalmasság, a gyógyítás és a teremtés megújítását feladatul.³

2. A keresztény ökumenizmus a világ egységét és a teremtés épségét is védi

A keresztény közösségek közötti ökumenikus kapcsolatok az elmúlt évtizedekben nemcsak a tanítás és hagyomány kérdéseivel foglalkoztak, hanem az egész emberi létezés megvalósításából fakadó összefüggésekkel, melyek a teremtés megóvására vonatkoznak az igazság és a hálaadás szellemében. Összehasonlítva a távolabbi múlt és a közelmúlt ökumenikus törekvéseit, érezhető elmozdulás tapasztalható a világban megnyilvánuló általános emberi tapasztalat értelmezése felé.

Az ökumenikus tevékenység különleges figyelmet szentel a szenvedő és elnyomásban élő közösségeknek. Az egyházak közötti találkozókon hangsúlyosan kerül elő az emberi méltóság, a szolidaritás és a jövőre irányuló reménység témája, mint az emberi kultúra összetartó ereje. Az ökumenikus mozgalom is keresi saját hangját és megnyilvánulási módját a teremtésvédelem területén. Az egész kereszténység lelkiismeretét szólítja meg a keresztény egységtörekvés folyamatában az élet, a környezet, és a fenntartható fejlődés kérdéseiben.

teremtéssel való kapcsolata.

² Róm 8, 22: „A természet maga is várja Isten fiainak megnyilvánulását.”

³ Vö. 10. Nagygyűlés, Busan, 2013: Towards a common vision, http://wcc2013.info/en/resources/documents/ResourceBook_en.pdf (a kutatás ideje: 2023. szeptember 30.)

Ferenc pápa a „teremtés evangéliumának” nevezi azt az üzenetet, melyet a vallások, és különösen is a kereszténység képvisel a teremtésvédelemmel kapcsolatban.⁴ Az utóbbi évtizedekben a teremtéssel foglalkozó megnyilatkozások növekedése tapasztalható az ökumenikus dokumentumokban. A keresztény hagyomány bőséges erkölcsi, lelkiismereti, filozófiai és művészeti forrásokkal rendelkezik a teremtésvédelmi kijelentések megalapozására. A közös cselekvés szükségessége és felelőssége a keresztény egyházakat közelebb hozta egymáshoz.

A teremtésvédelem érdekében megnyilvánuló kiállás egy tágabb közösséget feltételez. Itt új feladatok jelentkeznek a keresztény *koinónia* részéről, mely magában foglalja a világ felé megmutatkozó ökumenikus küldetést, az egyetemes együttműködést a bolygó ökológiai épségének védelmére is. Az emberi földi élet értékeit nem törvények biztosítják, hanem a szív magatartása, melyet megérintenek a létezéshez kapcsolódó kérdések. Az egyházak lelki egysége erkölcsi cselekvésre indít a közösségek fenntartására irányuló képességeiből fakadóan. Így az egyházaknak egyszerre van szerepük a megváltásban és az összetartásban.⁵

3. Az egyházak a teremtésvédelem mellett

A keresztény hit számára a megbocsátás és a kiengesztelődés alapvető jelentőségű. Az egyháznak annak a társadalomnak az egészében van feladata, melyet reménnyel kell megtöltenie, még ha a gyógyítása lehetetlennek is tűnik. Egy új kezdet, s a világnak egy olyan elképzelése szükséges, ahol a történelem nem az emberi tévedések összessége, hanem a kegyelem és a határtalan megbocsátás végső szavának alanya.

A keresztény hit megnyílik a világegyetem, mint Isten teremtése felé. Ez a hit különös módon ünnepli a teremtésben meg tapasztalható isteni jelenlétet, és hozzá tud járulni az egyetemes és ökológiai tudatosságához. Az ökumenikus megközelítés ezen túlmenően képes tanulni a tudomány eredményeiből, valamint az emberi történelemben meglévő etikai összefüggésekből. Az egyházak így jelentős módon járulnak hozzá a teremtésvédelem mellett az egész emberiség egységének megőrzéséhez is. A maga eszközeivel, teológiájával, lelki és igehirdetői tevékenységével be-

⁴ Vö. FERENC PÁPA, *Laudato si'*, 62–100, SZIT, Budapest 2015, 39–61.

⁵ Kelly, A. J., *The Ecumenism of ecology*, in *Pacifica* 2015, vol. 28 (2), 162. Erről lásd még: BRADLEY, I., *God is Green: Christianity and the Environment*, Longman and Todd, London 1990.

lülről képes kiváltani a teremtésvédelemre irányuló tudatosságot és a sokszor fájdalmas helyzetek iránti aggodalmat.

4. Teremtésvédelemi megnyilatkozások az Egyházak Világtanácsa nagygyűlésein

Az Egyházak Világtanácsa részéről megnyilvánuló teológiai hangsúlyok igazolják a teremtésvédelemmel kapcsolatos kérdésekre való folyamatos érzékenységet és figyelmet. Az ökumenizmus általában mindig is felelősséget mutatott a teremtett világ bibliai értelmezéseivel szemben, nyitott volt a folyamat teológiára (*Process Theology*), mely szerint az istenfogalom a minket körülvevő világban gyökerezik, vagy más szellemi körök modern felvetéseire, beleértve a modern fizikát, mely nagymértékben segítette a keresztény gondolkodást az egész világegyetem új felfogására.

Az ökumenizmus „a kereszténység új módja”⁶, de ez nem jelenti azt, hogy akár az Egyházak Világtanácsa (World Council of Churches) vagy maga az ökumenikus mozgalom (Ecumenical Movement) az egyházak helyére lépett volna. Most már több mint egy évszázada (az 1910-ben Edinburgh-ban tartott Világmissziói Konferenciától⁷) az egység iránti elkötelezettség alakítja, formálja a különböző egyházak közösségét, magukat az egyház vezetőit és a cselekvésüket is, mert világossá vált, hogy sokkal több dolog köt össze bennünket keresztényeket lényegileg – a keresztség szentsége által –, mint ami elválasztana minket egymástól.

Minden keresztény vallja, hogy Isten a Teremtő. A világ, maga a teremtés, a világegyetem is az Isten alkotása és benne az ember is. Így mivel a föld, az emberiség és maga az ember az Istentől származik, ezért minden az Istené, ő pedig meghívja saját közösségébe a mindenkori embert (Dei Verbum 2). A megváltással létrejött egy kapcsolat megnyílt az Istenhez vezető út, amely az egész világ számára és a teremtés számára is megújulást jelent.

⁶ JESUITS, CONGREGATIO GENERALIS, „Decree 12: *Ecumenism*” no. 328, in *Jesuit Life and Mission Today: The Decrees of the 31st–35th General Congregations of the Society of Jesus*, ed. John W. Padberg, trans. General Curia of the Society of Jesus (St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 2009) 606–7, at 606.

⁷ Erről lásd: ROWDON, H. H., *Edinburgh 1910. Evangelicals and the Ecumenical Movement*, in *Vox Evangelica* 5 (1967), 49–71. https://biblicalstudies.org.uk/pdf/vox/vol05/edinburgh-1910_rowdon.pdf (a kutatás ideje: 2023. szeptember 30.)

5. A kezdeti nagygyűlések egységorientációja

1948-ban Amszterdamban jöttek először össze nagygyűlésre a különböző keresztény egyházak. Ez az egység valamiképpen szimbolizálta a Krisztus által alapított egyház egy részét és annak felelősségét, elkötelezettségét Isten alkotása iránt. Világtanácsnak, az az ökumenikus tanácsnak nevezték el a nagygyűlésüket, vagyis az egész földre kiterjedő látásmóddal, keresztény szemszögből igyekeztek magát a világot látni, megismerni és elvezetni Jézus Krisztus utolsó vacsora imájának megvalósulásához: „Legyenek mindnyájan egy!” (Jn 17,21) Ebben az egység gondolatban még kimondatlanul, de benne van a teremtésről való gondoskodás is, hiszen az ember és különösen a hívő ember elválaszthatatlan Istentől, az ő tervétől, amelyet Fiában Jézus Krisztusban valósított meg az egész világ, az emberiség egésze javára.⁸

A második nagygyűlésre 1952-ben az Egyesült államokbeli Evanstonban került sor, amely azt is jelentette, hogy nemcsak Európa létezik az egység megfogalmazására, hanem az egyházak találkozóit egy nagyobb összefogással kell megvalósítani, s ez kifejezte, hogy „úton kell lenni” és meg kell beszélni a kérdéseket. Ezek közül a kérdések közül a legfontosabb a társadalomért, a világért való felelősség volt és külön is a keresztényeknek a világ egész közösségéért megnyilvánuló feladata. A nagygyűlés mottója – „Krisztus a világ reménye” – jól kifejezte ezt az átfogó szemléletet.⁹

A világ rohamos fejlődése következtében a harmadik nagygyűlés (New Delhi, 1961) határozatai már készen álltak arra, hogy elfogadják a technológiai gondolkodásmódot, vagy legalábbis azt, hogy a keresztény szemlélet magában a technológiában ne lásson negatív potenciált. Azok a keresztények, akik felismerték, hogy Krisztus az értelem Ura, így mindaz, amit helyesen felfedeztek, közös, és ezért nincs számottevő választás a tudomány és a vallási hit között. A tudomány ugyanis lényegében a természettel kapcsolatos tények felfedezésének, elrendezésének és fogalmi mintán belüli értelmezésének módszere. A tiszta tudomány a már megszerzett tudásanyag; a technológia ennek a tudományos ismereteknek és technikának a hasznos alkalmazása. Amit a tudósok vizsgálnak az része Isten teremtésének, az igazság, amit felfedeznek, része

⁸ Az első – amszterdami – nagygyűlés témája 1948-ban: „Az ember megosztottsága és Isten terve” volt, amelyen 147 egyház képviseltette magát.

⁹ A második nagygyűlés (1954, Evanston USA) jelmondata – „Krisztus a világ reménye” – a teremtés egészére is utalt.

az Isten igazságának, mert képességeik használata is Istentől származik. A keresztényeknek úgy kell tudományos felfedezéseket tenniük, mint melyek új lépések az ember természet felett megnyilvánuló uralmában.¹⁰

6. Az ökumenikus találkozó a teremtésvédelem felé fordul – Uppsala 1968: „Íme újjáteremtek mindent”

Az idők változnak. Több résztvevő és új szempontok jöttek elő.¹¹ Sorrend szerint Afrika lett volna a nagygyűlés helyszíne. Az Egyházak Világtanácsa (WCC) első közgyűlését ugyanis Európában (Amszterdam), a másodikat Észak-Amerikában (Evanston, USA), a harmadikat Ázsiában (Új-Delhi) tartotta. Felmerült a remény, hogy Afrika lesz a következő kontinens, amely otthont ad a találkozóknak. De kérdések merültek fel az 1960-as évek során az Afrikában történt erőszakos cselekmények és katonai konfliktusok miatt, a nigériai Biafran régiótól Zanzibárig és Eritreáig, Algériától Mozambikig és Rhodesiáig. Így a negyedik közgyűlés visszatért Európa „biztonságába”, a svédországi Uppsalába. A történelem egyik iróniája, hogy a szovjet tankok egy hónappal a közgyűlés befejezése után begördültek Prágába.

Mindenki nagy reményeket fűzött ehhez a gyűléshez, azt állítva, hogy ez lesz „a legnagyobb keresztény találkozó, amely valaha egy helyen létrejött az egyháztörténelemben”. Az orosz ortodox és más keleti ortodox nemzeti egyházak Újdelhiben csatlakoztak, de ott nem voltak olyan teljes mértékben képviselve, mint Uppsalában. A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) ökumenikus előre lépése pedig azt jelentette, hogy a római katolikus megfigyelők hivatalosan nagyobb számban vettek részt, mint Újdelhiben.

Az ökumenikus mozgalom követőinek széles köre találkozott Uppsalában 1966 júliusában. A különböző országokból és felekezeti hagyományokból érkeztek keresztények. Az eseményt a „hatvanas években” a változás szellemének megtestesüléseként tekintették, amely felhívás volt alternatív lehetőségek vízióinak elfogadására.

¹⁰ A harmadik nagygyűlés 1961-ben (Újdelhi, India) a „*Jézus Krisztus a világ világossága*” mottót választotta, melynek során a tanúságtétel, a szolgálat és az egység kérdése került megvitatásra.

¹¹ A negyedik nagygyűlés 1968-ban (Uppsala, Svédország) jelmondata szellemében – „*Íme mindent újjáteremtek*” –, a gazdasági világ és társadalmi fejlődés, a nemzetközi szintű igazság és a béke, valamint az istentisztelet és az új életstílus kérdésével foglalkozott.

Mindezekon túl Uppsalában megjelent egyfajta ökumenikus-szindalális szellem. A jelentős ortodox részvétel, a posztkoloniális egyházak bevonása és a katolikus együttműködés lehetőségei nyomán a különböző háttérű és tanbeli hangsúlyokkal rendelkező keresztények megtanulták értékelni egymás meglátásait és hozzájárulását a közös ügysz. Ebben kapott helyet a teremtésvédelem és úgy tűnt, hogy ezáltal az ökumenikus szellem egyre inkább a megélt egység felé halad.¹²

7. Uppsala állításai és valósága

Az „Íme, újjá teremtek mindent” témával a gyűlés nagyra törő célt tűzött ki maga elé. A szentírási idézet (Jel 21,5) az 1960-as évek ökumenikus optimizmusára utalt, és arra szólította fel az egyházakat, hogy nézzenek szembe a megújulás kihívásával egy változó és egyre inkább globális világban. A fő témáról szóló beszédében *Ignatios Hazim* (1920–2012) latakiai ortodox metropolita hangsúlyozta, hogy az egyházak szükséges és gyökeres megújulása csak a Szentlélek munkája által lehetséges.

De vajon mennyire tudta a közgyűlés a témájában megfogalmazott magasztos célokat az ökumenikus munka valóságába átültetni? Mennyire volt radikális az egyházak megújulása, amely Uppsalából indult ki? A közgyűlés hat szekciójának vizsgálata jól szemlélteti, hogy a küldötteknek milyen sokféle kérdéssel kellett foglalkozniuk, az egyház egységétől kezdve a misszió, a fejlődés és a nemzetközi ügyek kérdésén át az istentiszteletig és az új életstílusok kérdéséig. Számos téma a plenáris felszólalások középpontjában is állt, és ezekből ajánlások születtek az Egyházak Világtanácsa jövőbeli munkájára vonatkozóan.

8. Egyházak Világtanácsa üzenete: az élő Isten teremtőerője mindent folyamatosan megújít

Az Egyházak Világtanácsa a világot, mint Isten megváltói tevékenységének a helyszínét azonosítja sok hagyományos vallás világot mellőző megnyilvánulásaival szemben. Az új felfogással a korábbi évtizedekben a teremtés értelmezésének sajátos keresztény szempontja jelent meg, me-

¹² Vö. HUGHSON, TH., *Creation as an Ecumenical Problem: Renewed Belief Through Green Experience*, in *Theological Studies* 2014, vol. 75 (4), 816-846.

lyet akár egy különleges útnak is mondhatnánk és a Világtanács megnyilatkozásai igazolják ezt a folyamatos vizsgálatot. Ezen a területen a jelenlegi világban a természet fenyegetettsége a központi és meghatározó gondolat, mely gyakran a teremtmények jólétével kapcsolatos. A különböző civilizációk előmozdította nagyon sok megpróbáltatáson keresztül ez a veszély gyakorlatilag elkerülhetetlen a természetes környezet beszennyezése és pusztulása miatt.¹³

A kiindulópont szerint a zsidó-keresztény hagyományban úgy tűnik, hogy az ember uralmát gyakorolja az egész természet felett, ám ugyanakkor éppen ez tartalmazza ökológiai válságunk történelmi gyökereit. A történelmi elemzés leegyszerűsítőnek tűnik, de a kortárs keresztények nem vehetik félvállról. Meg kell kérdezni az ökumenikus vitában, hogy vajon szívesen ünnepelnék a nyugati technológiát?

A keresztény teológia felszabadította az embert a természeti jelenségek kritikus vizsgálatára, és a tudósok folytathatják a tudományos és műszaki kutatást és fejlesztést anélkül, hogy bűnös lenne e cselekvésük. A keresztények minden idők technikai és társadalmi forradalmában ugyanazt a szöveg helyet idézik, amint az emberi *sáfárság* megragadja a természetet: „*Hajtsátok uralmatok alá, vagyis uralkodjatok a Földön*”, mondja Isten az embernek (Ter 1,28) – de mit jelent ez?

Isten adta az embernek a világ irányításának vagy a világ feletti uralmának a feladatát, amelyet az emberek rendelkezésére bocsát. Igen, mintha Isten nem szabna határt a természet felett való uralkodással vagy irányítással szemben, Kivéve, hogy ennek Isten uralma alatt kell beteljesednie. Ez tehát az ember uralma és az Isten uralma. Az ember felelőssége, hogy miként él a természet gondozásával, hogy lehetővé tegye a teljes emberi életet az egész emberiség számára. Ily módon nyeri vissza Istentől kapott eredeti rendeltetését, amelyért Krisztus meghalt és feltámadt. Az ember egyszerre a természet ura és a sáfára.

A Vancouveri közgyűlés (1983) döntése volt, hogy a tagegyházakat bevonják az igazság és a béke és a teremtés integritása/védelme melletti kölcsönös elkötelezettség folyamatába. A teremtés védelmét kiváltotta a környezet felgyorsult sokrétű és növekvő válsága, és sok keresztény tudós felismerése fontos hozzájárulás volt, hogy a teológiának és a hagyománynak van tenni valója egy új és jobb emberi magatartás keresésében a Földdel és annak számtalan teremtményeivel szemben. A nagygyűlést követően 1987-ben tudósok és teológusok egy kis csoportja találkozott és

¹³ Vö. art. *creation*, in *Dictionary of the Ecumenical Movement* (ed. Nicholas Lossky et alii.), WCC Publications, Geneva 2002, 271-275.

egyöntetű egységre jutottak a teremtés szétesése tapasztalatában, rámutattak továbbá a keresztény hagyomány dimenzióinak elhanyagolására Isten teremtésének védelmében.¹⁴

9. A közelmúlt teremtésvédelmi elkötelezettsége az ökumenikus nagygyűléseken

1991-ben az ausztráliai Canberra fogadta be a találkozót, amely a következő mottót választotta magának: „Jöj, Szentlélek, újítsd meg az egész teremtést!” Ez a kifejező felhívás három évtizeddel ezelőtt prófétai hangnak minősült, nemcsak az egyházak között, hanem világszinten egyaránt. A főbb témái a találkozónak: „Élet adója, tartsd fenn a teremtést!”, „Igazság Lelke, tégy szabaddá minket!”, „Egység Lelke, békítsd meg egymással a népeket!”, Szentlélek, alakíts át és szentelj meg minket!”. A nagygyűlés során jelképesen egy hatalmas földgolyó felmutatásával, az egész teremtést felajánlották Istennek az egyház részéről.

2006-ban a braziliai Porto Allegreben tartották a kilencedik nagygyűléstüket a keresztény egyházak. Mottóként a következő mondatot választották: „Isten, a te kegyelmedben, alakítsd át a világot!” Dél-Amerika a mai napig a változások földrésze. Az egyházak egységszándékukban fel tudták mutatni azt az összefogást, ami szükséges az ember és a természet megmaradásában, épp abban az országban, ahol az őserdőket pusztítják, megsemmisítve ezzel a „világ tüdejét”.¹⁵

2013-ban Dél-Korea Busan városában, közel az Észak-Koreai határhoz, adott otthont, a keresztény egyházak nagygyűlésének. Az összejöveteleknek már múltja van. A tízévenkénti rendezvények olyan üzeneteket képesek megfogalmazni, melyeknek visszhangja sokakhoz eljut. A teremtésvédelem ma egy ilyen erőteljes tulajdonsággal bír: Állj vele elő, akár alkalmas akár alkalmatlan!” – ezzel bátorította Pál apostol Timóteust (2Tim 4,2). Pontosan ez a feladata a jelenlegi keresztényeknek is, hogy a teremtésvédelem üzenetét napirenden tartsák: „Élet Istene, vezess el minket az igazságosságra és a békére!” – hangzott a találkozó mottója. A közös felismeréseket és meglátásokat egy közös dokumentumban összegezte a nagygyűlés. Egy külön fejezetben tárgyalták azt a

¹⁴ Vö. art. *creation*, in *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 274.

¹⁵ Az ortodox egyházak kiálltak az ökumenikus törekvések folytatása mellett, bár éppen a találkozó során jelentette be a grúz és a bolgár ortodox egyház kilépését a Világtanácsból.

felelősséget és azt a reményt, amelyet az egyházak Isten teremtése iránt éreznek.¹⁶

A misszió és a teremtés kivirágzása (Mission and the Flourishing of Creation) fejezetben a nagygyűlés résztvevői kifejtik, hogy „a küldetés a Szentháromságos Isten végtelen szeretetének a túláradása. Isten miszsiója a teremtéssel kezdődik. A teremtés élete és Isten élete összefonódik. Isten Lelkének küldése mindannyiunkat magába foglal a kegyelem örökké adományozó megnyilvánulásában. Ezért vagyunk elhívva, hogy túllépjünk a szűk emberközpontú megközelítésen, és olyan missziós formákat találjunk, amelyek kifejezik az egész teremtett étellel való megbékélt kapcsolatunkat. Úgy halljuk meg a föld kiáltását, mint amikor meghalljuk a szegények kiáltását, és tudjuk, hogy a föld kezdettől fogva Istenhez kiáltott az emberiség igazságtalansága miatt (Ter 4,10: „a vér felkiált hozzám a földről”).¹⁷ A teremtésközpontú misszió már most is pozitív mozgalom egyházainkban.

10. A szeretet vezet el a megbékélésre a teremtéssel

A legutóbbi ökumenikus nagygyűlés (Karlsruhe, 2022. augusztus 31–szeptember 8.) a lelki vonást is hangsúlyozta a teremtésvédelemben. A választott mottó: „Krisztus szeretete vezet el a kiengesztelődésre és az egységre”. A nagygyűlést megelőzően Ioan Sauca (1956-), megbízott főtitkár Genfben, a WCC székhelyén világossá tette: „Ha nem változtunk a viselkedésünkön, ötven éven belül a bolygónk lakhatatlan lesz” – mondta.¹⁸ Most kell cselekednünk! Több mint 4500 résztvevő volt jelen a 11. közgyűlésen. Sauca a vezetőket arra kérte, hogy most cselekedjenek közös bolygónk, a Föld védelme érdekében.

Beszédes példa volt, hogy a találkozó első tematikus plenáris ülésére szeptember 1-jén került sor, amelyet az egyházak világszerte a teremtés napjaként tartanak számon. Ezen az első plenáris ülésen nagy hangsúlyt kapott a teremtés kiemelése. Ez egy teológiai kérdés – mondta Sauca –, mert Isten terve Krisztusban az egész teremtés megbékélése és gyógyítása.

¹⁶ *Towards a common mission*, http://wcc2013.info/en/resources/documents/ResourceBook_en.pdf (a kutatás ideje: 2023. szeptember 30.)

¹⁷ *Mission and the Flourishing of Creation*, Uo.

¹⁸ „If we don't change our behaviour, in 50 years our planet will be uninhabitable”, a videót lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=WwDWxboiIpg> (a kutatás ideje: 2023. szeptember 30.)

I. Bartholomaiosz (1940–) ökumenikus pátriárkától és Ferenc pápától (1936–) is érkeztek üzenetek, amelyek kiemelték Isten teremtésének fontosságát. Az ökumenikus világtanács régóta élen jár az éghajlatváltozással/felmelegedéssel kapcsolatos igazságosság kérdésének a világ napirendjére tűzésében, és 2015-ben a párizsi COP21 klímakonferencián is fontos szerepet játszott. A nagygyűlés a teremtéssel nem korunk divatos kérdéseként, hanem identitásának alapvető elemeként foglalkozott – mondta Sauca főttkár. Az Egyházak Világtanácsának vezetője a németországi közgyűléstől várja az éghajlati igazságosságért való cselekvés mozgósítását.¹⁹

Összegzés

Az Egyházak Világtanácsa több mint 75 éve folyamatosan kötelezte el magát a teremtésvédelem mellett az egység ügyének szolgálatában. A keresztény egységtörekvés a legszorosabban összetartozik a természettel, mert így kapcsolódik Isten eredeti tervébe, amely nemcsak az ember, hanem a teremtés megdicsőülését is biztosítja. A rendszeres nagygyűlések és a dokumentumok folyamatosan megerősítik a világtanács eddigi határozatait, mert biztosítják a teremtés megóvása üzenetének eljutását a különböző egyházakon keresztül a világ számos pontjára. Mára megkerülhetetlenek lettek az egyházi jellegű közösségek teremtésvédelmi megnyilatkozásai, mert beleilleszkednek Isten átfogó tervébe, a világ üdvözítésébe. Ezen a ponton tudatosul, hogy a föld és annak minden természeti adottsága az ember felelős tevékenységén keresztül részesül Krisztus áldozatának megszentelő hatásában.²⁰

¹⁹ Vö. <https://um-insight.net/in-the-church/umc-global-nature/world-council-of-churches-leader-looks-to-assembly-in-german/> (a kutatás ideje: 2023. január 25.)

²⁰ KELLY, A. J., *The Ecumenism of ecology*, in *Pacifica* 2015, vol. 28 (2),160.

BÉRES TAMÁS

Kortárs protestáns ökoteológiák

1. Ökoteológia? Kortárs? Protestáns?

Amikor egymás mellé kerül, mindhárom szó magyarázatra szorul.

Az ökoteológia értelmezésének problémakörében kialakulás-történetének elején a környezeti etikáktól való elhatárolás nehézsége állt, mostanában inkább felaprózódása figyelhető meg. Jelenleg mindegyikkel együtt élünk:

- a) Léteznek a teológiai gondolkodás számára meghatározóan hangsúlyos *környezetetikai* érvelések, amelyek mégsem képeznek formális vagy tartalmi egységet a *rendszeres teológiai* mondanivalóban.
- b) Vannak ökoteológiának nevezett átfogó teológiai rendszerek, amelyek háttérében az 1980-as évektől kezdődően elterjedő *konstruktív* teológiák állnak.
- c) Végül vannak az ökológiához, a gazdasághoz, a társadalmi megújuláshoz, a technológiákhoz vagy épp a klímaváltozáshoz köthetően olyan nagy vizsgálati területek – a teológiai igényt tekintve mégis részterületek –, amelyek önálló ökoteológiaként jelennek meg, bár jobban illene rájuk a szokatlanul hangzó „alkalmazott teológia” elnevezés.

Van probléma a kortársiság fogalmával is ebben az összefüggésben. Kortárs a jelenleg rendszeresen publikáló neves és ismeretlen szerző, de kortárs az olyan élő klasszikus is, mint a református Jürgen Moltmann, a metodista John B. Cobb vagy az evangélikus Paul Santmire, akik tudományos-teológiai mondanivalóját már, ha nem is lezárták, de gyakorlatilag értékelhetőnek tekinthetjük. Kortársnak kell neveznünk még az ökoteológia folyamatosan erős hatású képviselőit is, akik talán már nem élnek, gondolataik mégis láthatóan meghatározó szerepet játszanak ebben a témakörben. Ilyennek gondolom az ökoteológiát az ökumenikus

teológia szerves részeként értő református Lukas Vischert, aki tizenöt éve nincs velünk, de munkája jelenleg is számtalan új gondolatot inspirál az általa elindított, ma is virágzó szellemi műhelyekben. Tovább bővíthetjük a klasszikusok körét ebbe az irányba, mert bár Paul Tillich vagy Joseph Sittler nyilvánvalóan korábbi korszakok jelentős alakjai voltak az evangélikus teológia történetében, jelenleg is neves és alig ismert szerzők mondanivalóját alapozzák meg munkájukkal. Szigorúbb értelemben a jelenlétnek e módját recepciónak kellene neveznünk, mégis nehéz volna a náluk is korábbi Luther vagy Kálvin, Anzelmus vagy Augustinus munkássága nyomán létrejövő teológiai-egyházi közösségekről azt állítanunk, hogy ezek csupán e jelentős korábbi szerzők recepciójából élnek. Ezzel azonban olyan területre értünk, ahol a történeti teológia az idő, az igazság és az örökkévalóság dogmatikai kérdéseibe fut bele.

Végül, okoz gondot az ökoteológia szóval összekapcsolt „protestáns” jelző értelmezése is. Az olvasók természetesen tisztában vannak e szó gyűjtőfogalom jellegével, melynek következtében már a lutheri és kálvini alapon építkező teológiák, ökoteológiák sem kezelhetők mindenben egységesen, de ha ehhez hozzá vesszük még a közelmúltban jelentősen megerősödő konzervatív evangélikál mozgalmak ökoteológiával való kapcsolatát, kifejezetten színes képet kapunk.

2. Evangélikál, metodista és anglikán példák

Az ökoteológiai szempont megítélése az *evangélikál* mozgalom egyes ágaiban messze nem egységes. A radikálisabb konzervatív evangélikalizmus elítéli a környezeti kérdések teológiai felértékelését. A természeti teológiákat, a többi újabb teológiai irányzattal, például a feminista teológiával együtt, gyakran bálványimádásnak tartja. Az amerikai evangélikálok egyik jelentős szervezete, a *Cornwall Alliance* 2015-ben, a Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikája megjelenése előtti hetekben a pápának címzett nyílt levelében például megállapítja, hogy „nem bölcs és nem igazságos a fosszilis energiahordozók csökkentését támogató rendelkezéseket hozni”.¹ A mozgalom enyhébb képviselői között általában nagyobb érdeklődést látunk a környezeti kérdések iránt. Az *Operation Noah* társulás 2012-ben közzétett *Hamvazószerdai Nyilatkozá-*

¹ CORNWALL ALLIANCE, *An open letter to Pope Francis on Climate Change*, 2015, <http://www.corn-wallalliance.org/anopenlettertopopefrancisonclimatechange> (a kutatás időpontja: 2023. szeptember 10.)

tában úgy fogalmaz, hogy a teremtés iránti felelősség gyakorlása, beleértve az éghajlatváltozás jelenségét, ugyanannyira hitvallási kérdés, mint a Hitvalló Egyház náci rezsimmel szembeni egykori kiállása volt a Barmeni Teológiai Nyilatkozat megfogalmazása idején. „A fosszilis tüzelőanyagok felhasználásától való tartózkodás a mai keresztény nemzedék számára lényeges kérdés a tanítványság szempontjából”.² A mozgalom egyik jelentős alakjaként találkozunk Wesley Granberg-Michaelson-nal, aki korábban az Egyházak Ökumenikus Tanácsa Egyház és Társadalom munkacsoportjának vezetője volt, majd az Amerikai Református Egyház főtitkári tisztét látta el hosszú időn át. Jelenleg a keresztény egység előmozdításán dolgozik a *Global Christian Forum* keretein belül. Indulásától tagja a *Sojourners* ökumenikus folyóirat szerkesztőbizottságának, és az 1980-as évektől fogva több írása jelent meg ebben, majd könyveiben a világ ökológiai helyzetének egyházi kihívásairól.³

Ez évben 98 éves a *metodista John B. Cobb*, a folyamatteológia, a „konstruktív posztmodern” filozófia, a környezetetika, a pedagógia és a földrészek közötti vallásközi párbeszéd jeles képviselője, aki teológiai felismeréseiben nagy hangsúlyt helyez az ember teremtmények iránti lojalítására és a teremtmények kölcsönös függésére. Cobb transzdiszciplinaris keretek között gondolkodik. Küzd az anyag-szellem dualizmus rabságában szenvedő „szubsztancializmus” ellen, míg munkáiban következetesen épít az ökológia, a gazdaságtudomány, a biológia, filozófia és az etika egymást segítő-kiegészítő felismeréseire. A személye iránti széles körű megbecsülés egyik alapja, hogy ő jegyzi az első, egyszerűs könyvet a környezetetika területén.⁴ Tevékenysége rendkívüli módon szerteágazó, 1973-tól napjainkig számos jelentős szervezet alapítója vagy társalapítója, véleményét ma is igényli az amerikai társadalom. A *Living Earth Movement* részéről adott egyik tavalyi interjújában elmondta, hogy szerinte Oroszország Ukrajna elleni háborúja már menthetetlen a jövő

² OPERATION NOAH, *Climate change and the purposes of God: a call to the church*. 2012, <http://operationnoah.org/what-we-do/ash-wednesday-declaration/> (a kutatás időpontja: 2023. szeptember 10.)

³ GRANBERG-MICHAELSON, WESLEY, *Ecology and Life: Accepting Our Environmental Responsibility (Issues of Christian Conscience Series)*, W Pub Group, 1988. GRANBERG-MICHAELSON, WESLEY, *A worldly spirituality: The call to redeem life on earth*, Harper & Row, 1984. GRANBERG-MICHAELSON, WESLEY, *Redeeming the Creation: The Rio Earth Summit: Challenges for the Churches (Risk Book Series 55)*, World Council of Churches, 1992.

⁴ COBB, JOHN B. JR, *Is it too late? A Theology of Ecology*. Beverly Hills, Calif. Bruce, 1971.

számára, de nem menthetetlen Kína ügye, ha a többi földrész felismeri, hogy együttműködéssel lehetne gondoskodni a bolygónk tönkretételét jellemző gazdasági versenyfolyamatok leállításáról.⁵

Nemcsak az *anglikán* világban, de magyarul is olvasható, *A hit szerepe a mai világban* című könyvének köszönhetően itthon is jól ismert a korábbi canterbury érsek, Rowan Williams neve, aki a nemzetközi teológusközösségben is elkötelezett szereplője a teremtett világért jól látható felelősséget viselő nemzetközi közéletnek. 2018-ban aláírója volt az *Extinction Rebellion* mozgalom nyilatkozatának, amely a bolygó iránti ökológiai felelősséget hangsúlyozva a polgári engedetlenségig elmenő erőszakmentes fellépéseket szervez, hogy az utolsó percekben figyelmeztesse a kormányokat az igazságos cselekvés fokozott szerepére az éghajlati és ökológiai veszélyhelyzet korában. Így ír az emeritus érsek a mozgalom könyvében:

„Szomszéd. ... amikor Jézust kérdezték, ki a szomszéd (felebarát), ... akit szeretni kell..., meglepő választ adott. A szomszéd az, aki életet ad; nem tudod, honnan jön az élthez szükséges következő ajándékod, ezért állj készen, hogy szeresd az idegent és akit ellenségednek gondolsz. Ám ha a szomszéd életet ad, akkor az anyagi világ, melynek része vagyunk, nyilvánvalóan a legdrámaibb módon 'szomszéd'. Az emberlét életet adó bölcsője, a levegő, a víz, az étel, a szépségről és kihívásokról nem is beszélve. ... Az emberlét új és teljesebb módjának megtalálása nem az emberfeletti vagy az ember utáni (poszthumán) létet jelenti. Arról van szó, hogy elfogadjuk, ahol vagyunk és akik vagyunk”⁶

Az anglikán ökológiai-teremtési lelkiség formálása szempontjából jelentős szerepet játszott az utóbbi évtizedekben *Robin Morrison*, aki a Church in Wales-ben nemcsak lelkészként, hanem a társadalmi kérdésekért felelős egyházi vezetőként is ismert volt. Morrison több éven át alkalmazta és terjesztette a szervezetek és intézmények ontológiáját kifejező piramismodelljét, melyet „The Holistic Pyramidnak”-nak nevezett el. A modellt egy több hónapos, Kelet-európai ortodox kolostorban töltött idő alatt, az ott szerzett belső élményei, felismerései alapján alkotta meg. Ebben a „másik” felet, legyen szó személyről vagy intézményről, „az emberi javak és szolgáltatások szociális eredményeként” határozza meg. Elkü-

⁵ https://www.youtube.com/watch?v=T2qIU8K2l-c&t=1508s&ab_channel=NickBreezeClimateGenn, (a kutatás időpontja: 2023. szeptember 10.)

⁶ ROWAN WILLIAMS, *This is not a Drill. Afterword* (An Extinction Rebellion Handbook), Penguin Books. 2019.

löníti egymástól a szervezetek látható és láthatatlan részét – az előbbieket nyilvánvalóak, míg utóbbiakba sorolja az alapító(k) kulturális tradícióit, továbbá a nézeteket és értékeket, amelyek megalapozzák a munkatársak egymásközi kapcsolatát, a törekvéseket, valamint a szervezet intellektuális, érzelmi és spirituális tőkét. Mindezt azonban Morrison nem egyszerűen az ismeretek elsajátítására, a tanulásra vagy az előzetes szocializációs eseményekre, hanem a hit-érték-etika hármásán keresztül a teljességgel láthatatlan, ám döntő jelentőségű alapra, az ontosz-energeia-szünergeia-leitourgeia hagyományos ortodox teológiai mondanivalójára vezeti vissza. Ebben az ontologikus rendszerben egyértelmű számára, hogy mind a szervezet munkatársai, mind kliensei, partnerei érezhető minőségjavulást élnek meg a hagyományos „termékelőállító-és forgalmazó” folyamat során, ha tudatosítják, hogy nemcsak a létrehozott áruk, de a munkatársak és a munkakedv is, végső soron minden Istent mint a szeretet forrását tudhatja maga mögött. Robin Morrison szerint a minőségi különbség felismerése avatja az egyes embert Isten folyamatos teremtésének hívó és tudatos munkatársává, aki ezzel túl is léphet a világ és ember kapcsolatának feldolgozatlanságából vagy szembenállásából fakadó, környezetromboló életstílus korlátain.⁷

3. Ökoteológia a múlt század elejétől napjainkig

Bár a legtöbb tanulmány szerzője az 1970-es évektől kezdi bemutatni a környezeti tudatosság első jeleit a teológiában, már a 19. század végétől megtaláljuk ezeket, elsősorban az ökumenikus kapcsolatok sokszínű rendszerében. E tekintetben Európa kissé később kapcsolódott be az ökumenikus teológia részeként az Észak-amerikai kontinensen a múlt század elején már élénknek mondható ökológiai teológiai viták légkörébe. Hátterében a német teológusok *természeti teológiával* szembeni elhúzódozó gyanúját, illetve tiltakozását találjuk, mely egyik eszmei-ideológiai alapja volt a harmadik birodalom állami hatalmának behódoló egyházi magatartásnak.⁸

A 20. század első felét tekintve négy viszonylag különálló előzményt nevezhetjük meg az 1960-as évek végétől kibontakozó ökoteológiai mozgalomnak. Megnevezésükben a finn evangélikus ökoteológus Panu

⁷ Kéziratosságot a szerző tudomásom szerint nem publikálta

⁸ GOTTLIEB, ROGER S. (ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, Oxford University Press, 2006., 139. o.

Pihkala csoportosítását követem.⁹ Ezek nemcsak egymással, hanem a század második felében előtérbe kerülő ökoteológiákkal is szoros, szer- ves és folyamatos kapcsolatban állnak.

Az egyik gyökér az agrár világból indul. Háttérben a *disztributizmus* gazdaságelmélete áll, mely XIII. Leó Rerum novarum és XI. Piusz pápa Quadragesimo anno kezdetű enciklikái alapján főként G.K. Chesterton (+1936) és Hillaire Belloc (+1953) munkái nyomán terjedt el az angolszász katolikus, majd protestáns világban. A szemlélet mind a szabad kapitalizmussal, mind az államszocializmussal szemben a termelőeszközök széles körű közösségi birtoklását hirdeti azon az alapon, hogy a gazdasági termelés az emberi élet egészének, az emberek lelki-szellemi és családi életének legyen alárendelve. A disztributizmus szellemiségével so- kan egyetértettek a mezőgazdasági vidékek vezetői közül, akik az esetek számottevő részében keresztények is voltak, így ismereteiknek és vallási hagyományaiknak megfelelően keresték a teremtett világ elemeinek harmóniáját. Szándékukat ekkor már kifejezik az előző évszázad végé- től elterjedő különleges, a természet ajándékaira figyelmessé tevő olyan ünnepnapok, mint a Fák napja, Madarak napja, Virágok napja vagy a Természet-vasárnap. Ám ezeknél is sürgetőbbé tette a természettel való megfelelő kapcsolat kiépítését az 1930-as években a prérin pusztító, több államot érintő és több tízezer ember földönfutóvá válását eredményező hatalmas porviharosorozat, melynek oka a gazdálkodók által a megelőző években alkalmazott mélyszántás volt. A korszak kiemelkedő alakja Li- berty Hyde Bailey, aki *The Holy Earth* címmel adott ki könyvet az egyéni imádságok és közösségi beszélgetések elősegítésére. Az 1930-as évek vé- gén jelent meg Walter C. Lowdermilk (+1974) javaslata tizenegyedik pa- rancsolat bevezetéséről. A szerző úgy érvelt, hogy ha Mózes tudta volna, hogy az ember milyen pusztítást végez a gondjaira bízott természetben, biztosan indítva érezte volna magát arra, hogy egy újabb parancsolattal tegye teljessé az ember Teremtője, embertársai és a Földanya iránti fele- lősségének háromságát. Lowdermilk megfogalmazásában így hangzott volna a 11. parancsolat:

„Hűséges gondnokként örököld a szent földet, megőrizve erőforrásait és termelékenységét nemzedékről nemzedékre. Véd meg földjeidet a talajeró- ziótól, élő vizeidet a kiszáradástól, erdeidet a pusztulástól és erdőidet a le- épüléstől. Véd meg hegyeidet a csordák túllegeltetésétől, hogy utódaidnak örökös bőségben legyen részük. Ha valaki elmulasztja a föld gondozását,

⁹ PIHKALA, PANU, *Rediscovery of Early Twentieth-Century Ecotheology* (Open Theo-logy), DeGruyter, 2016., 268–285. o.

annak termékeny földjei terméketlen, köves földdé és pusztuló szakadékká válnak, és az ő utódai megfogyatkoznak, szegénységben élnek és eltűnnek a föld színéről.”¹⁰

A második gyökér a *szociális kereszténység*, egyik vezető alakja a *social gospel* mozgalom élén álló Walter Rauschenbusch (+1918), aki jól látta meg az emberi életkörülmények környezeti függőségeit. 1910-ben közreadott imádságát sokáig használták, a mai kutatók azonban már Baszileiosznak tulajdonítják.

„Növeld bennünk a közösségi érzést minden élőlény, a mi kis testvéreink iránt, akiknek együtt adtad nekünk a földet közös otthonul. Szégyenkezve emlékezünk arra, hogy dölyfösen gyakoroltuk az uralmat könyörtelen kegyetlenséggel, úgyhogy a Föld hangja, amelynek énekként kellett volna hozzád szállnia, gyötrelmes nyögéssé változott. Add megértenünk, hogy nemcsak értünk élnek ők, hanem önmagukért és érted, és hogy még az élet édességét is hozzánk hasonlóan szeretik, és jobban szolgálnak téged az ő helyükön, mint mi a miénken.”¹¹

Az ökoteológiák *harmadik korai gyökere* a több egyházra kiterjedő és többféle formában megjelenő brit hatás, amely a teológia és tudomány kapcsolatán kívül az ökoteológiát összekötötte a folyamatszemlélettel, valamint a szentháromsági, a misztikus, a feminista, az esztétikai és a gondoskodást hirdető teológiákkal. Itt született meg az első, környezeti kérdésekről szóló egyházi szintű nyilatkozat és a Föld tiszteletének ökoteológiai tematikája is.

Negyedik gyökéreként Pihkala a huszadik század elejének ismert jelenségét, az első világháborút követő teológiai krízis feldolgozását jellemző elnémulást nevezi meg az idézőjelbe tett „poszt-liberális” szóval. A jelenség nem egy körülírható irányzatra utal itt, csupán arra a tényre, hogy a 19. század végét kitöltő fejlődéshit a háború borzalmi következtében elvesztette a felszabadult, derülátó vagy kiszámítható jövőképre építhető teológiai munka minden esélyét. Ekkor fogalmazódnak meg a liberalizmus és neortodoxia között húzódo álláspontok. A századelőn a John Muir (+1914), Rauschenbusch és Bailey által lerakott alapokra – Walter M. Horton szóhasználatával – a *realista* és neortodox teológusok építettek tovább. Karl Barth (+1968), Emil Brunner, majd a *Theological Discussion Group* tagjaiként a Niebuhr testvérek Reinhold (+1971) és Richard (+1962), Horton, Paul Tillich (+1965), később Joseph Sittler (+1987) is.

¹⁰ idézi: PIHKALA (2016), 270. o.

¹¹ idézi: PIHKALA (2016), 271. o.

Tillich jelentős és megkerülhetetlen szereplője a 20. századi evangélikus teológiának. Tanítványa sok volt, értékelői is sokan vannak, de abban az értelemben nincsenek követői, hogy lennének jelentős szerzők, akik a tillichi rendszerben tudnának vagy akarnának gondolkozni. Ekkoriban írt, ökoteológiai témákat is felölelő könyveiben az anyagi világ önértékéről, minden teremtmény eszkatologikus megváltásáról, az ember természettel való közösségéről beszél, majd a hatvanas években az azonosságfilozófai szemlélete indítja a természet és történelem integrálásáról szóló gondolatok megfogalmazására.

Ezzel szemben az evangélikus *Joseph Sittlert* nevezhetjük az ökoteológia elindítójának, aki a teológiatörténeti irányzatok között egy a „természetért” létező teológia kialakítását tűzte céljául „környezeti ökumenizmus” megnevezéssel. Foglalkozott a „hely teológiája” témával. Ökumenikus beállítódására utal, hogy a természetet Chesterton Assisi Szt. Ferencről szóló műve alapján az ember nővérenek nevezte, és ugyancsak jelentős hatással volt rá Gerard Manley Hopkins jezsuita költő. Ökoteológiai alapgondolkodását a krisztológia jellemezte, amit „kozmosz dimenzióra kiterjesztve a fenyegetett föld pátoszával tett szenvedélyessé”.¹² Jelentős hatást gyakorolt a John Cobb-bal dolgozó ausztrál ökoteológus Charles Birchre (+2009), a teológia és természettudományok kapcsolatával foglalkozó Ian G. Barbourra (+2013), a ma élő egyik legjelentősebb evangélikus ökoteológus Paul Santmire-re és a remény tematikáját az ember teremtményi világgal való kapcsolatára kiterjesztő református Jürgen Moltmannra. Sittler közeli munkakapcsolatban állt Aldo Leopolddal, az amerikai vadgazdálkodás elindítójával és a környezetetika egyik első képviselőjével.

4. Napjaink protestáns ökoteológiái

A kortárs *református* ökoteológia kétségkívül legnagyobb hatású alakja Jürgen Moltmann. Megírta a teremtés ökoteológiáját¹³, kidolgozta a remény teológiáját, számos cikke és könyve vált a huszadik századi teológia klasszikus elemévé. Koszmosz jövőképeinek több köze van a folyamatosan velünk élő jelenhez, mint az eljövendő „történelem utáni” világhoz. *God in Creation* című könyvének 1985-ös megjelenése hatásá-

¹² PIHKALA (2016), 277. o.

¹³ MOLTSMANN, JÜRGEN, *God and Creation: An Ecological Theology of Creation*, London: SCM Press, 1985.

ban és jelentőségében is jelzi azt a határvonalat, amely a magiszteriális reformáció táboraiiban az antropocentrikus szemlélet kritikája után Európában is megnyitotta az utat az ökológiai igazságosság felé. A szerző nem szakad el a hagyományos teológiai mondanivalótól a reformáció legfontosabb felismeréseinek terén, de tudatosan szembefordul a reformátorok antropocentrizmusával. Kora más szerzőihez hasonlóan a teremtmények rendjét nagy kozmikus utazásként fogja fel, ahol a Lélek beteljesülés felé vezető útját az ökológiai igazságosság megvalósításának feladata és gyakorlásának jelei kísérik. Ebben van különleges szerepe a jól értett trinitológiának, mert felfogása szerint az egyház feladata nem egyszerűen az *imago Dei*, vagyis Isten statikusan is felfogható képének visszatükrözése, hanem a szentháromsági perichorézisre vonatkozóan az *imago Trinitatis* reflexiója. A Szentháromság dinamikus képe így az ember „szociális programjává” válik. Az emberiség mint a teremtés papi feladatokat gyakorló része képviseli Istent a világ számára és a világot Isten számára, ez a feladat teljeseedik ki a krisztológiában. Az ember ezért az *imago Dei* mellett a világ képét, az *imago mundi*-t is hordozza, amely az élet folyamatába ágyazva jelenik meg. Az *imago mundi* olyan mikrokozmosz, melyben a jelenlegiek mellett minden teremtmény újra megtalálható, és minden egyes teremtmény szerepet is játszik az új teremtés eszkatologikus ígéletében. A teremtmények csak közösségben létezhetnek és kizárólag ebben a közösségben érthetik meg önmagukat. Az *imago Dei* teremtési adottság Moltmann szerint azzal a következménnyel jár, hogy az ember egyrészt minden más teremtmény megtestesülését is hordozza. Mint *imago Dei* Isten követe a teremtmények közösségében, és hogy az ember nem veszhet el a teremtmények sokaságában és nem is különülhet el attól, mivel egyszerre hordozza Isten és a világ képmását.¹⁴

Az elmúlt évtizedek *evangélikus* ökoteológiájában kiemelkedő szerepet játszanak Larry Rasmussen, Paul Santmire és Niels Gregersen művei.

Larry Rasmussen alapvető művében a „földközpontú” gondolkodást állítja előtérbe, amely az ökológiai igazságosság társadalmi, kulturális, tudományos és teológiai eszközökkel végzett kritikájának eredménye.¹⁵ Számára a természet és a föld egyetlen közösséget alkot, ezért nincs értelme önmagában foglalkozni a kultúrával, a történelemmel vagy a ter-

¹⁴ Uo. 186.

¹⁵ RASMUSSEN, LARRY L., *Earth Community Earth Ethics* (Ethics & Justice), Orbis Books, 1998

mészettel. Az egy teremtett világ közösségében az igazolható csupán, ha a történelemmel, kultúrával és más jelentős részkérdésekkel együtt, a természettel való egységükben foglalkozunk. Rasmussen gondolkodására jellemző, hogy a már régen meglevő teológiai mondanivaló igazságának tettenérési vagy képviselési szándéka helyett ezektől szabadon, egyfajta csodálkozó induktivitással fedezi fel lépésről-lépésre a teremtett földi közösség egységének teológiai-vallási jeleit is. Úgy látja, nincs más lehetőségünk, mint annak a váagnak a megvalósítása, hogy az általunk ismert világot épnek és szépnek lássuk. El akarunk mondani egy kozmikus történetet és ebben meg akarjuk találni a helyünket másokkal együtt. Kiemeli a Könyv népeinek küldetését a közösségek egységének és a társadalmi igazságosság megvalósulása szempontjából, és felismeri, hogy ez a küldetés képes volt megőrizni a hit és az igazságosság etikája összekapcsolódásának gyakorlatát. Olyan kozmológia előtérbe helyezését javasolja, mely képes egyszerre nagyra értékelni a világban tapasztalható fejlődés és szentség jeleit, mert ez az út vezet a világ varázstanításának weberi diagnózisa után az újravarázsolás útján történő gyógyuláshoz. Ehhez azonban radikálisan új hozzáállásra van szükség az ember részéről. Ebben van szerepe a Dietrich Bonhoeffer életéből ismert „mélységes földi aszkézisnek”, melyet az élet felszabadítását célzó prófétai erőfeszítésekkel együtt kell alkalmazni a „sejtől a közösségig”. Rasmussen sok tekintetben alkalmazza Luther felismeréseit. Kiemeli a reformátor gondolkodásának *immanentizmusát*, melynek nyilvánvaló jeleként a *finitum capax infiniti* szemléletével ragaszkodott Isten *omniprezenciájának* állításához. Rasmussen számára ez adja az alulról építkező „földi” teológia iránti bátorítást. Isten nem különálló adottság az univerzum számára, nem egy akár nagyon nagy tétel annak leltárában, hanem a világ egészét áthatva az egyes teremtmények valóságán át ismerhető meg. Igaz, hogy egyetlen teremtmény sem fogadhatja be őt teljesen, de a teremtmény az egyetlen hely, ahol megismerjük teljességét a saját teljességünk megismerésének megfelelő módon. A kegyelmes Isten megtapasztalása ezért azt jelenti, hogy beleszeretünk a földbe, ott maradunk, otthon maradunk és Istent olyannak képzeljük el, amilyenek mi is vagyunk. Az egyetlen életképes földi hit a biospiritualitás. Ugyancsak nagyra értékeli Rasmussen Luther teológiájában a *theologia crucis* hangsúlyozását. A mélyinkarnáció felfogásához hasonlóan emeli ki erre építve Jézus valóságos, földi hús-vér alakjának jelentőségét, mely közelebb vezethet az együttérzés és szolidaritás etikájának megvalósításához. Számára a környezeti igazságosság egyben társadalmi igazsá-

gosság is, bolygónk megmentésének egyetlen útja pedig e kettő együttes megértésével kezdődik.

Paul Santmire máig folyamatosan publikál.¹⁶ Nézeteit mindenekeleltt a természetről szóló keresztény gondolkodás két típusának elkülönítése és meghatározása jellemzi. A spirituális és az ökológiai motívum. A spirituális motívum alkalmazása „felfelé” vezet, ezzel élve a keresztények egyre távolabb kerülnek saját helyüktől, otthonuktól a földön. Az ökológiai motívum követésével egyre lejjebb, közelebb az élet valóságos színtereire. A szerző e második típusba sorolja Irenaeust, a későbbi Ágostont, Szent Ferencet, Luthert és Kálvint is. Máshol a két típust teo-antropocentrikus és teo-kozmozocentrikus paradigmaként említi. A közelmúlt evangélikus teológiai rendszereivel foglalkozva kimutatja, hogy a föld iránti hűség megfogalmazása sok különböző formában megjelenik. Sittler a krisztológiában, Lathrop a liturgiai tanulmányokban, a szerző maga a történelmi feldolgozások terén ... az antropológiában Philip Hefner, eszkatológiai keretek közt Ted Peters, a biblikus tudományok esetében Fretheim, az etika terén Rasmussen szerzett igényt a teremtés iránti teológiai elköteleződés kijelentésének. De vajon mikor kezdődik majd el az evangélikus ökoteológia nagyon várt „második szakasza”, amikor ezek a teológusok más szerzőkkel együtt közös és egységes módon tudják kimondani szavaikat? Részben e kérdéshez kapcsolódva ajánlja Luther olvasásának minimalista alkalmazásának felcserélését a maximalista megközelítésre. A minimalizmus itt megáll Luther korszakos felismeréseinek korszakokon át statikusan érvényessé tett recepciójánál. Luther konkrét teológiai konstrukciói között ebben az értelemben szokás a hit és tettek, a megigazulás és megszentelődés, a kereszt és dicsőség teológiája, a hit hallása és a spekuláció szembeállítása és más hasonló ellentétek közt hitvallási érvénnyel állást foglalni. Ahogy egykor a reformátor is ezt tette a tiszta hit bibliai interpretációjával megalapozott megőrzése érdekében. Santmire nem vonja kétségbe ezek igazát, de ráirányítja a figyelmet arra, hogy a szóban forgó döntések mindig az egyes ember vagy a közösség hitértelmezési áttöréséről szólnak. Fontosak ezek az alapvető hitigazságok identitástisztázó folyamatában. Ám ezek tisztázása után, az eredmény ismeretében miért ne lehetne elmozdulni a tanértelmezés maximalizmusa irányába annyiban, hogy a szem-

¹⁶ SANTMIRE, H. PAUL., *The Travail of Nature. The Ambiguous Ecological Promise of Christian Theology*, Fortress Press, Minneapolis, 1991. SANTMIRE, H. PAUL., *Nature Reborn (Theology and Sciences): The Ecological and Cosmic Promise of Christian Theology*, Fortress Press, Minneapolis, 2000.

beállított tételek vagy-vagy helyett ésekkel kapcsolnánk össze őket? Ebben az esetben túlléphetünk a teológiai felismerések szűk, csupán ránk vonatkozó körének érvényességén és elkezdhetnénk feltenni a kérdést, hogy mennyiben változtatja meg az új értelmezés a világban való helyünk ismerete, átélése és az ezzel kapcsolatos feladataink, felelősségünk megfogalmazása szempontjából lényeges válaszainkat? A szerző úgy gondolja, ez a teo-kozmoцентриkus paradigmaváltás képes volna választ adni az információs technológiák által megvalósított és egyben elrontott világ fölötti uralmunk eddig megválaszolatlan kérdéseire is. A válaszadás sürgető, mert az életformáinkkal és életmódjainkkal generált visszafordíthatatlan természeti változások túl könnyen vezethetnek el a mindenki háborúja mindenki ellen állapotához, a brutális tülekedéshez a túlélés eszközeinek birtoklásáért.

A *mélyinkarnáció* gondolatának megfogalmazása nem kizárólag a Koppenhágai Egyetem Természettudományi és Keresztény Szemantikai Központ társigazgatója, Niels Henrik Gregersen nevéhez fűződik. Különösen abban az esetben nem, ha végigtekintjük teológiai előzményeit. Ebben biblikus és patrisztikus érvek között nagy szerep jut Nazianzoszi Gergelynek, aki a negyedik századi szentháromsági viták során röviden és lényegre törően fogalmazta meg a mondatot Jézus valóságos emberi természetével kapcsolatban: *amit nem vett magára, nem is üdvözítette*. Gregersen megállapítása szerint óriási szakadék tátong a teremtés világának kozmikus méretű könyörtelen története és Jézus Krisztus életének kisléptékű valósága között. A mélyinkarnáció azzal a gondolattal hidálja át ezt a szakadékot, hogy a megtestesülés radikalitása az anyagi és biológiai világ gyökeréig, sőt azon túl, a teremtés mélységeiig hatóan értelmezhető. A Gregersen szerkesztésében megjelent *Incarnation* című könyv több jeles teológus és természettudós tanulmányai segítségével, a teológiai hagyomány megdöbbenően sok mondanivalójával és szereplőjével kapcsolatban mutatja be a gondolat lényegét.¹⁷

¹⁷ GREGERSEN, NIELS HENRIK (ed.), *Incarnation. On the Scope and Depth of Christology*. Fortress Press, Minneapolis, 2015.

5. Összegzés

Ez az összefoglaló bemutatás nem érhet véget a szerzők mondanivalójának harmonikus szintézisével, mert bár mindegyikük kiindulópontja a közös teológiai örökség, Santmire egységességre vonatkozó megállapítása értelmében erre a képre mégis várnunk kell. Meglepő felismerésnek tűnhet, de az ökoteológia eddigi történetének nagyobbik felében nem a Genezis könyvének mondanivalója alapozta meg a közös mondanivalót, hanem ennél jóval nagyobb mértékben a krisztológia. Az ökoteológusok döntő részének alapszemléletében a teremtés és megváltás összefüggésének következményeivel kell számolnunk. Elsősorban nem a kettő „logikai” vagy „időbeli” összefüggéséről van szó, mintha a megváltásról nem tudnánk beszélni a teremtés részletes elemzése nélkül. Ami a természetfilozófia számára követhetetlen, az vezethet jó eredményre a teológiai gondolkodásban. Sokkal inkább arról a felismerésről van szó, hogy Jézus Krisztusról nem tudunk úgy beszélni, mintha személyében nem állt volna fenn a teremtés és a Teremtő végtelen szeretete közötti egység. Jézus minden lényegi alkotóelem, így a körülvevő környezeti adottságok tekintetében is osztozott az emberi lény életében, ezért a krisztológia az ember számára végső lehetőséget jelent a saját eddigi életformájával járó teremtésrombolás kritikus értékelésére és megértésére.

GÖRFÖL TIBOR

A teremtett világ és az éghajlatváltozás. Tanulságok az ortodox teológia köréből

Konkrét jelenségek és teológiai állásfoglalások

Egyre kevésbé magától értetődő, hogy a keresztény teológia milyen kérdéskörökben tartja illetékesnek magát, és milyen igényekkel lép fel a legkülönbözőbb kérdésekkel kapcsolatban. Jóllehet XVI. Benedek *Deus caritas est* kezdetű enciklikája nyomán gyakran és joggal elhangzik az a figyelmeztetés, hogy a hatalom és a hatalmi érdekek olyan „etikai vakságot” (*Deus caritas est* 28) eredményeznek napjaink társadalmában, amely szükségessé teszi a nyilvános észhasználat vallási meggyőződésekből táplálkozó megtisztítását, a legkevésbé sem kézenfekvő, hogy a teológia valóban feladatának tartja ezen etikai vakság leküzdését, és hozzá kíván járulni ahhoz, hogy „az egyház ne maradjon ki az igazságosságért való küzdelemből” (*Deus caritas est* 28). Ha csupán a közelmúlt alapvető jelentőségű nyilvános vitákat gerjesztő és az igazságosság problematikáját hallatlanul élesen felvető jelenségeit vesszük alapul, nem alakul ki olyan általános benyomásunk, hogy a teológia képviselői minden esetben törekedtek a nyilvános észhasználat megtisztításának előmozdítására. Úgy tűnik, nincs konszenzus abban, hogy egyáltalán mely kérdésköröket és jelenségeket rendelhetik saját illetékességi körükhöz a teológiai gondolkodók, és végképp nem könnyű megállapítani, hogy milyen területeken születnek valódi teológiai állásfoglalások. Mintha számos esetben sajátosan szerény önkorlátozás jellemezné a teológia világát, a semlegeségnek olyan igényével együtt, amely csak néhány klasszikus területen, főként az emberi szexualitás kérdéseiben veszíti el dominanciáját.

Miről érdemes egyáltalán beszélniük a teológusoknak? Természetesen sajnálatos lenne, ha okfejtéseik kimerülnének az etikai vaksággal sújtott hatalmi attitűdök és társadalmi jelenségek elemzésében – de

ugyanilyen sajnálatos, ha ez a fajta viszonyulás hiányozna önértelmezésükből. A közelmúlt jelenségei közül különösen beható figyelemben részesült a koronavírus miatt kirobbant vilájárvány, amelynek kezelésében számos ország tagadhatatlanul az etikai vakság jegyében járt el, olyan intézkedéseket hozva, amelyek emberéletek tízezreit követelték. Mennyiben vették ki részüket a teológusok „az igazságosságért való küzdelemből”, amelynek ebben az esetben emberéletek tízezrei alkották a tétjét? Szerencsés módon nem csekély mértékben születtek általános igényű reflexiók a vilájárvány jelenségére, s elhangzottak olyan intések, melyek szerint az orvostudomány és a virológia eredményeinek elfogadása semmivel sem kevésbé fontos, mint az Istenbe vetett hívő bizakodás, és a két viszonyulás nem állítható szembe egymással, mint ha az embernek választania kellene a virológia és a vallás között.¹ De vajon ezeket az általános igényű megfontolásokat kísérték-e a konkrét intézkedésekről alkotott ítéletek, vagy inkább úgy tűnt, hogy a keresztény gondolkodásnak nem tiszte véleményt alkotni sok-sok ezer ember megelőzhető, és ezért értelmetlen halálának tragédiájáról? Hasonló jelenséggel szembesülhetünk az energiakérdést övező vitákkal kapcsolatban. Robert Spaemann, a közelmúlt egyik legnagyobb tekintélyű etikai gondolkodója például közel ötven éven át töprengett az atomenergia felhasználásának legitimitásáról, és ezzel kapcsolatban negatív álláspontját következetesen és kérlelhetetlenül képviselte. Vajon azokban az országokban, amelyekben napirenden van az atomenergia felhasználásának bővítése, nem lenne-e elvárható, hogy keresztény gondolkodók legalább némi figyelmet szenteljenek Robert Spaemann szenvedélyes tiltakozásának, amely szerint az atomenergiával összefüggő kockázatok morális szempontból nem igazolhatók?² Nemcsak azért lenne indokolt ez a figyelem, mert Spaemann kivételes tekintéllyel rendelkezik az etika területén, de azért is, mert a fentebb már említett XVI. Benedek maga is támaszkodott Spaemann morális gondolkodására, és több ízben etikai „továbbképzést” kért tőle Castel Gandolfóban.³

Nem szorul indoklásra, hogy szintén efféle jelenségnek és kérdéskörnek tekinthető az ökológiai válság problémája, azon belül is főként az

¹ KOCH, KURT, *A koronaválság a hit szemével*, in *A kereszténység és a koronaválság*, szerk. KASPER, W. – AUGUSTIN, G. (szerk.), Magyar Kurír, Budapest, 2021, 29–40., 31–32.

² SPAEMANN, ROBERT, *Nach uns die Kernschmelze. Hybris im atomaren Zeitalter*, Klett-Cotta, Stuttgart, 2011.

³ Lásd erről SPAEMANN, ROBERT, *Über Gott und die Welt. Eine Autobiographie in Gesprächen*, Klett-Cotta, Stuttgart, 2011, 265–283.

éghajlatváltozás drámája. Az éghajlatváltozás problematikája nemcsak azért hasonlít a fentebb említett egyéb jelenségekre, mert szintén hatalmas vitákat vált ki a természettudomány és az etika képviselői között, de azért is, mert teológiai és egyházi részről is figyelmet érdemelne – ráadásul szerencsére egyre gyakrabban megfigyelhető, hogy ennek a kívánatos figyelemnek tényleges megnyilvánulásai vannak.⁴ Az ENSZ Sarm-es-Sejken tartott 27. klímaügyi konferenciáját, a COP 27-et ugyanakkor egyházi részről is olyan nyilatkozatok kísérték, amelyek Magyarországon a jelek szerint semmiféle érdeklődést nem váltottak ki. Hányan hallották meg és vették komolyan például Fridolin Ambongo Besungu kongói bíborosnak a COP 27 előtt hallatott segélykiáltását, aki valóságos erkölcsi botránynak nevezte és a strukturális bűn tragikus esetének nevezte az éghajlatváltozást, amely Afrika egyik részén árvizeket, a másik részén soha nem látott aszályt eredményez?

Mindenesetre az éghajlatváltozás egyedülálló módon nemcsak a teológiai részéről vonja magára az érdeklődést, de a kérdésben az egyházak között is páratlan etikai konszenzus kezd kirajzolódni. Igen komolyan veszi például az éghajlatváltozás tényét és tragédiáját a Lutheránus Világszövetség, amely már 2009-ben igen átfogó értékelést dolgozott ki a problémáról, s az éghajlati viszonyokban bekövetkező átalakulásokat szoros összefüggésbe hozta egy egész sor egyéb társadalmi és morális jelenséggel, egyebek között az egyoldalúan profitorientált gazdasággal, a patriarchális ideológiák térnyerésével, általában a „másik” marginalizálásával és diszkriminálásával, a természeti létezők iránti tiszteletlenséggel és az egyoldalúan antropocentrikus világlátással.⁵

Korábbi állásfoglalásait radikalizálva 2023 októberében Ferenc pápa apostoli buzdítást adott ki az éghajlatváltozás kérdéséről, és a dokumentumban felrúzó erővel és minden szépités nélkül ecsetelte a helyzet súlyosságát: „összeomlóban lévő világról” és fenyegetően közel kerülő „határpontról” (2), „visszafordíthatatlan következményekről” (15), „kritikus pontról” (17), „pusztító következményekről” (56) és „folyamatos hanyatlásról” (57) beszélt. Az éles szavak alkalmazását az magyarázza, hogy a *Laudato si'* (2015) óta eltelt nyolc évben a pápa úgy érzékelte, nem kap kellő figyelmet az éghajlatváltozás ténye, és legfőképpen nem történnek meg a szükséges lépések a folyamat lassítására. A pápa nem riadt

⁴ Lásd például *T&T Clark Handbook of Christian Theology and Climate Change*, szerk. CONRADIE, E. M. – COSTER, H. P. T&T Clark, London, 2022.

⁵ Lutheran World Federation, *God, Creation, and climate change. A resource for reflection and discussion*, Geneva, 2000.

vissza attól, hogy egészen konkrét legyen: a *Laudate Deum* első része az éghajlatváltozás tényét vagy emberi eredetét tagadó relativisták nézeteivel foglalkozik, és megcáfolja azokat az érveket, melyek szerint a szokatlan hóhullámok, az aszályok, az árvizek és más „szélsőséges időjárási jelenségek” (4) természetes folyamányai a Földön egymást váltó felmelegedési és lehűlési ciklusoknak, a vulkánkitöréseknek, a felmelegedési szakaszok közben megszokottak a szélsőséges hidegek, a rendkívülinek tűnő időjárási kilengésekért elsősorban a szegény országok felelősek, ráadásul sok-sok ember elvesztené az állását, ha visszaszorítanánk azokat a fosszilis energiahordozókat (a kőolajat, a földgázt, a szenet), amelyek a globális felmelegedést okozzák.

Ferenc pápa szerint tagadhatatlan, hogy a felmelegedésnek az emberi tevékenység az oka, és csak az emberi tevékenységgel magyarázható, hogy az elmúlt fél évszázad során évtizedenként 0,15 fokkal emelkedett a Föld átlaghőmérséklete (12), sokkal gyorsabban, mint bármikor az elmúlt két évezred folyamán. Csak az emberi tevékenységgel magyarázható az óceánok hőmérsékletének emelkedése, az óceánok elsavasodása és oxigénszintjének csökkenése, a jégmezők olvadása (16–17). A *Laudate Deum* számos konkrét adatra hivatkozik. Sajnálattal állapítja meg, hogy a tudományos adatokat gyakran megkérdőjelezzük, sőt azt is kijelenti, hogy „még a Katolikus Egyházban is találkozom aligha racionális véleményekkel” e téren (14). A tudományos adatokra való hivatkozást a nagy intézményekbe vetett bizalom igénye kíséri a dokumentumban: a pápa szívesen támaszkodik az ENSZ klímaváltozással foglalkozó szerve, az IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) megállapításaira, és feltűnően hosszasan értekezik az éghajlatváltozási világkonferenciákról (COP).

A *Laudate Deum* szerint felelőtlen, aki csak mosolyog a merőben „zöldnek” és romantikusnak elkönyvelt figyelmeztetéseken (58). Tudja, hogy a 2008-as pénzügyi válság és a 2020-ban elkezdődő világjárvány nem volt elég az emberiség felrázásához. Ez a közöny és ez a felelőtlenység az oka annak, hogy az éghajlatváltozás is „némán terjedő betegségeként” (*una enfermedad silenciosa*) produkál különböző tüneteket, amelyekre sokan csak legyintenek. Az apostoli buzdítás határozott szavakat kiált a világ nyilvánosságának fülébe, és olyan kulturális változásokat követel, amelyek azt a keresztny meggyőződést tükrözik, hogy az ember nem tud létezni a többi élőlény nélkül (67). A dokumentum utolsó szava az, hogy az ember könnyen önmaga legnagyobb ellenségévé és önmaga legnagyobb veszélyévé válhat: a *Laudate Deum* ennek kívánja elejét venni.

Az éghajlatváltozással kapcsolatos „ökumenének” szintén jelentős szereplője Bartholomaiosz egyetemes patriarcha, konstantinápolyi érsek, aki a megválasztása, 1991 óta töretlenül hangsúlyozza az ökológiai válság horderejét, és gyakorlati téren is lépéseket igyekszik tenni a természeti környezet védelmének érdekében. Bartholomaiosz kezdeményezésére 2021. szeptember 1-én közös nyilatkozatot adott ki az ortodox, a katolikus és az anglikán közösség vezetője, amelyben kertelés nélkül rámutatnak a tényleges ökológiai helyzet katasztrofális vonásaira:

A jelenlegi éghajlati válság sokat elmond arról, kik vagyunk, hogyan tekintünk Isten teremtésére és hogyan bánunk vele. Kemény igazságszolgáltatással állunk szemben: a biológiai sokféleség csökkenése, a környezet pusztulása és az éghajlatváltozás tetteink elkerülhetetlen következményei, mivel mohón többet fogyasztottunk a Föld erőforrásaiból, mint amennyit a bolygó elbír. De mélységes igazságtalansággal is szembesülünk: a visszaélések legsúlyosabb következményeit azok szenvedik el, akik a legszegényebbek a földön, akik a legkevésbé felelősek ezekért a következményekért. Az igazságosság Istenét szolgáljuk, aki örömet leli a teremtésben és minden embert saját képmására teremt, de a szegények kiáltását is meghallja. Ezért bennünk él az a belénk ültetett késztetés, hogy fájdalmat érezzünk, amikor ilyen megsemmisítő igazságtalanságot látunk.

Ma pedig megfizetjük mindennek az árát. Az elmúlt hónapok szélsőséges időjárása és természeti katasztrófái nagy erővel és nagy emberi áldozatok árán újból megmutatják, hogy az éghajlatváltozás nem csupán jövőbeli kihívás, hanem azonnali és sürgető kérdésként kell kezelnünk, ha életben akarunk maradni. Egyre több áradás, tűzvész és aszály fenyeget egész földrészeket. A tengerszint emelkedése egész közösségeket kényszerít elköltözésre; a ciklonok egész térségeket pusztítanak el, életet tesznek tönkre és sokak megélhetését ellehetetlenítik. A vízellátás szűkössé, az élelmiszerellátás bizonytalanná vált, ami emberek milliói számára okoz konfliktusokat és kényszeríti őket lakóhelyük elhagyására. Ezt már korábban is láthattuk olyan helyeken, ahol az emberek életét mezőgazdasági kisbirtokok biztosították. Ma már az iparosodottabb országokban is ezt látjuk, ahol a fejlett infrastruktúra sem tudja teljesen megakadályozni a rendkívüli pusztítást. A holnap még rosszabb lehet.⁶

⁶ *Egyetemes felhívás egy globális kihívás ügyében*, In *Béke, kiengesztelődés és teremtésvédelem. Bartholomaiosz egyetemes pátriárka globális kezdeményezései*, szerk. CHRYSSAVGIS, J., Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2023, 88–91.

Bartholomaiosz patriarcha hosszú utat járt be addig, amíg eljutott eze-kig az egészen egyértelmű és felrázó szándékú meggyőződéséig, addig az állásfoglalásig, amelyet az egész munkássága talán legkiemelkedőbb eredményének tekinthető Szent és Nagy (krétai) Zsinat megbízásából létrejött társadalometikai munkacsoport dokumentuma a következő-képpen fogalmaz meg: „másoktól függő, mindig másokkal közösségben lévő teremtmények vagyunk, s ezért nemcsak önmagunkért és nemcsak azokért viselünk erkölcsi felelősséget, akikre közvetlen befolyással és hatással vagyunk, hanem az egész teremtett rendért is”.⁷

Fontos lépés volt ezen az úton, hogy 1997. november 8-án egy Kali-forniában tartott környezetvédelmi rendezvényen a patriarcha újszerű módon a természeti környezetben kárt tevő emberi tevékenységre is ki-terjesztette a bűn fogalmát, azt állítva, hogy „bűnt követ el, aki károsítja a természeti világot. Ha az emberek hatására kihalnak állatfajok és kárt szenved Isten teremtésének biológiai sokfélesége; ha az emberek meg-sértik a Föld épségét, mivel éghajlatváltozást idéznek elő, megfosztják a Földet a természetes erdőkől vagy tönkreteszik a vizes élőhelyeket; ha az emberek betegségekkel ártanak más embereknek vagy mérgező anyagokkal szennyezik a Föld vizeit, a szántókat, a levegőt, az életet – mindez bűn.”⁸

A környezetben okozott kárt bűnnek tartó felfogás, amelyre tizen-nyolc évvel később Ferenc pápa is hivatkozott (*Laudato si'* 8), valóban radikálisan újszerűnek számított abban az időszakban, amikor elhang-zott, hiszen „első ízben fordult elő, hogy egy vallási vezető bűnnek mi-nősítette a természeti világnak ártó cselekvést”.⁹ Ahogyan a közelmúlt-ban Bartholomaiosz patriarcha teológiai tanácsadója, ökológiai tárgyú beszédeinek kiadója és életrajzírója, John Chryssavgis fogalmazott: a teológusok számára állandó kísértés, hogy „leszűkítsék a bűn és az üd-vösség tágabb felfogását”. Hajlamosak vagyunk arra, hogy az egész koz-moszt (az anyagot és a szellemet egyaránt) magában foglaló világnézetet olyan világgéppé zsugorítsuk, „amelyben már csak az embereknek van helyük, s az osztatlan, egész emberi személyre (a testre, az értelemre

⁷ *For the Life of the World. Toward a Social Ethos of the Orthodox Church*, szerk. HART, D. B. – CHRYSSEAVGIS, J., Holy Cross Orthodox Press, Brookline (MA), 2020, 13.

⁸ A beszéd megtalálható a következő kötetben: *On Earth as in Heaven. Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, szerk. CHRYSSEAVGIS, J., Ford-ham University Press, New York, 2012, 95–101., 99.

⁹ CHRYSSEAVGIS, JOHN, *Bartholomew: Apostle and Visionary*, W Publishing Group, Nashville, 2016, 176.

és a lélekre) kiterjedő látásmódot olyanra cseréljük, amely kizárólag a lelket tartja fontosnak, a testet már nem”. Ennek következtében a teológusok hosszú időn keresztül inkább a bűn és a megbocsátás spirituális dimenzióit helyezték előtérbe, anyagi és kozmikus dimenzióit viszont elhanyagolták. Bíráljuk, sőt el is ítéljük például az olyan testi kötődésű bűnöket, mint amilyen a lopás, a házasságtörés és az abortusz, „ugyanakkor elnézzük a társadalmi és politikai, ökológiai és gazdasági igazságtalanságokat, sőt akár össze is játszunk azokkal, akik fenntartják az igazságtalan viszonyokat”. Amikor tehát huszonöt évvel ezelőtt egyházi vezetők és teológusok (továbbá politikai döntéshozók, természettudósok és aktivisták) jelenlétében az egyetemes patriarcha kijelentette, hogy a természetben okozott kár maga is bűn, mindenképpen „radikális kijelentést tett, mivel a vétkes magatartásról és az erkölcstelenségről alkotott hagyományos tanítás gyökeréig hatolt vissza”. Szó szerint „megrengette” azt a képet, mely szerint a bűn archaikus vagy merőben jámbor jelenség lenne, s modern vétkeket is bevont az istenellenesség és a bűn fogalmába.¹⁰

Teológiai előzmények és következmények

Annak, hogy az ortodox egyház ilyen határozott véleményt fejtett ki az éghajlatváltozás és általában az ökológiai válság ügyében, teológiai téren nem elhanyagolható előzményei voltak, és természetesen sokrétű következményekkel is járt. Az előzmények között különösen figyelemreméltó Philip Sherrard munkássága, a következmények szempontjából pedig elsősorban Joánnisz Ziziúlasz gondolkodása tekinthető kiemelkedőnek.

Philip Sherrard, aki 1956-ban lépett be az ortodox egyházba, keresztény elköteleződését rendhagyó módon elsődlegesen annak köszönhetette, hogy a görög költészetben és a görög életvitelben a teremtett világhoz fűződő viszony olyan formáját fedezte fel, amelyet a nyugati kontextusban már elérhetetlennek tartott, s meggyőződése lett, hogy ez a sajátosan görög világlátás elképzelhetetlen az ortodox hagyomány nélkül. Azzal párhuzamosan, ahogyan megismerte a modern görög költészetben és a vidéki görög életformában kifejeződő „kozmológiát”, a keleti kereszténységhez is egyre közelebb került. 1947-ben kerültek a kezébe Jórgosz Szeferisz, a később irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett költő versei,

¹⁰ Beszélgetés John Chrissyavgisszal, in *Vigilia* 87 (2022), 372–379.

amelyek szó szerint új világot nyitottak meg előtte. Későbbi visszaemlékezései szerint ez az esemény jelentette „Görögországról szerzett tapasztalataim, »Európa másik szellemiségével« kialakult kapcsolatom kiindulópontját, amikor ugyanis olvasni kezdtem e verseket, hirtelen tudatára ébredtem, hogy olyan hang szólal meg bennük, olyan válasz és reakció az életre, amely bár kapcsolódott az általam ismert európai és amerikai költészethez, olyan minőséggel bírt, amilyennel még soha nem találkoztam. Szó szerint ledöntötte gondolati kereteimet, megkérdőjelezte az egész talajt, amelyen álltam, s azt követelte, hogy lépjek át egy olyan kapun, amelynek addig a létezéséről sem tudtam.”¹¹ Később Sherrard számos könyvében arra törekedett, hogy a világhoz fűződő görög viszonyból, a görög érzékelésmódból és a görög életszemléletről kiindulva világítsa meg a technika természetét,¹² a természeti környezettel kialakítható helyes viszonyt, az ember kozmoszban elfoglalt helyét és a különböző vallások „szent hagyományainak” jelentőségét.¹³

Már első megjelent könyvében, amelyben öt görög költő elemzésére vállalkozik, azt próbálta igazolni, hogy az élethez és a világhoz fűződő sajátosan görög irodalmi viszony a görög emberek tapasztalati formáiból és a görög hagyományból táplálkozik, abból az életből, amely „a török megszállás hosszú éveit alán talán szegény, nyomorúságos, korlátozott, kemény és kegyetlen volt, de megőrzött egy olyan költészetet, olyan életerőt, a teremtés iránti olyan tiszteletet és csodálatot, amely másutt gyors ütemben elenyészett. A görögök szemében a természeti világ nem kísérleti eljárások, elemzések és kizsákmányolás tárgya volt, sőt egyáltalán nem is volt tárgy, hanem titokzatos erők járták át, s életükben megmaradt az a gazdagság és méltóság, amely annak tudatából fakad, hogy az ember maga is részt vesz ezeknek az erőknek a dinamikájában”.¹⁴ E szavak alapján könnyen kialakulhat az a benyomás, hogy a II. világháború megpróbáltatásai után a neveltetésénél fogva művészi körökhöz egyébként mindig is közel álló Sherrard a görög életformáról és világlátásról alkotott nyugati konstrukciója alapján nem tudott ellen-

¹¹ SHERRARD, PHILIP, *The Other Mind of Europe, in This Dialectic of Blood and Light. George Seferis – Philip Sherrard, an Exchange: 1947–1971*, szerk. SHERRARD, D., Denise Harvey, Limni, 2015, 37–50., 40.

¹² SHERRARD, PHILIP, *The Eclipse of Man and Nature. An Enquiry into the Origins and Consequences of Modern Science*, Lindisfarne Press, West Stockbridge, 1987.

¹³ SHERRARD, PHILIP, *Human Image: World Image. The Death and Resurrection of Sacred Cosmology*, Golgonooza Press, Ipswich, 1992.

¹⁴ SHERRARD, PHILIP, *The Marble Treshing Floor. Studies in Modern Greek Poetry*, Denise Harvey, Limni, 1992, 128.

állni valamiféle természeti romantika kísértésének – csak hogy a természet modern tönkretételéről és a „szent kozmológiáról” szóló könyvei nem hagynak kétséget a felől, hogy valójában a keleti keresztény hagyomány világról alkotott képéhez kívánt visszanyúlni, amelyet a nagy keleti egyházatyáknál, nem utolsósorban Hitvalló Szent Maximosznál fedezett fel, egyidejűleg azonban az Áthosz-hegyen és a görög falvak lakóinak körében is megtapasztalt. E konkrét tapasztalatok és teológiai vizsgálódások nyomán ébredt fel benne annak igénye, hogy szót emeljen a technika által meghatározott felszínes világtapasztalatot megelőző, a valóság és a létezők lényegéhez közelebb hatoló „szent” vallási hagyományok rehabilitálásáért, s ennek jegyében vett részt a Temenos nevű kezdeményezésben is.

A Temenosakülönböző vallások „szenthagyományainak” megismertetését tűzte ki célul, és alapító tagjai (Sherrard mellett Kathleen Raine, Keith Critchlow és Brian Keeble) korántsem azonos módon vélekedtek e hagyományok egymáshoz fűződő viszonyáról. Nem ritka az a félreértés, miszerint Philip Sherrard annak a tradicionalista iskolának a felfogását osztotta volna, amely egyetlen egyetemes és egyöntetű hagyományt feltételez valamennyi vallási hagyomány mélyén, és azonos rangúnak tekintené az összeset.¹⁵ Valójában viszont annak ellenére, hogy Sherrard megállapítja a hiteles hagyományok azonos strukturális jegyeit (tanítás, szertartások, hierarchikus rend), nélkülözhetetlennek tartja, hogy az ember elkötelezze magát egyetlen hagyomány mellett, sőt saját hagyományának abszolút igazságigényét is magáévá tegye. Ha mégis elengedhetetlen más vallások megismerése és megértése, mindenekelőtt azért, mert saját vallásának megértéséhez végességénél fogva mindenki rá van utalva más hagyományok felismeréseire, és a többi vallás gazdagítani tudja a sajátáról nyert megértést. Sherrard elgondolásai tehát azon a meggyőződésen alapulnak, hogy „az abszolútum emberi megértése maga soha nem lehet abszolút”.¹⁶

Mindenesetre ilyen eredendő hagyomány és eredendő tapasztalatomód megnyilvánulását fedezte fel 1947-ben Szeférisz költészetében. Jóval később, a *Temenos* című folyóirat első számához írt bevezetésében úgy fogalmazott, hogy sajnálatos annak a természettudományos és technikai meghatározottságú mentalitásnak a térnyerése, amelynek kö-

¹⁵ Így nyilatkozik például LADOUCEUR, PAUL, *Modern Orthodox Theology*, T&T Clark, London etc., 2019, 304–305.

¹⁶ LOUTH, ANDREW, *Philip Sherrard and the Experience of God* (előadás a Temenos Academy 2022. július 7-én, kézirat).

vetkeztében „már nem látjuk, hogy azt, ami viszonylagos, fénybe vonja az, ami abszolút, azt, ami emberi, fénybe vonja az, ami isteni, azt pedig, ami természetes, fénybe vonja a természetfeletti”.¹⁷ Persze sokféle jere-miád ismert a mennyiségi szempontokra korlátozott, technikai kötődésű és a kozmosz szépségétől elszakadó tapasztalatiság eluralkodásával kapcsolatban, és talán nem is mindig könnyű komolyan venni az efféle panaszokat. Ám Philip Sherrard azért tűnik ki a „szent kozmológia” érvényesítésére törekvők köréből, mert megfontolásainak teológiatörténeti alapot ad, és a költészettel is összefüggésbe hozza őket. A *Temenos* első számában megjelent beköszöntőjében a költészetet a képek tartományához rendeli, olyan képekhez, amelyek feltárnak valamit a valóság igazi szerkezetéből és lényegéből, s ily módon új tudatállapot, új létezőmód szintjére emelik az embert. Sherrard szerint pontosan ezeknek a képeknek a világával szakadt meg a folytonosság a 20. században, s ezzel együtt annak tudata is kihunytt, „hogy olyan világmindenségben élünk, ahol minden látható dolog azt a láthatatlan jelenlétet idézi meg, amelyet kifejez, s ezért bizonyos mértékben minden szent, amit látunk, teszünk, érzünk és átélünk”.

Nem nehéz belátni, hogyan készítették elő ezek a megfontolások Bartholomaiosz patriarcha 1992-ben tett kezdeményezését: valamennyi ortodox patriarcha részvételével történelmi jelentőségű találkozót szervezett a Fanarban, és ennek során behatóan taglalta az ökológiai válság keresztény horderejét. Az azóta minden évben szeptember 1-én külön körlevéllel nyomatékosított kérdéskör egyházi jelentőségét tovább hangsúlyozta, hogy egy neves áthoszi himnuszköltőt, Geraszimosz (Mikra-

¹⁷ Editorial: The Arts and the Imagination, in *Temenos* 1 (1981), 1–6. (idézi LOUTH, ANDREW, *Philip Sherrard and the Experience of God*). Vö. *Human Image, World Image* i. m. 9.: „Idővel alig tartottuk többnek magunkat kétlábú állatoknál, akiknek sorsa és igényei leginkább társadalmi, politikai, személyes és gazdasági önértékek kielégítése révén teljesíthetők. Ennek az önmagunkról alkotott képnek megfelelően pedig olyan világnézetet alakítottunk ki, amelynek tükrében a természet csupán személytelen alapanyag, az étel, a nyersanyagok, a hatalom és hasonlók lélektelen forrása, s mintha fel lennének hatalmazva rá, hogy tetszésünk szerint kísérletezzünk vele, kiaknázzuk, újraformáljuk és teljesen kizsákmányoljuk, azért, hogy kielégítsük és valóra váltsuk önös igényeinket. [...] Ha ismét tudatosítjuk magunkban, hogy az ember természete szent, akkor a minket körülvevő világ szentségét is újra fel fogjuk ismerni, s olyan tisztelettel és alázattal fogunk viszonyulni a minket körülvevő világhoz, amilyen akkor tölt el, ha szentélybe, a szépség és a szeretet áthatotta templomba lépünk be, ahol tiszteljük és imádjuk Istent. Csak ily módon ébredhetünk ismét tudatára, hogy a mi sorsunk és a természet sorsa egy és ugyanaz. Csakis így állíthatjuk helyre a kozmikus harmóniát.”

jannanitisz) szerzetest olyan istentiszteleti szöveg megalkotásával bízták meg, amelynek fohászai a természeti környezetért imádkoznak. A vesperás annyiban egyedülálló, hogy már nemcsak a természeti katasztrófák elmaradásért fohászskodik, hanem az ember által okozott természeti katasztrófák ellen is a Teremtő védelmét kér, mégpedig úgy, hogy bűnbánatra és megtérésre hív, felidézve a még romlatlan paradicsomi állapotokat.¹⁸

A teológiai következmények elsősorban a közelmúltban (2023. február 2-án) elhunyt Joánnisz Ziziúlasz munkásságában jelentkeztek. Ziziúlasz számos helyütt hangsúlyozta, hogy az ökológiai válsággal kapcsolatban mindenekelőtt a Teremtés könyvében az embernek adott isteni parancs, az Isten által az emberre bízott feladatkör helyes értelmezése fontos: önmagában véve ugyan egyáltalán nem téves az a jól ismert bibliai elgondolás, mely szerint az ember a teremtés „gondnoka”, „őre” és „ura”, de problémát okoz, hogy egészen téves felfogást alakított ki az újkori emberben, aki feljogosítva érezte magát a természet kizsákmányolására. Ziziúlasz nem habozik elismerni, hogy a kereszténység (véleménye szerint persze főként a nyugati kereszténység) olykor maga is hűtlen lett a bibliai szellemiséghez, de pontosan ezért kell felelősséget vállalnia az ökológiai katasztrófa által sújtott világról: „a keresztény egyházat és teológiáját kétségkívül felelősség terheli az ökológiai válság kialakulásában, de ennek ellenére olyan erőforrásokat tudnak felkínálni, amelyek segítséget nyújthatnak az emberiség számára a jelenlegi válságban. Az ökológiai válság ugyan természettudományos és jelentős mértékben etikai természetű probléma, amellyel az oktatásnak és az állami törvényhozásnak is foglalkoznia kell, de teológiai probléma is egyben. Ahogyan tagadhatatlan, hogy bizonyos teológiai elgondolások fontos szerepet játszottak a probléma kialakulásában, szintén tagadhatatlan, hogy bizonyos teológiai elgondolások segíteni tudnak a megoldásában. A teológia nem maradhat ki a kultúrateremtés feladatából.”¹⁹

Ebből fakad Ziziúlasznak az a meggyőződése, hogy az ember világban elfoglalt helyének és hivatásának újfajta értelmezésére törekedve a „teremtés papja” kifejezést kell a középpontba állítanunk. A papság fogalma nem valamiféle ritualista ökológia igényét tükrözi, hanem egyrészt arra utal, hogy az embernek tisztelettel kell viszonyulnia Isten teremtéséhez, másrészt kidomborítja az áldozat mozzanatát, azt a tény,

¹⁸ *Vespers for the Protection of the Environment*, Narthex Press, Northridge, 2001.

¹⁹ ZIZIOULAS, JOHN, *Preserving God's Creation*, in uő, *The Eucharistic communion and the world*, T&T Clark International, London–New York, 2011, 143–176.

hogy rendeltetése szerint az ember az egész világot meg tudja jeleníteni és képviselni tudja Isten színe előtt, mivel az emberben jelen van az egész világ, egyesíti az egész világot és mentes a természeti szűkségszerűségektől.²⁰ A „teremtés papjának” ziziúlaszi koncepciójában²¹ a patrisztikus antropológia, a modern tudománytörténet teológiai igényű értékelése, a bibliai egzegézis eredményei és az ortodox teológia liturgikus hangsúlyai ötvöződnek.

Mindennek nyomán Ziziúlasz újfajta látásmód kialakításának igényével lép fel. Paradox módon az ökológiai válság megoldása talán azzal kezdődhetne, hangsúlyozza John Chryssavgis, hogy tartózkodunk a tevékenységtől, és igyekszünk megfelelő módon tudatosítani a helyzetünket. Meg kell tanulnunk másként látni a dolgokat. Ha enyhíteni akarjuk a Földnek okozott károkat, nem jelent előrelépést, ha továbbra is olyan logikát alkalmazunk, amely létrehozta a válságot. Aktivitás helyett az ortodox teológia paradox módon éppen megállást javasol, azt, hogy az ember türelmesen gondolja végig a világhoz fűződő viszonyát és a világban végzett cselekvését. A keleti aszketikus hagyomány kifejezéseivel élve szemlélődésre (*theória*) és töredelemre (*metanoia*) van szükség.²²

Mindez az ortodox teológia szerint több területen is alapvető szemléltváltoztatást igényel. Meg kell változnia az embert a teremtés teljhatalmú uraként felfogó bibliaértelmezésnek; az Isten képmására teremtett ember istenképisége nem korlátozható lelki-szellemi dimenzióra, hanem az ember testi egzisztenciájára és a világban elfoglalt fizikai helyére is ki kell terjednie; a keresztény aszkézist pedig nem lehet félreérteni úgy, mintha anyag- és testellenes lenne, hanem tudatosítani kell, hogy az ember szervesen hozzátartozik a világ anyagi valóságához, nem emelhető ki a világ anyagi összefüggérendszeréből, miközben persze nem is oldódik fel benne. Jól látható, hogy az e téren úttörő szerepet játszó Níkosz Nissziótisz (†1986) figyelmeztetései²³ közvetlenül továbbélnék Joánnisz

²⁰ SKIRA, JAROSLAV Z., *The ecological bishop: John Zizioulas' theology of creation*, in *Toronto Journal of Theology* 19 (2003), 199–213.

²¹ Tömör összefoglalása: ZIZIOULAS, JOHN, *Proprietors or priests of creation?*, in uő, *The Eucharistic communion and the world* i. m. 133–142.

²² Lásd erről ASPROULIS, NIKOS, *A green theology*, in CHRYSsavGIS, JOHN – ASPROULIS, NIKOS, *Priests of Creation. John Zizioulas on discerning an ecological ethos*, T&T Clark, London–New York, 2021, 13–19.

²³ NISSIOTIS, NIKOS, *Nature and creation. A comment on the environmental problem from a philosophical and theological standpoint*, in *Towards an ecology of transfiguration. Orthodox Christian perspectives on environment, nature, and creation*, szerk. CHRYSsavGIS, J. – FOLTZ, B. V., Fordham University Press, New York, 2013, 193–203.

Ziziúlasznál, akin keresztül a katolikus teológia érdeklődését is fokozatosan felkeltik.

A keleti keresztény teológia tehát végső soron az antropológia és a kozmológia összekapcsolásával kíván reagálni az ökológiai válságra, és azon belül az éghajlatváltozásra. Az ortodox gondolkodás Ziziúlasz mellett talán utolsó klasszikusának számító Kallistos Ware szavai pontosan ezt a megközelítésmódot tükrözik – miközben azt a kérdést is felvetik, hogy vajon mennyi megértésre számíthat ez a fajta szemléletmód, s vajon mennyiben kész komolyan venni korunk embere: „A jelenlegi válság valójában nem rajtunk kívül van, nem fizikai környezetünket fenyegeti, hanem bennünk zajlik, az emberi gondolkodás és az emberi érzésvilág válsága. Nem az ökoszisztémával van gond, hanem az emberi szívvel. Joggal állították, hogy ökológiai szívelégtelenségben szenvedünk.”²⁴

²⁴ WARE, KALLISTOS, *Ecological crisis, ecological hope. Our orthodox vision of creation*, Fordham University Press, New York, 2005, 10.

Gyakorlati teológiai közelítések

KAJTÁR EDVÁRD

Az embert körülvevő állat- és növényvilág megáldása mint „liturgikus teremtésvédelem”

Bevezetés – a teremtett világ istendicsérete

Ferenc pápa 2015-ben kiadott teremtésvédelmi enciklikájának (*Laudato si'*) címe Assisi Szent Ferenc magyarul Naphimnusként ismert dicsőítő énekéből származik. A pápa ezzel a címmel e magasrangú tanítóhivatali megnyilatkozása tartalmát és spirituális klímáját kívánta összefoglalóan az olvasók elé állítani. Ő maga mindezt így fogalmazza meg az enciklika legelső pontjában:

„(Szent Ferenc) ezzel a gyönyörű himnusszal arra emlékeztetett minket, hogy közös otthonunk olyan, mint egy nővér, akivel osztozunk a létben, és olyan, mint egy szép anya, aki karjába zár minket: „Áldott légy, Uram, földanya-nővérünkért, ki fenntart és ellát minket, gyümölcsöket terem, színes virágokat és fűvet!”

Assisi szentje ezzel az énekével mintegy meghívja a teremtett világ létezőit, hogy vele – a megváltott emberrel – dicsérjék és áldják Istent, „ki mindent bölcsességgel rendezett el” (vö. Zsolt 104, 24).

Álljon itt e híres himnusz szövege magyar nyelven (Sík Sándor fordításában és a versszak-számozásokat meghagyva):¹

¹ Naphimnusz; eredetiben: *Canticum fratris solis vel Laudes creaturarum*, in HÍDÁSZ FERENC, VÁRNAI JAKAB (szerk.), *Assisi Szent Ferenc művei*, (Ferenccs források 1. kötet), Agapé, Szeged, 1992, 78-79.

(1) Mindenható, fölséges és jószágos Úr, Tiéd a dicséret, dicsőség és imádás, És minden áldás.

(2) Minden egyedül téged illet, Fölség, És nem méltó az ember, hogy nevedet kimondja.

(3) Áldott légy, Uram, s minden alkotásod, Legfőképpen urunk-bátyánk, a Nap, Aki a nappalt adja és aki reánk deríti a te világosságod.

(4) És szép ő és sugárzó, nagy ragyogással ékes: A te képed, Fölséges.

(5) Áldjon, Uram téged Hold nénénk és minden csillaga az égnek; Őket az égen alkotta kezéd fényesnek, drágaszépnek!

(6) Áldjon, Uram, tégedet Szél öcsénk, Levegő, felhő, jó és rút idő, kik által élteted minden te alkotásodat.

(7) Áldjon, Uram, tégedet Víz hűgünk, oly nagyon hasznos ő, oly drága, tiszta és alázatos.

(8) Áldjon, Uram, Tűz bátyánk; Vele gyújtasz világot éjszakán. És szép ő és erős, hatalmas és vidám.

(9) Áldjon, Uram, téged Földanya nénénk, Ki minket hord és enni ad. És mindennemű gyümölcsöt terem, füveket és színes virágokat.

(10) Áldjon, Uram téged minden ember, ki szerelmedért másnak megbocsát. És aki tűr gyötrelmet, nyavalyát.

(11) Boldogok, kik túrnek békeséggel, Mert tőled nyernek majd, Fölséges, koronát.

(12) Áldjon, Uram, nővérünk, a testi halál, Aki elől élő ember el nem futhat.

(13) Akik halálos bűnben halnak meg, jaj azoknak, És boldogok, akik magukat megadták te szent akaratodnak, Második halál nem fog fájni azoknak.

(14) Dicsérjétek Uramat és áldjátok, És mondjátok hálát neki, és nagy alázatosan szolgáljátok.

E szemléletmód a bibliai ember spiritualitásának is része: a létezők értékének, szépségének (és esetleges hasznának) felismerése szemlélődésre és hálára indítja a hívőt a teremtő Isten iránt, és, Assisi Szent Ferenchez hasonlóan a hála kifejezésébe az imádkozó ember olykor bevonja a teremtés általa szemlélt teremtényeit is. A legismertebb szentírási „naphimnusz” az Ószövetségben, Dániel próféta könyvében található – idézzük itt most a próféta hosszú istendicséretéből a teremtményeket megszólító részt:

57Áldjátok az Urat az Úrnak
művei mindnyájan,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

58Áldjátok az Urat az Úr angyalai,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

59Áldjátok az Urat egек,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

60Áldjátok az Urat vizek mind az
ég felett,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

61Áldjátok az Urat az Úr erői
mindnyájan,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

62Áldjátok az Urat nap és hold,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

63Áldjátok az Urat ég csillagai,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

64Áldjátok az Urat minden zápo-
reső és harmat,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

65Áldjátok az Urat Isten szelei
mindnyájan,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

66Áldjátok az Urat, tűz és forróság,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

67Áldjátok az Urat hideg és forróság,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

68Áldjátok az Urat harmat és dér,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

69Áldjátok az Urat fagy és hideg,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

70Áldjátok az Urat jég és hó,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

71Áldjátok az Urat éj és nap,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

72Áldjátok az Urat világosság
és sötétség,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

73Áldjátok az Urat villámok
és fellegek,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

74Áldja az Urat a föld,
dicsérje és mindenekfölött
magasztalja őt mindörökké!

75Áldjátok az Urat, hegyek és
halmok,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

76Áldjátok az Urat föld terményei
mindnyájan,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

77Áldjátok az Urat források,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

78Áldjátok az Urat tengerek és
folyamok,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

79Áldjátok az Urat nagy halak, és
minden, ami a vizekben mozog,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

80Áldjátok az Urat az ég madarai
mindnyájan,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

81Áldjátok az Urat vadak és bar-
mok mindnyájan,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

82Áldjátok az Urat emberek fiai,
dicsérjétek és mindenekfölött
magasztaljátok őt mindörökké!

(Dán 3,57–82)

E két himnusz közötti szellemi-spirituális és hitbéli rokonság magától értetődő, az ezekben megjelenő teológiai igazságok pedig könnyen ki-hüvelyezhetők:

- Isten áldott, sőt „mindenekfölött és mindörökké” az, tehát ő maga – *par excellence* – az Áldott.
- Isten áldott, akinek áldottságát tükrözi vissza, „énekli meg” minden általa teremtett létező már a puszta létével is.
- Isten áldott mivolta ott ragyog tehát az általa alkotott teremtmények szépségén: a teremtett világ létezői – részesülés útján – maguk is áldottak.
- Az ember áldottsága kiemelkedik a többi teremtmény áldása közül: a) mert az ember Istennek, az Áldottnak „képe és hasonlatossága” (Ter 1, 27); b) és mert az ember Istentől való megáldása áldásforrássá teszi őt az egész teremtés számára: „megáldalak, s naggyá tesztem neved, és áldott leszel. Megáldom azokat, akik áldanak téged [...] Benned nyer áldást a föld minden nemzetsége.” (Ter 12, 2-3)
- A teremtmények közül az ember feladata az, hogy mintegy „áldas-sa” a teremtményekkel a Teremtőjüket; saját áldó imádsága tehát a Teremtőt áldó teremtmények „imájának” összefoglalása, szellemi kul-tusza is.

Adódik ugyanakkor a kérdés, mennyire magától értetődő ez a „kozmi-
kus liturgikus” kapcsolat az ember és a teremtmények között, hiszen:

- Az ember és a többi teremtmény között az ember bűnössége miatt „ellenségeskedés” van: „Átkozott legyen a föld miattad! Fáradozva élj belőle életed minden napján! Teremjen az neked tövist és bogán-
csot, és edd csak a föld növényeit! Arcod verejtékével edd kenyere-
det, míg vissza nem térsz a földbe (Ter 3, 17-19).
- Ez az „átok” nemcsak az ember „ősbűne” miatt sújtja a teremtménye-
ket, hanem az azóta elkövetet minden egyes bűne tovább terheli a
teremtett világ egészét, és különösen is azok a bűnei, amelyek kife-
jezetten a teremtményekkel való közvetlen kapcsolatában jelentkez-
nek, mint például a teremtett világ javainak bűnös kizsákmányo-
lása, felelőtlen és értelmetlen károsítása, pusztítása. A teremtményi
világot az ember „áldatlan állapotúvá” tette.

Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű teremtésvédelmi enciklikájával „új,
egyetemes szolidaritással”² minden embert meghív az ember és a te-
remtett világ (a „közös otthon”) közötti diszharmónia felszámolására,
de különösen is a római katolikus keresztényeket, hiszen körlevele „az
Egyházi Tanítóhivatal eddigi társadalmi tanításához kapcsolódik”³. A
„közös otthon” gondozása, tehát Szent Pál szavaival az „átok áldássá
fordítását” jelenti, vagyis a teremtményeket „áldjátok, és ne átkozzátok”
(Róm 12, 14).

„Arra vagytok hivatva, hogy áldás legyen az örökrészetek” – emlékez-
teti a keresztényeket Szent Péter apostol (1 Pét 3, 9). Az „áldás/áldottság”
tehát egyszerre szemléletmódbéli és életvezetési kérdés és ugyanakkor
küldetés is a Jézusban hívó ember számára; tárja fel és élje meg tehát a
megváltással kapott áldást a saját életében, és legyen annak hordozója
és kiterjesztője az összes teremtmény felé. A római egyház hagyománya
a kora-középkortól végez olyan szertartásokat, amelynek „célszemélye”
az emberen kívüli élővilág. E szertartásokkal áldást kér az Istentől (az
Áldottól) kertjére, szántóföldje terméyeire, a hozzá tartozó állatokra, és
teszi ezt elősorban személyes haszonból (hogy a föld bőven teremjen, a
termést ne veszélyeztesse semmi, az állatok legyenek egészségesek stb.),
de azért is, hogy e teremtmények ily módon megfogalmazott szellemi

² FERENC PÁPA *Laudato si'* kezdetű enciklikája a közös otthonunk gondozásáról, Szent Ist-
ván Társulat, Budapest 2015, 14. pont. A dokumentum rövidítése a továbbiakban: LS.

³ LS 15.

értéke emelje a hívő embert Istenhez: növekedjen a Gondviselőjére való ráhagyatkozásban, és töltsse el őt hálával.

Ennek a – nevezzük így – spirituális-liturgikus teremtésvédelemnek organikus részei tehát azok az áldások, áldó liturgiák, amelyeket imádsággal és sajátos rituális cselekményekkel nyújt az Egyház a teremtményeknek. Jelen tanulmányunkban, a szükséges terjedelmi keretek figyelembevételével a „közös otthon” emberen kívüli résztvevőinek liturgikus megáldásáról szeretnénk értekezni.

A teremtett világ javai az Egyház liturgiájában – az Istennel való találkozás kozmikus körülményei

A keresztények liturgiája, bár szellemi természetű kultusz,⁴ mindig szabadon és bátran emelte be rítusaiba a teremtett világ javait: kenyeret és bort, vizet, olívaolajat, illóolajokat, virágokat... Tette ezt Jézus példáját követve – aki az utolsó vacsorán kenyérral és borral alapítja meg az eucharisztia szentségét –, de azért is mert felfedezte, hogy ezek a valóságok egyfelől alkotó elemei lehetnek a Szentháromsággal való liturgikus-szentségi találkozásnak (ezek a szentségek anyagai), másfelől pedig kifejező jelei/szimbólumai a keresztény hit és remény tartalmának. A III. század elején, Rómában keletkezett *Traditio apostolica* (Apostoli hagyomány) című iratban arról olvasunk, hogy a felnőtt megtérő megkeresztelésének szentmiséjén az oltárra a felajánláskor nemcsak kenyeret és vízzel vegyített bort tesz az Egyház, hanem tejet és mézet is, mert a most megkeresztelt ember a beatavatás szentségeivel (kereszttség, bér-málás, eucharisztia) elnyerte a bibliai ígéretet: eljutott az „Ígéret földjére”, a „tejjel és mézzel folyó földre” (Kiv 3, 8), vagyis abba az állapotba, amelyre a bűnben élő embert a megtéréssel Isten meghívja Krisztusban.⁵ Az itteni példában hivatkozott tej és méz, mint emberi beavatkozás nélkül létrejött természetes táplálékok, vagy a templom terében a díszítésre használt virágok az Istennel és a világgal való kiengesztelődés

⁴ E kijelentés igazolására legyen elég most itt két fontos újszövetségi szöveg: „De eljön az óra, és már itt is van, amikor az igazi imádók Lélekben és igazságban fogják imádni az Atyát, mert az Atya ilyen imádókat keres magának.” (Jn 4, 23) Kérlek tehát benneteket, testvérek, Isten irgalmasságára, hogy adjátok testeteket élő, szent, Istennek tetsző áldozatul. Ez legyen a ti ésszerű istentiszteletek.” (Róm 12, 1)

⁵ RÓMAI HIPPOLÜTOSZ, *Traditio Apostolica*, XXI. fejezet, in *Ókeresztény írók*, 5. kötet, szerk. VANYÓ LÁSZLÓ, Szent István Társulat, Budapest, 1983, 95-96.

és szeretet-kapcsolat kegyelmének hirdetői az ember számára, vagyis ezek mintegy evangelizálják őt.

Az áldás mindig Jézus evangéliumából fakad

A teremtnyek ugyanakkor az evangélium befogadóiként is jelen vannak az Egyház hitében és liturgiájában. Az ember bűne miatt nekik okozott kár okán „a teremtett világ sóvárogva várja, hogy Isten fiai megnyilvánuljanak” (Róm 8, 19); tegyék tehát jóvá a neki okozott kárt, vagyis részesülhessenek annak a megigazulásnak a kegyelmeiből, amelyet Jézus evangéliuma hordoz: „hogy a teremtett világ is felszabadul majd a romlandóság szolgaságából Isten fiai dicsőségének szabadságára. Tudjuk ugyanis, hogy minden teremtmény együtt sóhajtozik és vajúdik mind ez ideig.” (Róm 8, 21-22)

„Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek” – utasítja Krisztus a mennybemenetele előtt a tanítványait (Mk 16, 15). Érdekes, hogy Jézus itt nemcsak a nem keresztény embereket teszi a tanítványi/egyházi evangéliumhirdetés célcsoportjává, hanem *minden létező teremtményt* (a görög kifejezés szó szerint ezt jelenti: *πάση τῇ κτίσει*). A bűn által megsérült teremtett világ Jézusban kapja vissza, tehát elveszett harmóniáját, mégpedig az ő evangéliumának hirdetése, és annak megtisztító, gyógyító hatása, kegyelme által. Amikor az Egyház megáldja a növényeket, állatokat, akkor azt az evangélium meghirdetésével teszi. Az áldó szertartások egyéb elemei (könyörgés, kereszt-rajzolás az áldandó teremtményre, esetleges szenteltvízhintés) csak kifejezik annak az áldásnak a mibenlétét és megszentelő és átalakító erejét, amelyet az Úr igéje hordoz: „Mert amint lehull az eső és a hó az égből, és nem tér oda vissza, hanem megitatja a földet, termékenyvé és gyümölcsözővé teszi, magot ad a magvetőnek és kenyeret az éhezőknek, úgy lesz az én igém is, mely számból kijön: nem tér vissza hozzám eredménytelenül, hanem megteszi, amit akarok, és véghezviszi, amiért küldtem.” (Iz 55, 10-11)

Az állatoknak az evangélium jó hírével való megáldásáról a legkifejezőbb példa Assisi Szent Ferenc életének történetéből ismeretes. Egyik utazása során egy csapat madarat fedezett fel egy mezőn. Odament hozzájuk, beszélt nekik Isten jóságáról, majd „miután befejezte prédikációját, a kereszt jelével megáldotta, és útra bocsátotta őket. Erre az egész madársereg csodálatosan énekelve a magasba emelkedett, és a levegőben a szent kereszt jele szerint négy felé oszlott: az egyik csapat kelet, a

másik nyugat felé, a harmadik csapat dél, a negyedik észak felé szállt. Azt példázta ezzel: amint Szent Ferenc, Krisztus zászlóvivője a madaraknak prédikált, és a kereszt jelével a világ négy tája felé küldte őket, úgy Krisztus keresztjének tanítását, Szent Ferenc által megújítva, az ő és társai közvetítésével kell szétvinni az egész világon. A testvérek pedig, akiknek a madarakhoz hasonlóan semmijük sincsen, egyedül Isten gondviselésére bízzák magukat.”⁶

Az áldások története és helye, értelme az Egyház életében

A Biblia embere minden imájában áldja a Teremtőt és áldást kér tőle. Teszi/tette ezt elsősorban spontán módon, rituálék és előre megszerkesztett imák felhasználása nélkül, de olykor, főleg közösségi imaalkalmakon szakrális szövegekhez és rítusokhoz kötötten. E spirituális és liturgikus mentalitás a korai kereszténységet is jellemzi, ezért az első megszerkesztett és közösségi használatra ajánlott áldás rituálé csak a III. században születik meg: ezt a már említett *Traditio apostolica* szövegében találjuk.⁷ Az V. századtól kezdve sorra születnek az újabb és újabb áldások az emberi élet különböző helyzeteire, az ember életének körülményeire és környezetére, így az őt körülvevő állatokhoz és növényekhez való viszonyára is. Az 500-as évektől megjelenő szertartáskönyvek, szakramentá-

⁶ Assisi Szent Ferenc Virágokertje, Fioretti, in *Ferences Források* – 6. kötet, Bécs 1988², 36-37. Ferenc beszéde a következő volt: „Húgocskáim, madarak! Ti igen sokkal tartoztok a Teremtőnek, azért mindig és mindenütt kötelesek vagytok dicsérni Őt. Mert kétszeres, sőt háromszoros ruházattal látott el benneteket; szabadságot adott nektek, oda röppülhettek, ahová akartok; megőrizte Noé bárkájában fajotokat, hogy ki ne vesz-zetek. Hálával tartoztok a levegőért, amelynek uraivá tett. Azután gondoljátok meg, hogy se nem vettek, se nem arattok, Isten mégis gondoskodik rólatok: inni ad a folyók-ból és forrásokból, menedéket nyújt a hegyekben és völgyekben, helyet biztosít a fé-szekrakáshoz a fák lombos ágain. Azután még fenni és szőni sem tudtok, Isten ruház föl benneteket és fiókáitokat. Jótéteményeiből, amelyekkel elhalmozott, láthatjátok, mennyire szeret Teremtőtök. Őrizkedjete tehát húgocskáim, a hálátlanság bűnétől, s azon legyetek, hogy szüntelenül áldjátok Istent. Amint Szent Ferenc ezeket mondta nekik, a madarak tátogatni kezdték csőrüket, nyújtogatták nyakukat, rebbentgették szárnyukat, nagy tisztelettel földig hajtották fejecskéjüket, s ilyen módon: mozdulataikkal és énekükkel adták jelét, hogy gyönyörűségük telik a Szent szavaiban.”

⁷ Az itt következő rövid liturgiátörténeti összefoglalót az alábbi tanulmány felhasználásával készítettem: KACZYNSKI, REINER, *Benedizioni*, in *Sacramenti e sacramentali* (Scientia Liturgica, Manuale di Liturgia, IV. kötet), szerk. CHUPUNGO J. A., Piemme, Casale Monferrato 1998, 407-414.

riumok már normatív jelleggel közlik az áldások liturgiájának menetét és szövegeit. A második keresztény évezred e szövegeket és rítusokat csoportosítani kezdi, elősorban az azokat celebráló személyének megfelelően:

- külön kötetbe kerülnek azok az a szentelések és áldások, amelyeket püspök végez a közösséggel – ezek a könyvek a pontifikálék;
- és külön kötetbe azok, amelyeket egy adott plébániai vagy szerzetesi közösség papja is végezhet – ezek a könyvek a rituálék.

A növényekre és állatokra kért áldások jobbra a rituálék számos variánsaiban jelennek meg; ezek közül kiemelkedik és máig meghatározó szertartásgyűjtemény lesz az 1614-ben közreadott, és a római egyházban kötelező jelleggel használandó *Rituale Romanum* (magyarul Római Rituálé).⁸ Ennek a trentói zsinatot követően megjelent liturgikuskönyvnek 1962-ben átszerkesztett változata még huszonnégy áldásszertartást tartalmaz a növény- és állatvilágra. A II. Vatikáni Zsinatot (1962-1965) követő liturgikus megújulás viszont teljesen átszerkeszti a *Római Rituálé* áldásszertartásait mind mennyiségi (kivesz a könyvből szertartásokat, de ugyanakkor újakat is alkot), mind rituális szempontól (a szertartásokban nagyobb rituális és teológiai hangsúlyt kap Isten igéjének olvasása és hirdetése). A zsinati reform koncepcióját követve a *Rituale Romanum* szentségeinek és szentelményeinek (így áldásainak) egyes szertartásai – megőrizve ugyan a *Rituale Romanum* főcímet – külön kötetekben jelentek meg. Az áldások *De Benedictionibus*⁹ (magyarul Áldások Könyve)¹⁰ alcímmel 1984-ben (a magyar fordítása és adaptációja pedig 2012-ben) jelenik meg. E kötet már csak három áldásszertartást tartalmaz növényekre és állatokra alkalmazandó (21-23. fejezetek), ugyanakkor az áldásliturgiák új rendtartása megengedi, hogy e sorozatot az egyes részegyházak püspöki konferenciái a helyi igényeknek és szokásoknak megfelelően más

⁸ *Rituale Romanum*, Editio princeps (1624), Edizione anastatica, *Introduzione e Appendice* a cura di MANLIO SODI e JUAN JAVIER FLORES ARCAS, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2004.

⁹ *Rituale Romanum, ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Ioannis Pauli II promulgatum De Benedictionibus*, Editio iuxta typicam, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1984.

¹⁰ *A II Vatikáni Egyetemes Szent Zsinat határozata alapján megújított, és II. János Pál pápa tekintélyével kiadott Római Rituálé, Áldások Könyve, a hivatalos vatikáni kiadás alapján készült magyar fordítás*, Szent István Társulat, Budapest 2012. A kötet a továbbiakban: AK.

áldásokkal kibővítsék.¹¹ E változást, ahogyan azt Achille Maria Triacca megjegyzi, az embernek a teremtett világban való megváltozott helyzete indokolja: „a »mezőgazdasági civilizáció« átadta helyét a »poszt-indusztriálisnak«”¹². A XXI. századi ember ugyanis – főleg a gazdaságilag fejlett európai és észak-amerikai országokban – életterét és életmódját tekintve messze került az „anyatermészettől”, kapcsolata már más a földdel, a tájjal, a természetes vizekkel, illetve ezek „őslakosaival” az állatokkal. Lakosságának már csak kis százaléka műveli ténylegesen a földet, nevel táplálkozási céllal állatokat, és az állati erőnek az emberi munka világában való alkalmazása is e területeken immár elenyésző.

A II. Vatikáni Zsinat után megjelenő új liturgikus könyveknek, és így az Áldások Könyvének is egyik nagy vívmánya az egyes szertartásokhoz rendelt részletes teológiai és rituális magyarázat, mely általában az *Előzetes tudnivalók* címet viseli, és a könyvben az egyes szertartások előtt található. Ilyen egységgel az Áldások Könyvében is találkozunk Általános irányelvek címmel. Ez a rész rögtön a könyv elején található (13-23. oldalak): öt fejezetet tartalmaz összesen 39 pontban. Idézzük most ebből az áldásokról szóló teológiai és rituális összefoglalóból az áldások liturgiájának alapvető céljait, miérettjeit. A liturgikus áldások értelme ugyanis az, hogy a hívő emberek:

„Istent dicsőítsék” (11. pont);

„kiesdjék jótéteményeit” (uo.), hiszen ő „minden áldás ősforrása és eredete” (1. pont);

- „a gonosz hatalmát megtöri a világon” (uo.);
- „hogy életükben megnyilvánuljon Isten dicsősége” (12. pont);
- hogy az ember a dolgok „használata által Istent keresse, Istent szeresse, és az egy igaz Istennek hűségesen szolgáljon” (uo.);
- hogy ezek által bölcsen felismerjék „Isten jóságának nyomait minden teremtett dologban” (13. pont);
- minden dolgot az „atyai gondviselés jelének tekintsenek” (uo.);

¹¹ Így maradt például „hivatalosan” is használatban a magyar egyházban a „Búzaszentelő” szertartása Szent Márk evangélista ünnepéhez (április 25) közel eső vasárnapon. Ennek szertartását viszont a magyar szerkesztők nem az *Áldások Könyvében* helyezték el, hanem az ún. *Preorátorban*: MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KONFERENCIA, *Praeorator, Liturgikus vezérkönyv*, Szent István Társulat, Budapest 2009, 160-174.

¹² TRIACCA, ACCHILLE MARIA, *Le benedizioni «invocative su «realtà cosmiche»*, in *I sacramentali e le benedizioni* (Anàmnese, 7. kötet), szerk. SCICOLONE, ILDEBRANDO ET AL., Marietti, Genova 1992², 162. Kiemelés az eredetiben.

- „a hívő ember számára az életnek szinte minden eseménye megszentelt legyen” (14. pont);
- és „így alig lesz olyan e világi valóság, amelynek erkölcsileg helyes használata ne lenne alkalmas az ember megszentelésére és az Isten dicsőítésére” (14. pont).

Az áldások szertartását az Általános irányelvek 20-27. pontjaiban találjuk meg; e leírás részletes, mégis maga a szertartás egyszerű szerkezetűnek mondható, és csak három rituális elemből áll: a) Isten igéjének meghirdetése; b) Isten dicsőítése azért az ajándékáért, amelyet itt most megáldunk; c) áldáskérő (-eszközlő) könyörgés. Az 1614-ben megjelent, és a középkori áldásszertartásokat átörökítő *Rituale Romanum* rítusaihoz képest ezen új szertartásrend csak annyiban más, hogy mind rituálisan, mind a cselekmény teológiai értelmét tekintve e liturgikus cselekményekben a hangsúlyt az isteni íge meghirdetésére teszi. A megáldandó valóság elsősorban magától az Úr szavától lesz áldott, ugyanis „abból meríti értelmét és hatékonyságát” (20. pont).

Ennek a II. Vatikáni Zsinat után született liturgiának liturgiátörténetileg egyedülálló sajátossága az is, hogy a kötetben közölt legtöbb áldást – így a mi mostani érdeklődési körünkbe tartozó állatok és növények megáldását is – némi megszorítással laikusok is végezhetik

Áldott állatok és növények a hívő ember életében

Az előző fejezetben már taglaltuk, mik az áldások céljai, miért végzi azokat az Egyház. Ezek ismerete ellenére azonban megmarad a kérdés, mi változik meg az áldással magában a megáldandó/megáldott teremtményben/élőlényben, illetve bennünk, imádkozó és hívő emberekből, akik az áldás liturgiáját végezzük, akik kérjük illetve közvetítjük az Úr áldását.

E kérdésre részben választ adnak a vizsgált áldásaink is, a hozzájuk rendelt tartalmi irányelveikkel:

- „Mivel a Teremtő isteni gondviselése szerint az emberek életében sokféle állat osztozik, amelyek például munkájában segítik, eledelt, enyhületet adnak, így nincs akadálya, hogy [...] Isten áldását hívják le rájuk.” (721. pont)
- A szántóföldek, mezők és legelők megáldásával a hívek megemlékeznek „az Istentől kapott jótéteményekről, aki kimondhatatlan

szeretettel megteremtette és az ember gondjára bízta az egész világot, hogy az szorgos munkájával felebarátainak megadja az élethez szükséges dolgokat.” (745. pont)

- „Helyénvaló dolog ápolni azt a szokást, hogy Istent áldjuk, amikor az új termést jelképesen Istennek ajánljuk.” Mindezt azért tesszük, „mivel a nekünk juttatott jótéteményeieért kötelességünk hálát adni Istennek”. (765. pont)

Az állatokra és növényekre adott áldások között a II. Vatikáni Zsinat utáni római liturgikus szövegek legszembetűnőbb újdonsága az állatok és az emberek kapcsolatát tekintve jelenik meg. Az emberrel együtt élő állatok már nemcsak az ember munkájának segítői (például húzzák a szekeret), és nemcsak mint táplálékforrás vannak jelen az életében, hanem „enyhületet adnak”, sőt az egyik áldó könyörgés szavai szerint az Isten olykor általuk nyújt „vigasztalást” az embernek „bajaiban és fáradozásaiban” (736. pont), és így ezek lelki értelemben is „segítségére vannak szükségleteiben” (737. pont). Triacca idézett tanulmányában megjegyzi, hogy az új Rituáléból tudatosan kihagyták az ember életére káros és/vagy veszélyes állatokkal szemben megfogalmazott átokszerű könyörgéseket, amelyek a középkori rituálékban gyakorta feltűntek.¹³ A Teremtő a teremtés ötödik és hatodik napján teremt meg az állatokat, őket is megáldja, és így az Írás velük kapcsolatosan is kijelenti: „És látta Isten, hogy ez jó” – attól függetlenül, hogy az adott állat hasznos vagy káros, kedves vagy veszélyes az – akkor még meg sem teremtett – ember számára.¹⁴ Az emberrel együtt élő állat – a Szentírás tanúsága szerint –¹⁵ ugyan nem társa az embernek (az ember „állatok fölé rendelt” létező)¹⁶, mégis „jó ügyeiben az ember javára van”¹⁷, és segít neki, hogy az „örökkévalókat kívánja”¹⁸.

Az emberrel élő „megáldott állat” az elvesztett de visszakapható Paradicsomnak, vagyis a mennyek országának jelévé is válik e „liturgikus

¹³ Uo.

¹⁴ Ter 1, 20-25.

¹⁵ „Azt mondta továbbá az Úr Isten: »Nem jó, hogy az ember egyedül van: alkotunk hozzá illő segítőt is!« Az Úr Isten ugyanis megalkotta a földből a föld minden állatát és az ég összes madarát, és odavezette őket az emberhez, hogy lássa, minek nevezi el őket – mert minden élőlénynek az lett a neve, aminek az ember elnevezte. Meg is adta az ember a maga nevét minden állatnak és az ég összes madarának és a föld minden vadjának, de az embernek nem akadt magához illő segítője.” (Ter 2, 18-20)

¹⁶ *Áldások Könyve* 737. pont.

¹⁷ ÁK 736. pont.

¹⁸ ÁK 737. pont.

ökológia” logikájában. Izajás próféta ugyanis az ember és az állat közötti – immár helyreállított – harmóniát az eljövendő Messiás ajándékának tekinti:

6Akkor majd a farkas a báránnyal lakik,
és a párduc a gödölyével heverészik;
borjú és oroszlánkölök együtt híznak,
és kisgyermek terelgeti őket.

7Tehén és medve együtt legelnek,
együtt heverésznek kölykeik,
és az oroszlán szalmát eszik, mint a tehén.

8A csecsemő a vipera fészkenél

játszik,
s az áspiskígyó üregébe dugja kezét
az anyatejtől elválasztott gyermek.

9Nem ártanak és nem pusztítanak sehol szent hegyemen,
mert tele lesz a föld az Úr ismertetével,
mint ahogy a vizek betöltik a tengert.”

(Iz 11, 6-9; ld. még: Iz 65, 25)

Egyes népeknél a házi kedvencek ünnepélyes megáldása templomban történik: az állat botránkoztatás nélkül bejáratos lehet oda, ahol az áldást elsősorban nem is önmagáért kapja (például, hogy ne legyen beteg), hanem az emberért (a gazdájáért), annak üdvösségéért, a Paradicsomba való visszajutás kegyelméért, vagyis maga az ember (a „gazda”) kapja azt az állat „kegyelme” által. Ennek megértése, teológiai átlátása az áldást kérő hívő számára azonban nem mindig egyszerű. Az Általános irányelvek éppen ezért hangsúlyozzák, hogy az áldó rítusban kapjon helyet „rövid magyarázat, buzdítás vagy homília” is.¹⁹ Ennek szükségessége az eddigiekből egyértelmű:

- az állat testi-lelki segítő legyen a „hazaúton”, akit ezért is gondozunk, megbecsülünk;
- ugyanakkor nem tekintjük velünk egyenlő társnak, vagy családtagnak (ld. Ter 2, 20);
- vagyis nem értékelődhet fel jobban a szerepe, jelenléte és az értéke az életünkben, mint amelyet a teremtés rendjében kapott (tehát nem válhat „bálvánnyá”!);

¹⁹ ÁK 21. pont.

- és ezért nem válhatnak számunkra a szeretetünk olyan „célszemé-lyévé” sem, amely csak és kizárólag egy másik ember lehet.²⁰

Ahogy a növényi eredetű táplálék minden ember étrendjében jelen van, ugyanúgy kultúra-, vallás- és világnézetfüggetlen azok egyéb felhasználásának igénye is: a növényvilág „termékei” jelen vannak használati eszközeinkben, bútorainkban, a ruházatban stb. A flóra iránti tisztelet és odafigyelés sosem volt az ember számára azok gyakorlati hasznától elvonatkoztatott jelentőségű – erről az egyházi katekézis és spirituális gyakorlat sem mond mást. A növények, és azok élettereinek liturgikus megáldása is kezdetektől hordozott egyfajta „fogyasztás-központúságot”. A növények, növényi eredetű termények megáldásában az azok egészséges és káros hatásoktól megóvott fejlődését, és a velük való emberi munka hatékonyságát kérő áldásokban ugyanakkor hangsúlyos ezeknek az áldásoknak a lelki célja is. A liturgikus áldással ugyanis a föld, a mező és ezek terményei, gyümölcssei mintegy

- „felszólítják” az embert a Teremtő „szüntelen dicséretére”;²¹
- valamint hogy az ideig való javakért „hálát adva”²² és azokkal töltezve az „örökkévalókat keresse”;²³
- és e javaiból nyújtsa az éhezőknek és rászorulóknak, „hogy a szűkölködők és a szegények is dicsőítsék” a gondviselő Isten nevét.²⁴

Állatok és növények – segítsenek üdvözülni

A liturgikus áldások emlékeztetnek tehát minket arra, hogy az ember viszonya a többi teremtményhez sokkal többre hivatott a funkcionális és fogyasztói kapcsolatnál. Minden liturgikus cselekmény célja, így az áldásoké is „az emberek megszentelése és Isten dicsőítése”²⁵. Az álla-

²⁰ Néha hallani olyanról, hogy fiatal pár a gyermekvállalás előtt egy házi kedven-
cen gyakorolja, milyen lesz majd, ha gyermekük lesz, és sajnos az is gyakori – főleg a
digitális kommunikáció platformjain –, hogy egy-egy állatmentő kezdeményezésnek
nagyobb a nyilvánossága, mint némelyik nem kampányszerű (például a természeti
katasztrófák idején jelentkező) karitatív tevékenységnek.

²¹ Ld. ÁK 761-762. pontok.

²² ÁK 778. pont.

²³ ÁK 778. pont.

²⁴ ÁK 779. pont.

²⁵ A II. Vatikáni Zsinat *Sacrosanctum Concilium* kezdetű konstitúciója a Szent Liturgiá-

toknak, a növényeknek és a teremtet világ tájainak megáldásában a liturgiát végző, ünneplő ember e teremtmények létének szótériológiai, megváltástani okát felelheti fel: ezek létének egyik lényeges oka az ember üdvössége, örök boldogsága is. Elmondhatjuk, tehát, hogy ezekre a liturgikus szertartásokra nekünk nagyobb szükségünk van, mint nekik.

E teológiai elmélkedésünket kiválóan összegzi az ószövetségi Szentírás egyik híres istentiszteleti leírása. A Második Törvénykönyv utasítása szerint, mikor a választott nép fia megérkezik az Ígélet földjére, e kegyelemért e kapott föld javaival Isten színe elé lépve adjon majd hálát neki:

‘Ha majd bemégy arra a földre, amelyet neked az Úr, a te Istened birtokul adni fog, s azt elfoglalod, s megtelepedsz rajta, ²vedd minden termésedből a zsenget, tedd kosárba, s menj arra a helyre, amelyet majd az Úr, a te Istened kiválaszt, hogy ott tiszteljék nevét, ³és járulj a pap elé, aki abban az időben lesz, s mondd neki: ‘Elismerem ma az Úr, a te Istened előtt, hogy bejuttottam arra a földre, amely felől megesküdött atyáinknak, hogy nekünk adja.’ ⁴Erre vegye el a pap a kosarat kezedből, s tegye az Úr, a te Istened oltára elé.’ (MTörv 26, 1-4)

A *Római Misekönyv* I. eucharisztikus imájában, az ún. *Római Kánonban*, az eucharisztikus imát lezáró doxológia előtt a következő áldó imádságot²⁶ imádkozza a szentmise főcelebránsa: „Istenünk, te mindezeket a javakat mindenkor Krisztus, a mi Urunk által teremted, szenteled meg, élteted, áldod meg és adod nekünk.”²⁷ Az Egyház minden liturgikus tevékenysége, így az áldások liturgiája is az eucharisztia ünneplésében nyeri el vég-ső értelmét,²⁸ vagyis abban a cselekményben, amelyben „megváltásunk műve folytatódik”²⁹. Az állatok és a növények megáldása a megajándé-

ról, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest, 10. pont A dokumentum rövidítése a továbbiakban: SC.

²⁶ Enrico Mazza szerint a kora-középkorban a mise ünneplésébe illesztve végezték az egyes dolgok, tárgyak, élőlények megáldását, mégpedig itt, a *Római Kánon* záródoxológiájára előtt. In MAZZA, ENRICO, *Le odierne preghiera eucaristica*, vol. 1: *Struttura, teologia, fonti*, EDB, Bologna 19912, 164.

²⁷ *A nép részvételével bemutatott mise rendje*, 97. pont; in *A II. Vatikáni Egyetemes Szent Zsinat határozata alapján megújított VI. Pál pápa tekintélyével kihirdetett, II. János Pál pápa által felülvizsgált, kibővített Római Misekönyv a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia megbízásából a harmadik, hivatalos, bővített, vatikáni kiadás alapján készült fordítás*, Szent István Társulat, Budapest 2022, 487. oldal. A továbbiakban: *Római Misekönyv*.

²⁸ SC 10.

²⁹ *Évközi II. vasárnap, Felajánló könyörgés*, in *Római Misekönyv*, 368. oldal.

kozottság ünnepe, ahol az ajándék hordozói az áldásban részesülő állatok és növények, az ajándék vagyis az áldás maga, pedig az ezekkel kapcsolatban lévő, és az ezek áldását kérő emberé lesz, ő válik ezek által többé.

Befejezés

Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikájának végén (a 246. pontban) két imát közöl. A második ezt a címet kapta: „A teremtett világgal együtt mondott keresztény ima”. A teremtés lakói, így a növények és az állatok is, tehát valamiképpen együtt „imádkoznak” az emberrel. Életük, mint láttuk „áldott és jó”, ezért létezésük önmagában is dicséri Teremtőjüket. Kereszténynek lenni tehát azt is jelenti, hogy ennek igazságát felismerjük, és ezzel a dicsérettel összekapcsolódunk: velük és értük áldjuk a Teremtőt – ez (legyen) része *mindennapi imánknak*, és, az Egyház ősi liturgikus hagyományát követve, olykor különleges ünnepe a „közös otthonnak”.

DOBOS ANDRÁS

A teremtés a bizánci rítus nagy euchologikus imáinak fényében

1. Módszertani megfontolások

A teremtés és a teremtett világ bemutatásának lehetőségei a bizánci liturgikus teológiában

Jelen tanulmány tárgya nem más, mint a címben is jelzett teremtés, valamint a teremtett világ vizsgálata a bizánci egyház legtekintélyesebb imái segítségével. Mielőtt a szövegekre irányítanánk figyelmünket, érdemes megvizsgálni közelebbről, milyen módon, milyen megközelítéssel várunk is választ kérdéseinkre. A válaszadásra két lehetőség, kétféle módszer is kínálkozik.

Az első lehetőséggel élve a teremtés, vagyis az anyagi világ vizsgálata kapcsán a teológus vallathatja a liturgiát először is a teremtés mikéntjéről, vagyis, mit mondanak választott forrásai a teremtés módjáról. Aztán érdekelheti a teológust az is, hogy milyennek jelenik meg a teremtés ezekben a szövegekben. Mert, hogy Isten jónak látta a világot, az kétségen felül áll a Biblia szavai szerint, de az már korántsem egyértelmű, hogy az emberi bűn miatt a teremtés maga is elromlott volna. Létezhet-e a rossz magában a természetben, vagy csak az emberi szívben tud lakozni? A Jézus ördögűzéseiről szóló evangéliumi leírások első olvasásra azt sejtetik, hogy a természet, de legalábbis az állatvilág, mintegy rejtkehelyként szolgálhat a gonosz erőknek (vö. Mk 5,1-17). További kérdés, hogy hozott-e valamilyen változást a teremtésben az Ige megtestesülése. S végül vizsgálat tárgya lehet, hogy van-e valamilyen szerepe az Egyháznak a teremtés megőrzésében, fenntartásában, megszentelésében.

Kézenfekvőnek látszana a felsorolt témakörök szerint haladni és így tekinteni át a liturgikus formulákat. Végül mégis más utat választot-

tunk, elsősorban az elemzéshez felhasználható források jellege miatt. Elemzésünk során az istentiszteletek egyes típusai szerint haladunk majd, és azokon belül keresünk feleletet kérdéseinkre. Választásunkat egyrészt az a körülmény igazolja, hogy bizonyos szertartásoknak már a puszta megléte is egyfajta felelet lehet valamely kérdésre, másrészt pedig az, hogy a teremtés mint liturgikus téma forrásainkban egyáltalán nem fordul elő olyan gyakran, semmint várnánk.

A feldolgozáshoz felhasznált források

Legfontosabb forrásaink a nagy *euchologikus imák*. Euchologikus imák alatt azokat a formulákat értjük, amelyek az Egyház istentiszteletein használatosak, tehát nem magánimák, nem is zsoltárok vagy himnuszok, hanem rendszerint a szent szolgálatot vezető előjáró, püspök vagy pap által, a közösség nevében elmondandó imádság. Az elkövetkezendőkben tehát a bizánci rítus ilyen imáira szorítkozik áttekintésünk, a himnográfiaát csak érintőlegesen tárgyaljuk. Tesszük ezt egyrészt azért, mert az imaformulák ősiségüket tekintve általában felülmúlják a himnikus szerzeményeket, másrészt, mert az az istentiszteletek magvát képezik, míg a himnuszok koronként és helyenként, akár kéziratról kézira is igen változatos képet mutatnak fel. Ezenkívül a bizánci himnográfia roppant anyagának feldolgozása meghaladja munkánk kereteit. Mindazonáltal helyenként a himnográfiaából is merítünk, főként azon esetekben, ahol az imák mélyebb értelmét segítik felfedni.

Az imákra vonatkozó „nagy” jelző akár némi szubjektivitást rejtethetne magában, de csupán annyit kíván kifejezni, hogy jelen tanulmányunkban azokra a szertartásokra korlátozódik vizsgálatunk, amelyek az egész közösség szempontjából jelentőségteljesek. Ezek lehetnek minden nap vagy hetente ünnepelt istentiszteletek, úgy, mint a zsolozsma vagy az Eucharisztia, de évente csak egyszer vagy akár annál is ritkábban celebrált istentiszteletek. Nagyságuk tehát nem a ritkaságukban vagy a rendkívüliségükben áll, hanem inkább azt tartottuk szem előtt, hogy mennyire vonja be az Egyház valamennyi tagját az imádság akusába.

Előzetes megfontolások a bizánci egyházak szentségtanáról

Bizánci liturgikus szövegekről lévén szó, rendkívül fontosnak tartunk néhány előzetes megjegyzést tenni a szentség fogalmának tisztázása érdekében.

A XVII. századig a bizánci teológiában a szentségek, keleti terminológiával élve műsztérionok, hetes számának restriktív értelmezése ismeretlen volt, a liturgikus lelkiségtől pedig ma is idegen.¹ A bizánci teológusok, ha olykor adtak is felsorolást a szentségekről, sosem tekintették azokat kizárólagosnak, vagyis a különféle szerzőknél egész eltérő listákat olvashatunk. A szentségeket a szentelményektől megkülönböztető kritériumok, mint a krisztusi alapítás vagy az objektív hatékonyság, amelyeket a skolasztika dolgozott ki, a keleti rítusú egyházak teológiájába csak az uniós zsinatoktól kezdve szüremkednek be. A *szeptenárium* mint a szentségek hetes csoportjáról szóló tanítás egyfajta felépítményként él ma is a bizánci rítusú egyházak egyes kézikönyveiben, a szentségi élet ugyanakkor egyáltalán nem követi az akadémiai tanítást. Ezt mutatja az a tény is, hogy a modern liturgikus könyvek, egészen hűen a régi kéziratok kódexek szemléletéhez, sem sorolják külön fejezetekbe a szentségeket és a szentelményeket.² Vagy bizonyos saját logika szerint, vagy egészen önkényesnek tűnő módon, a legkülönbözlőbb sorrendben foglalják magukban az egyes szertartásokat. Vagyis sem a papság, sem a hívek felfogásában a hivatalosan „szentségnek” nevezett rítus önmagától, a kategóriába való sorolástól nem lesz több, mint bármely, az ezen kategórián kívül eső egyéb szent cselekmény. Ortodox felfogás szerint Krisztus Egyházára bízta misztériumait, amelyek az Egyháztól elvá-

¹ Vö. SZABÓ PÉTER, *A keleti egyházak szentségi joga. Összehasonlító bemutatás* (Collectanea Athanasiana III/1), Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012, 75-79. MEYENDORFF, JOHN, *A bizánci teológia* (Bizánc világa 12), Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 2006, 288-290; HOTZ, ROBERT, *Sakramente im Wechselspiel zwischen Ost und West*, Benzinger Verlag – Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, Zürich–Köln 1979, 266-286.

² A régi liturgikus könyvek alapvetően csak az Eucharisziára vonatkozóan használják a szentség/műsztérion terminust, egyébként a görög τάξις vagy ακολουθία (rend, sorrend, rendtartás) címszó alatt hozzák az összes többi istentiszteletet, nagyon eltérő egymásutániségben. Vö. АРРАНЦ, МИХАИЛ, *Введение в таинства Византийской традиции* (Избранные сочинения по литургике 5), Папский Восточный Институт – Институт Философии, Теологии и Истории св. Фомы, Рим – Москва 2006, 25-26.; TAFT, ROBERT, *Sacraments, in The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. KAZHDAN, ALEXANDER P., Oxford University Press, New-York – Oxford 1991, 1825-1826.

lasztva értelmetlennek. Ez nem azt jelenti, hogy Isten ne üdvözíthetne azt, akit akar, akár az Egyházon kívül is, de akkor semmiképpen sem a szentségek által. Ennélfogva érthető, miért okoz megütközést, ha ökumenikus szempontoktól vezérelve egy ortodox pap vagy püspök tevékenyen részt vesz a Theofánia ünnepén tartott nagy vízszentelésen valamely görögkatolikus templomban, miért vált ki értetlenkedést, hogy ha egy katolikus főpap nagycsütörtökön megmossa meg nem keresztelt személyek lábát, vagy, hogy egyes ortodox közösségek miért zárkóznak el attól is, hogy nyilvánosan, liturgikus keretek között együtt imádkozzanak nem ortodox keresztényekkel.

Mindezt fontosnak tartottuk leszögezni, mert az általunk vizsgált szövegek nagyobbik része nem a skolasztikus értelemben vett hét szentség liturgiájából való, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy jelentőségüket tekintve másodrendű kategóriában tartoznának.

2. Az eucharisztikus imák, az anaforák

Áttekintésünket meggyőződésünk szerint az Egyház legfontosabb imáival, az anaforákkal kell kezdeni.

A bizánci rítusban hagyományosan két anaforát ismernek és végeznek. A Nagy Szent Bazil neve alatt fennmaradt, hosszabb imádságot mint a Konstantinápolyban elsőként használatos tartjuk számon. Ezt csak fokozatosan szorította ki helyéről az Aranyszájú Szent János nevéhez kötődő formula, olyannyira, hogy a IX-X. századtól a Bazil-anaforával csupán évente tíz alkalommal ünneplik az Eucharisziát a bizánci rítuscsalád közösségei.³ Létezik egy harmadik eucharisztikus ima is, a Szent Jakab nevével jelzett. Ez voltaképpen a teljesen kihalt, pontosabban részeiben a bizánci rítusban továbbélő hajdani jeruzsálemi liturgia imája volt.⁴ Sosem terjedt el általánosan a Bizánci Birodalomban, csupán egyes helyi egyházak használták, s csak a XIX. században, a liturgikus romanticizmus lelkületének köszönhetően hódított a legtöbb ortodox

³ Vö. PARENTI, STEFANO, *L'anafora di Crisostomo. Testi e contesti*, Aschendorff Verlag, Münster 2020, 120-121.

⁴ Kritikai kiadása: MERCIER, BASILE-CHARLES, *La Liturgie de Saint Jacques. Édition critique du texte grec avec traduction latine* (Patrologia Orientalis 126), Firmin-Didot, Paris 1946.

és egyesült egyházban. Alkalmazása azonban ma is az évente egyszeri vagy legfeljebb kétszeri alkalomra korlátozódik.⁵

Mindhárom formula az antióchiai vagyis a nyugati-szír anaforacsaldhoz tartozik.⁶ Ennek a típusnak a sajátossága a gazdag üdvtörténeti elbeszélés, mégpedig az imák első, *anamnetikus* részében.⁷ *Prefáció*juk témája az Atya dicsőségének leírása *apofatikus* terminológiával, majd a teremtés elbeszélése, és az Atyának az emberről való gondviselése. A *post-Sanctus* a Fiú üdvözítő művét foglalja össze.⁸

Míg egyes, ugyanehhez a családhoz tartozó anaforák rendkívül részletes és színes leírást adnak a teremtett világról, mint például az Apostoli Konstitúció anaforája⁹, a bizánci rítus három anaforája e tekintetben meglehetősen szegényes. A teremtett világról a Bazil-anafora csak röviden tesz említést, az Atyát az „ég és föld, minden látható és láthatatlan teremtmény” urának szólítva. Az Aranyszájú-anaforában még ennyit sem olvasunk róla. Mindkét ima gondolatisága inkább az „okos és értelemmel bíró teremtmények”¹⁰, vagyis az angyali rendek és az emberiség körül forog. Egyedül Szent Jakab-anaforája emlékezik meg a látható világ teremtéséről, a következők szerint:

⁵ Vö. ЖЕЛТОВ, МИХАИЛ, *Литургия апостола Иакова*, in *Православная Энциклопедия* 41, изд. Патриарх Кирилла, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, Москва 2020, 244-253.

⁶ GIRAUDO, CESARE, *In unum corpus. Trattato mistagogico sull'eucaristia*, Edizioni San Paolo, Roma 2000, 267-336.

⁷ Az anaforák felosztása ma is vita tárgyát képezi, de az euchologikus imákra általában érvényes az a megállapítás, hogy két részből állnak. Az első egységben, amely kijelentő módon szól, az imádkozó felidézi Isten gondoskodását, hálát ad gondviseléséért és hűségéért, esetleg megvallja a maga gyöngeségét és hűtlenségét. A második rész már felszólító módban írt. Az imádkozó kifejezi kérésének tárgyát, kéri Isten megszentelő kegyelmét, jelenlétét, bizonyos esetekben *explicit*e a Szentlélek erejét, megemlékezhet továbbá az egyházi közösségről, élökről és elhunytakról, akikre nézve a szent cselekmény véghezvitele áldásos lehet. Vö. GIRAUDO, *In unum corpus* 203-206.

⁸ Vö. ARRANZ, MIGUEL, *L'économie du salut dans la prière du Post Sanctus des anaphores de type antiochéen*, in *La Maison-Dieu* 106 (1971), 48. Ugyanakkor a prefáció és a *post-Sanctus* között tematikailag nem lehet éles határt húzni. Éppen az ember teremtése és a róla való gondoskodás megjelenhet mind a két szekcióban.

⁹ A nemrégiben megjelent magyar fordításához és a további irodalomhoz: *Anaforák. A keleti egyházak eucharisztikus imádságai* (szerk.) BAÁN ISTVÁN, (Collectanea Athanasiana II/15), Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2022, 55-67.

¹⁰ Maga a kifejezés a Bazil-anaforából származik: BAÁN, *Anaforák* 215.

Valóban méltó és igazságos, illő és szükséges
 téged dicsérni, téged magasztalni, téged imádni,
 téged dicsőíteni, neked hálát adni,
 az egész látható és láthatatlan teremtés Alkotójának [...] akit magasztalnak az egek és az egeknek egei
 és azok minden erői,
 a nap és a hold és a csillagok egész serege,
 a föld és a tenger és minden, ami azokban van,
 a mennyei Jeruzsálem, a kiválasztottak ünneplő sokasága
 a mennyekben beírt elsőszülöttek gyülekezete,
 az igazak és a próféták szellemei,
 a vértanúk és az apostolok lelkei,
 az angyalok, arkangyalok, trónusok, uralmak...¹¹

A teremtés itt a kozmikus liturgia részese. Anaforánk itt semmi újdonságot nem mutat föl az Ószövetséghez képest. Szavai a 148. zsoltárt idézik. Az egész teremtés, már pusztá létével is, Istent dicsőíti.

A három anafora közül kettőben szó esik még a teremtett világról, de már nem az *anamnetikus*, vagyis az Isten műveiről megemlékező, hanem az *epikletikus*, a kérést megfogalmazó nagy egységben. Az imádkozó Egyház megemlékezik a természetről, kedvező időjárást kérve számára. A Bazil-anaforában ez a megemlékezés így hangzik:

Adj nekünk mérsékelt és kedvező időjárást,
 ajándékozz a földnek csöndes, termékenyítő esőket.
 Aldd meg jóságodban az esztendő koszorúját.¹²

A Jakab-anafora vonatkozó szakasza valamelyest bővebb, de mondani-valójában egészen hasonló:

Emlékezzél meg, Urunk, a kedvező időjárásról, csöndes esőkről,
 jótékony harmatról, a gyümölcsök bőségéről,
 tökéletes, áldott esztendőről és jóságod esztendejének koszorújáról;
 mert minden szem tebenned bízik,
 és te megadod étküket alkalmas időben;
 kitárod kezedet, és minden élőt betöltesz jóakarattal.¹³

Az anaforák teológiájában a teremtett világ önmagában, vagyis az ember nélkül nem értelmezhető. A világot Isten az emberért terem-

¹¹ Uo. 224-225.

¹² Uo. 223.

¹³ Uo. 232.

tette. A természetért való közbenjárás is voltaképpen az ember javát szolgálja.

Csak a teljesség kedvéért említjük, hogy az Aranyszájú-anafora még ennél is lakonikusabb. Szokás ugyan a megemlékezések sorának egy helyét a teremtésért való közbenjárásként emlegetni – „Felajánljuk még neked ezt a szellemi szolgálatot az egész földkerekségért”¹⁴ –, de legyen bármennyire is kiábrándító, sajnos ebben az összefüggésben az eredeti szöveg erre semmi alapot nem szolgáltat. Az „*oikumené*” szó – amely egyes, ma is használatban lévő, magyar liturgikus könyvekben a „világegyetem”¹⁵ fordításban szerepel – a lakott világrészeket jelenti, tehát az eucharisztikus felajánlás kedvezményezettje alatt egyszerűen „minden embert”, vagy az „egész emberiséget” kell érteni.¹⁶

4. Vízszentelések

Az anaforáknak a teremtett világra vonatkozó szűkszavúsága miatti családottságunkat enyhítheti a bizánci egyház egyik legünnepélyesebb szertartása, a Vízkereszt ünnepéhez kötődő nagy vízszentelés. Ez az egyetlen rítus, amelyet a bizánci egyház a *hagiaszma* névvel illet¹⁷, amely a latin *sacramentum* pontos fordítása, hiszen a Nyugaton szentségekként ismert cselekményeket, mint már említettük, Keleten jobbra a *müsz-térion* szóval adják vissza.

Szentelt vízből és vízszentelésből is többféle ismeretes a bizánci rítusban.¹⁸ Itt most mi a legősibb, ún. nagy vízszenteléssel és az ugyancsak ősi

¹⁴ Uo. 211.

¹⁵ *Aranyszájú Szent János atya szent és isteni Liturgiája*, Városi Könyvnyomda, Debrecen 1882, 35.

¹⁶ „ὄπερ τῆς οἰκουμένης”, vö. PARENTI, *L'anafora* 134.

¹⁷ Legalábbis a liturgikus könyvek csak a vízszentelésre és magára a szentelt vízre vonatkoztatják a *hagiaszma* terminust. Egyéb ókeresztény irodalomban használatos a szent helyekre és a szent műróra/krizmára is, vö. ЖЕЛТОВ, МИХАИЛ – НИКИФОРОВА, АЛЕКСАНДРА, *Агiaszma*, in *Православная Энциклопедия* 1, изд. ПАТРИАРХ КИРИЛЛ, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, Москва 2008, 250-251.

¹⁸ Az ún. kis vízszentelést hagyományosan augusztus 1-jén, a Szent Kereszt körülhordozásának emléknapján, húsvét ünnepfelezésekor, templomszenteléskor és templombúcsún tartják, de szükség esetén bármikor végezhető. A szerkőnyvek ismernek még egyéb vízszentelő rítusokat is. Létezik formula a püspöki kézmosáshoz, oltárszenteléshez. A bizánci euchologionok, vagyis szerkőnyvek tartalmaznak még imát az eucharisztikus liturgián a kenyér feldarabolásához használatos szent lándzsa vízbe mártására, ereklyék lemosására.

keresztvízszenteléssel foglalkozunk. Az ún. nagy vízszentelést az Egyház évente egyetlen alkalommal¹⁹, Theofánia vagyis Epifánia ünnepén végzi. A liturgiatudomány területén jelenleg szinte teljes összhang van azzal kapcsolatban, hogy a nagy vízszentelés hagyománya a keresztvíz megszentelésének szokásából fejlődött ki. A legerősebb érv, amely ezt az általánosan elfogadott nézetet alátámasztja az, hogy a két rítusnak az imája is közös, csupán az *epikletikus* részük, vagyis a megszentelés konkrét céljára irányuló kérések között van némi eltérés.

Hogy a keresztvíz megszentelése igen ősi szokás, már Nagy Szent Bazil is tanúsítja, A Szentlélekről szóló írásában:

Az egyházban őrzött rendelkezések és igehirdetések közül némelyik írott hagyományból, mások a misztériumban hagyományozódtak ránk az apostoli igehirdetésből, ezek mind egyforma érvényűek az istentisztelet szempontjából. Ennek senki sem mond ellent, semmiképpen sem az, aki csak valamelyest is ismeri az egyházi törvénykezést. [...] Megáldjuk a keresztvizet, a kenet olaját, sőt a megkereszteltet is. Milyen írott hagyományból származik ez? Nemde a szentségi hagyományból, melyről hallgatni kellett?²⁰

Tehát Bazil éppen a víz- és az olajszentelés szokásából mutatja ki azt, hogy létezik olyan szent vagyis apostoli hagyományanyag, amelynek írásos nyomait a Szentírásban hiába is keresnénk. Bazil a keresztelésnél használt vízre utal, de néhány évtizeddel később Aranyuszájú János már annak a szokását is említi, miszerint Vízkereszt ünnepén a hívek a vízből merítenek, melyet aztán otthonukba visznek, és ennek a víznek a sajátossága, hogy több éven keresztül is megőrzi frissességét, vagyis nem poshad meg.²¹ Aranyuszájú János arról nem szól, hogy léteznék bármiféle

¹⁹ Ez a megállapítás némi pontosításra szorul, mert a liturgikus könyvek már a X. századtól kezdve említést tesznek az ünnephez kötődő két vízszentelésről, és sok bizánci egyházban ma is szokás mind az ünnep előestéjén, mind magán az ünnep napján vízszentelést tartani, mégpedig ugyanazzal, vagy szinte ugyanazzal a rítussal. Szláv nyelvű egyházakban rögzült szokás, hogy az ünnep előestéjén, a Bazil-liturgia vagy a vecsernye után a templomban tartják a vízszentelést, míg másnap folyókhoz, tavakhoz vagy kutakhoz vonul díszes menetben a közösség, hogy ott is megszentelje a vizet. A dupla szentelés eredete nem egészen világos, vö. ЖЕЛТОВ, МИХАИЛ, *Водоосвящение*, in *Православная Энциклопедия* 9, изд. Патриарх Кирилл, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, Москва 2010, 140-148.

²⁰ NAGY SZENT BAZIL, *A Szentlélekről* 27,66, in *A kappadókiai atyák* (Ókeresztény Írók 6), szerk. Vanyó László, Szent István Társulat, Budapest 1983, 145-146.

²¹ „Ez az a nap, amelyen Jézus megkeresztelkedett és megszentelte a vizek természetét. Ezért is van, hogy ennek az ünnepnek az éjtelén, akik egybegyűlnek, merí-

sajátos rítus az ilyen, otthoni használatra szánt víz megszentelésére. Az is elképzelhető, hogy ekkor még egyetlen közös formulát használtak a vízszentelésre.

A vízszentelés Vízkereszt ünnepén számos elemmel, imaformulával, himnusszal és liturgikus gesztussal bővült a századok során. A rítus magja a „Nagy vagy te, Urunk” kezdetű ima, amelynek ősiségét bizonyítja, hogy fellelhető nemcsak a bizánci, hanem a nyugati-szír, a kopt és az örmény rítusban is.²² Mindenekelőtt tehát erre az imára fordítjuk figyelmünket, mert a későbbi himnográfia és a járulékos imák, amelyekkel körülvették, az ebben az imában csírájában már meglévő gondolatokat bontják ki.

Maga a formula egy klasszikus euchologikus ima, alapvető tartalmát tekintve felosztható két nagy egységre, *anamnetikus*-megemlékezőre, illetve *epikletikus*-kérőre. Vagyis első része Isten teremtő és megváltó művét hirdeti kijelentő módban, második, felszólító módban álló részre kéri Isten vizet megszentelő jelenlétét. Ugyanakkor tartalmát tovább elemezve három részre is osztható, a megemlékező rész ugyanis először az Atya heremtését, majd a Fiú megváltását beszéli el, s a kérő, *epikletikus* rész teológiai alapja a Szentlélek működése.²³

Lássuk először, milyen elképzelése van az ókeresztény imádkozó embernek magáról a teremtés módjáról. Ez rögtön világossá válik az imádság nyitányában:

Nagy vagy te, Urunk, és fölségesek a te műveid, és nincsen szó, mely elégséges volna a te csodatételeid magasztalására.

Mert te, saját akaratom szerint, a nemlétből létrehozod a mindenséget, és hatalmaddal fenntartod teremtményeidet, és gondviseléseddel kormányozod a világot.

tenek a vízből, hazaviszik, és évekig megőrzik, mert ma a vizek megszenteltetnek.” ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, *De baptismo Christi*, in *Patrologiae Cursus Completus* (Series Graeca 49), ed. MIGNE, JACQUES PAUL, Lutetiae Parisiorum 1862, 365-366.

²² Vö. DENYSSENKO, NICHOLAS, *The Blessing of Waters and Epiphany. The Eastern Liturgical Tradition*, Ashgate Publishing Company, Burlington (VT) 2012, 83; ARRANZ, MIGUEL, *Les Sacraments de l'ancien Euchologe constantinopolitain* (7). I'«illumination» de la nuit de Pâques, in *Orientalia Christiana Periodica* 52 (1986), 153.

²³ Egyes elképzelések szerint az ima eucharisztikus formulából fejlődött ki. Szerkezetét tekintve valóban teljesen követi az antióchiai típusú anaforákat, azzal a kivitellel, hogy legalábbis a bizánci rítusban nem tartalmazza a Sanctust. Bár van olyan szerző is, aki szerint valaha ez is jelen volt benne, és a helye is megmaradt, hisz az angyali karok felsorolása után kíváncznék az angyali ének beillesztése. Vö. DENYSSENKO, *The Blessing of Waters* 97-101.

Te négy főelemből megalkottad teremtményeidet, és az esztendő körét négy évszakkal megkoszorúztad.

Tőled rettegnak az összes szellemi erők, téged magasztal a Nap, téged dicsóít a Hold, neked engedelmeskedik a világosság, előtted remegnek a mélységek, neked szolgálnak a forrásvizek.

Te kiterjesztetted az égboltot, mint a sátorfedeleket, te megerősítetted a földet a vizek fölött, te körülövezted fővennyel a tengert, és a lélegzésre levegőt fejlesztettél.

Neked szolgálnak az angyali erők, téged imádnak a főangyali karok, neked zengnek örök dicséretet a sokszemű kerubok és a hatszárnyú szeráfok, kik szüntelenül környeznek téged, és körülötted lebegvén szárnyaikkal elfedik orcájukat a te megközelíthetetlen dicsőség félelmétől.²⁴

Az imádság a teremtés módjáról a biblikus, ószövetségi elképzelés nyelvéen szól. Isten a nemlétből saját akarata szerint teremtett, és minden teremtménye szolgál neki. A szabad elhatározásból történő teremtésre való hivatkozás emanációs-gnosztikus elképzelések cáfolására kerülhetett a formula felütésébe. A *creatio ex nihilo* hangsúlyozása hasonlóan gnosztikus, vagy dualista (manicheista) tanok ellen szól. A Szentírás teremtésről alkotott elgondolásához képest az imában újdonság, hogy a látható világot az Anaximandroszra visszavezethető és az Arisztotelész által tökéletesített négy-elem tan alapján magyarázza. A teremtés úgy tűnik fel, mint az Isten akaratának engedelmeskedő valóság.

Az imát tovább olvasva a következő, figyelemre méltó gondolat a teremtés várakozása Isten földön való megjelenésére:

Mert te természetünk szülőtteit szabadokká tetted, a Szűznek méhét születéssel megszentelted s az egész teremtés magasztalta megjelenésedet.

Ezt a gondolatot bontja ki az imához kapcsolt prolóógus, amelyet egyes kéziratok Szofroniosz jeruzsálemi pátriárka szerzeményének²⁵ tulajdo-

²⁴ A magyar szöveget a görögkatolikusok által használt szerkönyvből idézzük. *Görögkatolikus egyházi szerkönyv (euchologion)*, Szent István Társulat, Budapest 1964, 178.

²⁵ Magát a „Nagy vagy te...” kezdetű imát pedig olykor Nagy Szent Bazilnak tulajdonítják. Az attribúciók, ha a szerzőséget illetően ez esetben sem tekinthetők megbízhatóknak, abban mindenestre segítenek eligazodni, hogy az imádsághoz fűzött prolóógusok és kiegészítések nem konstantinápolyi eredetűek, hanem Palesztinából valók. Vö. Желтов, *Водоосвящение* 144-145.

nítanak. Itt csak a hosszú prolókus azon verseit idézzük, amelyek kifejezetten a teremtett világra vonatkoznak.

Ma a Szentlélek kegyelme galamb képében szállott le a vizekre.
 Ma ragyogott fel a soha le nem nyugvó Nap és a világ az Úr világosságával árasztatik el.
 Ma a Hold teljes fényével világítja meg a földet.
 Ma a csillagok tündöklő színpompával ékesítik az égboltot.
 Ma a felhők az igaság permetegét harmatozzák az emberi nemre.
 Ma a Teremtő felett saját teremtménye terjeszti ki kezeit.
 Ma a vizek állománya vállaira fogadja Alkotójának lépteit. [...]
 Ma a Jordán vizei, Isten jelenléte által gyógyforrássá változnak.
 Ma titokzatos habok vizével itattatik minden teremtmény. [...]
 Ma a tenger sósvizei az Úrjelenés által forrásvízzé változnak át.
 Ma a világ ködhomálya Krisztus Istenünk megjelenése által eloszlik és minden teremtményre mennyei világosság árad, ma az egész természetre felülről jövő világosság ömlesztetik. [...]
 Ma a föld és a tenger osztozik örömlünkben és a világ vígassággal telik meg.²⁶

Krisztus megtestesülése nem csak az emberiség számára beteljesülés, hanem az egész teremtett világ számára. Krisztus az, aki megjelenése által tökéletesíti a teremtést. Itt nincs szó arról, hogy a teremtés romlott lenne, hanem pusztán arról, hogy tökéletesedik. Ennek a képe a sós víz, amely önmagában sem rossz, de azáltal, hogy Krisztus érintkezik az anyagvilággal, sőt, annak részévé válik, édessé lesz.

A prolókus szövege, amelynek témáit aztán a Vízkereszt ünnepkörének gazdag himnuszanyaga bőséggel feldolgozza, azt is segít megértenünk, hogy mi az Egyház célja a vízszentelés rítusával. Már ha egyáltalán beszélhetünk célról, mert a vízszentelés ebben a perspektívában nem egy opció, a szentség önmagánál fogva végbemegy azáltal, hogy a keresztyének közössége számára jelenvalóvá válnak Jézus életének eseményei. A Krisztusban történő egybegyűlés révén megvalósul a „liturgikus ma”²⁷. A mintegy kétezer évvel ezelőtt végbement események a ma eseményévé válnak az ünneplő Egyház számára. A bizánci himnográfiaira egyébként is jellemző ennek a „liturgikus mának” a megéneklése, de a leginkább hangsúlyossá Vízkereszt ünnepén lesz. Elég, ha csak a vízszentelésnek már a legősibb, ránk maradt rítusában is föllelhető himnuszból idézzük:

²⁶ Görögkatolikus egyházi szerkönyv 176-177.

²⁷ Vö. GSCHWANDTNER, CHRISTINA M., *Welcoming Finitude. Toward a Phenomenology of Orthodox Liturgy*, Fordham University Press, New York 2019, 42-43.

Ma a vizek természete megszenteltetik, és a Jordán kettészakad, s hullámainak folyását visszatartóztatja, látván a vízében keresztelkedő Údvözítőt.²⁸

A teremtés a víz megszentelésében már elérte végső célját.²⁹ A vizek itt valójában az egész teremtett világ helyett mint *pars pro toto* állnak.³⁰ Az, hogy Isten egyes, kiválasztott teremtményeken keresztül szenteli meg a teremtett világot, az egyik, Damaszkuszi János neve alatt fennmaradt vízkeresztli himnuszban jut kifejezésre:

Uram, teljesíteni akartad, amit öröktől fogva elhatároztál,
így a te titkod szolgálatára mindenfajta teremtményből valamit kiválasztottál:
Gábort az angyalok közül,
az emberek közül a Szűzet,
a mennyboltról a csillagot,
a vizek közül a Jordánt,
melyben a világ törvénytelenységét lemostad,
Údvözítőnk, dicsőség néked!³¹

²⁸ *Görögkatolikus egyházi szerkönyv*, 168. Ezt az ún. *sztichirát* már a Nagy Egyház *tipikonja*, vagyis az Agia Szofia székesegyház szertartásrendje is előírja (IX–X. század), vö. MATTEOS, JUAN, *Le Typicon de la Grande Église. Tome I: le cycle des douze mois* (Orientalia Christiana Analecta 165), Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1962, 182–183.

²⁹ Dallamszerző Szent Romanosz (†555 után) himnuszfüzére, amelyet a bizánci egyház Vízkereszt ünnepkörében a szakaszokban énekeltek, szép példáját tartalmazza ennek a gondolatnak: „Jézusom, ki önmagadtól világító, világosságot árasztó és az embereket megvilágosító világosság vagy, a Jordán vízében megkeresztelkedve Atyáddal teljesen egylényegű világosságként ragyogtál fel. Benned az egész teremtés megvilágosodik és így kiált hozzád, Krisztus: Aldott vagy, Istenünk, ki megjelentél, dicsőség néked! (Január 8., alkonyati zsolozsma, előverses sztichiráknak), in *Méneá III. Január és február hónapokra*, szerk. OROSZ L. ATHANÁZ, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2005, 158.

³⁰ Hasonló gondolatot több himnuszban is találunk: „Vigadj, te teremtés, látva az Isten szent megjelenését! Énekeljétek, ti angyalok! Örvendj, te tenger! Ujjongjatok, ti tavak és források! Zengjétek titokzatosan, ti folyóvizek, szent himnuszokban: Itt a Krisztus, aki áldásával tündöklővé tesz minket.” (Január 3-a reggeli istentiszteletnek előünnepi kánonja, VIII. óda, *Méneá III.* szerk. OROSZ 55.) Vagy a Himnuszköltő Szent József neve alatt fennmaradt január 4-i előünnepi kánon (IX. óda): „Készül a lelkek tisztulása, eljött a világosság, a bűnök feloldása. Örvendj, Jordán folyó, vigadj, egész teremtés! Ujjongj, föld és tenger, dicsőítsd Krisztust, a végtelen Jóságot!” Uo. 74.

³¹ Istenjelenés ünnepének lítiai sztichirája, Uo. 130.

Nem tartozik szorosan vizsgálódásunk tárgyához, de eredetisége miatt megemlítjük Szergej Bulgakov ide vonatkozó teológiai eszme-futtatását, már csak azért is, mert a szerző maga rendszerint liturgikus szövegekre alapoz. Bulgakov érdeklődését egy, a teológus számára kevésbé komoly-nak tűnő hagyomány, a szent Grál – Keleten egyébként ismeretlen – legendája keltette föl. Bulgakov szerint a Grál sokkal több, mint a képzelet szüleménye:

A szent Grál maga az egész világ, mert befogadta és magában foglalja a Krisztus oldalából kifolyt drága vért és vizet. Az egész világ maga Krisztus vérének és az őbelőle kifolyt víznek a kelyhe, amelyekből részesedett az ő halála órájában. És a világ ezeket magában rejt. Krisztus vérének cseppje Ádám koponyájára hullott és megváltotta őt, de az összes vér és víz Krisztusból a világra ömlött, és megszentelte azt [...] A vérben és a vízben Krisztus velünk marad a földön, és ezt a jelenlétét nem veszi el sem föltámadása, sem a dicsőségbe való fölmenetele. Ez a jelenléte nem szentségi, mert a műsztérion (szentség) minden elrejtettsége ellenére ismert, lévén, hogy meghatározott térhez és időhöz van kötve. Ez a jelenlét nem szentség, de titok, a világ nagy, szent és isteni titka, az ő kincstára, szentélye és dicsősége: a szent Grál.³²

Nemcsak Vízkereszt ünnepének szövegeiben, hanem általában a teremtett világ kapcsán visszatérő motívum a „megújulás”. A vízszentelés ősi imája szerint Krisztus az emberi természetet jött megújítani: „te vagy, mi Istenünk, ki a víz és Lélek erejével megújítottad a mi bűn által megavított természetünket”. Az emberi természet megújításának analógiájára a himnusz-költészet gyakran az egész teremtés megújításáról szól:

Készülj, Zabulon, és ékeskedjél, Neftali, Jordán folyó, állj meg, s feltornyosulván, fogadd be a keresztelkedni akaró Üdvözítőt! Vigadozz, Ádám, az ősanjával együtt, és ne rejtőzzetek el, mint hajdan a Paradicsomban, mert Krisztus, aki meztelenül látott titeket, megjelenet, hogy felöltöztessen benneteket első ruhátokba, és hogy az egész teremtést megújítsa.³³

³² Булгаков, Сергей, *Святой Граал*, in *Путь* 32 (1932), 24.

³³ Vízkereszt ötnapos előünnepi időszakának *tropárja* – minden istentiszteleten visszatérő, fő éneke –, *Méneia III.* szerk. Orosz 28. Az idézett kiadásban a himnusz zárása: „hogy minden teremtményt megújítson”. Az eredeti, görög szöveg szó szerinti értelmének pontosabban megfelel az „egész teremtés” („Χριστός εφάνη, τὴν πᾶσαν κτίσιν, θελῶν ανακαινίσαι”, *Μηναία τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*, Τομος Γ', Ἐν Ῥώμῃ 1896, 27).

Már említettük, hogy az Istenjelenés ünnepének imája és a keresztvízszentelés imája nagyrészt megegyezik. Az eltérés a második, epikletikus részben van, ami érthető is, hiszen más a víz funkciója. A Vízkereszt vizére a Szentlelket azért esdik le, hogy „mindazoknak, akik abból merítenek, és ízlelnek, válják lelki és testi megtisztulásukra, betegségeik gyógyulására, lakóházaik megszentelésére és legyen minden hasznos dologra alkalmas”.³⁴ A keresztelés vízszentelési imájában ellenben a pap azért könyörög, hogy a víz legyen a

megváltás vizévé, a megszentelés vizévé, a test és a lélek megtisztítójává, a bilincsek leoldójává, a bűnök megbocsátójává, lelkek megvilágítójává, az újjászületés fürdőjévé, a szellem megújulásává, a gyermekkéfogadás ajándékává, az enyészhetetlenség köntösévé, az élet forrásává.³⁵

Van azonban egy további különbség is. A kereszteléshez megszentelt víz imájának epikletikus részében egy hosszú exorcizáló bekezdést találunk, amely a teremtett világ megítélésével kapcsolatban vet föl kérdéseket:

Meneküljenek tőle [a víztől] mindazok, akik ármánykodnak teremtményed ellen, mert a te csodálatos, dicsőséges és ellenségeidnek félelmetes nevedet hívtam segítségül.

Pusztuljanak keresztjed jelére az összes ellenséges erők!

Távozzanak tőlünk az összes levegőbeli, láthatatlan bálványok, és ne rejtőzködjék ebben a vízben a sátáni sötétség, ne szálljon le bele a keresztelkedővel együtt semmiféle gonosz szellem, amely elsőtétíti a gondolatokat és megzavarja az értelmet.³⁶

Ebben a részletes apotropaikus egységben a víz egyértelműen úgy jelenik meg, mint gonosz erők rejtkehelye. Liturgiátörténészek óvnak ben-

³⁴ *Görögkatolikus egyházi szerkönyv*, 179. A január 6-én megszentelt víz egyik legfontosabb felhasználási módja az Eucharisziából kizártak vízzel történő áldoztatása volt. A nyilvános vezeklésben lévők vagy súlyos helyzetben lévő megszállottak számára a szentelt víz mintegy az Eucharisztia szurrogátumaként szolgált. Vö. ARRANZ, MIGUEL, *I penitenziali bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o „Secondo Kanonarion” di Basilio Monaco* (Kanonika 3), Pontificio Istituto Orientale, Roma 1993, 200-203. A vízből való részesedés a régi liturgikus könyvekben meghatározott, külön szertartási forma szerint történt.

³⁵ A vízszentelés szövegét Rohály Ferencnek az 1973-as római kiadású *Εὐχολόγιον τὸ μέγα* alapján készült kéziratos fordításából közöljük, a szükséges helyeken javításokat eszközölve.

³⁶ *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*, Roma 1873,155.

nünket attól, hogy ebből a néhány sorból olyan következtetést vonjunk le, mintha az ókeresztény gondolkodás alapvetően bizalmatlanul tekintett volna a teremtett világra, kezdve a legszükségesebbnek tartott anyaggal, a vízzel. Az említett szövegrész egyértelműen interpoláció, és az V. század második felénél nem korábban toldhatták bele az eredeti imába.³⁷

Mi tette szükségessé ennek az exorcizáló szakasznak a beékelését? Minden bizonnyal az az óriási paradigmaváltás, amely nagyjából ebben az időben következett be a keresztény beavatás gyakorlatában és teológiájában. Az iniciáció, a keresztény beavatás kezdetben, Keleten és Nyugaton egyaránt, a János evangéliumának harmadik fejezetében olvasható képre épült. Eszerint a keresztység mindenekelőtt újjászületés vízből és Szentlélekből (Jn 3,5).³⁸ Csak miután egészen praktikus okokból a keresztelés időpontja a keresztény világban általánosan Húsvét lett, kerestek a beavatáshoz egy alternatív teológiai megalapozást, amely a Rómaiakhoz írt levél hatodik fejezetére épül, miszerint a keresztelendő meghal és feltámad Krisztussal.³⁹

Az új vízióknak megfelelően szerkesztették át a már meglévő liturgikus formulákat is, így a vízszentelési imát. A keresztelendő misztikus halálélményt tapasztal meg a vízben való alámerülése által. Márpedig az ókori elképzelés szerint a halál után a keresztény emberre még kemény próbatétel vár. A léleknek tisztuláson kell keresztülmennie, miközben a gonosz erők rémisztik a múltban elkövetett bűnök gondolatával. Ennek a fizikai halálnak a mintájára képzelték el a spirituális halált is a keresztvízben, s éppen ebben a lelki harcban sietett az Egyház a

³⁷ Erre utal maga a tény, hogy ez a szakasz teljesen hiányzik a január 6-i nagy vízszentelés imájából, továbbá az is, hogy kimarad a maroniták által használt szövegből is. Vö. PARENTI, STEFANO, *Tradizioni orientali: da dove si comincia?*, in *Rivista Liturgica* 103 (2016), 426.

³⁸ Ez magyarázza a beavatás rítusának elemeit és azok sorrendjét is, legalábbis Antióchiában és Konstantinápolyban. Itt ugyanis az V. század közepét megelőzően első helyen áll egy olajjal való megkenés, amelyhez a Lélek ajándékozása kötődött, és csak ezt követte a vízben való alámerülés. Mindez azon logika alapján, hogy a Lélek az, aki megvilágosít valakit és elvezeti a Krisztus-követésig. Magát a keresztelést az V. századig az említett egyházakban nem is követte egy újabb megkenés.

³⁹ Ennek a paradigmaváltásnak egyéb következményei is lettek. Így például az, hogy a keresztelés előtti, olajjal történő megkenés már nem fejezhette ki a Lélek átadását, és egyfajta apotropaiikus szerepet kapott – így lett belőle a katekumenek olaja –, a keresztelést követően pedig egy újabb megkenést fogantatosítottak, immár egy új liturgikus formulával („A Szentlélek ajándékának pecsétje”). Vö. PARENTI, *Tradizioni orientali* 421-427.

gonosz elhárítására vonatkozó könyörgéseivel a keresztségben megvilágosulandó segítségére.⁴⁰

Ebből persze nem következtethetünk arra sem, hogy a bizánci liturgia mentes lenne minden, a teremtésre vetített gyanakvó elképzeléstől. A himnográfiaiban közhely az az elképzelés, hogy a vízbe leszálló Krisztus összetörte a gonosz fejét. Mindez magyarázható azzal, hogy a himnusköltők a szentelés központi magvának számítók, immár interpolált imádságból merítettek ihletet, amikor a Jordán-béli szörnyeket emlegetik. Tagadhatatlan azonban, hogy a teremtésben megbúvó és a vízben lakozó gonoszról való elgondolás már a fent elemzett imánál korábbi hagyományrétegben is tetten érhető.

A nagy vízszentelési ima mellett ugyanis a nyomtatott szerkönyvek ismernek egy másik imádságot is, amelyet a halálveszélyben lévő gyermek keresztelésére írnak elő. Csakhogy a régi kéziratok ilyen címet egyáltalán nem tartalmaznak az ima bevezetésénél, hiszen a keresztség nélkül elhunyt gyermekek sorsa felől, legalábbis a középkor derekáig, nemigen aggódtak Bizáncban. Az ágostoni teológia az áteredő bűnről nem tette szükségessé bármilyen szükségkeresztség rendjének a kidolgozását.

Ez a második ima a régi kódexekben egyszerűen alternatív formulaként szerepel, ismeretes a szír rítuscsalád egyházaiban is. Egyes kutatók véleménye szerint teológiájából ítélve még régebb, mint a már korábban bemutatott, ma általános használatban lévő ima.⁴¹ Íme, a rövid imádság, amelynek csak az első, anamnetikus részét idézzük:

Urunk, mindenható Istenünk,
minden látható és láthatatlan teremtmény alkotója,

⁴⁰ Megjegyzendő, hogy egészen hasonló módosításon esett át a római rítus húsvéti vízszentelése. Vö. STOCK, ALEX, *La benedizione dell'acqua battesimale nella liturgia romana*, in *Concilium* 21 (1985), 68-80. Ebbe az imába is betoldottak egy apotropaikus, a víz megtisztítását kérő részt: „Messzire távozzék tehát, Urunk, a te parancsodra innen minden tisztátalan lélek. Legyen távol az ördögi celszövény minden gonoszsága. Ne keveredhessék ide ellenséges erő, ne röpködjön lesekedve, ne alattomoskodjék lapangva, ne rontson fertőzve. Legyen e teremtmény szent és büntelen, mentes az ellenség minden támadásától és tiszta minden gonoszság távozása folytán”, SZÚNYOGH HAVÉR, *Magyar-latin misszale az év minden napjára a római misekönyv szerint*, Budapest 1933, 537. A II. Vatikáni zsinatot követő liturgikus reform által megújított szövegek exorcizáló részt már nem tartalmaznak.

⁴¹ Vö. АРРАНЦ, МИХАИЛ, *Таинства Византийского Евхология (Избранные сочинения по литургии 1)*, Папский Восточный Институт – Институт Философии, Теологии и Истории св. Фомы, Рим – Москва 2003, 338-339.

aki az eget, a földet és a tengert teremtette,
 s mindazt, mi bennük van,
 aki egy helyre gyűjtötte össze a vizeket,
 bezártad a mélységet és lepecsételted azt félelmetes és dicső neveddel,
 aki a vizeket az egekre függesztetted;
 te erősítetted meg a földet a vizeken,
 te erősítetted meg erőddel a tengert,
 te törted össze a sárkányok fejeit a vizekben,
 félelmetes vagy, és ki állhat neked ellen?
 Tekints le, Urunk, erre a te teremtményedre,
 és áldd meg ezt a vizet,
 és részesítsd azt a megváltás kegyelmében,
 a Jordán áldásában,
 tedd a romolhatatlanság forrásává és a megszentelés ajándékává,
 bűnök feloldójává,
 betegségek gyógyítójává,
 gonosz szellemek megrontójává,
 az ellenséges erőknek megközelíthetetlené,
 angyali erővel teljessé.

Ebben a formulában az a különös, hogy első felében a teremtésről szól, de a teremtésen kívül semmilyen más bibliai eseményt nem idéz, hanem rögtön áttér a keresztre vonatkozó kérelmekhez. Az ember keresztségben való újjászületése mintegy a világ teremtésének egyenes folytatása.

Mindenesetre a szöveg említi a vízben rejlő „sárkányok fejét”, ami-
 ben viszont inkább az ószövetségi mitikus elképzelések tükröződnek,⁴²
 semmint kidolgozott ókeresztény kozmológia. Az imádság első néhány
 sora szinte szó szerint megegyezik Manasse imájának szövegével.⁴³ A
 Krisztus megkeresztelkedését ábrázoló bizánci ikonokon a XVI. század-
 tól megjelennek a sárkányok és vízi szörnyek, de ezek az ábrázolások is
 inkább a patrisztikus szövegekből, zsolnármagyarázatokból ihletődtek.
 Jelen esetben a görög zsolnároskönyv 73. zsolnárának 13. versét értelmez-

⁴² Vö. MANGUM, DOUGLAS – HAMILTON, MATTHEW JAMES, *Leviathan*, in *The Lexham Bible Dictionary*, ed. BARRY, JOHN D., Bellingham (WA), dig. ed.

⁴³ Ez a rövid szöveg mintegy külön könyvként szerepel a Setpuaginta egyes kiadásában, de függelékként megtalálható a legtöbb Vulgata-kiadásban is. A bizánci egyház liturgikus szöveggé használja, mégpedig a böjti napokra előírt nagy esti szolozsmában.

ték krisztológiai kulccsal: „Te hasítottad szét hatalmas erőddel a tengert, szétzúztad a vízi szörnyek fejét. Te törted össze a sárkány fejét.”⁴⁴

Léteznek a bizánci rítusban még egyéb alkalmakra szóló vízszentelések, amelyek részben szintén ősi szövegekből épülnek föl, de a Vízkereszt ünnepére és a keresztelésre szánt szövegek vizsgálata már elegendő ahhoz, hogy lássuk, milyen összefüggésben kerül szóba egyáltalán a teremtés, és mi az a teológia, vagy inkább melyek azok a teológiák, amelyek tükröződnek ezekben a rítusokban.

5. A templomszentelés

Talán nem meglepő, hogy a teremtés és a teremtett világ motívumát a vízszentelési szertartások imái, himnuszai bőséggel tartalmazzák. Van azonban olyan téma, amelyet ezek a szövegek nem érintenek. Bizonyos rítusok analógiát állítanak föl az Isten teremtő és az ember alkotó műve között. Egyes imák szinte rácsodálkoznak az ember teremtő képességére, hogy Istennel együtt tud működni a világ formálásában. Az egész rítus szerkezete meglehetősen bonyolult. Az egész teremtést bölcsen kormányzó Istenre való szokott utalásokon kívül megtalálunk benne néhány új, a teremtett világgal kapcsolatos gondolatot.

A templomszentelés visszatérő kulcsfogalma a „megújulás”. Az emberi természet és az egész teremtés általános megújítása megjelent a Vízkereszt szövegeiben is, itt azonban olyan megújulásról van szó, miszerint egy meglévő épület a megszentelés által teljesen új funkciót nyer.⁴⁵ A fogalom maga azonban e lelki magyarázaton túl az Ószövetségben gyökerezik. A Septuaginta a babiloni fogságból hazatért zsidók által újjáépített jeruzsálemi templom fölszentelésére használja a kifejezést (Ezd 6,16). A bizánci rítusban eleinte a templomszentelés rítusá-

⁴⁴ Vö. ПОКРОВСКИЙ, НИКОЛАЙ, *Евангелие в памятниках иконографии*, Прогресс-Традиция, Москва 2001, 277-279. Olyan ábrázolások is ismertek, amelyeken Jézus a Jordánban keresztbe helyezett deszkákon áll, amelyek alól kígyók kúsznak elő. Ez a jelenet emlékeztet Krisztus pokolra szállásának ikonográfiájához. Ott a deszkák a pokol összetört kapuit jelképezik. Krisztus megkeresztelkedése már az alvilágba való leszállásának a képe, vagyis a Jordán-parti eseményben az Üdvözítő jelzi, hogy célja a halál eltiprása. Vö. КВЛИВИДЗЕ, НИНА, *Крещение Господне. Иконография*, in *Православная Энциклопедия* 38, изд. Патриарх Кирилл, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, Москва 2019, 720-723.

⁴⁵ Vö. ШИМАНСКИЙ, ГЕРМОГЕН, *Литургика: таинства и обряды*, Сретенский монастырь, Москва 2003, 110.

nak két nagy egységéből a másodikra használták. Ez időben később, csak a képtrombolás kora után vált a templomszentelés állandó részévé. Központi cselekménye az ereklyék oltárban történő elhelyezése. A templomszentelés hosszú ideig tulajdonképpen magából az éppen kifaragott és felállított oltár megtisztításából és *müróval*, szent olajjal való megkenésből állt. Ehhez kapcsolódott a VIII-IX. századtól egy új elem, az ereklyék ünnepélyes elhelyezése.⁴⁶A rítus értelemszerűen az ikonrombolók által megszenteltetett templomok újraszentelésére szolgált, ilyen értelemben valóban „megújulásnak” tekinthető. A megújulás gondolata a teremtéshez kapcsolódva végigvonul az istentiszteleten: Isten Szentlelke megújítja a teremtést, és benne az embert is, aki természetében folyton erkölcsi megújulásra, megterésre hivatott. Ezt a gondolatot bontja ki a templomszentelés záróimája is⁴⁷, a teremtéshez, a teremtett világhoz és benne az emberhez is a fényt, a ragyogást kapcsolva:

Úristenünk, ki teremtést pusztá szavaddal megalkottad, létrehozta, s azt kifejezhetetlen terved szerint számtalan módon fölékesítetted, ki a fölötte lebegő Szentlelkeidet reá leküldötted, és fölszentelésére napsugárözönt ontottál rá, ki kedves szolgálódnak, Mózesnek azt sugalmaztad, hogy jeles teremtő munkádat különleges magasztalással illesse és beszélje el, miként „láttad a világosságról, hogy jó, és elnevezted nappalnak”. Látjuk mi is ezt a ragyogó napot, amely mindenkor megújítja a teremtést; dicsőítünk téged, a nappalnak valóban napja, dicsőítjük nem alkonyodó világosságodat. Te Egyszülött Fiad révén megparancsoltad nekünk, hogy mi is újuljunk meg természetünkben Szentlelkeid segítségével, s az ő vételének ajándékából az igazak úgy ragyogjanak, mint a Nap.

Hozzád könyörgünk, és kérünk Téged az Igének Atyja, Urunk és Istenünk, hallgasd meg esedező kérésünket, tekints le kegyesen reánk, bűnös és méltatlan szolgálóidra, kik ebben a mennyhez hasonló templomban, a földkerekség díszében, kimondhatatlan dicsőséged valóságos szentélyében tartózkodunk.⁴⁸

⁴⁶ Vö. Желтов, *Православное чинопоследование*, 93-96.

⁴⁷ A mai szertartás záróimája nem tartozik a rítus legősibb rétegéhez. A görög könyvek Kallisztosz konstantinápolyi pátriárka (†1363) neve alatt hozzák, vö. Желтов, МИХАИЛ, *Православное чинопоследование освящения храма в истории*, in *Ежегодная богословская конференция ПСТБИ: Материалы 2001 г.*, Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, Москва 2001, 94-97.

⁴⁸ *Εὐχολόγιον Δ'. Εὐκαινιαστικόν*, Εκδόσεις Ἱεράς Μονῆς Σίμωνος Πέτρως Ἀγίου Ὁρους, Ἁγιον Ὄρος 2003, 67-69; Ζεφβός, Σπυριδωνος, εκδ., *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*, Εκ

A megújuláson kívül, amelyre rászorul mind a teremtés, mind a benne élő ember, az ima párhuzamot von a Teremtő Isten és az őt utánzó ember, valamint a csodálatos teremtés és az ékes templom között. És talán nem kimondva, de ott búvik meg a nem szerénytelen gondolat, hogy az ember az, aki alkotó munkájával tökélyre tudja vinni az Isten által megkezdett teremtést.

Hogy maga az ember a teremtés koronája és teljessége, afelől a liturgikus szövegek kétséget sem hagynak. Az egyik legszebb, Karácsony ünnepére szóló himnusz idézzük, mert bár nem direkt módon enged erre a következtetésre, mégis, a megtestesülésből vezeti le a fenti igazságot:

Mit hozzunk néked Krisztus Istenünk, amiért megjelentél a földön,
mint ember, érettünk?

Mert minden általad teremtett lény és dolog hálaadást mutat be néked:

az angyalok éneket, az ég csillagot, a bölcsek ajándékokat,

a pásztorok csodálatot, a föld istállót,

a puszta jászlat, mi pedig emberek Szűz Anyát.

Örökkévaló Isten, könyörülj rajtunk!⁴⁹

A templomszentelés bizánci rítusától egyébként idegen gondolat, hogy az épület azért szent, mert egy Istenhez egyébként nem méltó környezetből emelték ki és tisztították meg. Jézus áldozatát az egész világért hozta és ezáltal megváltotta:

Ég és föld Ura, aki Szent Egyházadat kimondhatatlan bölcsességgel
alapítottad [...]

Nem szűntél meg minden jóval elárasztani az emberi nemet,
jótéteményeid közül pedig a legnagyobbat a te Fiad testben való
eljövetelében ajándékoztad nekünk, aki megjelent a földön, a sötétségben
ülőknek fölragyogtatta az üdvösség világosságát,
értünk önmagát áldozatul adta, és az egész világnak engesztelő
áldozata lett.⁵⁰

της Ελληνικής Τυπογραφίας του Φοίνικος, Βενετία 1869, 289-290.

⁴⁹ Anatoliosz pátriárkának (†458) tulajdonított sztychira, Karácsony előestéjének nagy alkonyati istentiszteletéből. Vö. *Ménea II. November és december hónapokra*, szerk. OROSZ L. ΑΘΗΝΑΖ, Nyíregyháza 1998, 601.

⁵⁰ „και γέγονε τοῦ κόσμου παντός ἰλαστήριον” – A részlet a templomszentelés egy másik imájából való. Vö. Ζερόβος, *Εὐχολόγιον* 322.

Így az imák központi kérése nem is a tér megtisztítása, hanem annak „tökéletessé tétele”,⁵¹ vagyis Isten dicsőségének a folytonos jelenléte, amely elsősorban az istentiszteletekben nyilvánul meg.

6. Néhány egyéb, a teremtett világgal kapcsolatos liturgikus elem

Utolsó helyen említjük azokat az imákat, amelyekben a teremtett világ mint az imádság felütése jelenik meg. Számos formula kiindulópontja az Isten mindenhatóságára vagy a világot fenntartó gondviselésére való rácsodálkozás. Ez a motívum voltaképpen Isten megszólításának egyik gyakori eleme. A zsolozsmához kötődő imák gyakran a fény, illetve az égitestek gondolatából indulnak ki. Példaként álljon itt egy részlet a vesperseny egyik állandó imájából:

Fölséges nagy Isten, halhatatlanságnak egyedüli birtokosa,
 ki megközelíthetetlen fényárban élsz,
 ki minden teremtményt bölcsen alkottál,
 ki határt vontál a világosság és sötétség között,
 a Napot a nappal pompájára, a Holdat és csillagokat az éj díszére
 rendelted,
 ki bennünket bűnösöket is, méltókká tettél,
 hogy hitvallásunkkal színed előtt a jelen órákban is megjelenjünk
 s neked esti dicsőítést mondjunk, magad, Emberszerető, bocsásd
 imádságunkat tömjénfüstként színed elé,
 s fogadd el azt mint illatáldozatot.⁵²

A teljesség igénye nélkül felsoroltuk a teremtés legfőbb motívumait a bizánci euchológiában, érintve a himnográfiait is. Meg kell említenünk, hogy a liturgia egyéb módon is tematizálhatja a teremtést, nem csak a szövegek szintjén. Külön téma lenne, vizsgálni a természet képeit és megjelenési módjait a templomépítészetben, az ikonográfiában. Régi szokás, amelyet ma is sok helyen gyakorolnak, de különösen a görög templomokban, hogy az istentiszteletek bizonyos részein a templom leg-

⁵¹ Ezt fejezi ki az oltár lemosásához szentelt víz ősi imája: „Úristenünk, ki üdvözítő megjelenésed által a Jordán vizét megszentelted, küldd le most is Szentlelked malasztját s áldd meg ezt a vizet, hogy oltárodnak megszentelésére és tökéletessé tételére szolgáljon, mert áldott vagy mindörökkön örökké”. Ζεοβός, *Ευχολόγιον* 317.

⁵² Az alkonyati zsolozsma egyik állandó imája, már a legrégebbi, VIII. századi euchologionok is tartalmazzák. Magyar fordításához vö. *Dicsérjétek az Úr nevét! Görögszertartású katolikus ima- és énekeskönyv*, Chrysostomos Társulat, Miskolc 1934, 353.

főbb világitóttestét, a *khorosznak* is nevezett csillárt, esetleg a többi lám-pát is belengetik, körbehimbáltatják.⁵³ Amióta a keresztény Bizáncban a templomban mikrokozmoszt látnak, a kupola a mennyboltot, a világitótestek az égitesteket, a központi térbe aláfüggő csillár az egész univerzumot jelenti,⁵⁴ amelynek minden csillaga és bolygója pusztán létével, mozgásával is Istent dicsőíti. Ebbe az állandó istendicséretbe kapcsolódik be az imádkozó Egyház.

Pünkösöd ünnepén, leginkább a szláv eredetű egyházakban, szokás a templomokat zöld faágakkal dúsan feldíszíteni, ezáltal is láthatóvá téve, hogy ugyanaz a Szentlélek gyűjti egybe az embereket az Egyházba, aki az egész természetet is élteni.⁵⁵ A Szentháromság hagyományos és a bizánci egyházakban egyetlen kanonikus ábrázolásán, az Ábrahámot meglátogató három angyal ikonján, a jobb szélső, Szentleket megszemélyesítő alak köpenye élénk zöld színű, legalábbis Rubljov óta. A szláv egyházakban a pünkösöd ünnepének liturgikus színe is a zöld.⁵⁶

* * *

Áttekintésünk végén aligha vállalkozhatunk arra, hogy a teremtett világról valamilyen egységes teológia képét rajzoljuk meg a bizánci liturgikus szövegek alapján. Néhány formula ezen a téren nem nyújt többet, mint hogy megismétli az ószövetségi motívumokat. A többlet Krisztus megtestesülése kapcsán jelenik meg. A megtestesülésnek a teremtésre

⁵³ Vö. ВАНЮКОВ, СЕРГИЙ, *Обзор истории праздника Пятидесятницы*, in *Богословский сборник ПСТБИ* 11 (2003), 247.

⁵⁴ TESSALONIKAI SIMEON, *De sacro templo* 140, *De divino templo* 24, in *Patrologiae Cursus Completus* (Series Graeca 155), ed. MIGNÉ, JACQUES PAUL, Lutetiae Parisiorum 1866, 347-350., 704-705.

⁵⁵ Az első erre vonatkozó utalást egy Aranyszájú Jánosnak tulajdonított, VI. századi homiliában találjuk, *De sancta pentecoste homilia* 2, 3, in *Homélie sur la résurrection, l'Ascension et la Pentecôte. Tome 2* ed. RAMBAULT, NATHALIE (Sources Cretiennes 562), Les Éditions du Cerf, Paris 2013, 314. Egyesek szerint itt az ünnepi szokásokba elegyedett a zsidók sátoros ünnep emlékezete is, ezen az ünnepen ugyanis szokás volt lombsátrakban lakni. A múlt század elején szláv földön még a lakóházakat is feldíszítették zöld ágakkal. Vö. Мироносицкий, Порфирий, *Пятдесятницу празднуем* (Толковое богослужение 2), Синодальная Типография, С.-Петербург 1913, 11-15.

⁵⁶ Vö. BUNGE, GABRIEL, *Der andere Paraklet. Die Ikone der Heiligen Dreifaltigkeit des Malermönchs Andrej Rubljov*, *Der Christliche Osten*, Würzburg 1994, 102.

ható következményeit a szövegek többféle módon adják elő: megújulás, beteljesedés, tökéletesedés.

Általánosságban elmondható, hogy a liturgia mostani állapotában is jónak és szépnek látja a teremtést, de szinte kizárólag az emberrel való összefüggésben tárgyalja. Antropocentrikus lenne a bizánci liturgia? Tagadhatatlanul. A liturgikus szövegek mindenekelőtt az ember méltóságára hívják föl a figyelmet. De az is igaz, hogy minél inkább ráébred az ember saját méltóságára, annál inkább átérzi felelősségét is azért a teremtésért, amelynek ő a koronája.

LAURINYECZ MIHÁLY

Lelkitükrök és teremtésvédelem

Témaválasztás indoklása

Miközben olyan változások történnek a teremtett és az ember által alakított környezetünkben, amivel kapcsolatosan számtalan kérdés merül fel a kutatókban, szakemberekben a civil, tudományági körökben is, egyre többször kerül elő a személyes felelősségnek a kérdése.

Kell-e egyáltalán felelőst keresni, vagyis olyan valakit, akitől, vagy akiktől az adott valóság változása függ. Legtöbbször akkor szoktunk felelőst keresni, amikor dicsérni, vagy elmarasztalni kell a következmények miatt valakit. Vagy olyankor, amikor változást szeretnénk eszközölni a dolgok addigi menetében és szeretnénk tudni, ki, vagy mi miatt lettek a dolgok úgy, ahogyan lettek. Bár ki tudja, mennyire tudatos tevékenység következtében bontakozott ki az, ami van, de a korábbi változást eredményezni képező hatásokat és a jövőbeli történéseket eredményezni képes okokat és azok befolyásolási lehetőségét keressük. De nem csak azt, hogy mi az, ami az eredményt okozta, hanem azt is, hogy volt-e felelőse, vagy kellett volna-e, hogy legyen felelőse. És ebből levonva a következtetést tekintünk a jövőbe. Elsősorban az alapján, hogy akinek tennie kötelesség, felelőssége, az megtegye.

A katolikus keresztény ember folyamatosan szem előtt kell, hogy tartsa az erkölcsi felelősség kérdését, hiszen ahol emberi tevékenység (actus humanus) van, és nem csak actus hominis, ott felelősség is van. Amikor pedig változtatni akarunk, annak a célja az, hogy valami jobb legyen. Márpedig egyértelmű, hogy az az út, amin jelenleg környezetünk alakításában, felélésében járunk, nem járható sokáig, illetve igen kevesek számára tud különleges, vagy csak átalagosan is kényelmes életet biztosítani, sokak számára viszont a minimum sem lesz elérhető ezen az úton haladva hosszú távon.

Korunk sajátos adottsága, hogy van már rálátásunk (felismerjük) a nagybani változásokra, fajok kihalására, ember által okozott környezeti katasztrófákra és következményeikre, még ha egyesek tagadnak is bizonyos összefüggéseket, vagy kételkednek az összefüggések állításában. A rálátás egyre inkább kiterjed a felősökre is. Tény az is, hogy a természet törvényszerűségei maguk is eredményeznek néha katasztrófális változásokat, következményeket. Egyesek erre hivatkozva mondják, hogy akkor ne túlozzuk az emberi felelősséget. De ahogyan ezt az érvelést erkölcsileg nem fogadhatjuk el például a spontán vetélés és az abortusszal kapcsolatos vitában (spontán vetélés az orvosok által megállapított terhesség 10-25%-ában történik – és ezek csak az orvos által megállapítottak, de a 4. hétig akár az anya tudta nélkül is, terhességek akár 50-75%-a is megszakadhat. Vagyis ha a spontán vetélés százalékos aránya ekkora, akkor ezen logika szerint az abortuszok száma is megengedhető ekkora arányban...), ugyanúgy nem alkalmazzuk az emberi cselekvés és a természet törvényszerűségeiből fakadó környezeti hatások közötti párhuzam vonásával - az erkölcsi felelősség fölmentésére. Már csak azért sem, mert vannak különbségek a kettő között. „Az más” - mint erkölcsi érvelési mód jelenléte ezekben az esetekben is megjelenik – bár formailag azonos, vagy hasonló dolgokról van szó, mégsem értékeliük azonos módon azokat. Másként kategorizáljuk, más jellemzők szerint, annak ellenére, hogy vannak közös jellemzőik.

A kérdés lényegét az összefüggések adják. A témánk természetéből fakad ez a különleges összefüggési viszony, ami érinti a felelősség összefüggési sajátosságait is. Ki, mi, melyik cselekvés hogyan okozza az adott – nem kívánt – természeti változást? Melyik cselekvés melyik másik cselekvéssel eredményezi együtt ezt vagy azt a következményt? Kinek melyik döntése más döntésekhez kapcsolódva mikor eredményez olyan következményt, amire egyedül egyikük sem gondolt? Mondhatjuk azt, hogy amíg korábban is volt erkölcsi kategóriája annak, hogy az egyik ember – akár tudatosan, akár nem tudatosan - okozója volt más vagy mások bűnének, addig napjainkban ez a kapcsolódási viszony még inkább felszínre került. Régebben általában egy személynek a felelősségét tartottuk szem előtt egy személlyel szemben. Jóllehet a biblikus források alapján mindig is szem előtt volt a közösség, mint olyanok helytelen cselekvése, amely hatással volt másokra, az idegen bűn mellett „a világ”, „a nemzedék”, „a város bűne” megfogalmazódott, de abban mindig az egyes ember felelősségét tartottuk szem előtt, mivel erkölcsi cselekvésre, tudatos szabad és felelős cselekvésre az egyén képes.

De miután egyre jobban körvonalazódik a közösségi döntésnek és az intézményi felelősségnek, valamint a vezető és a tagok felelősségének viszonya, magától értetődően jelenik meg a szociális bűnnek, a strukturális bűnnek a kategóriája az erkölcssteológiában. A tény mellett megjelenik tehát a teológiai fogalom, a struktúra és a bűn, a közösség és a bűn kapcsolatában, miszerint egyértelműen működik, mégpedig nagyon sokszor sajátos logika mentén a közösségi cselekvés, amely más, mint az egyéni cselekvés, tartalmában, eredményében, következményeiben, így a felelősség kérdésében is. És megjelenik az a tény is, hogy az egyes ember kitartó, rendszeres cselekvése hogyan tudja befolyásolni a többiek, a csoportok magatartását. Sok olyan példáról tudunk, amikor egy ember elindított egy cselekvést, egy dolgot és kitartó, hűséges, következetes munka révén, egy-két éven, vagy rövid évtizedeken belül nagyon komoly eredménye, pozitív következménye lett.

Látni, értékelni és cselekedni. Ez a *Laudato si'* logikája. Mi volt eddig, az miért volt úgy, ahogy volt, és jó volt-e? Lehet-e jobb, nem csak más! És az hogyan valósítható meg? Ez gyakorlatilag minden lelkiismeret vizsgálatának a folyamata és célja. Mostani tanulmányunkban elsősorban az egyén oldaláról jelenítjük meg ezt a folyamatot: a lelkítükrökben hogyan jelenik meg a teremtéssel kapcsolatos felelősségünk témaköre, mivel azok a személyes lelkiismeretvizsgálatra készültek, de azért kisebb kitekintéseket szeretnénk tenni a nagyobb közösségek felelősségvállalására és annak tükrözésére. Egyfajta közösségi lelkiismeretvizsgálat szempontjait is keressük a forrásokban, dokumentumokban.

A klasszikus lelkiismeretvizsgálat alapja a Tízparancsolat. Nem csoda hát, ha találunk úgynevezett „zöld” dekalógusokat, amik stílusukban és műfajukban néha talán nem is felelnek meg a bibliai Dekalógusnak, mindenesetre ezt a címet, illetve strukturált utalásokat tartalmaznak a témára, a teremtett világhoz való viszony reflexiójaként mind egyéni, mind közösségi szinten.

Úgy végezzük kutatásunkat, hogy közben szem előtt tartjuk saját helyzetünkben adódó tennivalóinkat is, figyelve például arra is, hogy ezen konferenciánk szervezése kapcsán mennyire tudtuk szem előtt tartani a teremtésvédelmi szempontokat, pl. a vendéglátással, kommunikációval, kiadványokkal stb. kapcsolatban. Már kifejezetten egyházi események szervezésére vonatkozó gyakorlati szempontokat is összeállított a Naphimnusz Teremtésvédelmi Egyesület a következő című

dokumentumként: „Teremtésvédelmi ajánlások egyházi rendezvények szervezéséhez, programokhoz”.¹

Ha „teremtésvédelmi kötelezettségeink” – ahogyan arra konferenciánk címe felhívja a figyelmünket - vannak, azokat a kötelmeket illendő ismerni, azok megvalósulását mérlegre tenni, lelkiismeretet vizsgálni. Az már egy következő kérdés, hogy a befolyásolókat, a felelősöket mi-ben és hogyan tudjuk megtalálni és mi által tudunk másfajta cselekvést eredményezni. Ferenc pápa a *Laudato si'*-ben nagyon sokszor utal a mentalitás, a gondolkodás, a szemlélet, a lelkiület alakítására... És ha valamit változtatnunk kell, akkor az ez. A hozzáállás. És ennek a tartóssága. Többet ér apró dolgok hűséges, kitartó, következetes megvalósítása, mint a hangzatos, látványos egyszeri akciók.

Az is kérdés lehet, hogy – bár ha jól értjük és nem csak ezt az egy mondatot tartjuk szem előtt -, mit jelent a „hajtsátok uralmatok alá a földet” kijelentés. A korábbi előadások utaltak ennek a kérdéskörére. Nem ártana egyszer azon is komolyan elgondolkodni – ahogyan arra előadásom készülete során találtam utalásokat -, hogy tényleg megvizsgáljuk a kereszténység, mint olyan felelősségét - erre a mondatra való nem kifejezett hivatkozással is akár -, a mostani környezeti károk, következmények miatt. Az is érdekes vizsgálódás tárgya lehetne, hogy a különböző keresztény felekezetek² milyen különbözőségeket tárnak elénk a természethez, annak átalakításához, használatához való akár elméleti, akár gyakorlati viszonyunkban. Örömteli kiemelten hallani az ortodox közösség teremtésvédelmi tematikában való megnyilvánulásairól. De hallhattuk az evangyelikál közösségek gyakorlatának igen komoly politikai következményeit.

Közben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a konkrét cselekvések mögött néha ugyanaz a kérdés áll, mint amiről Szent Pál idejében vita volt: milyen közel van a vég?

Mostani vizsgálódásunk a lelkítükrökre terjed, de nem feledjük, hogy több, a természeti jelenségeket és a személyes felelősséget másfelől megközelítő vallásos helyzet is van a kifejezett lelkiismeretvizsgálaton, lelkítükrökön kívül. Ilyen érdekes utalás például az a liturgikus imádság,

¹ <https://teremtesvedelem.hu/content/cikk/teremtesvedelmi-ajanlasok-egyhazi-rendezvenyek-szervezeséhez-programokhoz> (a kutatás időpontja 2023. január 20.) A honlap átrendezés alatt van, tehát lehetséges, hogy másutt, de ezzel a tartalommal meg lesz található később is a dokumentum, illetve annak újabb változatai.

² Az amisok közösségébe, mely általában nem térít, „önkéntes áttérés a radikális környezetvédők körében népszerű”. <https://gardenista.hu/2018/08/22/gepek-helyett-kozosseg/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

amikor tiszta időért való imádságban kifejeződik a bűneink miatti méltó bűnhődés és Isten irgalmának a kérése is.³

A lelkiismeretvizsgálat kötelezettsége

Van egy transzcendens kötelezettségünk és van egy jogi kötelezettségünk a lelkiismeretvizsgálatra. Az első arról szól, hogy ha a szent Isten elé akarunk méltóan járulni, azt tiszta szívvel kell megtennünk. A gyarlóságunk általános megvallása önmagában is érték és kedves Isten előtt – a kinyilatkoztatás alapján („Áldozatom a bűnbánó lélek, az alázatos és töredelmes szívet nem veted meg.” Zsolt 50/51,19), de úgy tűnik, hogy nem csak egy általános önreflexióval állunk Isten elé, hanem konkrét, kifejezett vallomásra is szüksége van Isten előtt a léleknek. Hiszen a jobbulás feltétele a bűnök felismerése, mert akkor van lehetőségünk arra, hogy valós jobbulás útjára léphessünk. Ha azt mondjuk: rossz voltam, arra a válasz: légy jó, térj meg. És ez jelenthet és eredményezhet nagyon hatékony és értékes jóságra való általános törekvést, de igazában a konkrét felismerés tud konkrét javulási utakat eredményezni. Ezért a lelkitükrök legtöbbször nem általánosságban szólnának csupán lelkiismeretvizsgálatra, hanem konkrétumokra fordítják a figyelmünket.

Mint kötelezettség, ide tartozik a lelkiismeret formálásnak a kérdése is, mely lelkiismeret vizsgálattal jár együtt, erről a Katolikus Egyház Katekizmusa azt tanítja, hogy ez egy egész élet feladata, okossággal kell, hogy történjen, amely az erényre nevel, tanít.⁴ Majd a következő pontban Krisztus keresztyére fordítva a figyelmet, biztat a lelkiismeretvizsgálatra. Ebben serkentenek a Szentlélek ajándékai, segítenek mások tanúságtételei, tanácsai, „az Egyház hivatalos tanítása pedig irányít bennünket”.⁵

Törvényi kötelezettségünket az Egyházi Törvénykönyv fogalmazza meg, mely a 988. kánon 1. §-ában található:

³ https://www.kalazanci.ro/ima_06.html#Esoert (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

„Tiszta időért
Hallgass meg, Urunk, kik hozzád kiáltunk
és adj könyörgésünkre tiszta időt,
hogy akik bűneink miatt méltán bűnhődünk,
megelőző irgalmadból kegyességedet érezzük.
Krisztus, a mi Urunk által. Ámen.”

⁴ Vö. KEK 1784.

⁵ KEK 1985.

„A krisztushívő köteles faj és szám szerint meggyónni a keresztség után elkövetett és az egyház kulcsai révén még közvetlenül fel nem oldozott s egyéni gyónásban még meg nem vallott összes súlyos bűnét, melyről gondos lelkiismeret-vizsgálat után tudomása van.”

A kötelezettség a szentgyónásra az összes súlyos bűnre vonatkozik, viszont ahhoz, hogy az adott bűnnek súlyosságát megállapítsuk, egyfajta vizsgálatra van szükségünk. A korábbiakban jelzett, egyházi hivatalos tanítás irányítása szerint.

A bűnök fajtáira vonatkozó megvallás előírásával kapcsolatosan lehet értelmezési nehézségünk. A legtöbb szakmai forrás és hittankönyv („hivatalos tanítás”) szerint kettő bűnfajta van, mégpedig halálos és bocsánatos (Illetve szó lehet még az áteredő bűnről és a Szentlélek elleni bűnökről. Az előző az nem érinti a lelki tükrök tartalmát, az utóbbi az annál inkább, de közvetlenül nem érinti jelenlegi témánkat.). Valószínűleg az előírás nem a halálos bűnfajra vonatkozóan kéri a számuk szerint meggyónást, hanem a faj inkább jelentené a bűn témáját, mint például hányszor követett el valaki lopással, káromkodással, kötelességmulasztással, vagy házasságtöréssel stb. súlyos bűnt. Ekkor van a jogi utasításnak erkölcsi relevanciája. És ekkor lehet a mennyiség alapján egyfajta nevelési folyamatnak esélye, alapja. Mert ha rendszeresen jelenik meg egy súlyos bűn, akkor nagyobb odafigyelést és lelkiismereti nevelést igényel.

Mindenesetre egyértelmű, hogy *kell* lelkiismeretet vizsgálnunk. A következő kérdés, hogy mit jelent ezek szempontjából a lelkitükör, mint intézményesített, rögzített lelkiismereti-irodalmi kerete a lelkiismeretvizsgálatnak?

Bevezető a lelki tükrökről mint műfajról

A természetes adottságból, a tükröződésből vett kép, ami által az ember magára tekint hamar átmegy a lelki önmagunkba tekintés szimbólumává. Nem csak a külső formára vagyunk kíváncsiak, hogyan nézünk ki, hanem arra is, hogy észrevegyük, min kell, vagy min szeretnénk változtatni a személyiségünkben, a magatartásunkban. Milyen a helyes, erkölcsös magatartás? Milyennek kell lennie? Már régtől fogva maradtak ránk az írott hagyományban források, amelyek parancsokban, pozitív mintákban, vagy kérdésekben összegezve állították eléink a helyeset. Szívesen nevezi ezeket tükröknek az irodalom, a lelkiismereti irodalomtörténeti kutatás számtalan példát ismer ezekre. Igaz, nem könnyű dolog,

nem mindenki szeret belenézni ezekbe a tükrökbe, szemlélni emberi gyarlóságunkat, fogyatkozásainkat, mint ahogy arról Pázmány Péter a következőket írja:

„Nevetve nézi más hátán az iszákot; orczáján a mocskot: de maga ismerésére nem fordul, sőt, mint az igen rút emberek tükörbe nem néznek, hogy éktelen ábrázattokat ne lássák: úgy az emberi gyarlóság, nehezen fordította szemét a maga fogyatkozásának szemlélésére. (81. 27– 2. 1.)”⁶

Nehéz a tükörbe nézés... Nem is arra való, hogy hosszan elidézzünk előtte. Az emberi végzi a mindennapi teendőit, elindul, beletekint, igazít önmagán valamit, beállít, majd pedig este fáradtan beletekint és konstata. Ez utóbbi kicsit reflektálőbb önmagunkba tekintés, de inkább csak tematikus, listászerű. Ez határozza meg a lelkítükrő rövidségét, tömörségét, a legfontosabb szempontokat szem előtt tartó mivoltát.

A legősibb források a legnagyobb felelősséggel járó hivatást gyakorlóinak szóló tükrökként maradtak ránk, az úgynevezett királytükrök. „8. Újbabylóni 'királytükrő' ... „1601 Vége az 'A király (ha) nem hallgat a törvényre' (című műnek)”⁷ Ez az írás szoros értelemben figyelmeztető jellegű politikai költemény, amely előrevetíti, milyen büntetés éri az istenek részéről a királyt, ha bizonyos dolgokat helytelenül tesz, például nem adja meg azokat a kiváltságokat, amelyeket feltehetően a szerző közössége iránt kellene teljesítenie a királynak. Nem önvizsgálatról szól, hanem inkább számonkérésről.

Kora középkori irodalmi műfajként a „királytükrő” bemutatta a jó uralkodó pozitív mintaképét. „Antik hagyományok nyomán szerették valamely nagy tekintélyű uralkodó saját tanításaként előadni. Magyarországi példája az I. (Szent) István királynak tulajdonított Intelmek.”⁸

⁶ http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/7188/1/turi_kozkincs_2014.pdf (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁷ Az *Ókori babilóniai Királytükrök*, in *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*, szerk. HARMATTA, JÁNOS, Osiris Tankönyvek, Budapest 1997, 179-180. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/harmatta-janos-szerk-okori-keleti-torteneti-chrestomathia-osiris-tankonyvek-2003/?pg=183&layout=s&query=Lambert> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁸ MÁRKUS, FERENC, *királytükrő* in *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. DIÓS, ISTVÁN <http://lexikon.katolikus.hu/K/kir%C3%A1lyt%C3%BCk%C3%B6r.html> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

Szent Bernát nevéhez is kötődik egy pápatükör, amelyet III. Jenő pápának írt *De consideratione* címmel.⁹

De az egyszerűbb emberek számára is találunk tükrös írásokat, mint például „Az együgyű lelkek tüköre” – Ahogyan azt olvashatjuk pl. Tolgy Ferenc¹⁰ a „Margit királyi hercegnő, mint ethikai író” c. tanulmányában.¹¹ Szintén középkori források az olvasni tudó emberek számára számtalan önismereti könyvet¹² fogalmaznak meg, például az unitárius egyház közössége. Cél a helyes önismeret mellett az erkölcsös magaviseletre¹³ tanítás.¹⁴ Még tucatnyi forrást találunk a főtebb jelölt középkori gyűjteményben, ha a „tükör”, „tükre” kifejezésre rákeresünk.

De a halál előtt állók számára is, mintegy életgyónást elősegítő, helyes bűnbánattal ellátó írással is találkozunk.¹⁵ Ezeknek - természetükből fa-

⁹ DIÓS, ISTVÁN, *Jenő III.* in *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. DIÓS, ISTVÁN <http://lexikon.katolikus.hu/J/Jen%C5%91,%20III.html> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

¹⁰ TOLDY, FERENC, *Margit királyi hercegnő, mint ethikai író*, in *Irodalmi arcképek és szakaszok*, Budapest 1878, Kiadja Ráth Mór. 270-279.

¹¹ Ua. https://books.google.hu/books?id=NxFFAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

¹² „MsU 189/A. Olly Tüköretske Mellyből lehessen valakinek ha tsak homallyson is magát meg esmerni. 1768. Aranyosrákosi Székely István. 42.” <http://epa.uz.ua/00000/00036/00052/pdf/142-180.pdf> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

¹³ Unitárius források: http://real-eod.mtak.hu/2989/1/UNIT_MSS_1.pdf (a kutatás időpontja 2023. január 20.) The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca I CATALOGUE „124 Bosla Kati „Erkölcsei Tükör vagy is: Az ifjat, (: s akár kit is :) erkölcsös magaviseletere tanító Szabályok”. 1839 (book of moral instruction for the young) Hungarian; autograph; 1839. 9 p. (p.I.); 173x110; temporary.”

¹⁴ <http://epa.uz.ua/00000/00036/00052/pdf/142-180.pdf> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

¹⁵ Például a *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*; Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok. Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport sorozata Sorozatszerkesztő Szelestei N. László 31. old. 1. l. ábjegyzetének utalása: „Paul BINSKI, *Medieval Death: Ritual and Representation*, London, British Museum Press, 1996, 37. A műfaj egyik legismertebb képviselője Iohannes Gerson (1429†) műve, mely igen gyakorlatias tanácsokkal látja el mind a haldoklókat a helyes bűnbánatot illetően, mind a haldoklót vizsgálatni szándékozó hozzátartozókat. A mű a tízparancsolat és a főbűnök segítségével egyfajta lelkitükört nyújt, majd a szorosan vett ars moriendi a haldoklónak mondható vizsgálatásokat, imádságokat, a helyes viselkedés normáit összegzi. Ősnyomtatvány-kiadása: Iohannes GERSON, *Opus tripartitum de preceptis decalogi, de confessione, et de arte moriendi*, Köln, Bartholomaeus de Unkel, 1480.” http://real-eod.mtak.hu/7602/2/Kozkincs_beliv.pdf (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

kadóan - kisebb a magatartás megváltoztatására vonatkozó gyakorlati következménye, célja inkább a haldokló lelkének rendezése a bánat fölindításával, mint a jövőbeli gyakorlat megváltoztatása.

Így jutunk el kifejezetten a gyónási tükrökhöz, amik klasszikus meghatározása a következőképpen hangzik (szövegű helyesírással):

„Gyónási tükör, a közönségesebb bűnöknek rendszer szerint való összeállítása. A lelkiismeret vizsgálatának könnyebbítésére szolgál, különösen azok részére, akik vallásos kötelmeiknek kellő ismeretével nem rendelkeznek. A katolikus imakönyvekből sohasem hiányzik. Rendszerint kérdések alakjában a tizparancsolat és az anyaszentegyház öt parancsolatának sorrendje szerint van fogalmazva. A XV. és XVI. sz.-ban nyomtatott lapokat használták, és ezek vezérfonalat nyújtottak a gyónáshoz. Krisztus, a Szűz Mária, a bűnbánó lator és egyéb alkalmi képekkel voltak díszítve.”¹⁶

A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele, amely bevezette a II. Vatikáni Zsinat után az új bűnbocsánati szertartást, biztatja a lelkipásztorokat, hogy „Készítsenek híveik számára olyan lelkítükröt, amelyben kiemelik az egyébként elhanyagolt bűnöket, pl. az emberi közösséget sértő bűnöket is (gyűlölködés, önzés, karrierizmus, szülők felelőssége, öregek megbecsülése, közösség megkárosítása stb.).¹⁷ „A megtérő pedig Krisztus példájának és parancsainak tükrében vizsgálja meg életét...”¹⁸ A több megtérő kiengesztelődésének szertartása egyéni bűnvallomással és feloldozással részben olvassuk: a hívek „mérlegelik életüknek Isten igéjével való összhangját...”¹⁹ „Ha megfelelőnek látszik, a közös lelkiismeretvizsgálat és a bűnbánat-felindítás helyettesítheti a szentbeszédet, de ebben az esetben nyilvánvalóan az előzőleg felolvasott szentírási szövegből kell kiindulni.”²⁰ A lelkiismeret-vizsgálat: „Ajánlatos, hogy egy bizonyos ideig csendet tartsunk, hogy mindenki megvizsgálhassa lelkiismeretét és töredelmes bánatot ébreszthessen szívében. A pap, a szerpap, vagy másvalaki, aki a szertartást vezeti, segítheti ebben a híve-

¹⁶ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/gy-B59B/gyonasi-tukor-B72A/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

¹⁷ MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KONFERENCIA körlevele, in *Bűnbocsánat és oltárizsentség*, Budapest 1975. 7-11. 10.

¹⁸ *Általános tudnivalók a bűnbocsánatról*, in: *Bűnbocsánat és oltárizsentség*, Budapest, 1975. 21.

¹⁹ Uo. 23.

²⁰ Uo. 24.

ket tömören megfogalmazott mondatokkal, vagy litániaszerű könyörgés által, alkalmazkodva életkorukhoz, állapotukhoz stb.”²¹

Miután rövid visszatekintést és meghatározást tettünk vizsgált témánkra vonatkozóan, egy-két módszertani szempont után rátérünk a konkrét teremtésvédelmi szempontokat tartalmazó lelkitükör-elemzésekre.

Módszertani megjegyzések

Közel 70 lelkitükört vizsgáltam meg, főleg internetes források alapján. Ezek nagyjából ötven különböző lelkitükört fedtek le, mivel egyértelműen kiderült - konkrét utalások nélkül -, hogy ezek között megtalálhatóak a közös források, amelyekből a későbbiek merítettek. Nem vizsgáljuk a származási folyamatokat, csupán utalást teszünk arra vonatkozóan, ha nagyon hasonló szöveggel találkoztunk más forrásokban is. A konkrét elérhetőséget csupán azoknál a szövegeknél hoztam (online linket), amelyek a legáltalánosabbak, vagy tartalmukban súlyosak, meghatározóak, vagy különleges figyelmet érdemlőek.

Alapjában három típust tudunk megkülönböztetni a teremtésvédelmi szempontokat tartalmazó lelkitükör elemzéskor.

1. a klasszikus lelkitükörök, amelyek nem a modernkori teremtésvédelmi szempontok alapján fogalmazódnak meg, de szem előtt tartják a környezetünk iránti felelősségünket
2. a már tudatos, akár konkrét teremtésvédelmi szempontokat megjelenítő lelkitükörök
3. az átfogó, kifejezetten teremtésvédelmi szempontból megfogalmazott teljes lelkitükör

Az is megfontolandó, hogy a lelkiismeret nevelésének a lelkitükör nem kizárólagos formája, hiszen a tanító jellegű, az erényekről, a helyes magatartásról szóló lelki írások kifejtő módszerei nem csak felsorolás-szerűek, így bővebb segítséget adnak a hívő kereszténynek, de az egy másik kutatási téma tartalma lehet. Ez a rövidség jellemzője a könnyen használható lelkitükör stílusnak.

²¹ Uo. Kiengesztelődés több megtérővel – egyéni feloldozással - 49.

A klasszikus lelkitükrök szempontjai

Amint jeleztük, ezek a lelkitükrök bár kifejezetten nem használják a teremtésre, a teremtés védelmére vonatkozó utalásokat, de tartalmukat tekintve mégis azok. Az általános lelkiismeretvizsgálat módszereit, legtöbbször a Tízparancsolatot szem előtt tartó gyűjtemények ezek.

Mely gondolatkörökbe, a Tízparancsolat mely témáihoz csoportosultak ezek a tükrök-kérdések? Már az Isten-ember viszonyában -igaz, nagy ritkán, de találunk olyan utalást, mely Istenre, mint teremtőre tekint, a bűn pedig teremtővel szembeni hűtlen kezelésről szól.

A másik csoport az önmagunkkal szembeni bűnök csoportja: a túlzott fogyasztás, elsősorban a mértékletesség, az önfegyelem, a bűjt szempontjai, mint az egyéni felelősség kérdéseit tárgyalja.

A harmadik csoport lelkiismereti szempontjai szoros értelemben a tulajdon helyes használatára vonatkoznak: a lopás, a felelős anyagi magatartás szempontjaival. De ennek a távlatai is még csupán az egyén közvetlen viszonyaira terjednek ki, tehát időben és térben messze nem mutatják a teremtésvédelem hosszabb és nagyobb időben és térben megjelenő távlatait. Szintén klasszikus tematikák a pazarlás, tékozlás, mohóság, kapzsiság, önzés, szétszórtság, elégedetlenség, közömbösség, függőségek. Ezek általában jelzik a teremtett dolgokkal való viszonyt, de nem reflektálnak arra a teológiai tényre, hogy itt a teremtő-teremtett viszony, mint sajátos felelősségi viszony áll fenn, csupán a mértéktelen, helytelen magatartást tartják szem előtt.

Nagyon ritka a nem emberi élőlényekkel kapcsolatos viszony kérdése, ha mégis, akkor valahogy így: „bántottam állatokat” - ez utóbbi kifejezetten a gyermek lelkitükrökben.²²

Bő harminc éve gyakorló cserkészvezetőként a cserkész törvény 6. pontja és magának az egész tíz pontnak a párhuzamba állítása a Tízparancsolattal különleges tapasztalat a természet értékeire való nevelésben: 6. A cserkész szereti a természetet, jó az állatokhoz, és kíméli a növényeket.

Azért is érdekes ez a szempont, mivel a cserkésznek legtöbb közösségi gyakorlata ökumenikus, illetve az alapító Lord Robert Baden-Powell vallásosságról alkotott képének igen meghatározó szempontjai az Istennel való találkozás a természetben, a természet megismerési egy-

²² <https://pestiferences.ferences.eu/gyontatas/lelkitukor/lelkitukor-gyerekeknek/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

ben Isten megismerésének alkalmai, a természetközeli élet az önismeret, önmagunk nevelésének nagyon jó helyzetei.²³

Érdekes találkozni olyan lelkitükör szemponttal, amelyben egyszerűen csak ennyi fogalmazódik meg, pozitív önvizsgálati formában: „Istenre irányulás: ...A természetesség érzése”²⁴ Mit takarhat ez? Ha például hozzágondoljuk, hogy az emberi életet védeni kell annak természetes végéig²⁵? Ez a természetesség megélése. Mint kötelesség, az étellel együtt járó terhek viselése és nem elmenekülés előle az eutanáziában? Nem kell túl nagy fantázia ahhoz, hogy a lelkitükör mondatából egész idáig eljussunk. Érdekessége a természetes halál kifejezés használatának XVI. Benedek pápa *Caritas in veritate* c. enciklikájának mondata, melyben összekapcsolja a többi bioetikai kérdés között a természetes halál fogalmát a környezeti ökológia szem előtt tartásával. Amennyiben az előzőeket nem tartjuk szem előtt, ez utóbbi is feledésbe merül.²⁶ Vagy az az egy mondat: „Szeretem a természetet?”²⁷

Az is érdekes szempont, amikor azzal a kérdéssel találkozunk a lelkitükörben, hogy „Tisztelem-e az élet minden formáját?” de az utána következő kérdés már így hangzik: „Vigyázok-e az élőlényekre, nem kímélem-e azokat fölöslegesen?”²⁸ Ebben a mondatban benne van az is, hogy az élethez hozzátartozik a természet felhasználásának, fogyaszt-

²³ KÖMÉNY, BEÁTA, *A cserkészlet lelkiisége*, in *Keresztény Szó*, 2012.09.06. https://epa.oszk.hu/00900/00939/00142/EPA00939_kereszteny_szo_2012_09_6.html (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

²⁴ <http://pestiferences.ferences.eu/2018/03/02/lelkitukor-felnotteknek-a-szeretet-10-perce-alapjan/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

²⁵ II. JÁNOS PÁL, *Evangelium vitae* 93. pont https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/hu/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

²⁶ XVI. BENEDEK, *Caritas in veritate*, 51. pont: „Amennyiben a társadalomban az élethez és a természetes halálhoz való jogot nem tartják tiszteletben, ha az ember fogantatása, magzati élete és születése mesterséges körülmények között történik, ha emberi embriókat áldoznak fel kísérleti célokra, a humán ökológia fogalma végső soron értelmét veszíti, és vele együtt a környezeti ökológia fogalma is eltűnik a köztudatból.” https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/hu/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

²⁷ BABOS, ÁRON, *Találkozás Istennel*. ABS – *velemjáró* – 16+, <https://oli.katolikus.hu/wp-content/uploads/2022/11/abs-velemjaro-16.pdf> (a kutatás időpontja 2023. január 20.) Különlegessége ennek az igényes módon szerkesztett hivatalos kiadványnak (egyházi cenzorral átnézett, nihil obstat-tal ellátott, imprimatur - két oldalas szórólappal), hogy a formátuma is fiatalos, lendületes.

²⁸ <https://pestiferences.ferences.eu/gyontatas/lelkitukor/lelkitukor-egyszeru-valtozat/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

tásának törvényszerűsége, amit ritkán szoktunk tudatosítani. A puszta létehez (és mindegyik élő létéhez) hozzátartozik, hogy fogyasztunk és ezáltal feléljük, saját életünkévé tesszük azt, amit elfogyasztunk. Ha más nem, az oxigént. Nincs olyan, a létből fakadó változás, fejlődés, ami nem igényelné a környezet erőforrásainak használatát, felhasználását. És ennek a szükségszerűsége, a mértéke, az aránya jelenik meg lelkiismereti kérdésként. Ha már elkerülhetetlen - és sokak lelkiismeretét ez a tény csökkenti: hogy amúgy a lét része a környezet fogyasztása – nem volt-e az fölösleges, elkerülhető az okozott fájdalom? A kínzás olyan tudatos, a fájdalom okozására irányuló magatartás, amely önmagáért a fájdalmat akarja, nem pedig magasabb célból fogadja el a fájdalmat. Nem jelenik meg a lelkitükrő pontjai között, de föltehetjük magunkban, hogy tudatos és felelős emberi magatartással köteleességünk-e egymásnak szenvedést okozó állati magatartás megakadályozása? A természet telis-tele van kegyelten, sokszor szükségszerű helyzetekkel. Mennyire kell azokat megakadályoznunk? Gondoljunk azokra a természetvédelmi területekre, amelyekben mindenfajta beavatkozás igyekszik elkerülni az emberi tevékenység, például ha egy állat ott beleragad egy mocsárba, akkor azt sem kimenteni, sem megölni nem lehet, akár napokon keresztül szenvedhet a természet törvényszerűsége szerint. Itt kell megjegyeznünk, hogy manapság jellemző azoknak a természetfilmeknek a készítése, amelyekben az állatok egymás elfogyasztásával történő táplálkozását rögzítik, kérdéses, hogy az ismeretterjesztő cél elég indok-e ezekben az esetekben a szenvedés helyzetének mesterséges létrehozásához. Ezekben az esetekben jogi előírások határozzák meg, mi számít elfogadhatónak és mi nem az.

Amikor már megjelenik a lelki tükrökben az adósság, az ökológiai adósság fogalma, az már napjaink teremtésvédelmi gondolkörének hatásáról tesz bizonyosságot. Most áttérünk ezeknek a vizsgálatára.

Kifejezett teremtésvédelmet szem előtt tartó lelkitükrök

Napjainkban már²⁹ a klasszikus megközelítésű (tízparancsolat, szeretet parancsai, főparancsok, állapotbeli köteleességek stb.) lelkitükrökben

²⁹ HÄRING, BERNHARD, *Örömteli gyónás*, Új Ember Kiadó Budapest, 1996 (az eredeti kiadás 1959-es!) című füzetecske egyáltalán nem tartalmaz teremtésvédelmi szempontokat. Viszont ugyanezen szerzőnek az 1981-es *Frei in Christus*, Herder, 1981 öszszefoglaló írásának harmadik kötete már húsz oldalon keresztül beszél az ökológiai lelkiismeretről. 209-218.

egyre többször találkozunk kiemelt pontokban, de még csak egy-egy mondatban, gondolatban megjelenő teremtvédelmi lelkiismeretvizsgálati szempontokkal. Ezek nem átfogó, környezettudatos, vagy teremtés-felelős lelkitükrök, hanem később betoldott szempontok korábbi lelkitükrökbe, csupán egy-egy mondat erejéig, például:

„Tisztelem-e az élet bármilyen formáját?”³⁰ Ez a kérdés segít ahhoz, hogy globálisan tekintsek az életre, ne csupán az emberi léttel kapcsolatos élet-kérdésekre legyek felelős tekintettel, hanem az élet bármely formájára.

Attól függően, hogy az adott lelkitükörben van „erénytükrő” is, vagyis az elérendő cél szempontjából megfogalmazott felhívás, fogalmazódnak meg ilyen jellegű mondatok: „A teremtett világ javainak egyetemes rendeltetése van... A főleg nem jogos tulajdon... Vigyázok-e a világ javaira, ezeket az 'unokáinktól kaptuk kölcsön'?” Ez utóbbi mondat az egyetemeségnek a generációkat átívelő szempontjait fogalmazza meg.

Elgondolkodtató az a mondat: „Élvezem a jó ételeket”, amelyről ha nem látnánk, hogy az „Istenhez közelebb visznek” címszó alatt van, akár még az élvezet kifejezés negatív tartalmára is asszociáltatna bennünket. Itt viszont az élvezet kifejezeten pozitív tartalomként jelenik meg. Tehát: lehet örülni a jó ételeknek! Írja ezt a mutatós, 16 éves korosztálynak szóló lelkitükrő.³¹

A mértékletesség szempontjai fogalmazza meg a szükséges dolgokkal kapcsolatban az a kérdés, amely arra kérdez rá, hogy „Hány öltözet ruhám van? Hány kabátom és hány pár cipóm?”³² A kérdéshez nem kapcsolódik semmilyen mennyiségi szempont a helyesre vonatkozóan, ez pedig azt jelenti, hogy annak eldöntése egyénre vonatkoztatott, hiszen állapotbeli kötelességek alapján ezekben lehetnek különbségek.

Önmagunk, a ránk bízottak fogyasztási ismeretére is felhívja a figyelmet a következő szempont: „Mennyi élelmiszer megy kárba a háztartásomban? Gondatlanság miatt mennyi a pluszkiadásom?”³³

A szükséges, elkerülhetetlen fogyasztásból fakadó hulladék kezelésének szempontjaira kérdez rá az Országos Lelkipásztori Intézet Jó gy-

³⁰ <https://pestiferences.ferences.eu/gyontatas/lelkitukor/lelkitukor-egyszeru-valtozat/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

³¹ <https://oli.katolikus.hu/wp-content/uploads/2022/11/abs-velemjaro-16.pdf> (a kutatás időpontja 2023. január 20.) Részleteit lásd fentebb.

³² <https://pesthidegkutiplebania.hu/index.php/23-lelkitukor/245-reszletes-lelkitukor> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

³³ <https://pesthidegkutiplebania.hu/index.php/23-lelkitukor/245-reszletes-lelkitukor> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

korlat gyűjteményében a kérdés: „Vigyáztál-e környezetedre, a természetre (veszélyes hulladék és más szemét biztonságos tárolása)?”³⁴

Egy egész mentalitással, negatív kultúrává vált a kiselejtezés, az eldobás. Mennyire vagyunk annak a lekötelezettjei, a fogyasztói társadalom tagjai? „Tisztelettel vagyok mindenkivel, vagy a 'kiselejtezés kultúráját (cultura dello scarto)' támogatom?”³⁵ Írja egy olasz honlap. Nem véletlen, hogy ennek ellenkezője is kultúrává válhat: a kiselejtezésre ítélt dolgok újrahasznosításának kultúrájává. A hulladék, a melléktermék feldolgozásának, az újrahasznosításnak a képessége.³⁶

Gyermekektől megkérdezteti a lelkitükör a VII. parancsolattal kapcsolatban a nem élő és nem érző teremtett világra vonatkozó felelősséget: „Rongáltam tárgyakat és növényeket?”³⁷

A lelkiismeretvizsgálat távlataira vonatkozó kérdés megdöbbentő szempontot fogalmaz meg: „Hiszem-e, hogy az én imámtól is függ a világ békéje, az AIDS legyőzése, a természeti katasztrófák elkerülése, az abortusz leküzdése stb.?” Sajátossága a kérdésnek, hogy spirituális akcióval, az imádsággal kapcsolja össze a távlatot és a felelősséget a lelkitükör. Sajátos etikai kérdéssé válik a hívő ember életében az imádságnak és a gyakorlatnak az aránya: mennyi időt, energiát kell az előbbire és mennyit a másikra fordítani? Kit kell az első túlzásából a másikba, vagy az aktivitásból éppen az imádságba terelni?³⁸

³⁴ https://oli.katolikus.hu/jo_gyakorlat/lelkitukor/ (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

³⁵ <https://www.parcchiasnapaolocagliari.com/services/orariconfessionii/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

³⁶ FERENC, *Laudato si'* 22. pont https://regi.katolikus.hu/konyvtar/ferenc_papa_laudo_si_enciklika.pdf (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

³⁷ <https://pestiferences.ferences.eu/gyontatas/lelkitukor/lelkitukor-gyerekeknek/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

³⁸ Vö. *A Katolikus Egyház Katekizmusa* a következőket írja az imádság témakörében: „2745 A keresztény imádság és a keresztény élet elválaszthatatlan egymástól. Mert ugyanarról a szeretetről és ugyanarról a szeretetből fakadó lemondásról van szó. Ugyanarról a gyermeki és szerető igazodásról az Atya szeretetű tervéhez; ugyanarról az átalakító egységről a Szentlélekben, aki egyre inkább hasonlónak tesz Jézus Krisztushoz; ugyanarról a minden ember iránti szeretetről, arról a szeretetről, amellyel Jézus szeretett minket.” <https://archiv.katolikus.hu/kek/kek02697.html> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

Átfogó lelkitükör

Ahogy a klasszikus lelkitükrök a Dekalógust³⁹ tartják szem előtt, úgy találkozunk ezzel a módszerrel napjaink lelkitükreibe, mégpedig kifejezetten a „zöld” Dekalógusokban.

Példaként egy:

„Támogató ember vagy mindenekelőtt azokkal, akiknek kevesebb van nálad.

Tanuld meg értékelni azt, ami jó és egyszerű, hogy felismerd, nagyon kevéssel tudsz boldog lenni és boldoggá tenni másokat.

Gondolj minden nap egy apró változtatásra, amitől jobban odafigyelhetsz a környezetedre, és próbáld meg a gyakorlatban is megvalósítani.

Élvezd a minket körülvevő állatok és növények sokféleségének szemlélését. Minden lény összefügg, és szükségünk van egymásra.

Ösztönözd családodat, hittan csoportodat és iskoládat, hogy elkötelezettek legyenek a környezet és a szegények iránt.

Légy felelős és elkötelezett. Ez a legnehezebb és legfontosabb lépés.

Tudatosítsd a körülötted élő felnőttekkel, hogy nem a pénz a legfontosabb, hanem az, hogy az első dolog az emberekről és a bolygóról való gondoskodás.

Keresd meg az evangéliumban, hogyan viszonyult Jézus más emberekhez, élőlényekhez és a természethez, hogy kövesd őt.

Tanuld meg, hogyan vigyázzunk közös otthonunkra, a bolygóra.

Ismerd fel, hogy a legfontosabbak az emberek, és értsd meg, hogy nem mindent lehet helyrehozni/elérni a tudomány vagy a technológia segítségével.”⁴⁰

³⁹ Azon nem kell meglepődnünk, hogy ezek a Dekalógusok nem mindig tíz pontból állnak, napjaink dekalógusai nem követik sokszor a számszerűséget, sokkal inkább a műfajt: pontokba szedett parancsolatok gyűjteményét. Ez a dekalógus például hét pontba csoportosítja a gondolatait. <https://www.caritasvitoria.org/2017/09/la-campana-si-cuidas-el-planeta-combates-la-pobreza-exhorta-a-los-poderes-publicos-a-no-poner-los-beneficios-economicos-por-encima-de-las-personas/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁴⁰ Gyermekeknek szóló Dekalógus <https://www.manosunidas.org/campana/cuidas-planeta-combates-pobreza-cuidaplanetacombatepobreza/decalogo-verde-infantil> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

Amit általános elvként levonhatunk ebből a példából az a globális szemlélet: a lelkiismeretét vizsgáló ember nem csak önmagáért felelős, hanem tudatosan viselkedik mind térben felelősen másokért, mind pedig időben. Elgondolkodtató az a pedagógiai irány, amely a gyermekek, fiatalok mentalitását akarja megváltoztatni és abból kiindulva próbál hatni a felnőttek világában is. Nem véletlen ez a sorrend, hiszen a teremtésvédelemmel kapcsolatban nagyon sokszor találkozunk olyan megrögzöttségekkel, amelyeket nagyon nehéz a saját megszokott nézőpontból kiindulva megváltoztatni, viszont egy fiatal családtagnak lehet esélye az új dolgok bevezetésére.⁴¹

Ilyen általános, összefoglaló, kifejezett tematikus lelkítükör, amit a fogyasztóknak állított össze egy munkacsoport, módszerében nem idegen a lelkeségi irodalomban. Ahogyan vannak korosztályoknak, hivatássterületeknek, úgy sajátos tematikáknak is lelkítükör-gyűjteményei. Ebből a szempontból tehát egyáltalán nem új dologgal találkozunk.

A fogyasztók számára elkészített lelki tükör már a címében is megfogalmazza az elkerülhetetlent: fogyasztunk. Valami pedig fogy. Az egy dolog, hogy az ember által megtermelt dolgot fogyasztja az ember, de a termelés maga is a természetet fogyasztja. A lelkítükör a Naphimnusz Teremtésvédelmi Egyesület honlapján található, „Jaczenkó Edit olvasó írása alapján készült”.⁴² A szerző önmagáról vall egyik bejegyzésében: „gyakorlott zero wastes vagyok”⁴³ vagyis nulla hulladéktermelő célkitűzésű életmódot él. Több pedagógiai jellegű teremtésvédelmi írásával, előadásával találkozunk az interneten. Ez az összeállítás áttekinthető, jól struktúrált, nem túlzó. Az általa összeállított lelkítükörben vannak általános elvi megfogalmazások, célkitűzések és konkrét cselekvési minták. Fő gondolatmenete az élet, a teremtés tisztelete, az igazságosság, mértékletesség és a szabadidő szempontjai. Ebből is látszik, hogy nem akar egyszerre mindent felölelni, mégis alapos, főleg az általános szempontokkal:

⁴¹ Vö.: FERENC, *Laudato si'* 209. pont: „Azokban az országokban, amelyeknek a legnagyobb változtatásokat kellene végrehajtaniuk fogyasztói szokásaikban, a fiatalok új ökológiai érzékenységgel és nagylelkű szellemiséggel rendelkeznek, és néhányan közülük csodálatosan küzdenek a környezet védelméért, de olyan erősen fogyasztói és jóléti közegben nőttek fel, amely megnehezíti más szokások kialakítását. Következésképpen egy nevelési kihívással állunk szemben.” https://regi.katolikus.hu/konyvtar/ferenc_papa_laudo_si_enciklika.pdf (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁴² <https://teremtésvedelem.hu/CONTENT/HIREK/LELKI-TUKOR-FOGYASZTOK-NAK> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁴³ <https://korforrasakademia.hu/products/course/hulladekmentes-eletmod-online-tanfolyam> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

Elősként rögzíti, idézve a Laudato si' enciklikát, hogy Isten művének védelmezése nem szabad választás kérdése, nem másodlagos tennivalója a keresztény embernek. Egy olyan úton akar elindítani, amely lehetőséget ad átgondolni mindennapi rutinjainkat, szokásainkat, cselekedeteink hatásait. Ezzel már eleve egy általános reflektív magatartást indít el, ami – még ha itt nem is ölel fel minden területet, de – lehet elindítója egy átfogó magatartás-megújításnak. Szokásváltásnak. Ilyen alapvető szempontok: a testvériség megélése Isten valamennyi teremtményével, a Lélek templomaként megéltéke-magamra (ez ősi biblikus kép vö. 1Kor 3,16–17, mégis sajátos jelleget kap a teremtésvédelmi keretben, Pál apostol még nem ebből a szempontból fogalmazott). De különleges szempont a lelkítükörben, amikor az élelemül szolgáló állatok belső értékének és méltóságának megbecsüléséről szól. Tudatosítja a nyom-hagyás tényét, de azt a törvényszerűséget is, hogy az Isten által alkotott természetben nincs fölösleges anyag, szemét és ezt kell követnünk a felhasználásunkban is. Elgondolkodtató annak a globális felelősségnek a megfogalmazása, mely a saját kerítésemen kívüli dolgokra való odafigyelést is szem előtt tartja. Az igazságosság témakörén belül jelennek meg a távlataiban nemzedékeket átívelő felelősség szempontjai: az ökológiai lábnyom, a jövő nemzedéke, az etikus vásárlói döntéshozatal, illetve az erőszakmentes föllépés az igazságtalansággal szemben. A mértékletes-séggel kapcsolatban kiemelkedő szempont a szükségletek és vágyak arányosítása, a tervezés, a karbantartás és odafigyelés hatékonysága. A szabadidő eltöltésében is vannak teremtésvédelmi szempontok szerinti választási lehetőségeink. Megindító, ahogyan összefoglalja mindezeket a szempontokat a szerző az utolsó soraiban: „Végezetül azt kívánom mindenkinek, hogy az ökológiai megtérés útjára lépve csodálkozzon rá, mennyi mindenre nincs szüksége, érezze át, hogy a kevesebb több, hogy az anyagiak háttérbe szorítása közelebb visz Istenhez, élje meg, hogy a lemondás által gazdagodik és a szokásai önkéntes átalakításával is gyakorolja a könyörületességet a bolygónk sokkal kevésbé elkényeztetett részén élő embertársaink, valamint gyermekeink jövője és Isten valamennyi teremtménye felé.”

35 éve gyakorló lelkipásztor és gyóntatási gyakorlatra fölkészítő teológusként számtalanszor találkozom a két szélsőséggel: a laza és a skrupulista lelkiismerettel. Sajnos ez a két szélsőség különös módon meg tud jelenni a teremtésvédelem kérdéskörében. Itt viszont egy példaértékű kiegyensúlyozottságot látunk, hosszútávú felelős, gyakorlati szempontokat megvalósítható ajánlásokkal.

A bűnbocsánat és kiengesztelődés új rítusai, amire a korábbiakban már utaltunk, szemünk elé állítja a közösségi megtérést, bűnbánati re-

flexiót segítő közösségi kiengesztelődési szertartást. Az erkölcssteológia napjainkban egyre inkább szem előtt tartja a közösségi cselekvésből fakadó felelősséget. Az összeadódó, a példát teremtő, a struktúrákból fakadó következményeket. Ezért nem meglepő, hogy az ökológiai megtérésnek és bűnbánattartásnak is egyre több közösségi alkalma van. Egy ilyen történet nem olyan rég, 2022 őszén (november 6-18.) az Egyiptomban tartott COP27 találkozón történt (az ENSZ éghajlatváltozási konferenciája). A jelenlévő egyházi vezetők egy sajátos közös liturgikus bűnbánattartási eseményen vettek részt. November 13-ára a világ tíz helyszínén hirdették meg ezt a bűnbánati közös eseményt, ami ebben a formájában is kifejezte az egyetemes felelősséget és a megtérésre való törekvést. A klímabűnbánat olyan fogalommá vált, amely a különböző vallási közösségek számára is találkozási pont, melynek szimbóluma a Sínai fennsík, a három történelmi vallás közös spirituális pontja, Ábrahám és Illés, mint a zsidó, a keresztény és muszlim közösség összekötő személyei. A COP27 keretén belül szervezett „Illés környezeti bűnbánati találkozón” tucatnyi vallási közösség képviselője vett részt és fogalmazta meg a környezeti megtérés tíz spirituális pontját.⁴⁴ Egyik párhuzamos történet volt a Sínai hegyen a Klíma Tízparancsolatának jelképes kótbláinak összetörése.⁴⁵ Ez az esemény a klímaváltozás miatti tiltakozás kifejeződése volt, mint a Tízparancsolat be nem tartására való emlékeztetés – számol be róla a The Jerusalem Post.⁴⁶

Meg kell jegyeznünk, hogy az egyházak jelenlétéről és ezekről az eseményekről adott beszámolók – még az egyházi szempontoktól függetlenül is igen válogatott módon jelennek meg és csak egyes médiafelületen. Szomorú tény, hogy egyfajta párt és akár ideológiai elkötelezettség is vegyül a téma felszínén tartásában. Messze nem jellemző a jelen társadalomban a dolog természetéből fakadó egyetemes figyelem a környezeti felelősség gondolkörében és ez a tény még az egyházak, felekezetek, egyházi közösségek, különböző egyházi vezetők figyelmének témára fókuszálásában is megnyilvánul. De az tény, hogy a COP28 eseményén (2023 novembere) már külön Hit Pavilont (Faith PAVILION) terveznek bőséges programajánlattal.

⁴⁴ <https://climaterepentance.com/the-spiritual-principles/poetic-version/> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁴⁵ <https://www.hetek.hu/cikkek/online/szimbolikusan-osszetortek-a-klima-tizparancsolatanak-kotablait-a> (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

⁴⁶ Israeli activist smashes climate change 10 commandments atop Mt. Sinai - Israel Culture - The Jerusalem Post (jpost.com) (a kutatás időpontja 2023. január 20.)

Távlatok, jövő

Egy nagyon gyors bontakozásnak lehetünk tanúi. Ennek a háttérben meghatározó Ferenc pápa személyes elköteleződése a téma iránt. Annak ellenére, hogy egyetemes kérdésről van szó, nem tagadhatjuk le annak partikuláris fogadtatását. Hiszen sokan és különbözőképpen érintettek a témában. Minél többek tudatos áldozatvállalása (önkorlátozása) az egyik legnagyobb kihívás a társadalmi átalakulásokban. Az még működik valahogy, ha kényszerhelyzet elé áll egy társadalmi közösség, de hogy szabad döntése alapján vállaljon kellemetlenebb helyzetet, még nagyszerű és egyértelmű szenvedés-csökkenéséért is másoknak, ahhoz már hősiességi megterés szükséges. Amint láttuk, a fiatalok megszólítása az egyik hatékonyan ígérkező megoldás. A távlatok, a jövő: a nevelés a szűkebb környezetben, a családban, amelyről írva Harsányi Pál Ottó ferences teológus hármass kapcsolatrendszer redukcióját állítja elé: „A teremtett világnak a teremtőhöz történő 'visszavezetése' (reductio) a megterés által valósulhat meg, amely az ember hármass kapcsolatrendszerét egyszerre érinti, vagyis Istennel, az embertársakkal és az anyagvilággal való kiengesztelődést jelenti.”⁴⁷

Ennek részben az egyéni megterés az egyik állomása, de része a közösségi felelősség felismerése is: strukturális bűn, szociális bűn legyőzése, abból való ökológiai megterés útján. Ebben az előljáró felelőssége: intézményi szintű döntések tartós szem előtt tartása már az egyházi intézmények programszervezésében is megjelenik: „Teremtésvédelmi ajánlások egyházi rendezvények szervezéséhez, programokhoz”.⁴⁸

Egy olyan átfogó fejlődési folyamat ez, amely lendületét annál inkább megtartja, minél konkrétabb és tudatosabb lesz annak a megtapasztalása, hogy „az anyagiak hátraszorítása közelebb visz Istenhez” de embertársainkhoz, a világhoz és önmagunkhoz is.

⁴⁷ HARSÁNYI PÁL OTTÓ OFM, *A teremtésvédelem és a családética közös gyökerei*, in *Sapientiana* 10. évf. 2. (2017) 46-71. 66.

⁴⁸ <https://teremtésvedelem.hu/content/cikk/teremtésvedelmi-ajánlások-egyházi-rendezvények-szervezéséhez-programokhoz> (a kutatás időpontja 2023. január 20.) A honlap átrendezés alatt van, tehát lehetséges, hogy másutt, de ezzel a tartalommal meg lesz található később is a dokumentum, illetve annak újabb változatai.

SÁGHY ÁDÁM

A város teológiájának lehetséges teremtésvédelmi megközelítései, különös tekintettel a városökológiára

Bevezetés

Felmerül a kérdés, hogy korunk sok tekintetben irányt vesztett jelenében alapozható-e bármiféle tekintély az ökológiára, és annak egyre súlyosbodó problémáira. Másképpen szólva: ez a mindannyiunk számára fontos és kikerülhetetlen kérdés igényli-e egyfajta morális és társadalmi tekintélynek a megjelenését? Egy olyan korszakban jut napvilágra ez a kérdés, amely paradox módon minden tekintély és intézmény elutasításában él,¹ mégis olyan problémák, mint a teremtett világ védelme, a nagyfokú szociális igazságtalanság maguk igényelnek egy új (vagy régi) morálon alapuló tekintélyt, amelyre (vagy akire) egy igazságosabb² struktúra, vagy a jelen állapotot kiigazító gyakorlat építhető. Én emellett érvelnék ebben a tanulmányban, hogy Ferenc pápa megnyilatkozásai – kapcsolódva az ő praxisához – egy ilyen morális, tekintélyi bázissá kez-

¹ Jó példa erre a Greta Thunberg jelenség, aki egyszerre támad minden „felelős” tekintélyt, és ezzel lényegében maga válik egy generáció sajátos morális iránytűjévé.

² Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a mai diskurzusban már nem vehetjük evidenciának az Igazság, vagy az igazságosság fogalmainak filozófia vagy teológiai tartalmát, tartalmait. Ma az egyik lehetséges út ennek a problémának az áthidalására egy új dialógus megteremtése lehet, amely legalább szóba hozza a másik számára az egyéni kontextusokból származó perspektívákat, engedi ezeket találkozni, formálódni. Jó példa erre Ferenc pápa kísérlete a „*Ferenc pápa válaszol*” című dokumentumfilmben, ahol végeredményben a pápának sikerül hitelesen megjeleníteni a kereszténység legfontosabb üzeneteit, és ehhez hozzákapcsolni az egyéni belátásokat.

denek válni, mégpedig globálisan, és ez egyben a teológia megújulásának és egy sajátos misszióknak az idejét is elhozhatja.

Ahogy a munkások, és a munkásosztály problémái a XIX. század elejétől, úgy ma a globális ökológia kérdése polarizálja politikailag és gazdaságilag mind a közéletet, mind a társadalmat. Ugyan úgy, ahogyan ezt megelőzően a személy elidegenedését is a kizsákmányoló munkához kötötték a társadalomtudósok, úgy ma is sok tekintetben a globális ökológiai problémákat okozó rendszerek tehető felelőssé egy újfajta elidegenedési forma kialakulásáért. Ferenc pápa részben a saját dél-amerikai teológiai hagyományából³ kiindulva ezt nevezi a „*selejtezés kultúrájának*”, amelyben egyszerre van jelen az ember „*feláldozhatósága*”, és felcserélhetősége, hiszen:

„nem csak az élelmiszerek vagy a felesleges dolgok kerülnek kidobásra, hanem gyakran maguk az emberek is.”⁴

Külön értekezést érdemelne annak vizsgálata, hogy ez a két, látszólag külön valóság, a XIX. század kapitalista társadalmának problémái és a jelen kor ökológiai-szociológia viszonyai milyen összefüggésben vannak egymással, mennyire kontinuos folyamat ez, és mennyiben eltérő. Annyit mindenesetre előjáróban megállapíthatunk, hogy az ökológia mai nagy kérdései többnyire szintén gazdasági, társadalmi és szociális problémaként vannak jelen, Ferenc pápa pedig ennek igen nagy teret ad megnyilatkozásaiban. Jól elhatárolva az ökológia kérdéseit azoktól a ma divatosá vált nézetektől, amelyek szerint a teremtett világ védelme pusztán egyfajta, a „polgári” kultúrában kötelező szelektív hulladékgyűjtésből, a bio élelmiszerek növekvő piacából álló gyakorlat lenne. A pápa óva int attól, hogy a környezetvédelmet pusztán egy, az éppen aktuális trendeknek megfelelő, luxus divatcikként fogjuk fel. Sok tekintetben ez kijózanítóan kell, hogy hasson a nyugati kultúrára. Mindeközben azonban ez fordítva is igaz. Ferenc pápa szövegei ugyan úgy az egyház számára is kijózanítóan hatnak, amikor azokban újra szembe néz a körülötte lévő világ gazdasági-, politikai- és szociológiai realitásával.

Történetileg érdemes azt is látnunk, hogy maga a kapitalizmus, és annak kritikái praxisa már jóval azelőtt kialakult és megerősödött a társadalomban, mielőtt 1891-ben XII. Leó pápa kiadta a *Rerum Novarum*

³ vö. A LATIN-AMERIKAI ÉS KARIBI PÜSPÖKÖK V. ÁLTALÁNOS KONFERENCIÁJA, *Aparecidai dokumentum*, CreateSpace Independent Publishing, 2007.

⁴ FERENC PÁPA, *Fratelli Tutti kezdetű enciklikája. A testvériségről és a társadalmi barátságról*, Pápai megnyilatkozások 58, SZIT Budapest 2021, 13-14.

kezdetű enciklikáját, amelyben reflektált és megoldást kínált a korszak nagy kérdéseire. Ha lehet ilyen képpel élni, akkor a *Laudato Si'* vagy a *Fratelli Tutti* kezdetű enciklikák sokkal inkább kortársai és nem pedig követői a mostani problémának. Ez ma még egy nem egészen felmérhető érték lehet, hiszen az egyház tanítása így újra valós időben szólalhat meg, így ez lehet az alapja egy új morális tekintélynek.

Mindezekkel összefüggésben jelen munkában, terjedelmi korlátok miatt, Ferenc pápa városökológiai gondolkodásának főbb pontjait szeretném azonosítani, és ezekkel szeretnék érdemben foglalkozni.

Ferenc pápa városökológiai gondolkodásában azt mondhatjuk, hogy egy hármass perspektíva: három, személyekhez és a társadalom egészéhez egyaránt kötődő jog bontakozik ki. Ezek a kulturális örökséghez – és ennek megértéshez való jog; a természet belsővé tételéhez való jog, mely a személy integritásának és egységének egyik alapja, illetve a föld – otthon kettősének alapvető jogként való meghatározása. Mind a három esetén kiemelkedik a város meghatározó szerepe. Az építészet és az urbanisztika segítségével megértett és megalkotott városszövet mind a három problémakört érinti, a narratív szinttől egészen a fizikai struktúrákig.

I. A teológia szerepének egy lehetséges olvasata Ferenc pápa gondolkodásában

Mielőtt konkrétan a fenti problémákról szólnánk, érdemes röviden rátekinteni a teológia egy lehetséges szerepére a ferenci gondolkodásban. A filozófia „szolgáló szerepe” a középkori teológiában egy sajátos gondolkodási, hierarchikus struktúrát alakított ki.⁵ Mára mind a filozófia, mind

⁵ Itt meg kell jegyezni, hogy a filozófia és a teológia ezen kapcsolatának, dinamikájának pl. Aquinói Szent Tamás munkásságában felfedezhető zárt és harmonikus egységessége mellett léteztek, léteznek sokkal „erőszakosabb” képei is. Ennek egyik lehetséges hátterére mutatnék itt rá. Alexandriai Kelemen, némileg Philónra támaszkodva, Ábrahám történetében helyezi el a filozófia és a teológia viszonyát. Mégpedig abban az allegóriában, melyben a filozófiát Hágárral, a teológiát pedig Sárával azonosítja. Ebből a képből adódhat a filozófia „erőszakos” megbüntetésének lehetséges (akár tudatalatti) olvasta, ahogyan Sára is megbüntette Hágárt, mert féltékeny lett rá. Kelemen ennél ugyan árnyaltabban fogalmaz a *Sztrómateisz*-ben: „»És megsanyargatta őt Sára« – igazából józanságra intette és figyelmeztette.” ALEXANDRIAI KELEMEN, *Sztrómateisz. Szöttesek*, I. könyv. ÖÖ. 23/, Jel Kiadó, Budapest 2011, 82. Mégis ebből a perspektívából megérthető lenne egy pozíció, amelyet meglátásom szerint Ferenc pápa teológia gondolkodásában nem célszerű behelyezni. A *Laudato Si'* enciklika sokkal

a teológia teoretikus és gyakorlati jelenléte a kultúrában megváltozott, sok tekintetben marginalizálódott. Ferenc pápa gondolkodásában egy új perspektíva jelenik meg, amikor a *Laudato Si'* enciklika 17. pontjában így fogalmaz:

„Az emberiség és a világ helyzetét elemző teológiai és filozófiai reflexiók hasztalanul ismételt és elvont üzenetként szólhatnak, ha nem ismételten az aktuális körülményekkel való szembenézésből kiindulva jelennek meg, és nem veszik figyelembe azt, ami eddig ismeretlen volt az emberiség történelme számára. Ezért annak felismerése előtt, ahogyan a hit új motivációkat és követelményeket fogalmaz meg a világgal szemben, melynek részét alkotjuk, azt javasolom, nézzük meg röviden, mi történik közös otthonunkkal.”

Ez a kezdet világosan és reálisan számot vet azzal a hiátussal, amely korunk kultúrája és a hit, illetve a teológia között fennáll.⁶ Úgy kellene tekintenünk az enciklika ezen helyére, mint arra a programra, amely arra törekszik egy sajátos perspektívából, hogy újra történelemileg és kulturálisan is kontextusba hozza a hit és a teológia tartalmait.⁷ Egy, a

horizontálisabban gondolja el az egyes „tudományterületek” viszonyát és dialógusát anélkül azonban, hogy ne a hit tartalmának megjelenítése lenne a célja. Így célszerű az urbanisztika, az építészet, a szociológia, vagy akár a politika és teológia kapcsolatát a kölcsönös „barátság” jegyében elgondolni.

⁶ Ennyiben nagyon is örököse és folytatója a II. Vatikáni Zsinatnak. Amikor a zsinati atyák a hatvanas években szólni akarnak koruk embereihez és saját társadalmukhoz, akkor először azt tűzik célul, hogy megismerik a körülöttük lévő világot és társadalmat, hogy ebben a kontextusban tudjanak megfelelni azoknak a kérdéseknek, melyek foglalkoztatják őket. A zsinat: „nem csupán az egyház fiaihoz és minden keresztényhez fordul, hanem minden emberhez, és mindenkinek el akarja mondani, miként értelmezi az egyház jelenlétét és tevékenységét a mai világban.» Az egész emberiséghez és annak társadalmához akarnak szólni a zsinati atyák. Úgy, hogy „az emberek világát tartja tehát szem előtt, vagyis az egyetemes emberi családot a környezetet alkotó dolgok összességével együtt; a világot, az emberi nem történelmének színpadát, melyet az emberi törekvések, kudarcok és győzelmek jellemeznek; a világot, melyet a keresztények hite szerint a Teremtő szeretetből alkotott és tart fenn, s mely a bűn szolgaságába került ugyan, de a megfeszített és föltámadt Krisztus megtörvén a Gonosz hatalmát, megszabadította, hogy Isten terve szerint átalakuljon és elérje a beteljesedést.”

GAUDIUM ET SPES, A II. Vatikáni zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója az egyházzól a mai világban, in A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, SZIT, Budapest 2000. (<https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=16#GS6>)

⁷ Ezen a pontos érdeemes azonosítani a kortárs teológia egy régi-új problémáját, amely leginkább az *Amoris Letitia* kezdetű apostoli buzdítás kapcsán került ismét napfényre, de az egyház szociális tanításának kérdéskörében is újra jelen van. A probléma, hogy hogyan lehet, vagy lehet-e egyáltalán összeegyeztetni az általános morális parancsot egy konkrét etikai szituációval? II. János Pál pápa *Veritatis splendor*

teológián kívüli példával talán jobban meg tudjuk világítani ezt a lehetséges utat:

„Gyakran megesik, hogy már ismert, de egymástól elkülönülő területek összekapcsolásával valami minőségileg új jön létre.”⁸

Ez a minőségileg „új”, Ligeti György alkotói invenciójában mindig a formára, a zene formanyelvére vonatkozik.⁹ A zene találkozása a kvantummechanikával, a festészettel és a matematikával teszi lehetővé ugyanannak a tartalomnak egy megújult formában való kibontakozását, amely így a kor emberéhez, és emberéről szól.

Ferenc pápa azzal, hogy társadalmi, szociális és gazdasági, sőt néhol várostervezési problémákat azonosít az ökológiai krízis kapcsán, új ajtókat nyit meg a teológia számára, ahol az élően, *naprakészen* tud megnyilvánulni.¹⁰ Ez egyben egy új közös formanyelv keresése is, amely a szegénység új nyelvi megragadásától egészen egy sajátos városépítéssel kontúrjáig terjed, amely jól kivehető a pápa eddigi megnyilvánulásai-ban.

Ferenc pápa szerint ez az új perspektíva képes egy új, élő és dinamikus párbeszédet kialakítani, melyben a hit és teológia, a *depositum fidei* nem „elvont üzenetként” jelenik meg kultúrában és a társadalmi közéletben. A *Laudato Si'* egyik fontos üzenete, hogy a teológiai gondolkodásnak olyan gyakorlati tudományokkal van viszonya, mint az építészet

kezdetű enciklikája élesen eldöntötte a kérdést, amikor kizárta a szituáción alapuló etikai megítélést a morálteológiából. Ez a probléma bukkant fel újra az *Amoris Letitia* kapcsán, illetve korábban a Ferenc pápához közel álló, és a *Laudato Si'*-t részben szövegező teológus Victor Manuel Fernandez két korábbi tanulmányában is:

FERNANDEZ, VICTOR MANUEL, *El sentido del carácter sacramental y la necesidad de la confirmación*, in *Teología* Nr. 86, 42/2005, 27-42.; FERNANDEZ, VICTOR MANUEL, *La dimensión trinitaria de la moral. II. Profundización del aspecto ético a la luz de "Deus caritas est"*, in *Teología* Nr. 89, 43/2006, 133-163.

Ha a morálteológiában nem is ennyire direktan, azonban más területeken jól megfigyelhető, hogy milyen nagy mértékben a sajátos szituációkra, kontextusokra épít a Fernandez ihlette teológia, és az immáron tanítóhivatali megnyilatkozások. Ferenc pápa a szegénység kapcsán egészen konkrétan a következőképpen fogalmaz: „A szegénységet mindig a konkrét történelmi pillanat valós lehetőségei között kell elemezni és értelmezni”. FT. 21.

⁸ LIGETI GYÖRGY, *Válogatott írásai* (ford. és szerk. Kerékfy Márton.), Rózsavölgyi és Társa, Budapest 2010. 431.

⁹ vö. STEINITZ, RICHARD, LIGETI GYÖRGY. *A képzelet zenéje*, Editio Musica. Budapest 2013, 223-232.

¹⁰ vö.: LS. 17.

vagy a várostervezés. Ez az új viszony másodlagosan társadalomformáló erővé válik, amennyiben egyéni és a társadalmi szinten is az ember megfelelő, annak kiteljesedését elősegítő praxist hoz létre. Egy sajátos – teológiai – misszió képe és lehetősége bontakozik ki itt, amely központi tézise a város teológiájának.¹¹

II. A városökológia mint a kulturális emlékezet megteremtése

A város tereivel szerkeszti a hagyomány szövegét, a tér stimulálja, jó esetben provokálja az emlékezést, egyben jelenvalóvá teszi a múltat, és ideális esetben sajátos egyidejűséget teremt az emberi egzisztencia által, múlt-jelen-jövő időbelisége között. Ez nem csak egy kollektív emlékezet, a velünk élő múlt, hanem egy olyan látvány, amely a hagyományból identitást képez.

Ahogy a kereszténység elindulásakor, a hellenista nagyvárosok szellemi és építészeti struktúrái segítették az *oikumené* teológiai fogalmának kialakulást,¹² úgy ma is szükséges, hogy a város ökonómiaja és a teológia párbeszédbe lépjen egymással. Ma, ahogyan az őskereszténykorban a „lakható”, civilizált világot egyre inkább a Város fogja jelenteni. Ahogyan korábban Antiochia, Damaszkusz vagy éppen Róma ökonómiaja volt formális hatással a teológia és a kereszténység nyelvére és gondolkodására, úgy ma korunk metropoliszainak struktúrája adja ezt az alapot.

A város az emberi természet célra irányítottságának egyik eszköze. A keresztény kinyilatkoztatás alapján végig gondolt antropológia fundamentuma, hogy az embernek sajátos rendeltetése van, amely legalább részben annak társadalmi vetületében is artikulálható. A város összművészeti volta egy sajátos dinamikában áll az emberrel. Egyszerre formálja az emberi egzisztenciát, és mindemellett maga is formálódik az ember tevékenysége (léte) által.

¹¹ Ez a megint csak a sok tekintetben Fernandez teológiájából származó koncepció természetszerűen egy sajátos hagyományról szóló gondolkodást is hordozhat magában. Ebben a hagyomány tartalma nem kérdőjeleződik meg, sokkal inkább egy olyan hagyomány képe bontakozhat ki előttünk, amely nem kötött egyetlen történetileg rögzült „normatív” értelmű állapotához sem, hanem nyitott a történelmi kor kontextusára, és ennek a viszonyoknak a megértési folyamatára. Ezt a megértési folyamatot segítik elő a Ferenc pápa által azonosított *locus theologicusok*.

¹² vö. SÁGHY ÁDÁM, *Bevezetés a város teológiájához. Egy lehetséges megközelítés válogatott fejezetei*. Studia Theologica Budapestinensia 36. SZIT, Budapest 2023, 78.

A XX. század meghatározó gondolkodója, Le Corbusier munkásságának egyik, ha nem legfőbb kulcsmomentuma, hogy hitet tett amellett: az ember természete kiteljesíthető az építészet és az urbanisztika által. Ez nem csak egy általánosan megismerhető antropológiát (modulor) feltételez, hanem egy univerzálisan megfogalmazható választ is. Ez a válasz ölt testet többek között Le Corbusier otthon – lakás koncepciójában vagy *Az építészet öt pontjának* ökológiára, természetre vonatkozó pontjában. Jól kivehető az ökológia, az urbanisztika, illetve az otthon – amely ebben a korban is szociális-társadalmi és részben gazdasági kérdés – szoros kapcsolata. Az emberi természet és egzisztencia városi praxisa jól kirajzolja azokat a kontúrokat, amelyek által megismerhető, és jelzi azokat a repedéseket, amelyek mentén gyógyítható, vagy legalábbis közelíthető önnönmagához.

Éppen ebben a kontextusban érdemes rátekinteni Ferenc pápa várossal – ökológiával – gazdasággal kapcsolatos gondolataira.

Ferenc a *Laudato Si'* kezdetű enciklikájában több helyen is körvonalaz olyan alapokat, amelyek széles spektrumban – az urbanisztika, jog, városépítészet vonatkozásában – végiggondolandók; és amely szövegek élesen egy sajátos városépítészet kialakításának lehetősége, szükségessége felé mutatnak.

„A természeti örökséggel együtt létezik egy hasonlóan fenyegetett történelmi, művészeti és kulturális örökség is. Ez az örökség egy adott terület közös identitásának része, egy élhető város építésének alapja. Nem az a dolgunk, hogy a meglévőket leromboljuk, és új, állítólag zöldebb városokat építsünk, ahol nem is mindig kívánatos élni. Bele kell vonni az adott hely történelmét, kultúráját és építészetét, megőrizve eredeti identitását. Ezért az ökológia az emberiség kulturális gazdagságának gondozását is megkívánja, annak legtágabb értelmében. Konkrétabban: a környezettel kapcsolatos kérdések vizsgálatakor figyelmet kell fordítani a helyi kultúrákra, és el kell érni, hogy a tudományostechnikai nyelvezet párbeszédet folytasson a népi nyelvezettel. A kultúra – nemcsak a múlt műemlékeinek, hanem különösen a maga élő, dinamikus és részvételi értelmében – olyasmí, amit nem szabad kizárni, amikor újra gondoljuk az ember környezetéhez fűződő kapcsolatát.” LS. 142.

Az enciklika ezen pontja a „kulturális ökológia” címet viseli. A fenti szövegben a pápa az emberiség kulturális ökológiája, és sokszínűségének heterogenitása mellett érvel. Ennek kettős értelme adódik. Ferenc pápa

több helyen is amellet szólal fel, hogy a népi kultúra, és annak gyakorlata *locus theologicus*, a teológia felfedezésének helye.¹³

Tegyük hozzá, hogy a nép kulturális hagyományai elsődlegesen a város hagyományaiban jelennek meg, ott öltenek testet; a város közegében gyakorlódnak. Másrészt a város lehetővé teszi, de formálja is ezt a gyakorlatot. Kölcsönös hatással vannak egymásra, egy sajátos ökonómia tehát ez.¹⁴ A város, amely önmagában szintén *locus theologicus*, egyszerre hordozza, és táplálja a nép kulturális sokszínűségét és gyakorlatát. Ebben az egységben van jelen az Úr!

A város saját dinamikáinak (régi és új, fent és lent)¹⁵ periférikus látásából áll elő a teljes ökonómia, ahol egyfajta emlékezeti tolerancia szüli az egységet. A réginek és az újnak sajátos dialogikus egysége adja a társadalom, és benne az egyénnek, az egzisztenciális alapját.

Ha ettől a lehetőségtől, és ennek megértésétől megfosztjuk az egyént, illetve a társadalmat, akkor azzal egzisztenciálisan is csorbítjuk, hiszen „történelmi érzékét” veszíti így el, ez pedig a „történelmi tudat” végéhez vezethet el.¹⁶ Ez az egyik központi gondolata a pápának.

Egy olyan városépítéset – városhermeneutika¹⁷ bontakozik ki, amely „önmagán” toleráns és megértő a múlt kulturális örökségével szemben. A jelen magára veszi a múlt hagyományát, hordozza azt minden

¹³ Ferenc teológiájának egyik kulcsponnya a nép hitérékének tudatos keresése, melynek klasszikus módja a népi vallásosság vizsgálata, melyet jogosan tekintünk *locus theologicus*-nak. vö. Török Csaba, Új impulzusok a szinodalitás eszméjéhez és gyakorlatához Ferenc pápa tanításában. in *Communio* XXX. évf. 2022. Suppl., 119-130.

Ezt a gondolatot egészíthetjük ki a város korrelatív szerepével, ami a hívő nép hordozója, és formálójaként maga kiegészítő jelleggel *locus theologicus*, amelynek megértése elengedhetetlen.

¹⁴ Isten, mint Szentháromság belső ökonomikus élete szeretet és kommunikáció: „Az *Atya végső forrása* mindennek, *szerető és kommunikatív alapja* mindennek, *ami létezik. A Fiú, aki őt tükrözi, és akin keresztül minden teremtetett, eggyé vált a földdel, amikor testi alakot öltött Mária méhében. A Lélek, a szeretet végtelen köteleke, aki bensőségesen jelen van a világmindenség szívében, új utakat nyit, és új utakra indít. A világot a három személy, mint egyetlen isteni elv teremtetten, de mindegyikük személyes sajátossága szerint végzi ezt a közös munkát.”*

LS. 238. A teremtetett világ így ezt az ökonomiai képet hordozza magán és struktúráiban. A város mint ökonómia szintén magában, és magán hordozza a Szentháromságnak mint közösségnek képét. Közösségre hív tereivel, a szeretet praxisára perifériáival, találkozásra, kommunikációra, végeredményben istentapasztalásra.

¹⁵ vö. AUGÉ, MARC, *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába* (ford. Fábber Ágoston), Múcsarnok, Budapest 2012.

¹⁶ vö. FT. 13.

¹⁷ Ez alatt a város tudatos, történeti – kulturális olvasatát értem korrelációban a személyes egzisztenciával.

bölcsességével és bűnével együtt. A városban így a Jézus-esemény egy fontos aspektusa jelenik meg. Nem eltörölni kell a múltat, a Törvényt, hanem beteljesíteni. Mindezt persze emberi, társadalmi léptékben. Az emlékezés mindig megbocsátásra hív. Ha leromboljuk egy elmúlt kor-
nak az emlékeit, akkor a megbocsátást mulasztjuk el, döntően a harag folyamatát indítjuk el a jelenből a jövőnk felé, ami szintén a társadalmi szeretet gátjává válik.

A város önmaga modernségével hordozhatja a múltat, és ez új emlékezést nyit meg, amely a jelenből a jövő felé orientál. Ez nem egy újfajta neoklasszicizmust jelent, vagy a múlt emlékeinek modern újraépítését, amely mindig idegen testként fog viselkedni a városban. Ugyanakkor nem lehet egy városból lerombolni és kitorölni a megelőző történelmi korok és hagyományok emlékeit sem. A meglévő heterogén eklektika ökonómiájának kereséséről van szó. Ezzel a város edukációra, nevelésre, művelődésre, és végeredményben megértésre hív meg egyénileg és társadalmilag is. Ennek elfedése, eltorzítása, amely ma nagymértékben jelen van a városi kultúrában, nagyban hozzájárul az egyéni és társadalmi elidegenedéshez.¹⁸

A város mint csomópont adja ennek az ökonómiai heterogenitásnak a súlypontját, mintegy az origóját. Ez a középpont azonban sosem lehet statikus, és nem jelenti automatikusan a tanító hierarchia vagy a hatalom pozícióját. A csomópont a fent és lent, a tanító és a diák dichotómiájának a kereszteződése, a találkozási pont, amely lehetőséget ad a megértésre, az átszállásra, a perifériák¹⁹ felcserélésére. A városi csomópont a modern *coincidentia oppositorum*, és egyben mélyen egalitárius, egységet

¹⁸ Az, hogy a (nagy) város lehet egy jól működő, egalitárius társadalom hordozója jól mutatja, hogy történelmi léptékben nem teljesen álja meg a helyét az rousseau-i értelmezés, mely szerint a (nagy) városokban alakul ki a hierarchikus, gazdaságilag elnyomó központ, és ezzel a ma ismert társadalmak archetípusa. Maga a szokatlan ovális városszerkezet, mint pl. az ukrainai Maidanets'ke-ben található Trypillia meg-
asite jól mutatja a társadalom hajdani egységes, egyenlőségen, közösen kialakított generatív témán alapuló valóságát. Létezett egy a ma ismert klasszikus városi és gazdasági kultúrával ellentétes iránya is az urbanizációnak. Erre alapozva állíthatjuk, hogy mind Ferenc pápának, mind Le Corbusiernek igaza van akkor, amikor a városi struktúrákon és az urbanizáción keresztül képzelel el az embernek és társadalmának jobbítását. vö. GRAEBER, DAVID -WENGROW, DAVID, *The Dawn of Everything A New History of Humanity*. Farrar, Straus and Giroux. 2021.

¹⁹ Ferenc pápa szegénység fogalmának előnye, hogy rávilágít, mindannyian szegények vagyunk a felcserélhetőség, eldobhatóság értelmében, ezek a találkozását ezt erősíthetik, amennyiben saját szegénységem és perifériakusságom megtapasztalása kerül napvilágra.

és egyenlőséget teremtő valóság. Talán azt mondhatjuk, hogy a városi csomópont, amely lehet egy metróaluljáró is, maga válik „hegycsúccsá”, egy olyan magaslattá, ahonnan az „egész” belátható, megérthető és megszólítható. Ezért is hangsúlyozza sokszor Ferenc pápa, hogy a teológia a periférián, az utcán, az „aluljáróban” van jelen, és ezért (is) van ott a helye az egyháznak.

Talán ezzel kapcsolatban érdemes lenne végig gondolni, hogy a város jól megértett és használt struktúrája hogyan oldja fel a Paulo Freire által feltárt dichotómiát és elnyomást.²⁰ A városban alapvetően meglévő fent és lent polaritása sokszor korrelatív az elnyomás freire-i tanár (elnyomó) – diák (elnyomott) dichotómiájával. A felszabadítást ebben az esetben maga a tér végzi el, amely nem felcseréli a viszonyokat, az elnyomott nem válik elnyomóvá, és fordítva, hanem viszonyuk kiegyenlítődik.

„A »generatív témákat« (...) a nevelők válogatják ki a saját kulturális vonatkoztatási közegeikből, és mint az élettől függetlenül létező értékeket prezentálják az analfabétáknak – azzal a természetességgel, mintha létezne egy valóság nélküli nyelvi gondolkodás.”²¹ – írja Freire, és ez az a viszony, amely a mindent megelőző „mi gondolkozunk” diszpozícióját az „én gondolkozom” helyzetévé alakítja,²² lényegében megszüntetve ezzel a társadalmi szeretetet.

A városi tér kiegyenlítődesében, amelyben a kulturális emlékezetet és annak összefüggéseit is a városi szövet adja, egészen másként, közösen szemlélve jöhetnek létre a nagy „generatív témák”, feloldva ezzel a sajátosan hatalmi és hierarchián álló viszonyt, elindítva ezzel az ember új humanizálását. Önmagában azonban a tér ezen sajátossága, mint egy potencia veszi körül az embert, a benne lévő lehetőségeket csak az emberi praxis tudja aktualitásba hozni. Ebben van nagy szerepe azoknak a keresztény életgyakorlatoknak, amelyek sok tekintetben Ferenc pápa *Fratelli Tutti* kezdetű enciklikájában mint az „új találkozás útjai” fejeződnek ki.²³

A város ökonómiájának helyei, azok történeti, térbeli, szociológiai kontextusai egy sajátos kettőségként alkotják emberi egzisztenciánkat.

²⁰ FREIRE, PAULO, *Pedagogy of the Oppressed*, The Seabury Press, New York 1970.

²¹ FREIRE, PAULO, *Politische Alphabetisierung. Einführung ins Konzept einer humanisierenden Bildung*. Übersetzt von Werner Simpfendorfer, in: *Lutherische Monatshefte* (9) 1970/11. 578-583. (saját fordításom)

²² vö. Uo. 578-579.

²³ FERENC PÁPA, *Fratelli Tutti kezdetű enciklikája. A testvériségről és a társadalmi barátságáról*, Pápai megnyilatkozások 58, SZIT, Budapest 2021, 113-131.

Egyszerre identitásképzők mint antropológiai helyek, és egyszerre mélyen elidegenítők mint nem-helyek.²⁴

Azok a meghatározott helyek, amelyek szorosan kötődnek az identitásunkhoz, ahol születünk, ahol élünk, mind személyes, mind történeti kontextusaival építi egzisztenciánkat. Ehhez képest a város csomópontjai, sajátosan ilyenek a repterek, a pályaudvarok várói, uniformizálnak, sablonosítanak és végül dekontextualizálnak. Ennek a dialektikának a feszítésében, dinamikájában látjuk a városi embert. Még inkább furcsa szövődéke alakul ki a társadalomnak, ha hozzátesszük, hogy mind ez egyén, mind a társadalom életében folyamatosan változik az antropológiai és a nem-helyek mibenléte és viszonya. Gondoljuk arra, hogy életem nagy csomópontjai közül mindig a jelen aktuális helyei lesznek egzisztenciám korrelátumai, melyek a nem-helyekből emelkednek fel, és persze mindez fordítva is igaz. Ugyanez a kettősség figyelhető meg a fent és lent dialektikájában is.

Az ember és a társadalom elidegenedése önmagától, egy autentikusabb formától, szorosan összefügg egyrészt a történelmi érzék elvesztésével, másrészt a történeti tudat lassú megszűnésével, ahogyan azt Ferenc pápa megfogalmazta. Ez az antropológiai állapot pedig magával hozza annak a felelőtlenségét, ahogyan környezetünkkel bánunk. Ennek egyik fő okaként azonosíthatjuk, hogy a „szürmodernitás nem helyeket teremt, vagyis olyan tereket, amelyek önmagukban nem antropológiai értelemben vett helyek, és amelyek a baudelaire-i modernitással ellentétben nem építik magukba a múlt helyeit”.²⁵ Augé gondolkodásában a helyek mindig egzisztenciálisan is kötődnek hozzám, és mint „emlékek helyei”, egyben hordozói a történeti múltnak. A nem-helyek (szállodalancok, utazási klubok, menekülttáborok, a favellák) világa azonban „magányos individualizmusra, mulandóságra, időszakosságra és tűnékenységre van ítélve”.²⁶ Vagyis az urbanus, városi kultúránk tereinek és struktúráinak lényegi antropológiai hatása van, ez pedig nem független attól a gazdasági berendezkedéstől, amely ezt létrehozta. Összekapcsolva Ferenc pápa és Augé meglátásait azt mondhatjuk, hogy városépítészetnek és tervezésnek elsődlegesen azt kell elősegíteni, hogy újra lehetővé tegye az antropológiai helyek széles elérhetőségét, megélhetőségét.²⁷ Csak ez segítheti elő a fentebb körvonalazott lehetőségek gyakorlatát.

²⁴ vö. AUGÉ, *Nem-helyek* 35-36.

²⁵ Uo. 47.

²⁶ Uo. 47.

²⁷ Augé szerint a „technicista és voluntarista városépítészet szellemében létrehozott újabb

III. A természet belsővé tételéhez való jog

A város teológiájának sosem szabad horizonton kívül hagynia azt a kérdést, hogy pontosan mi is történik az első város alapításakor, illetve, hogy mindez hogyan függ össze a paradicsomból való kiűzetéssel.

HénoK városa nem egyszerűen csak az első város, amelyet az emberek létrehoznak, hanem a kérdésnek az archetípusa, hogy létezik-e önmagában a kultúra, az emberi társadalom és annak a közege, vagy pusztán a bűn következményeként szükséges mindezt létrehozni. Ebből az állításból az következne, hogy mindaz, amiben az embert és társadalmát találjuk és megértjük tulajdonképpen a bűn leszármazása, ez pedig sok tekintetben végletes belátásokra nyitna utat. Nem csak azért, mert a város láthatóan már HénoK esetében is a maga összetettségében jelenik meg, ami a kultúrát alkotó összetevők sokaságának megjelenését is jelenti (melyek e tekintetben szintén korrumpáltak lennének), hanem azért is, mert a város létrejötte mindig feltételez egy sajátos el- és lehatárolást, mégpedig mindattól, ami kívül van a falain. Legyen az az idegen, vagy éppen a természet, a nem ember alkotta környezet. Mindez végletesen elidegenedett tud válni a város számára. A kultúra láthatóan ezekkel szemben (is) jön létre.

„Paradox módon vannak olyan ősfélelmek, amelyeket a technikai haladás sem győzött le, inkább felerősítette és új technológiák mögé rejtette. Az ősi város falain kívül ma is ott a szakadék, az ismeretlenség, a sivóság. Ami a falon kívül található, az nem megbízható, mert ismeretlen, nem családias, nem tartozik a településhez; „barbár” terület, ami ellen mindenáron védekezni kell.”²⁸

A város falain kívüli, a nem ember alkotta környezet mint kontrapont szinte magával hozza annak pusztulását is, tekintve nem kell ápolni, mai szóhasználatlaltól élve védeni. Teológiai szóhasználatlaltól kifejezve azt mondhatjuk, a teremtés egy sajátos dualizmusának keletkezését látjuk itt. Ennek alátámasztására egyetlen eklatáns példát hozhatunk fel.

városokkal kapcsolatban gyakori kritikaként fogalmazódig meg, hogy kivesztek belőlük a korábbi idők lassabb életvitelében fontos szerepet játszó helyek, amelyek lehetőséget biztosítottak az egyéni útonalakk kereszteszódésére, és összekapcsolódására, beszélgetésekre és a magány időleges elengedésére, lett légyen szó a templom vagy a városháza kapujáról, a kávéház pultjáról vagy a pékség bejáratáról”. Uo. 42.

²⁸ FT. 27.

Amikor Petrarca híres levelében²⁹ leírja, ahogy minden gyakorlati cél nélkül mászta meg a Mont Ventoux csúcsát, egyetlen reménye és szándéka csupán az volt, hogy Istent találja meg a természet kontemplációjában, egészen jól mutatja be az ember és a táj kettősségét. Sőt, mintha Petrarca eredeti szándéka szerint ennek a kettősségnek a feloldására is törekedne. A költő, és vele egy korszak nagy invenciója, hogy a városból a természetbe érkezett ember a táj kontemplációjában találkozhat a teremtő Istennel. Azonban a hegycsúcson Petrarca mégis kísértésként éli meg a táj látványát. A csúcson taláломra felcsapott *Vallomásokból* a következő részre esik Petrarca tekintete:

„Íme, összevissza csavarognak az emberek, hogy megcsodálják a hegyek csúcsait, a tenger iszonyatos taréjait, a folyók roppant kanyargásait, az óceán tágas tereit, a csillagok futását, de magukra ügyet sem vetnek”³⁰

A költő – aki a hegyre való feljutást mintegy életútnak tekintette, melynek végén Isten kontemplációjában merülhet el – hirtelen megrendül és a belső aszkézis útját választja. Lefelé már nem a természet érzékek általi befogadására – amely az üdvözülés korlátja –, hanem önmaga belsőjére figyel.³¹ A természet érzéki, élvezeti befogadásának ez a sajátos tiltása, külsőként megélése még akkor is elválasztható, ha ezzel párhuzamosan a természetet a kinyilatkoztatás hordozójaként is azonosítják és sajátosan ünneplik. Ebben az állapotban a vallási tudat tehát még nem szakad el teljesen a természettől, de a kinyilatkoztatás nélküli, a modernitásba torkolló szellemtörténeti út már nehezen találja meg ezt a kapcsolatot. Az ipari forradalmak korára a gépesítés évszázadára már az épített valóság lényegében természetellenessé válik.

A XX. században Le Corbusier lesz az, aki radikálisan szembenéz a természet külső, tárgyyszerű elszakadásával, és felismeri annak szükségességét, hogy a városok és az urbanisztika visszaemeljék azt az ember belső szférájába. Azért is tartja ezt szükségesnek, mert a XX. századra az ember épített környezete, a gépesítésnek köszönhetően, egyre termé-

²⁹ PETRARCA *levele Dionigi di Borgo San Sepolcróhoz*, in *Petrarca levelei*, Gondolat Kiadó, Budapest 1962, 82-91.

³⁰ AURELIUS AUGUSTINUS, *Vallomások*. X. VIII. 15., Gondolat Kiadó, Budapest 1982, 209.

³¹ Radnóti Sándor meglátása szerint a „középkori keresztény teológiában a természet-hez való viszony két lehetősége: a külső, materiális, érzéki természet kísértéseként, élvezeti tárgyként való elutasítása és tiltása, vagy az isteni terv megvalósulásának, kinyilatkoztatásának tekintése, s ekként való ünneplése.” in Radnóti Sándor, *A táj keletkezéstörténetei*, „Ők, akik nézték Hannibál hadát”, Atlantisz Kiadó, Budapest 2022, 65.

szetellenesebb, elidegenítőbb. Ha a város és az urbanizáció invenciója az ember természetének és társadalmának kiteljesítése, akkor elsődleges céllá válik számára a természet újrafelfedezése, megértése és harmonizációja az ember épített környezetével, sőt Le Corbusier-nél az ember otthonával. Programja, hogy „*az urbanizmus és az építészet révén a vidék és a tájak benyomulnak a városba, és az emberek életében döntő érzelmi és művészi elemmé válhatnak.*”³²

Ebből következik, hogy a várostervezésnek, az építészetnek, és még tágabban az urbanisztikának, az ember természetéből fakadó és az azt kiteljesítő szükségleteit kell szolgálnia. Az ember természeténél fogva kötődik a természethez, ez a rekreációtól egészen a kontemplatív természet megismeréséig terjedhet. Az épületek természettel való viszonyának újragondolása új perspektívát teremtett. Erre jó példa Le Corbusier Marseille-ben álló Unité d'habitation épülete. A modernista lakóház koncepciójában egyszerre van jelen az emberhez méltó, és természetének megfelelő otthon igénye, a szociális viszonyokat elősegítő közösségi háló megteremtése, a táj esztétikájának megjelenítése, és maga a természet eredetiségét és elsődlegességét (az épület megemelésével) megjelenítő építészeti megoldás. Le Corbusier az otthon és emberi természet korrelációjától vezérelten alakítja ki az épületet. Megfelelő méretű és tájolású helységek minden lakásban, ami egyszerre biztosítja az ergonómiát, a fényt, a látványt, a privátszférát. Másodsorban az emai karthauzi kolostor mintájára ezeket a lakóegységeket organikus kapcsolatba hozta a közösségi és a funkcionális szolgáltatások terei által. Ezek egyike a tetőterasz, ahol nemcsak játszótér és medence található, amely az épületben élők egalitárius közösségét segíti elő, hanem itt nyílik meg a táj esztétikai látványa is. Az épület tájolása és magassága miatt a tetőterasz a Marseille-t körülölelő hegyek felé nyitott. Egy modern Mont Ventoux-ként a természet egy sajátos kontemplatív látványra hívja az ott lakókat, ezzel az emberi megismerés által egyesítve a várost, az épületet és a természetet.

Ahogy Le Corbusier esetében, úgy Ferenc pápánál is a természethez való jog alapvetően nem egy újabb fogyasztási cikként jelenik meg, hanem mélyen az ember teremtett lényegéhez tartozó valóságként, amely egyszerre otthona az embernek, és egyszerre egy olyan valóság, amely hiánya sok tekintetben okozója a személy, és így a társadalom elidegenedésének. A jövő elementáris érdeke, hogy újra összhangba tud-

³² LE CORBUSIER, *A jövő nagyvárosai*, Gondolat Kiadó, Budapest 1968, 69.

jük hozni a természetet az épített környezettel, városainkkal; ez egyben minden helyes ökológiai gondolkodás egyik alapfeltétele is.

Mindezzel összefüggésben felmerül a kérdés, hogy ma alapjog-e a természethez való jog? Elsődlegesen azt mondhatjuk, hogy igen, hiszen a természet, a parkerdők rekreációs célból demokratizáltak és nyitottak, a munkajog is ismeri a pihenőidő fogalmát. Másodsorban, ha a *Laudato Si'* ökológiai perspektívájából szemléljük, akkor ez mégsem egészen egyértelmű. A teremtet világ védelme azért kényszerű és szükséges, mert a globális javak korrupt eloszlása miatt a társadalmak jelentős része kénytelen ökológiailag helytelenül cselekedni. Gondoljunk csak a brazil erdőirtásokra, melyek vulgáris lényege, hogy a természetet pusztítani kell a megélhetésért. A társadalom jelentős rétegének nemcsak a harmadik világban, de nyugati kultúrákban sincs meg a szociális biztonsága és az anyagi lehetősége ahhoz, hogy élni tudjon a természethez, a rekreációhoz való alapvető joggal.

Ez még akkor is igaz, ha össztársadalmilag igény van az ökológiai tudatosságra az urbanizáció szintjén (napelemek, szelektív hulladékgyűjtés stb.). A természet esztétikumával való törődés, ennek egzisztenciális elsajátítása azonban már sok tekintetben elsiklik, és mint láttuk, ez elsődleges lenne.

Így Ferenc pápa nyomán újra meg kell fogalmaznunk nemcsak a kulturális hagyományokhoz, a legsajátosabb értelemben vett történetiséghez való jogunkat, hanem a tájhoz, a természethez való rekreációs és annak kontemplatív, esztétikai befogadáshoz való jogunkat. Ennek alapja minden bizonnyal a saját időhöz való jog³³, amely szorosan összefügg a magántulajdon kérdésével.

Az ökológiai és az egyház társadalmi tanításának ezen metszéspontjához érkezve érdemes röviden rámutatni arra, hogy Ferenc pápa megnyilatkozásaiban rendszeresen korrelációba állítja a természet rombolását, az ember elidegenítő kizsákmányolását és magántulajdonon alapuló gazdasági rendszert, melynek korrelatív megértését szorgalmazza.

³³ A város és a saját időhöz való jog szintén szorosan összefügghetnek. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy mennyi időt töltünk utazással, várakozással. A várostervezésnek, és magának az urbanizációnak is fontos feladat lenne az idő prioritásának minden eddiginél nagyobb figyelembevétele.

IV. Földhöz – otthonhoz való jog

Braziliában jelenleg is komoly társadalmi feszültség zajlik a földek birtoklása és használata tekintetében. A *Földnélküli Munkások Mozgalma* az elmúlt időben több szövetségi államban is földfoglalásokat szervezett, amelynek célja megtörni a földmonopóliumokat, és mindenkinek a megélhetéshez szükséges nagyságú termőföld biztosítása. Ennek hiányában érthető, hogy az Amazonas mentén jobb híján a globális ökológiát súlyosan károsító erdőirtások történnek, amelyek azt teszik lehetővé, hogy a megélhetéshez szükséges új földeket tudjanak mezőgazdasági termelés céljából felszabadítani.

Ferenc pápa többek között ezen probléma mentén (is) beszél a *magántulajdon társadalmi funkciójának újragondolásáról*.³⁴ Ilyennek tekinthetjük azon gondolatát, hogy „minden gazdának természetes joga, hogy észszerű méretű földje legyen, ahol meg tudja teremteni otthonát, dolgozhat, hogy fenntartsa családját, és egzisztenciális biztonságban van. Biztosítani kell ezt a jogot, hogy gyakorlása ne látszólagos, hanem valóságos legyen. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonosi címen kívül a gazdának rendelkeznie kell a technikai képzésben való részvételhez szükséges eszközökkel, hitelekkel, biztosításokkal és forgalmazási lehetőséggel.”³⁵

A magántulajdon szükségeszerű korlátozása nem sajtóosan új gondolat, hiszen a *Rerum novarum* óta szociális enciklikák sora beszél arról, hogy a magántulajdon nem elidegeníthetetlen, legalább is a közjó, a társadalom nagyobb hasznosságának érdekében.³⁶ Legutóbb XVI. Benedek pápa *Caritas in veritate* kezdetű enciklikája tett kísérletet arra, hogy korrekcióra hívjon fel a gazdasági „fejlődés” tekintetében. Ferenc pápa kritikáját tudatosan köti olyan problémákhoz, amelyek a mindennapok mikrotársadalmi viszonyaiból érthetőek. Aszály, hulladék, otthontalanság, a periféria tapasztalata, a világ ökológiai egyensúlyának felbomlása, és ennek napi politikai narratívái. Ezek mind olyan aktuális problémák, amelyek jól összefoghatóak egy egységes narratívában. Ez pedig egy szeretet nélküli kultúra, amelyben napi szinten vétenek az ötödik parancs ellen: mit jelent a „Ne ölj!” parancsa, amikor „a világ népességének húsz százaléka oly mértékben fogyasztja az erőforrásokat, hogy elrabolják a szegény nemzetektől és a jövő nemzedékektől azt, amire szükségük van az élet-

³⁴ vö. FT. 118-124.

³⁵ LS. 94.

³⁶ Erre maga a pápa is utal: „A keresztény hagyomány soha nem ismerte el feltétlenül és érinthetetlenül a magántulajdonhoz való jogot, és hangsúlyozta mindenféle magántulajdon társadalmi szerepét.” LS. 93.

ben maradáshoz”.³⁷ Az erre adott egyetemes válasz csak az osztársadalmi szeretet lehet, amely egyben minden társadalmi, így a gazdasági struktúrát is kiigazítja.

A *Fratelli Tutti* kezdetű enciklikában a pápa hitet tesz amellett, hogy egy „olyan bolygót kíván, amely földet, otthont és munkát kínál minden ember számára”.³⁸ Ez pedig azt a radikalizmust jelenti, hogy a magántulajdonhoz való a földi javak egyetemes rendeltetésének van alárendelve, így az mindig csak „másodlagos természetes jogként tekinthető, amely a létrehozott javak egyetemes meghatározásának elvéből fakad, és ennek nagyon konkrét következményei vannak.”³⁹ Ez az alapelv pedig a javak globális újraelosztásának egy lehetséges képét vetíti elénk.

Befejezés

Összegzésként egy olyan gondolat kísérletet tennék, amely arra utal, hogy miért nem vált, válhatott társadalmilag teljesen sikeressé Le Corbusier kezdeményezése, miért nem oldotta fel azokat az problémákat, amelyekre (jól) reflektált.

Hipotetikusán érdemes feltenni a kérdést, hogyan alakult volna a modern építészet ezen útja, és tágabban a CIAM (Congres Internationaux d'Architecture Moderne) sok kezdeményezése, ha Dél-Amerikában élő dialógusban találkozhatott volna az ott kialakuló teológiai irányokkal, melyekhez társadalmi tekintetben, szociálisan nagyon közel voltak? A CIAM már 1928-ban, az I. kongresszusán, La Sarraz-ban behatóan foglalkozott az otthon és föld kérdésével és az ebből fakadó szociális problémákkal, amelyre építészeti, urbanisztikai és társadalomformáló megoldásokkal kíván szolgálni. Önmagában azonban mindez nagy társadalmi erő nélkül lényegében csak a „periférián” tudott megjelenni és hatást kiváltani. Ellenben a XX. század nagy és társadalmi erővel is rendelkező dél-amerikai teológiai mozgalmak segíthették volna azt, hogy a várostervezés és az urbanizáció szabadítsa fel a sok tekintetben elnyomott népet. Ennek az elmulasztott dialógusnak azonban van mondanivalója saját korunkban, amikor az egyház megnyilatkozásai, amint láttuk, keresik egy ilyen dialógusnak és gyakorlatnak a lehetőségét. A város teológiájának lenne feladata ezt a kapcsolatot megteremteni.

³⁷ LS. 95.

³⁸ FT. 127.

³⁹ FT. 120.

A kötet szerzői

BAGYINSZKI PÉTER ÁGOSTON OFM – főiskolai docens, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola

BÁNDI GYULA – egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara

BÉRES TAMÁS – egyetemi tanár, Evangélikus Hittudományi Egyetem

BODOR ATTILA – posztdoktori kutató, Universität Göttingen Theologische Fakultät

DOBOS ANDRÁS – főiskolai tanár, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

GÖRFÖL TIBOR – egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara

GYURKOVICS MIKLÓS – főiskolai tanár, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi főiskola

KAJTÁR EDVÁRD – rendkívüli tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

KOCSIS IMRE – egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

KRÁNITZ MIHÁLY – egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

LAURINYECS MIHÁLY – rendkívüli tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

MARTOS LEVENTE BALÁZS – segédpüspök, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye – rendkívüli tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

NOBILIS MÁRÓ – tudományos munkatárs, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola

PUSKÁS ATTILA – egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

SÁGHY ÁDÁM – mb. oktató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O. PRAEM – egyetemi tanár, Pázmány Péter
Katolikus Egyetem Hittudományi Kara és Kánonjogi Posztgraduális
Intézete

XALXO, PREM SJ – egyetemi docens, Pontificia Università Gregoriana
Facoltà di Teologia

ZAMFIR KORINNA – egyetemi professzor, Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Római Katolikus Teológiai Kara

Nyomdai kivitelezés: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György

VARIA THEOLOGICA

„Isten látta, hogy jó.” A teremtés igazsága, a teremtésvédelem kötelezettsége – ezzel a címmel szervezte meg a PPKE Hittudományi Kara szoros együttműködésben a PPKE Szent II. János Pál Kutatóközpont Teremtésvédelmi Kutatóintézetével a 2023-as Teológiai Tanári Konferenciát (2023. január 26–27.), bekapcsolódva abba az átfogó projektbe, mely „Fenntarthatóság, állóképesség – az éghajlatváltozás és az ahhoz való alkalmazkodás társadalmi kihívásai” néven valósul meg a Kutatóintézet vezetésével és a Technológiai és Ipari Minisztérium támogatásával. A Katolikus Egyház más keresztény egyházakkal együtt évtizedek óta intenzíven foglalkozik a teremtésvédelem kérdésével és elkötelezett bolygónk mint közös otthonunk gondozásában, csakúgy mint az ökológiai felelősségre való nevelésben.

2013-as beiktatási beszédében a Szentatya ezekkel a szavakkal hívta fel figyelmünket a teremtő Istentől kapott hivatásunkra: „a meghívás a gondviselő szerepére nemcsak nekünk, keresztényeknek szól. Van egy általános emberi dimenziója is, ami mindenkire vonatkozik. Azt jelenti, hogy védjük az egész teremtett világot, annak minden szépségével. Azt jelenti, hogy tiszteljük Isten minden egyes teremtményét, és a környezetet, amelyben élünk. [...] Kérve kérem azokat, akik felelős pozíciókat töltenek be a gazdaságban, a politikában, a társadalomban, kérlek minden jóakarató embert: legyünk a teremtés gondviselői, Isten tervének őrzői, egymás és a környezet védelmezői.”

